

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

С. В. Міхелі

**УКРАЇНСЬКЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО:
ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН**

Монографія

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2014**

УДК 911.5 (477)
ББК 26.82 (4 Укр)
М 69

*Рекомендовано Вченою Радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 12 від 29 травня 2014 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ: **Г. І. Денисик**, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;
В. М. Петлін, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка;
К. А. Позаченюк, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри конструктивної географії і ландшафтознавства Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Міхелі С. В.

М 69 Українське ландшафтознавство: витоки, становлення, сучасний стан : монографія / С. В. Міхелі. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 416 с.

ISBN 978-960-660-949-9

У монографії представлена цілісна концепція процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні, розкриті теоретико-методологічні основи і методика його дослідження. Запропонований новий варіант періодизації історії становлення українського ландшафтознавства, здійснений поетапний, проблемно-хронологічний аналіз еволюції ландшафтознавчих ідей в Україні. Виявлені витоки, а також закономірності і рушійні чинники зародження, становлення, утвердження і сучасного розвитку українського ландшафтознавства.

Монографія призначена для науковців, викладачів, студентів та аспірантів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів України, а також студентів інших спеціальностей, які вивчають навчальну дисципліну “Ландшафтознавство”.

УДК 911.5 (477)
ББК 26.82 (4 Укр)

ISBN 978-960-660-949-9

© Міхелі С. В., 2014
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

1.1. Стан розробленості проблеми дослідження процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні	10
1.2. Концептуальні основи дослідження процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні	25
1.3. Методика дослідження процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні	51

Розділ 2

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

2.1. Періодизація довоєнної історії становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні (1805–1944 рр.)	62
2.2. Періодизація післявоєнної історії становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні (1945–2012 рр.)	68

Розділ 3

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

3.1. Зародження поняття про ландшафт (1805–1884 рр.)	89
3.2. Формування концепції ландшафту (1885–1909 рр.)	101

Розділ 4

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

4.1. Зародження вчення про ландшафт (1910–1931 рр.)	111
---	-----

4.2. Формування вчення про ландшафт (1932–1944 рр.).....	124
--	-----

Розділ 5

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

5.1. Формування концепції морфологічної структури ландшафту(1945–1950 рр.).....	137
5.2. Фізико-географічне районування України (1951–1966 рр.).	145

Розділ 6

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

6.1. Дрібномасштабне картографування ландшафтів України (1967–1970 рр.).....	176
6.2. Середньомасштабне картографування ландшафтів України (1971–1985 рр.).....	187

Розділ 7

СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

7.1. Екологізація українського ландшафтознавства (1986–1995 рр.)..	227
7.2. Теоретизація українського ландшафтознавства (1996–2000 рр.) .	259
7.3. “Антропогенізація” українського ландшафтознавства (2001–2010 рр.).....	277

ВИСНОВКИ	317
-----------------------	-----

Список використаних джерел	328
---	-----

Додатки	367
----------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Вивчення закономірностей становлення і тенденцій розвитку ландшафтознавчої науки в Україні потребує постановки і вирішення низки проблемних питань. Як визначити час зародження українського ландшафтознавства, якщо із часу втрати Україною державної незалежності після укладання угоди між Московським царством і Польським королівством у 1667 р. і до набуття державного суверенітету у 1991 р. вкрай важко відділити українську науку від російської або радянської? Почати відлік із 1991 р. неможливо, оскільки порушується об'єктивна логіка культурно-історичного розвитку української, у тому числі географічної, науки. Вести відлік від часу зародження російського ландшафтознавства? Проте його датування є суперечливим, а ступінь участі у цьому процесі українських за походженням або місцем проживання дослідників – невизначеним. В. С. Преображенський (1988) датує час зародження вітчизняного ландшафтознавства 80-ми рр. XIX ст., коли В. В. Докучаєв сформував свою концепцію вчення про співвідношення і взаємодію між живою і мертвою природою. А. Г. Ісаченко називає часом зародження ландшафтознавства 1913 рік, а його засновником Л. С. Берга. Проте у В. В. Докучаєва немає жодної праці ландшафтознавчого спрямування, а сам Л. С. Берг розповідає у своїй статті “В. В. Докучаєв і вчення про географічні зони” (1956), що статті великого ґрунтознавця про природно-історичні зони стали відомі йому лише у 1927 р.

Між тим відомі публікації ландшафтознавчого змісту, що належать німецьким дослідникам і вийшли раніше 1913 р., а також

стаття українського вченого П. А. Тутковського “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії” від 1910 р., де автор спирався на уявлення про ландшафт як географічний комплекс, що складається із окремих природних компонентів, які знаходяться у тісному зв’язку і взаємній залежності, тобто у його цілком сучасному розумінні.

Хто з українських вчених брав участь у створенні ландшафтної концепції і формуванні вчення про ландшафт? Російські дослідники історії ландшафтознавства найчастіше згадують прізвища К. І. Геренчука у зв’язку з його роллю у формуванні концепції морфологічної структури ландшафту, і Г. П. Міллера як одного із засновників гірського ландшафтознавства. Між тим Г. М. Висоцький, якого І. І. Мамай (2008) називає серед засновників російського ландшафтознавства, і за походженням, і за місцем проживання був українським вченим. Професор Харківського університету А. М. Краснов, за словами відомого російського вченого Ф. М. Мількова (1955, 1967), почав розробку концепції географічного комплексу за декілька років до появи перших робіт В. В. Докучаєва про природно-історичні зони.

Хто з українських ландшафтознавців менш давнього минулого і сьогодення вносить помітний вклад у справу розбудови вчення про ландшафти? Російські вчені В. С. Преображенського і В. З. Макарова (1988) згадують публікації В. О. Бокова, І. М. Волошина, Л. І. Воропай і М. М. Куниці, В. Г. Єни, О. М. Маринича, М. М. Рибіна, О. Г. Топчієва, П. Г. Шищенка. І. І. Мамай (2008) згадує про М. Д. Гродзинського і В. С. Давидчука. Між тим в Україні сформувались і ефективно працюють декілька ландшафтознавчих шкіл із яскравими лідерами, а також численні ландшафтознавчі центри та осередки, де працюють такі відомі вчені, як В. М. Гуцуляк (Чернівці), Г. І. Денисик (Вінниця), О. Ю. Дмитрук (Київ), О. П. Ковальов (Харків), А. І. Кривульченко (Кіровоград), С. І. Кукурудза (Львів), А. В. Мельник (Львів), В. М. Пащенко (Київ), В. М. Петлін (Львів), К. А. Позаченюк (Сімферополь), В. М. Самойленко (Київ), Ю. Г. Тютюнник (Київ), Л. П. Царик (Тернопіль) та ін.

Які зовнішні і внутрішні чинники впливали на становлення і розвиток ландшафтознавства в Україні? Ні українські, ні тим більше російські дослідники це питання комплексно не досліджували. Між тим В. В. Кізіма у передньому слові до навчального посібника В. І. Онопрієнка “Історія української науки XIX–XX століть” (1998) відмічає, що історію науки в Україні не можна пояснити концепціями сучасної методології наукових еволюцій, зокрема з позицій інтерналізму або екстерналізму, оскільки в умовах “межевого” культурно-історичного статусу України на рух наукової думки постійно і брутально накладалися політичні, ідеологічні і економічні обставини.

Які етапи і періоди, що мають якісні відміни, можна виділити в історії українського ландшафтознавства і за якими критеріями та показниками? Чим викликалися зміни, що відбувались на кожному із етапів і періодів? Зразки такого поділу існують (Сухова, 1981; Преображенський, Макаров, 1988; Ісаченко, 1991; Пашенко, 1993; Денисик, 1998; Мельник, 2004; Мамай, 2008), проте не мають достатнього обґрунтування.

Як формувалась тематична структура українського ландшафтознавства? У довоєнний, а особливо післявоєнний час, у вітчизняній географічній науці сформувались і розвиваються численні напрями досліджень, які за словами М. Д. Гродзинського (2004), визначають “національне обличчя” українського ландшафтознавства, тобто відрізняють його від решти національних ландшафтознавств світу – російського, білоруського, литовського, польського, німецького, американського тощо. Але комплексна характеристика цих напрямів, чинники і обставини їх зародження і розвитку відсутні.

Важливою ознакою сформованості будь-якої наукової галузі як національної науки є наявність власних наукових центрів і шкіл. Чи є в Україні наукові центри і школи ландшафтознавства, де і як вони сформувались, чи мають власне обличчя і помітні успіхи, хто їх очолює? Ф. М. Мільков (1981), характеризуючи наукові фізико-географічні школи СРСР за станом на кінець 1980-х рр., назвав лише три провідні школи ландшафтного спрямування (В. В. Докучаєва, Л. С. Берга і А. О. Григор’єва), а серед наукових

колективів, що активно працюють у ландшафтному напрямі – Київський на чолі із О. М. Мариничем і Львівський на чолі із К. І. Геренчуком. Інший російський вчений В. З. Макаров (1988) у числі провідних ландшафтознавчих центрів СРСР називає і три українських – Львівський і Одеський університети та Відділення географії Інституту геофізики Української Академії наук. Проте серед семи провідних ландшафтознавчих шкіл не називає жодної української. Вітчизняні автори більш докладно пишуть про ландшафтознавчі центри і школи України, проте й їх опис є неповним, іноді суперечливим, а оцінка їх вкладу у розбудову вітчизняного ландшафтознавства носить уривчастий, фрагментарний характер.

Не менш важливим показником рівня розвитку вітчизняного ландшафтознавства як національної науки є сформованість концептуальних засад, методичного апарату і понятійно-термінологічної бази. Дослідження концептуальних засад ландшафтознавства зроблене В. М. Пащенко (1993) і В. М. Петліним (2006), проте їх національну приналежність вони не аналізували. По різних літературних джерелах розкидані відомості про гірське ландшафтознавство Г. П. Міллера, палеоландшафтознавство М. Ф. Векліча, ландшафтну екологію М. Д. Гродзинського, геоінформаційне моделювання В. М. Самойленка, урболандшафтознавство О. Ю. Дмитрука, конструктивне ландшафтознавство В. М. Петліна, геоекологічну експертизу К. А. Позаченюк, еколого-ландшафтознавчий аналіз А. В. Мельника, радіоекологічне ландшафтознавство В. С. Давидчука, антропогенне ландшафтознавство Г. І. Денисика та Ю. Г. Тютюнника тощо. Аналіз та упорядкування цього доробку є важливим завданням оцінки сформованості українського ландшафтознавства.

Не менш важливим є оцінка можливостей практичного застосування теоретичного доробку українського ландшафтознавства. Найбільш ґрунтовний аналіз таких можливостей міститься у навчальному посібнику П. Г. Шищенка “Прикладна фізична географія” (1988) і монографії В. М. Петліна “Прикладне ландшафтознавство” (1993). Проте різноманіття

прикладних досліджень ландшафтів України досі ніхто не аналізував і не описував.

Цікавим для дослідження є і характер взаємодії вітчизняного ландшафтознавства з іншими географічними і негеографічними галузями української науки. Про місце ландшафтознавства в системі наук писали М. Д. Гродзинський і О. В. Савицька (2008). Проте конкретних прикладів взаємодії між ландшафтознавством та іншими науками, тим більше всередині вітчизняної науки, вони не розглядали. Між тим відомо багато прикладів таких взаємовідносин, що потребують аналізу та узагальнення.

Ця монографія є спробою автора відповісти на поставлені запитання і розробити цілісну концепцію процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

1.1. СТАН РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Перше дослідження історії розвитку вчення про ландшафт виконав російський вчений М. А. Первухін [318]. Найбільш ґрунтовні розвідки історії становлення і розвитку ландшафтознавства виконали російські науковці А. Г. Ісаченко [140, 144, 145, 146, 148], Н. Г. Сухова [390], В. С. Преображенський і В. З. Макаров [346]. Окрему увагу цій проблемі приділили І. І. Бабков [7], М. А. Солнцев [380], П. С. Макєєв [201], Ф. М. Мільков [244, 246, 247], Ю. Г. Саушкін [372], М. А. Гвоздецький [36], Г. І. Марцинкевич, Н. К. Кліцунова, О. М. Мотузко [222], Л. К. Казаков [152], К. М. Д'яконов,

І. І. Мамай [37, 203], І. І. Мамай [375], Н. П. Соболева, Е. Г. Язиков [375]. Із інших зарубіжних авторів можна відзначити німецького географа Герхарда Харда [449].

Історію українського ландшафтознавства досліджували К. І. Геренчук [50, 53, 57, 60], О. М. Маринич [212, 215, 216, 218, 219], М. Ф. Векліч [30], Г. І. Денисик [99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 113], М. Д. Гродзинський [72, 74, 76, 80, 81], В. М. Пащенко [310, 312], Ю. Г. Тютюнник [409, 410, 411], С. І. Кукурудза [175, 176, 177, 178, 179], К. А. Позаченюк [331, 334, 335], Я. І. Жупанський [133, 134], С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник [290], О. М. Маринич, В. П. Палієнко, Л. Г. Руденко [219], О. М. Маринич, Л. Г. Руденко [220], Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник [241], А. В. Мельник, Б. П. Муха, О. М. Федірко [231], А. В. Мельник [232], В. М. Гуцуляк [88, 89, 90, 91], С. В. Міхелі [251-289], В. М. Петлін [320, 323, 325], Я. Олійник, Н. Краснопольська [299], Я. Олійник [300, 301].

А. Г. Ісаченко виділяє у розвитку ландшафтознавства шість етапів: 1) витоки і передісторія вчення про ландшафт; 2) перші кроки на шляху до фізико-географічного синтезу; 3) початок ландшафтознавства; 4) ландшафтознавство у 20–30 роки ХХ ст.; 5) ландшафтознавство після другої світової війни; 6) сучасний етап розвитку ландшафтознавства [148]. Стартову дату він не вказує, а початком другого називає другу половину ХVІІІ ст., коли Російська академія наук організувала перші географічні дослідження з науковими цілями. Тут з'являється перше протиріччя, яке полягає у тому, що ознакою появи нового вчення, є поява концепції об'єкта і предмета його дослідження. Між тим ні концепції ландшафту, ні концепції взаємодії живої і неживої природи тоді ще не існувало, вони будуть створені лише у ХІХ ст. Отже підстав для датування перших етапів розвитку ландшафтознавства ХVІІІ і більш ранніми століттями немає.

Початком третього етапу або початком ландшафтознавства А. Г. Ісаченко вважає кінець ХІХ ст., коли у Росії з'являється потужна географічна школа на чолі із В. В. Докучаєвим, хоча самого В. В. Докучаєва родоначальником вчення про ландшафт він не вважає. Засновниками вчення про ландшафт він називає учнів і

послідовників В. В. Докучаєва – А. М. Краснова, Г. Ф. Морозова, Г. М. Висоцького, Г. І. Танфільєва, Л. С. Берга. Останньому, на його думку, і належить заслуга введення наукового поняття “ландшафт” в географічну науку. Тут ми стикаємось із другим протиріччям. Воно полягає у тому, що і загальноновживане слово, і наукове поняття “ландшафт” має німецьке походження. За свідомством К. Троля (1950) першим у якості наукового поняття його використав Г. Гоммейєр у 1805 р. У такому ж статусі ним користувались О. Гумбольдт і К. Ріттер. Є свідомства того (вони будуть наведені у наступному розділі), що воно було загальноновживаним у німецькій і російській науковій і навчальній літературі вже на початку 1900 років. То чи є у нас підстави вважати засновником ландшафтознавства Л. С. Берга? Що змусило російського вченого взяти іноземний термін для головного об’єкта дослідження нової російської науки? Згодом він спробує відмовитись від нього, але ці спроби будуть марними. Розв’язати це протиріччя ми спробуємо у наступному розділі.

Початком четвертого етапу А. Г. Ісаченко вважає 20-ті роки ХХ ст., коли після перемоги Великої Жовтневої революції вивчення природних ресурсів стало загальнодержавною справою і експедиційні дослідження були розгорнуті у всіх частинах країни. У ці роки зародилась польова ландшафтна зйомка і з’явилися перші ландшафтні карти (насправді, перша ландшафтна карта була опублікована українським вченим П. А. Тутковським у 1910 р., про що докладно буде сказано у наступному розділі). Б. Б. Полинов і І. М. Крашенінніков запропонували більш дрібну, ніж ландшафт, одиницю територіального поділу – “елементарний ландшафт”, а І. В. Ларін – “мікроландшафт”. Л. С. Берг у вступі до книги “Ландшафтно-географічні зони СРСР” [15] запропонував перший нарис вчення про ландшафт, а М. А. Первухін [317] виступив з його першим теоретико-методологічним аналізом. Л. Г. Раменський розвинув ідею морфологічної будови ландшафту, намічену Г. М. Висоцьким.

П’ятий етап, на думку А. Г. Ісаченка, почався по закінченні другої світової війни розгортанням польових досліджень ландшафтів географами Московського університету на чолі із

М. А. Солнцевим, а початком шостого А. Г. Ісаченко пропонує умовно вважати середину 60-х років, коли намітився істотний перелом у розвитку ландшафтознавства.

У цілому, періодизація розвитку ландшафтознавства, запропонована А. Г. Ісаченком, виглядає змістовною і логічною, але недостатньо обґрунтованою і переконливою. Часові рубежі між етапами недостатньо чіткі, а етап, якій він називає сучасним, триває вже 47-й рік і настільки насичений подіями, що потребує додаткового поділу.

Н. Г. Сухова розглядає історію розвитку ландшафтознавства як розвиток уявлень про природний територіальний комплекс і виділяє п'ять періодів: 1) поява уявлень про взаємні зв'язки природних явищ на земній поверхні (XVIII – початок XIX ст.); 2) передумови появи ідеї природного комплексу (30–70-і роки XIX ст.); 3) народження ідеї природного комплексу (80-і роки XIX ст. – 10-і роки XX ст.); 4) поширення уявлень про ландшафт як природний комплекс (20–30-і роки); 5) розробка теоретичних основ вчення про ландшафт (40-і – початок 60-х років) [390].

В. С. Преображенський [346] визначив три періоди у розвитку ландшафтознавства, які поділив на етапи. Перший період – період зародження концепції про ландшафт (80-і рр. XIX ст. – 40-і рр. XX ст.) – включає етап генерації ідей (80-і рр. XIX ст. – 10-і рр. XX ст.), етап народження концепції (1913–1917 рр.) і етап перевірки і поширення концепції (1917–1940 рр.). Другий період – період становлення вчення і навчальної дисципліни (1945–1965 рр.) – поділяється на етап самовизначення вчення про ландшафт (1945–1955 рр.) і етап самоствердження навчальної дисципліни “Ландшафтознавство” (1955–1965 рр.). Третій період – період розгортання ландшафтознавства (після 1965 р.) – поділяється на етап формування системно-географічної бази і методичного переозброєння (1965–1975 рр.) та етап теоретизації та утвердження ландшафтного підходу (після 1975 р.). Поділ В. С. Преображенського виглядає переконливішим і краще структурованим. Проте не можна погодитись із датуванням зародження концепції про ландшафт 80-ми роками XIX ст., а визначення 1917 р. як рубіжного між етапами виглядає штучним.

Не розглянуті (за зрозумілими причинами) і події у розвитку ландшафтознавства після 1975 р.

М. А. Первухін [318] періодизацією особливо не переймався і поділив всю історію ландшафтознавства в СРСР на два періоди – дореволюційний та післяреволюційний. Початком дореволюційного періоду він визначив 90-ті роки XIX ст., коли з'явилась роботи Г. І. Танфільєва “Фізико-географічні області Європейської Росії” (1897) і В. В. Докучаєва “До вчення про зони природи” (1898–1899), а післяреволюційний період розглядав, за його ж виразом, “не хронологічно, а тематично”. Серед дослідників, що внесли значний вклад у розбудову вчення про ландшафт, М. А. Первухін назвав і українських – Г. М. Висоцького, П. А. Тутковського, а також вже згаданого Г. І. Танфільєва. Що правда сам він на їх національну приналежність не зважав.

М. А. Солнцев [380], слідом за М. А. Первухіним, також поділив всю історію розвитку вчення про географічний ландшафт на два періоди – дожовтневий та післяжовтневий. Найважливішими подіями дожовтневого періоду він назвав праці М. В. Ломоносова, А. Гумбольдта, Ч. Дарвіна, К. Ф. Рульє, М. О. Северцова, М. М. Богданова, що дали чудові зразки географічного синтезу і показали глибокі взаємозв'язки і взаємозалежності між геологічною будовою, літологією, рельєфом, ґрунтами, рослинністю і тваринним світом, появу на науковій арені В. В. Докучаєва, його учнів (М. М. Сибірцева, Г. І. Танфільєва, А. М. Краснова, Г. Ф. Морозова, В. І. Вернадського, Г. М. Висоцького, К. Д. Глінку та ін.) і послідовників (О. Є. Ферсмана, Л. С. Берга, Л. І. Прасолова, Б. О. Келлера, С. С. Неуструєва, В. М. Сукачова, Б. Б. Полинова, Т. І. Попова, І. М. Крашеніннікова та ін.), які заклали фундамент вчення про ландшафт як особливої науки, що має займатись вивченням тих віковичних зв'язків, які існують між “так званою живою і мертвою природою”, а також думку Л. С. Берга про те, що всі земна поверхня складається із безлічі самостійних територіальних одиниць, які автор запропонував називати географічними ландшафтами.

Важливе значення для формування вчення про ландшафт у післяжовтневий період мали праці С. С. Неуструєва, І. М. Крашеніннікова, Б. Б. Полинова, І. В. Ларина, О. Д. Гожева, Р. І. Аболіна, проте найбільший вплив мала праця Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР” (1931), у якій була представлена перша схема вчення про географічний ландшафт. На думку М. А. Солнцева, після опублікування праці Л. С. Берга не вийшло жодної роботи, яка б розширила або поглибила цю схему.

Ф. М. Мільков [247] виділяє у розвитку комплексної фізичної географії СРСР три етапи: 1) біогеоморфологічний (1917–1931); 2) становлення фізичної географії у вузькому сенсі (1932–1954); 3) ландшафтний (з 1955 р. до наших днів). Зрозуміло, що 1917 р. є штучною, ідеологічно обумовленою датою. Що стосується 1931 і 1955 років, то вони дійсно є переломними, рубіжними датами. В 1931 р. вийшла друком епохальна для ландшафтознавства праця Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР”, а у 1955 р. відбулась Перша всесоюзна нарада з ландшафтознавства в Ленінграді. Зрозуміло, що мова йде не про зародження ландшафтознавства, а про час, коли закінчилось становлення комплексної фізичної географії в її сучасному уявленні і ландшафтознавство стало головним напрямом в її розвитку. Побічно на це вказує і сам Ф. М. Мільков, коли пише про Л. Г. Раменського (1884–1953) як засновника вчення про морфологію географічного ландшафту [247]. Ландшафтний етап він поділяє на два періоди: структурно-морфологічний (1955 – кінець 60-х рр.), коли була розроблена морфологія ландшафтного комплексу, встановлена таксономічна система регіональних і типологічних ландшафтних комплексів і функціональний (після 60-х рр.), закладені основи методики польового картографування ландшафтних комплексів, і функціональний, що зв’язаний з впровадженням в ландшафтознавство методів системних досліджень.

Г. І. Марцинкевич із співавторами [222] поділяють історію розвитку вчення про ландшафт на дореволюційний, післяреволюційний і сучасний етапи. Початком сучасного етапу у розвитку ландшафтознавства вони, слідом за Ф. М. Мільковим,

вважають 1955 р, коли у Ленінграді відбулась Перша всесоюзна нарада з ландшафтознавства.

Г. Хард у статті “Дифузія ідеї ландшафту: передмова до історії ландшафтної географії” [449] інформує про контент-аналіз для виявлення еволюції ідеї ландшафту у німецькій літературі. Аналіз неспеціалізованої наукової, науково-популярної і навіть художньо-белетристичної літератури для виявлення публікацій із ключовим словом “ландшафт” у заголовку, що дало змогу визначити його семантичне поле: географічний, белетристичний, есеїстично-світоглядний, літературно-науковий і т. д. Аналіз наукової періодичної літератури і дисертацій надав можливість виявити, що в географічній літературі використання слова “ландшафт” досягнуло першої вершини в 1930 р., другої – в 1955–1960 рр.

К. І. Геренчук не надає власного варіанту періодизації історії вчення про ландшафт, проте згадує працю українського вченого П. А. Тутковського “Природна районізація України” (1922) серед робіт, що вплинули на розвиток ландшафтознавства в 1910 – 1920-х рр. [53].

О. М. Маринич при характеристиці основних етапів ландшафтного вивчення Україна [212] часові рубежі окремих етапів не наводить, проте виділяє вчених, що вплинули на розвиток ландшафтознавства в Україні. Основи вчення про ландшафти і фізико-географічне районування були закладені, на думку О. М. Маринича, В. В. Докучаєвим та його учнями і послідовниками. Серед українських вчених О. М. Маринич спеціально виділяє професора Харківського університету А. М. Краснова, професора Новоросійського (нині Одеського) університету Г. І. Танфільєва, академіків української Академії наук Г. М. Висоцького і П. А. Тутковського, професора Київського університету Б. Л. Лічкова та ін. Особливо інтенсивно розвивається ландшафтознавство, відмічає О. М. Маринич, починаючи із 1950-х рр. Серед вчених, що мали у цей час найбільший вплив на розвиток ландшафтознавства, він називає і українських – К. І. Геренчука і П. С. Погребняка.

М. Ф. Векліч [30] вказує на той факт, що слово “ландшафт” як науковий термін уживається щонайменше з початку ХІХ ст., коли,

за свідомством К. Троля (1950), яке підтверджує Н. Г. Сухова [390, с. 85], Г. Гоммейєр використав його для назви третього рівня природничого поділу території (Ort, Gegend, Landschaft, Land) і дав перше визначення ландшафту як території, яку можна охопити поглядом з якої-небудь високої точки. Термін “ландшафтознавство”, зауважує М. Ф. Векліч [30, с. 45], першими використали, за свідомством того ж К. Троля (1950), А. Опель в 1884 р. та І. Віммер в 1885 р. Проте як наука ландшафтознавство зароджується в 10–30-х рр. ХХ ст., завдяки, насамперед дослідженням З. Пассарге (1908–1933) і Л. С. Берга (1913–1947). Подальшу історію розвитку ландшафтознавства М. Ф. Векліч описує за В. С. Преображенським [346].

В. М. Пащенко у монографії “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” [310] виділяє чотири періоди у розвитку ландшафтознавства, які він назвав періодами діалектизації ландшафтознавства. Перший період (перша третина ХХ ст.) він пов’язує із роботами В. В. Докучаєва та його учнів. Під час другого періоду (1930–1950 рр.) визначальне значення мали роботи Л. С. Берга, О. Д. Гожева, А. О. Григор’єва, С. В. Калесника, М. А. Первухіна, Л. Г. Раменського, М. А. Солнцева. Третій період (1960–1970 рр.) був періодом реалізації положень і законів матеріалістичної діалектики в ландшафтознавстві і подальшого розвитку поглядів А. О. Григор’єва і С. В. Калесника про закономірності і властивості географічної оболонки, концептуальних пошуків М. А. Гвоздецького, І. П. Герасимова, К. І. Геренчука, Е. Неефа, В. С. Преображенського, А. І. Перельмана та ін. Четвертий, сучасний період (з початку 1980-х рр.) В. М. Пащенко пов’язує із розвитком уявлень про діалектизації науки у працях філософів і появою нових монографій А. Г. Ісаченка, Ф. М. Мількова, В. С. Преображенського, О. Ю. Ретеюма, Л. Р. Серебряного, В. М. Солнцев та ін. У розділі “Розвиток ландшафтознавчих знань в Україні” періодизація також відсутня. Відмічається важливість праць українських дослідників Г. М. Висоцького, Г. І. Танфільєва, П. А. Тутковського, Б. Л. Лічкова, В. Г. Бондарчука, П. С. Погребняка, К. І. Геренчука, О. М. Маринича та ін. на різних етапах ландшафтознавчих

досліджень в Україні і наголошується на тому, що суто ландшафтознавчі дослідження природи України почались у 1950-і роки, чому сприяла необхідність географічного обґрунтування вирішення проблем природокористування. У своїй наступній праці “Методологія постнекласичного ландшафтознавства” В. М. Пащенко пов’язав історію розвитку ландшафтознавства із загально-філософськими уявленнями про класичний, некласичний і постнекласичний етапи у розвитку наукового пізнання та описав закономірності останнього, постнекласичного етапу (1980–1990 рр.) у розвитку ландшафтознавства: поглиблення гуманізації науки, про що свідчить поступове посилення ролі суб’єкта в ході розвитку природничо-географічних наук; впровадження нових дослідницьких підходів; готовність науки до метатеоретичних узагальнень [312].

К. А. Позаченюк у статті “Зміна парадигм – шлях розвитку географічної науки” [332] розглядає історію розвитку географічної науки як зміну пізнавальних методологій, коли класичну методологію з її геокомпонентною і геокомплексною парадигмами змінює некласична методологія із системною, екологічною і геоструктурною парадигмами, яку у свою чергу змінює постнекласична методологія, в основі якої лежить ідея тотальності як вищій тип цілісності, а панівною парадигмою становиться синергетична, яка, на думку К. А. Позаченюк, є поглибленим варіантом системної парадигми.

У статті “Процеси саморозвитку ландшафтознавства як науки” [334] К. А. Позаченюк розвиває і поглиблює цю концепцію. Спираючись на уявлення Т. Куна (1977) про внутрішні і зовнішні чинники розвитку науки як причини кризисних і революційних етапів її історії, виділяє сім етапів у розвитку вітчизняної географії у відповідності із пануючими під час цих етапів пізнавальними парадигмами: 1) становлення наукової географії (1870–1913 рр.); 2) розквіт районної і краєзнавчої географії (1913–1950 рр.); 3) ландшафтний (1950–1963 рр.); 4) системний (1963–1980 рр.); 5) екологічний (1980–1995 рр.); 6) синергетичний (1995–2000 рр.); 7) інформаційний (після 2000 р.). Згодом К. А. Позаченюк [335] внесла деякі зміни і періодизація набула такого вигляду:

1) становлення наукової географії (1870–1913 рр.); 2) розквіт районної і краєзнавчої географії (1913–1940 рр.); 3) ландшафтний (1940–1960 рр.); 4) системний (1960–1970 рр.); 5) екологічний (1970–1980 рр.); 6) інформаційний (1980–1995 рр.); 7) синергетичний (1995–2000 рр.); 8) процесний (після 2000 р.).

Не з усім тут можна погодитись. Так, датування початку становлення наукової географії 1870 роком виключає із цього процесу всю німецьку географію ХІХ ст. на чолі із А. Гумбольдтом (1769–1859) і К. Ріттером (1779–1859). Датування ландшафтного етапу 1950-им або 1940-им роками є протиріччям висновкам самої авторки про те, що перше обґрунтування ландшафтної парадигми належить З. Пассарге (1913), введенням в російськомовну географію наукового поняття “ландшафт” ми зобов’язані Л. С. Бергу (1913), а перший період розвитку ландшафтознавства тривав із 1900 по 1930 рр. [335, с. 35].

Я. І. Жупанський [134] датує становлення української національної географії кінцем ХІХ – початком ХХ ст. і пов’язує його з діяльністю українських університетів – Київського, Львівського, Харківського, Одеського, де працювали такі видатні географи, як Г. І. Танфільєв та А. М. Краснов, а також українських науково-освітніх товариств дослідників природи – Київського товариства природознавців, Харківського товариства дослідників природи, Новоросійського (Одеського) товариства природознавців, Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства дослідників Волині, роботу яких організовували такі видатні вчені, як М. С. Грушевський – організатор української науки, а також засновники української національної географічної школи – С. Л. Рудницький і П. А. Тутковський. Особливо Я. І. Жупанський зазначає праці П. А. Тутковського (1910, 1922, 1924), якій “вперше здійснив всебічну характеристику ландшафтів України”. Занепад української географії у 1930-ті рр. Я. І. Жупанський пояснює систематичним утиском української культури, обмеженням наукових досліджень і видавничої діяльності, моральним і фізичним терором з боку центральних і республіканських керівних органів. У 1950–1970-х рр., відмічає Я. І. Жупанський в Україні широко розвернулись дослідження в галузі ландшафтознавства і

фізико-географічного районування, результатом яких стало видання багатьох монографічних і навчальних видань – “Фізико-географічне районування Української РСР” (1968), “Фізична географія Української РСР” (1969), у якій вміщена перша ландшафтна карта України в масштабі 1:2 500 000 та ін. Видано цілий ряд праць про природу окремих регіонів та адміністративних областей. Набули широкого застосування нові напрями (ландшафтно-геохімічний, ландшафтно-геофізичний тощо) і методи досліджень (системний аналіз, ретроспективний, моделювання тощо).

С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник [290] у навчальному посібнику “Методологія географічної науки” звернули увагу на “проблеми росту” ландшафтознавства (відсутність базових понять, у тому числі і ландшафту), віддали належне зарубіжним науковцям (З. Пассарге, Ф. Ріхтгофен, О. Шлютер, А. Пенк, К. Зауер, І. Шмітхюзен, К. Троль), чії напрацювання у Радянському Союзі або спотворювались, або замовчувались, відзначили роль В. В. Докучаєва та його учнів у формуванні поняття про природні комплекси, у тому числі українських науковців Г. М. Висоцького, П. А. Тутковського і С. Л. Рудницького, навели важливі і дещо несподівані історичні факти, про які жодний інший автор не згадував (сесія Міжнародного географічного конгресу у 1938 р. в Амстердамі, що була присвячена питанням ландшафтознавства).

Г. І. Дениsik [101] поділяє всі історію розвитку географії в Україні на передландшафтознавчий (до середини 1950-х рр.) і ландшафтознавчий періоди. Передландшафтознавчий період він розглядає як період закладання наукових основ комплексного вивчення природних умов України і відзначає важливе значення експериментальних досліджень степового лісорозведення українським вченим Г. М. Висоцьким (1904), що самостійно прийшов до уявлення про ландшафт, який назвав місцевістю. Такими ж важливими він вважає фізико-географічне районування Європейської Росії Г. І. Танфільєвим (1897), ландшафтну “районізацію” України П. А. Тутковським (1922) і Б. Л. Лічковим (1922). Ландшафтознавчий період, на думку Г. І. Денисика, почався

із польових ландшафтознавчих досліджень, що майже одночасно на початку 1950-х рр. розпочали географи Московського, Ленінградського, Воронежського, Львівського і Київського університетів. Найбільш значимою для цього періоду стала фундаментальна праця “Фізико-географічне районування Української РСР” (1968). Ландшафтознавчі дослідження на цьому етапі, на думку Г. І. Денисика, виконували переважно допоміжні функції у проведенні робіт з фізико-географічного районування УРСР, проте у республіці, завдяки цим роботам, сформувався висококваліфікований колектив ландшафтознавців.

Г. П. Міллер, В. М. Петлін і А. В. Мельник [241] також пов’язують початок учення про ландшафт із працями В. В. Докучаєва та його учнів і відмічають, що саме Г. М. Висоцький завершив остаточне оформлення ідеї В. В. Докучаєва про необхідність розгляду природи як єдиного цілого і запропонував розрізняти на земні поверхні окремі ділянки, які є генетичною єдністю усіх компонентів.

М. Д. Гродзинський періодизацію історії розвитку ландшафтознавства не розробляв, проте провів глибоку розвідку виникнення та еволюції поняття “ландшафт” і навів низку положень, що відрізнялись от існуючих уявлень або істотно їх доповнювали. Пріоритет у формулюванні наукової ідеї ландшафту, вважає М. Д. Гродзинський, належить Олександру фон Гумбольдту, а Л. С. Берг, якій був “під сильним впливом німецької географії” і “імплантував на російську землю термін “ландшафт”, був одним із засновників російського ландшафтознавства [76, с. 16]. Разом із О. Гумбольдтом, німецьку гілку ландшафтознавства сформували видатні німецькі географи Ф. Ріхтгофен, А. Геттнер, О. Шлютер, З. Пассарге та ін. Поряд з Німеччиною, відмічає М. Д. Гродзинський, потужного розвитку ландшафтознавство набуло в Росії, де ідеї щодо взаємозв’язків різних компонентів природи було оформлено у цілісну наукову концепцію В. В. Докучаєвим, його численними учнями і послідовниками. Вони широко користувались терміном ландшафт, проте заслуга його вкорінення в російську науку належить Л. С. Бергу.

У повоєнному Радянському Союзі бурхливий розвиток ландшафтознавства, зазначають М. Д. Гродзинський та О. В. Савицька [81], пов'язаний насамперед із польовим картографуванням ландшафтів географами Московського університету на чолі із М. А. Солнцевим. Подальший розвиток радянського ландшафтознавства відбувався за рахунок нових наукових напрямів: геохімії ландшафту Б. Полинова, М. Глазовської та О. Перельмана, геофізики ландшафту Д. Арманда, вчення про геосистеми В. Сочави, антропогенного ландшафтознавства Ф. М. Мількова, стаціонарних досліджень В. Сочави і М. Беручашвілі. Чималий внесок у розробку теоретичних засад ландшафтознавства зробили у 1970–1980-х рр. українські вчені Г. Гришанков, Г. Міллер, Ю. Некос, Г. Швєбс, П. Шищенко. Наприкінці 1990-х рр. починається гуманізація ландшафтознавства. Для сучасного етапу розвитку характерні екологізація і політизація поняття “ландшафт”, а визначального значення у розвитку набувають міжнародні конвенції.

Ю. Г. Тютюнник у статті “Про походження і первинне значення слова “ландшафт” [410] дійшов цікавих висновків, які будуть проаналізовані у наступному розділі. А найбільш змістовними для об'єктивної інтерпретації історичних подій навколо трактування слова “ландшафт” були зауваження Ю. Г. Тютюнника з приводу феноменологічної трансформації слова “ландшафт” як географічного поняття німецьким географом Г. Гоммейєром у 1805 р., а також його пояснення марності спроб Л. С. Берга, К. І. Геренчука і П. Каваляускаса замінити німецьке слово “ландшафт” національними мовними аналогами, оскільки вони не мали того територіально-холістичного потенціалу, якій імпліцитно несе у собі слово “ландшафт”.

С. І. Кукурудза [179] визначив п'ять знакових віх на шляху становлення ландшафтознавчої парадигми в Україні: 1) праця Л. С. Берга від 1913 р., у якій той першим із російських вчених визначив ландшафт основним об'єктом вивчення географії; 2) сукупність положень про ландшафт як вузлову одиницю типологічного і регіонального поділу території, сформульованих С. В. Калесником у 1940 р.; 3) теоретичні і методичні положення

М. А. Солнцева та його учнів про морфологічну структуру географічного ландшафту, розроблені протягом 1948–1962 рр.; 4) запровадження системного підходу та обґрунтування системи географічних аксіом і ландшафтних постулатів; 5) поява новітніх дослідницьких підходів у науковому вжитку українських ландшафтознавців наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (синергетичного, фрактального, екоеволюційного, ноосферологічного, етно-пасіонарного та ін.).

А. В. Мельник у статті “Розвиток ландшафтознавчих ідей і ландшафтознавства в Україні” [232], як і Г. І. Денисик [101], датує зародження українського ландшафтознавства початком 1950-х рр. і виділяє в його історії три періоди: 1) 1950–1960-ті рр., 2) 1970–1980-ті рр.; 3) після 1990-го рр. Головними подіями першого періоду А. В. Мельник називає проведення Другої всесоюзної наради з питань ландшафтознавства у Львові в 1956 р., фізико-географічне районування і ландшафтне картографування території України у різних масштабах, появу першого навчального посібника з теорії ландшафтознавства К. І. Геренчука (1969). Другий період, на думку А. В. Мельника, характеризується підвищеною увагою до вивчення структури і, особливо, функціонування й динаміки ландшафтів експедиційними і стаціонарними методами, розробкою теоретичних і методичних засад ландшафтознавчих досліджень гірських територій Г. П. Міллером (1974), уявлень про просторово-часову організацію геосистем В. О. Боковим (1983), концепції природно-господарських територіальних систем Г. І. Швєбсом (1987), ландшафтознавчих основ регіонального проектування П. Г. Шищенком (1988) тощо. Третій етап розвитку ландшафтознавства в Україні характеризується впровадженням постнекласичних методологій (В. М. Пашенко) і геоінформаційних технологій, екологізацією (М. Д. Гродзинський, В. М. Гуцуляк, Л. Л. Малишева, А. В. Мельник, Ю. Г. Тютюнник) і антропогенізацією (Г. І. Денисик) ландшафтознавства.

В. М. Петлін [323], як і К. А. Позаченюк [332, 334], розглядає історію і логіку розвитку ландшафтознавства як сукупність парадигм (геокомпонентної, структурно-комплексної,

морфодинамічної, системної, геоструктурної, екологічної, синергетичної, коадаптивної), що змінюють одна одну у часі, а час виникнення ландшафтознавства датує або 1913 р., коли була опублікована праця Л. С. Берга “Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області”, або 1931 р., коли вийшла праця “Ландшафтно-географічні зони СРСР”.

Я. Олійник і Н. Краснопольська у монографії “Географічна наука в Україні: становлення і розвиток” [299] висвітлюють наукові засади дослідження історії становлення і розвитку географічної науки в Україні і, слідом за Я. І. Жупанським (1997), датують становлення географії в Україні кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Проте детальний аналіз розпочинають 1917 роком і виділяють в історії становлення і розвитку української географії чотири етапи: 1) 1917–1940 рр.; 2) 1945–1969 рр.; 3) 1970–1990 рр.; 4) 1991–2005 рр. Для розуміння місця ландшафтознавства в цьому історичному процесі важливими є згадки авторів про тих українських вчених, що були дотичними до розвитку ландшафтознавства на кожному із зазначених етапів. Під час першого етапу такими були Г. І. Танфільєв, П. А. Тутковський, Б. Л. Лічков, під час другого – К. І. Геренчук, О. М. Маринич, під час третього – К. І. Геренчук, О. М. Маринич, Г. П. Міллер, П. Г. Шищенко [299, 301].

Подібні дослідження історії становлення і розвитку української геоморфології проводили українські геоморфологи. В 1997 р. у Львові проходила міжнародна науково-практична конференція “Українська геоморфологія: стан і перспективи”. І. П. Ковальчук писав про вектори розвитку, здобутки і перспективи української геоморфології та української екологічної геоморфології [161-163]. В. В. Стецюк та І. П. Ковальчук висвітлили історію розвитку української геоморфології та української геоморфологічної школи у навчальному посібнику “Основи геоморфології” [387].

1.2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Методологічну основу дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства склали загальнонаукові принципи, що є притаманними для досліджень історичного і наукознавчого спрямування. До переліку принципів, що розглядаються як система взаємозв'язаних основоположних ідей пізнання природних і суспільних явищ і виступають як загальнообов'язкова вимога будь-якого історичного наукового дослідження, входять принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності, логічності, детермінізму і розвитку. Вони передбачають об'єктивне пізнання наукової проблеми шляхом всебічного аналізу історичних фактів, подій і процесів, причому останні розглядаються у процесі їх генезису та розвитку, у конкретно-історичному контексті та хронологічній послідовності, на підґрунті пріоритету документальних фактів та відмові від політичної чи ідеологічної заангажованості. На цьому загальнонауковому гносеологічному фундаменті, із врахуванням конкретно-наукових цілей дослідження, була розроблена низка принципів для забезпечення ефективної реалізації розв'язання проблеми дослідження становлення і розвитку українського ландшафтознавства. Найважливішими принципами були визначені такі: концептуально-ландшафтознавчої спрямованості, національно-загальносвітової приналежності, історичної обумовленості, хронологічної послідовності, проблемної змістовності, колективно-персональної детермінованості, кількісно-якісної об'єктивізації, системної організації, плюралізму поглядів (рис. 1.1).

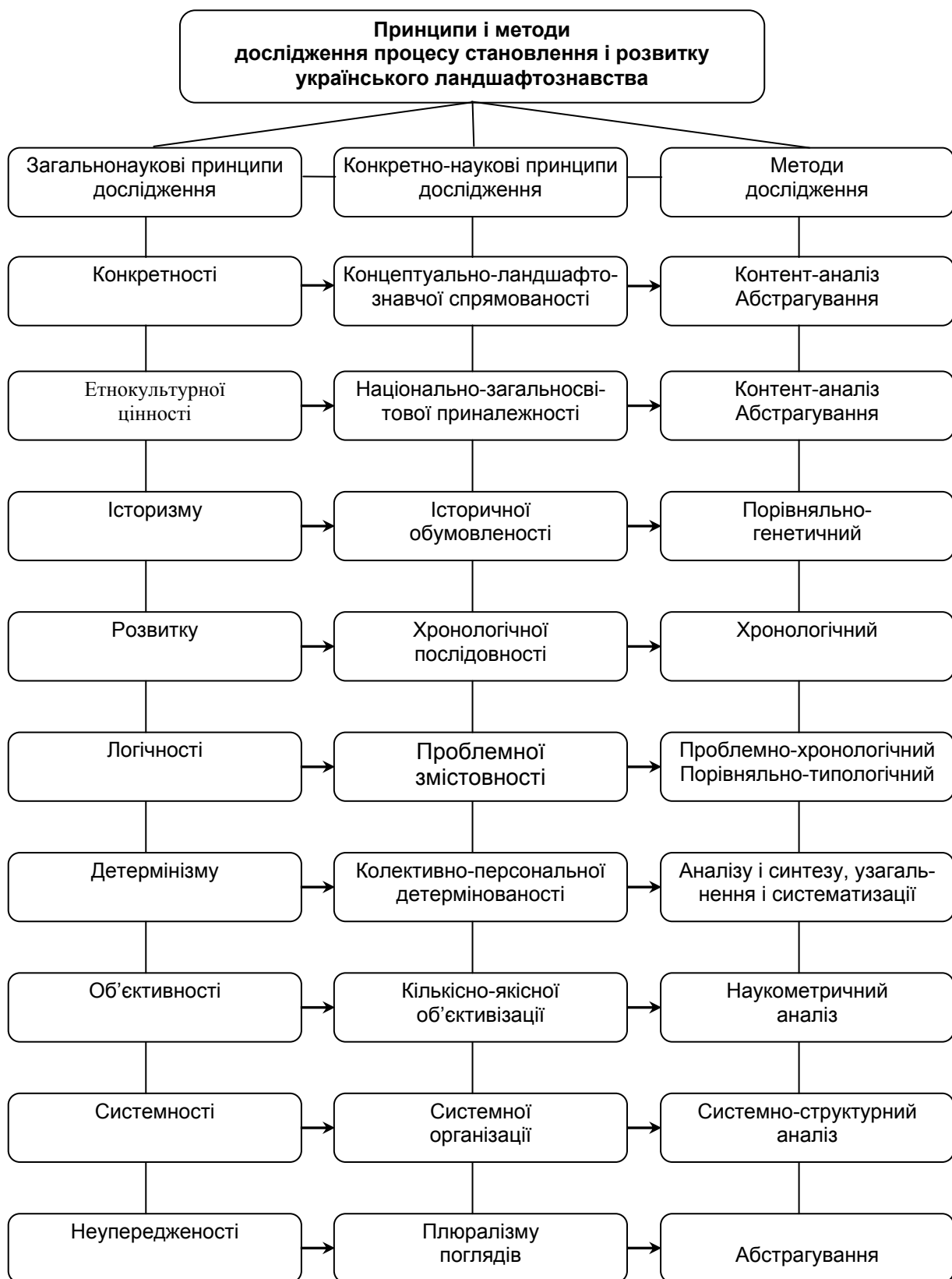

Рис. 1.1. Методологічні основи дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства

Принцип концептуально-ландшафтознавчої спрямованості передбачає розгляд будь-яких фактів чи подій у розвитку української географії з точки зору їх приналежності до науки про закономірності й фактори формування, просторової диференціації, функціонування, динаміки та еволюції ландшафтних комплексів різного рангу, їх зміни під впливом природних та антропогенних чинників, природно-ресурсного потенціалу.

Принцип національно-загальносвітової приналежності передбачає аналіз історії становлення і розвитку насамперед українського ландшафтознавства як само ідентичної галузі національної культури, простір функціонування якої певним чином кореспондує з державним національним простором. Самоідентичність українського ландшафтознавства де термінується наукове суб'єктом й об'єктом дослідження. У якості першого виступає національне товариство, у якості другого – ландшафти України. В той же час остаточне виокремлення суто українських надбань із російсько-імперського, радянського і всесвітнього змісту ландшафтознавства уявляється недоцільним, тому ми, слідом за В. О. Вихрущ, розглядаємо здобутки українського ландшафтознавства в контексті “загальносвітове – національне – регіональне – персональне” [31, с. 9].

Принцип історичної обумовленості передбачає розгляд будь-яких об'єктів, явищ і процесів в їх закономірному історичному становленні та розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування і ґрунтується на твердженні, що кожне явище чи подія має свою причину, тобто породжується іншим явищем чи подією [418, с. 130]. Визнання загальності причинно-наслідкових відносин означає, що у світі не існує явищ і подій, які б не мали причини свого виникнення й існування. Існування безпричинної події фактично означало б її незалежність від усього матеріального світу, тим самим порушувався б принцип матеріальної єдності світу. В реальній дійсності кожний об'єкт являє собою складний “клубок” безлічі причинних ланцюгів. Зазнаючи вплив з боку інших об'єктів, він разом з тим спричиняє зворотний вплив на них. Зміни, що відбуваються в матеріальних об'єктах, є наслідком не тільки зовнішньої причинності, але й

внутрішньої: вони залежать від внутрішньої будови об'єкта, від його стану в цей момент, від процесів, що відбуваються в ньому. Тому в якихось ланках причинного ланцюга зовнішній вплив на об'єкт може привести до результату, який не можна заздалегідь передбачити, тому що він обумовлений не тільки цим впливом, але й внутрішньою причинністю самого об'єкта. При аналізі причинності розрізняють причини головні й другорядні, прямі й непрямі. Враховуються також умови, приводи, а в соціальних процесах – інтереси, мотиви, цілі людей. Умови – це сукупність незалежних від причини явищ, які перетворюють можливість породження наслідку в дійсність. Причина визначає реальну можливість події, а умови сприяють або не сприяють перетворенню цієї можливості в дійсність. Приводи – це явища, самі по собі не викликають наслідків, але спрацьовують як пусковий механізм, що відкриває дію всього причинного ланцюга.

Принцип хронологічної послідовності ґрунтується на вивченні процесу розвитку того чи іншого явища як послідовності історичних подій у часі (від грец. *chronos* – час і *logos* – слово) [373, с. 735]. Такий підхід дає змогу вивчати процес розвитку не як довільну сукупність історіографічних фактів, а як взаємозалежний процес переходу від одного якісно визначеного ступеню розвитку до наступного, тобто як процес зміни одного етапу розвитку іншим. При цьому окремі етапи порівнюються з метою виявлення об'єктивних закономірностей виникнення, формування і розвитку об'єкта дослідження. Хронологічний підхід дає змогу упорядкувати розрізнені історіографічні факти і розробити періодизацію історичного процесу. Можливості використання хронологічного підходу полягають у наявності документів, що містять відомості про історичні факти і події. Такі документи називають носіями історичної інформації або історичними джерелами. Виділяють письмові (зафіксовані на папері), речові (археологічні, музеєзнавчі), усні (фольклорні) та інші типи історичних джерел. У ландшафтознавстві найбільш поширеним типом історичних джерел виступають публікації ландшафтознавчого змісту – письмові тексти у вигляді тез доповідей, статей, монографій, підручників тощо. В історіографії історичні праці у вигляді статей, монографій і

підручників називають вторинними історичними джерелами, оскільки вони створюються шляхом аналізу архівних текстів, що розглядаються як першоджерела. У ландшафтознавстві публікації із характеристикою ландшафтів, принципів і методів їх дослідження є первинними історичними джерелами, а праці з історії становлення і розвитку ландшафтознавства – вторинними.

Принцип проблемної змістовності орієнтує дослідника не тільки на аналіз хронологічної послідовності історичних подій, але і на аналіз виникнення наукових проблем, еволюції наукової думки. Такий підхід передбачає розчленування загальної течії наукової думки на ряд проблем, кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності її виникнення і розв’язання.

Принцип колективно-персональної детермінованості передбачає поглиблене вивчення та осмислення ландшафтознавчих здобутків окремих персоналій української і світової географічної науки, оскільки, перефразовуючи сказане академіком О. В. Сухомлинською, ландшафтознавча думка “завжди персоніфікована, на ній лежить відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями” [391, с. 36]. При цьому предметом дослідження виступає не стільки наукова біографія вченого, скільки його науковий доробок у галузі ландшафтознавства. У той же час кожний вчений є членом наукового колективу. Наукові колективи об’єднують і координують зусилля окремих вчених для вирішення завдань, які не можуть бути розв’язані кожним поодиноку і потребують взаємодії з іншими. Наукові організації (наукові установи, навчальні заклади) здійснюють свідоме і цілеспрямоване керування діяльністю наукових колективів та окремих вчених.

Принцип кількісно-якісної об’єктивізації передбачає аналіз будь-якого об’єкту чи явища як такого, що існує поза свідомістю й незалежно від неї, з позицій незалежності думок та уявлень від поглядів і смаків суб’єкта і застерігає від упереджених суджень, односторонніх оцінок або замовчування подій і фактів, які “не вписуються” в дослідницьку доктрину. Синонімами поняття “об’єктивність” є поняття неупередженість, безсторонність, безпристрасність, справедливість, чесність. Отже реалізується

принцип об'єктивності шляхом побудови дослідження на засадах етичних імперативів наукової діяльності. Проте здатністю бути вільним від всього суб'єктивного людина не володіє, тому справжня об'єктивність досягається лише приблизно і залишається для наукової праці ідеалом. Наближенню до цього ідеалу сприяє застосування кількісних показників аналізу та оцінки ландшафтознавчих фактів і подій.

Принцип системної організації орієнтує дослідження на розгляд будь-якого об'єкта дослідження як сукупності різнорідних, але взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів, тобто як певної цілісності, системи. Такий підхід передбачає необхідність: виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі, зважаючи на те, що властивості цілого нетотожні сумі властивостей його складових; аналізу ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів та властивостями її структури; дослідження механізму взаємодії системи й оточуючого середовища [352, с. 314].

Принцип плюралізму поглядів ґрунтується на філософській позиції, згідно якої існує безліч різних рівноправних, незалежних одна від одної методологій пізнання, що допускає одночасне існування різних думок, точок зору, концепцій, теорій, вченій у межах однієї науки. Визнання цього принципу не означає заперечення об'єктивності наукового пізнання чи прийняття засад епістемологічного релятивізму, а детермінує дослідника історії науки на уникання суб'єктивних висновків при порівняльній оцінці досягнень різних наукових центрів та шкіл.

Загальнонаукові принципи пізнання реалізуються шляхом застосування відповідних дослідницьких методів, які дають змогу об'єктивно і методологічно правильно встановити основні закономірності сутнісних змін в процесі становлення і розвитку об'єкта дослідження. Принципи концептуально-ландшафтознавчої спрямованості і національно-загальносвітової приналежності були реалізовані шляхом застосування методів абстрагування і контент-аналізу або критичного аналізу історичних джерел. Метод абстрагування (від лат. *abstraho* – відриваю) дає змогу мисленого виділення з усіх ознак, властивостей і зв'язків конкретного

предмета його основних, найзагальніших [373, с. 10] і використовується для виділення у складному і багатоаспектному процесі наукового пізнання лише тих аспектів і властивостей, що є визначальними для обраної дослідницької проблеми, у нашому випадку – публікацій ландшафтознавчої спрямованості, що належать українським дослідникам. Контент-аналіз (від англ. *content* – зміст), під яким ми розуміємо критичний, неформалізований аналіз змісту текстів наукових (монографій, статей, тез доповідей) і навчальних видань, був використаний для визначення ландшафтознавчого змісту і національної приналежності історичних джерел.

Принципи історичної детермінованості, хронологічної послідовності і проблемної змістовності реалізовувалися шляхом використання порівняльно-історичного методу і методу періодизації. Порівняльно-історичний метод (або порівняльно-генетичний) дає змогу шляхом порівняння історичних фактів і подій виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле являє собою повторюваний, внутрішньо обумовлений процес. Багато явищ тотожні або подібні внутрішньою суттю й відрізняються лише просторовою або часовою варіацією форм. А ті самі або схожі форми можуть виражати різний зміст. Тому в процесі порівняння й відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності. Різновидом порівняльно-історичного методу є порівняльно-типологічний метод або метод періодизації, що ґрунтується на уявленні про історичний процес як тісний зв'язок між одиничним (індивідуальним) і загальним (типовим) і розглядає неперервний історичний процес не як простий плин подій, а як зміну одних якісних станів іншими. При цьому кожний якісний стан трактується як етап (період), що складається із сукупності одиничних явищ, об'єднаних певною типологічною ознакою, що є характерною для кожного із одиничних явищ стадії, але не притаманною для явищ інших етапів. Метод періодизації дає змогу вивчати якісні зміни в ході розвитку явища, що досліджується,

виявити внутрішні закономірності історичного процесу, і полягає у поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди – проміжки часу, протягом яких відбувається (починається, розвивається і закінчується) якийсь процес [373, сс. 514-515]. Ці періоди якісно відрізняються один від одного і мають ті або інші відмітні особливості, які визначаються залежно від вибраної підстави (критерію) періодизації.

Для періодизації можуть обиратися самі різні підстави. Найбільш логічними критеріями періодизації історії розвитку науки взагалі і українського ландшафтознавства зокрема представляються науково-дослідницькі парадигми і основні конкретно-наукові напрями досліджень, які їх опредмечують. При цьому у межах одного періоду може відбуватись кілька якісно або кількісно відмінних процесів, що обумовлює необхідність поділу періодів на більш дрібні часові відрізки, наприклад, етапи. У науковому вжитку існує кілька термінів-понять (стадія, фаза, етап, період, епоха), що відображають одиниці хронологічного поділу. В одних випадках вони є синонімами і розглядаються як рівнозначні величини, в інших мають різний ієрархічний статус у різних авторів, що призводить до плутанини і неможливості співставлення отриманих результатів. Логічне рішення цієї проблеми знайшла О. М. Мегем [227], яка звернула увагу на те, що у словнику В. І. Ожегова період визначається як проміжок часу, упродовж якого процес починається, розвивається і закінчується, а етап – як окремий момент, стадія якого-небудь процесу, що дає підстави вважати “період” більш широким поняттям порівняно з поняттям “етап” і розглядати етапи складовими частинами періодів.

Принцип колективно-персональної детермінованості реалізується шляхом застосування загальнонаукових (аналізу і синтезу, узагальнення і систематизації) і конкретно-наукових (бібліометричний) методів дослідження. Методи аналізу і синтезу, що полягають відповідно у розчленуванні предмета дослідження на складові елементи для абстрагування його окремих сторін і поєднанні абстрагованих сторін предмета для встановлення їх зв'язку та пізнання предмета як єдиного цілого, методи узагальнення і систематизації, що полягають у мисленнєвому

переході від одиничного до загального і встановленні єдності розрізнених знань про предмети і явища об'єктивної дійсності. Бібліометричний аналіз, що ґрунтується на використанні статистичних методів вивчення потоків наукових документів, використовувався для оцінки наукового доробку кожного окремого вченого, його місця у загальному розподілі наукової праці і значення для розвитку вітчизняної науки.

Принцип кількісно-якісної об'єктивізації реалізується шляхом використання кількісних методів вивчення розвитку науки як інформаційного процесу, які В. В. Налімов і З. М. Мульченко [292] запропонували називати наукометрією. Кількість – “найважливіша категорія філософії і науки, що відображає чисельну або структурну *визначеність* (виділено нами – С.М.) предметів, процесів і явищ, відносно байдужу їх якісній визначеності, тобто тій конкретній безлічі властивостей і стосунків, які їх створюють і відрізняють від інших предметів, процесів, явищ і роблять їх тим, що вони є” [193, с. 104]. Використання кількісної міри в аналізі історичних подій слугує запобіжником від суб'єктивності умовиводів і забезпечує безсторонність в оцінці отриманих результатів, що дає змогу в результаті мати не думки і припущення, а точні кількісні (числові) значення показників, що вивчаються. При цьому наука розглядається як інформаційний процес, що розвивається у часі. Носіями інформації є наукові публікації, які формують інформаційні потоки, – канали зв'язку всередині науки і за її межами. Статистичний аналіз кількісних показників, що можуть розглядатись як показники розвитку науки (кількість наукових публікацій та її розподіл у часі, кількість бібліографічних посилань у наукових публікаціях тощо), на думку В. В. Налімова і З. М. Мульченко, надає можливість “прослідкувати за розвитком окремих наукових напрямів і за проникненням нових методів досліджень у суміжні області, оцінити ефективність праці учених, виходячи із впливу їх праць на розвиток інформаційних потоків і т. д. [292, с. 18].

Принцип системної організації реалізується шляхом застосування системного підходу. Основи системного підходу були сформульовані у другій половині ХХ ст., але багато які географічні

концепції, у тому числі концепція про ландшафт, що зародилися раніше, мають хоча і стихійний, але виразно виражений системний характер. Використання системного підходу у географії надає можливість використовувати напрацьовані ним уявлення про загальні для всіх систем властивості для логічного і послідовного підходу до розв'язання географічних, конкретно-наукових проблем. Основними категоріями системного підходу є система, елемент системи, підсистема, надсистема, внутрішньосистемні та зовнішньо-системні зв'язки, а також структура, організація, функція, функціонування, розвиток і стан системи. Ландшафтознавство, що виступає об'єктом нашого дисертаційного дослідження, як і будь-яка інша наука, має дуальний, онтологічно-гносеологічний характер прояву власної сутності і виступає одночасно як соціальний інститут – об'єднання професійно зайнятих науковою діяльністю людей із певною матеріально-технічною базою, і як система знань із властивою їй структурою.

Як соціальний інститут, тобто з позицій онтологічного підходу, ландшафтознавство включає в себе вчених з їхніми знаннями, кваліфікацією і досвідом, наукові колективи і наукові організації – об'єднання наукових колективів, а також мережу наукової інформації. Отже, елементами ландшафтознавчої системи є окремі вчені (персоналії), підсистемами – наукові колективи (об'єднання науковців). Наукові організації не є структурними компонентами ландшафтознавчої системи, оскільки є, як правило, багатогалузевими і виступають як надсистеми по відношенню до неї.

Наукові установи (у вітчизняній географії такою установою є Інститут географії НАН України) і навчальні заклади (класичні і педагогічні університети, деякі коледжі) керують окремими вченими та їх об'єднаннями у рамках наукових відділів і навчальних кафедр, і, у свою чергу, підпорядковуються таким установам, як Національна академія наук України, що є самоврядною громадською організацією, або Міністерство освіти і науки України, що є органом державної влади. Ці установи грають роль керівних органів, що визначають загальні напрями наукових досліджень та рівень їх фінансового забезпечення, є надсистемами

по відношенню до наукових установ та навчальних закладів і чинниками зовнішнього впливу на розвиток ландшафтознавчої системи.

Елементи в системі не ізольовані, а зв'язані один з одним. Зв'язки виконують системоутворюючу функцію в системі, визначають специфіку системи і забезпечують її життєдіяльність. Виявлення зв'язків в системі і встановлення їх характеру дає змогу виявити тенденції поведінки системи, встановити чинники її розвитку. Розрізняють внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, нейтральні і функціональні (системоутворюючі), прямі і зворотні, сильні і слабкі, довготривалі і короточасні зв'язки [418, с. 199]. Внутрішніми зв'язками у ландшафтознавчій системі виступають взаємовідносини і взаємозалежності між: окремими вченими в середині одного наукового ландшафтознавчого колективу; окремими вченими різних наукових ландшафтознавчих колективів; окремими науковими ландшафтознавчими колективами; окремими науковими ландшафтознавчими колективами і науковими установами або навчальними закладами, до складу яких вони входять на правах структурних частин; між окремими вченими та науковими колективами і неформальними ландшафтознавчими об'єднаннями (ландшафтознавчими нарадами і конференціями). Зовнішніми по відношенню до ландшафтознавчої системи виступають зв'язки між науковими колективами і державними установами, які визначають наукову тематику і фінансують її виконання, окремими вченими та науковими колективами і неформальними багатогалузевими науковими об'єднаннями, що виконують інформаційно-комунікативну і координаційну функції.

Структурою системи, не зважаючи на дослівний переклад (від лат. *structura* – будова, розміщення, порядок), називають не будову системи, а сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей зв'язків між її елементами як складовими частинами предметів та явищ об'єктивного світу. Організацією системи називають сукупність її елементів і підсистем. Ю. П. Сурмін розуміє організацію більш широко і включає до неї структуру, орієнтацію її компонентів у просторі та розподіл функцій між ними, тобто

розрізняє структурну, просторову і функціональну організацію системи [389]. Структурну організацію ландшафтознавчої системи утворює набір елементів і підсистем, до якого відносяться окремі вчені і наукові колективи, наукові школи, одногалузеві наукові товариства і зібрання (внутрішня організація), а також наукові організації і навчальні заклади, багатогалузеві наукові товариства і зібрання (зовнішня організація), мережа наукової інформації.

Просторову організацію ландшафтознавчої системи утворюють центри ландшафтознавчих досліджень, що сформувались у наукових установах або навчальних закладах і певним чином розміщені у географічному просторі країни. В залежності від кількісного складу, тривалості історії розвитку і величини вкладу у розвиток науки їх можна умовно поділити на ландшафтознавчі осередки (окремі вчені або їх неформальні угруповання, кількість яких не перевищує двох-трьох осіб, а вклад у ландшафтознавчу науку не набув загальнонаціонального значення) і ландшафтознавчі центри (формальні і неформальні наукові колективи, що мають тривалу історію розвитку і загальновизнані успіхи у розбудові вітчизняного ландшафтознавства). Ландшафтознавчі центри працюють в Інституті географії НАН України, Київському, Львівському, Таврійському і Чернівецькому національних університетах, Вінницькому педуніверситеті. Ландшафтознавчі осередки функціонують у Волинському, Дніпропетровському, Одеському і Харківському національних університетах, Ніжинському і Херсонському державних університетах, Кіровоградському, Криворізькому, Полтавському, Сумському, Тернопільському та Уманському педагогічних університетах та інших навчальних закладах.

Окрему підсистему просторової організації ландшафтознавчої системи утворюють ландшафтознавчі школи – наукові центри, які очолюються видатними вченими. Вплив наукових шкіл поширюється далеко за її регіональну приуроченість й їх представники можуть належати до різних ландшафтознавчих центрів. І навпаки, представники одного центру можуть належати до різних наукових шкіл, у тому числі і зарубіжних.

Функціональну організацію ландшафтознавчої системи формують різноманітні взаємозв'язки між елементами і підсистемами. Розрізняють прямі і зворотні, додатні і від'ємні зв'язки. Прямим зв'язком у ландшафтознавчій системі є вплив наукових колективів, наукових установ, навчальних закладів або наукових шкіл на діяльність окремих вчених, що їх формують. Зворотній зв'язок – це вплив результату діяльності окремих вчених на органи, що ними керують (наукові установи і навчальні заклади) або координують їх діяльність (урядові та громадські наукові та науково-навчальні організації). Додатній зв'язок пришвидшує процеси функціонування окремих вчених і наукових колективів, підсилює їх результати. Від'ємний зв'язок гальмує процеси функціонування і погіршує результати наукової діяльності.

Розвиток системи розуміють як процес якісних змін системи або процес зміни станів системи, стан системи – як сукупність значень її параметрів (властивостей) у певний момент часу. Виявлення закономірностей розвитку наукової думки є головною і найбільш актуальною проблемою у методології наукового пізнання. Існує дві основні концепції розвитку науки – екстерналістська, що наголошує на пріоритеті зовнішніх чинників в історичному процесі, та інтерналістська, що пояснює розвиток науки виключно внутрішніми закономірностями руху наукового знання, тобто описує “внутрішню” історію науки. На підґрунті обох концепцій сформувалось декілька моделей розвитку науки: кумулятивна модель П. Дюгема; модель наукових революцій Т. Куна; модель критичного раціоналізму К. Поппера; модель конкуруючих програм дослідження І. Лакатоша та ін.

Кумулятивна модель розглядає прогрес наукового знання як поступовий і послідовний процес накопичення знань, доповнення та розвитку ідей попередників. Нове знання, за П. Дюгемом, є не зміною раніше надбаного, а приростом і примноженням його. Проте критики цієї моделі звертають увагу на те, що розвиток наукового знання відбувається не лише еволюційним, накопичувальним способом, але і шляхом революційних змін, радикального перегляду існуючих уявлень та ідей.

На таких засадах будується модель наукових революцій Томаса Куна, яка розглядає процес розвитку науки як циклічну, стрибкоподібну зміну довготривалих періодів розвитку нормальної науки в рамках певної парадигми періодами наукових революцій, коли руйнується стара парадигма й утверджується нова. Тобто розвиток наукового знання є процесом зміни парадигм, а парадигма є основною одиницею виміру процесу розвитку науки. При цьому під парадигмами Т. Кун мав на увазі “визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх рішень” [181, с. 11].

За такою моделлю розглядають історію розвитку ландшафтознавства К. А. Позаченюк (1996, 2005, 2009) і В. М. Петлін (2006). У своєму останньому повідомленні з цієї теми К. А. Позаченюк [335] виділяє у розвитку ландшафтознавства сім етапів, кожному із яких відповідає певна парадигма: країнознавча – ландшафтна – системна – екологічна – інформаційна – синергетична – процесна. Перехід від одного етапу до іншого, на думку К. А. Позаченюк, супроводжувався кризою. Так, криза країнознавчої парадигми породила ландшафтну парадигму. Ландшафтна парадигма внаслідок кризи ідеї морфології ландшафту була замінена системною парадигмою і т. д.

Між тим критики моделі Т. Куна звертають увагу на те, що розвиток науки не є негайною зміною однієї парадигми іншою, оскільки в реальній дійсності частина парадигм зберігається або продовжує конкурентне існування. “Старіння парадигми, – зауважує М. Д. Пістун, – не означає, що вона втрачає своє абсолютне значення, вона залишається правильною, але вже не стимулює відкриття нового в реальному світі” [327, с. 10].

Такий стан речей характерний і для ландшафтознавчої науки. Країнознавча парадигма, яку згадує К. А. Позаченюк, не втратила своєї актуальності, а набула ще більшого значення завдяки перетворенню туристично-рекреаційної діяльності на провідну галузь господарства багатьох країн світу. Далеко не вичерпала себе і концепція морфології ландшафту, яскравим підтвердженням чому є концепція різноманіття ландшафтів, що ґрунтується на

структурно-морфологічній концепції і набула в останнє десятиріччя значної популярності у зв'язку із реалізацією Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. “При періодизації історичного процесу чи якогось явища, – пише А. В. Санцевич, – слід мати на увазі, що відмирання елементів старого і формування нових якостей відбувається поступово і неодноразово у різних сферах життя” [370, с. 59].

Отже, кожна нова парадигма не “відміняє”, а доповнює попередні концепції, завдяки появі нових ідей, методів або засобів. Тільки на умовах такого розуміння “парадигматизації” науки виконується один із фундаментальних законів розвитку науки – закон спадкоємності наукового знання. “Постійне оновлення системи наукових знань, – наголошує В. М. Пашенко, – процес, котрий нерідко супроводжує заперечення попередніх уявлень і навіть повне спростування їх. Але як би не відрізнялися нові знання від старих, формування нових поглядів не може відбуватися без збереження і закріплення в новому знанні всього того, що відповідає об'єктивній істині, що витримало випробування часом” [310, с. 130].

На таких уявленнях будується і модель конкуруючих програм дослідження І. Лакатоша, яка розглядає науку як послідовну зміну науково-дослідних програм (НДС), що являють собою серію теорій, які об'єднані сукупністю фундаментальних ідей і методологічних принципів і можуть певний час співіснувати і конкурувати між собою. У своїй роботі І. Лакатош показує, пишуть М. та І. Голдстейни [64], що в історії науки дуже рідко трапляються періоди, коли домінувала одна програма (парадигма), як стверджував Т. Кун. Як правило, у будь-якій науковій дисципліні існує кілька альтернативних науково-дослідних програм. Конкуренція між ними, взаємна критика, зміна періодів розквіту і занепаду програм надають розвитку науки того реального драматизму наукового пошуку, який відсутній у “нормальній науці” Т. Куна.

Л. І. Воропай уявляє загальний процес розвитку географічної науки у формі спіралі, що поступово розгортається [35]. Кожний наступний віток відображає новий рівень пізнання об'єкта

дослідження, новий рівень розвитку науки. Кожний рівень складається з двох гілок: гілки прогресивного розвитку науки і гілки стабільного розвитку науки. Рівнів розвитку чотири: 1 – емпіричних досліджень об’єкта; 2 – просторових, територіальних відкриттів; 3 – теоретичних відкриттів і виявлення закономірностей; 4 – структурної організації науки, її внутрішніх і зовнішніх зв’язків. На кожному із рівнів Л. І. Воропай виділила 5 ступенів-етапів, четвертий з яких є проявом закономірної кризи у розвитку науки, яка на п’ятому етапі призводить до глибших і детальніших, якісно інших досліджень географічних об’єктів, нових відкриттів і нагромаджень нової наукової інформації. Зміна рівнів розвитку географічної науки обумовлена зміною соціально-економічної структури світу та уособлює періоди наукових революцій.

Ландшафтознавство з позицій гносеологічного підходу, тобто як система знань, включає такі категорії пізнавальної діяльності, як об’єкт і предмет дослідження, концептуальні засади, методи і прийоми дослідження, понятійно-термінологічний апарат, які В. М. Пащенко [310] назвав атрибутами ландшафтознавчого пізнання.

Об’єктом ландшафтознавства, на думку М. А. Солнцева, є лише географічний ландшафт і дрібні ПТК, що його складають [384, с. 5]. У зв’язку з чим М. А. Солнцев, його учні і послідовники розглядали термін “вчення про ландшафт” як синонім терміна “ландшафтознавство”. На думку В. О. Ніколаєва [298, с. 4] і А. Г. Ісаченка [148, с. 5], ПТК планетарного організаційного рівня (географічна оболонка, материки, океани) досліджує загальне землезнавство, а ПТК регіонального і топологічного організаційних рівнів є об’єктами ландшафтознавства. Ф. М. Мільков настоював на тому, що об’єктом ландшафтознавства є ландшафтна сфера Землі з усіма ландшафтними комплексами, які її складають [247, с. 15].

Об’єктне поле українського ландшафтознавства складають географічні ландшафти України, а також менші і більші за них типологічні і регіональні, природні та антропогенні одиниці ландшафтного поділу території. Узагальнюючою назвою для них є “ландшафтні комплекси”. Синонімами цього поняття у сучасному

ландшафтознавстві є поняття “географічні комплекси (геокомплекси)”, “географічні системи (геосистеми)”, “ландшафтні системи”. У відповідності із розробленою в Україні класифікацією [212], типологічними класифікаційними одиницями є відділи, системи, підсистеми, класи, підкласи, типи, підтипи, роди і види ландшафтів.

Відповідно до поділу на відділи, розрізняють наземні та аквальні або акваторіальні (від лат. *aqua* – вода) ландшафти. Наземні ландшафти поділяють на клас рівнинних і клас гірських ландшафтів, аквальні – на класи ландшафтів морів, ландшафтів озер, ландшафтів річок і т. д. На думку П. І. Чернеги, як особливий клас ландшафтів можуть розглядатись передгірні ландшафти [424]. Рівнинні ландшафти поділяють на височинні і низовинні, гірські – на середньовисокі і низькі. У відповідності із поділом ландшафтів на типи, в якості об’єктів дослідження розглядають широколистянолісові, мішано-лісові, лісостепові і степові ландшафти, у відповідності із поділом на підтипи – на північно-степові, середньо-степові і південно-степові ландшафти. У якості окремого об’єкту дослідження розглядають різновид наземних ландшафтів – долинно-річкові ландшафти. Сформувалось також чітке уявлення про карстові ландшафти, що відносяться у рівній мірі як до рівнинних, так і до гірських ландшафтів.

Окрему групу об’єктів досліджень складають антропогенні ландшафти – ландшафти, що змінені антропогенною діяльністю: сільськогосподарські (агроландшафти), промислові (індустріальні), гірськопромислові, техногенні, селитебні (у тому числі міські, приміські, сільські і навіть містечкові), промислово-селитебні, дорожні, белігеративні, водні (водогосподарські), лісові (лісогосподарські), садово-паркові, рекреаційні тощо. Деякі з них (що мають бібліографічні посилання) вже отримали енциклопедичне унормування.

Різновидом антропогенних ландшафтів, але не в онтологічній, а в гносеологічній інтерпретації, є геотехсистема (геотехносистема) – будь-яка комбінація із технічного пристрою і природного тілу будь-якого розміру, елементи якої об’єднуються єдністю виконуваної соціально-економічної функції [305, с. 58]. Авторами терміну є

російські вчені О. Ю. Ретеєм, К. М. Д'яконов і Л. Ф. Куніцин (1972). Але ще до його появи, в Україні такі об'єкти під назвою "містобудівельні ландшафти" досліджували М. М. Койнов і С. П. Сердюк (1968). Згодом як "селитебні геосистеми" цей тип ландшафтів почали вивчати Л. І. Воропай і М. М. Куниця (1979, 1982), як урболандшафти – Ю. Г. Тютюнник (1993, 1995 та ін.) та О. Ю. Дмитрук (1999, 2000 та ін.), як урболандшафтні басейнові геосистеми – В. М. Самойленко і К. О. Верес (2007), як "міські ландшафтно-технічні системи" – Ю. В. Яцентюк (1999). Як техногенні ландшафти вивчав геотехносистеми Г. І. Денисик (1981, 1982 та ін.). Прикладом подібних досліджень за рубежом може слугувати праця чеського географа Я. Демека "Природно-технічні системи і довкілля з прикладами в ЧССР" [446].

Меншими за ландшафт об'єктами ландшафтознавчих досліджень є місцевості, урочища, підурочища і фації, що формують його морфологічну структуру. Українські ландшафтознавці для відображення внутрішньоландшафтної структури гірських територій запропонували виділяти також стрію – ландшафтний комплекс, що складається з низькі літологічно однорідних урочищ у межах однієї висотної місцевості [241], улогу – ландшафтний комплекс, що складається із підурочищ і простих урочищ і займає мезоформу рельєфу, балту – генетичне поєднання урочищ і стрій у межах однієї висотної місцевості, що займає літологічно неоднорідну мезоформу рельєфу, стримбу – генетичне поєднання фацій і підурочищ, а також частин урочищ і стрій, що займає частину літологічно неоднорідної мезоформи рельєфу однієї експозиції [322].

В. Б. Сочава та його учні, у відповідності із вченням про геосистеми, запропонували іншу, дворядну таксономічну систему територіальних одиниць – гомогенних геомер і гетерогенних геохор: елементарний геомер (фація) – елементарна геохора (підурочище) – мікрогеохора (урочище) – мезогеохора (місцевість) – топогеохора (район) – макрогеохора (ландшафт) [386]. В українському ландшафтознавстві вона не прижилась, проте була прийнята і розвинена українською ландшафтною екологією М. Д. Гродзинського [72].

У відповідності із концепцією поліструктурності, що передбачає можливість існування різних типів ландшафтних територіальних структур (ЛТС), розрізняють генетико-морфологічну, басейнову, парагенетичну, позиційно-динамічну, біоцентрично-мережеву та інші ЛТС [72, с. 19]. Кожний тип ЛТС має власний таксономічний ряд територіальних одиниць, які розглядаються як об'єкти ландшафтознавчих досліджень.

В якості самостійних об'єктів ландшафтознавчих досліджень стали розглядатися і ландшафтні екотони – межі ландшафтів у вигляді перехідних смуг. В. Б. Сочава (1978) називав їх буферними геосистемами, а Н. Л. Беручашвілі (1988) – геотонами. В Україні першими в якості об'єкта ландшафтознавчих досліджень стали розглядати ландшафтні межі Г. П. Міллер і В. М. Петлін [240]. Об'єктом своєї наукової спеціалізації зробила ландшафтні екотони доцент Таврійського національного університету Т. В. Бобра [19]. Узагальнювальні погляди автора на об'єктне поле українського ландшафтознавства наведені у роботі [287].

Предметом дослідження українського ландшафтознавства є всі властивості ландшафтних комплексів України, про які отримано або має бути отримано достовірне наукове знання. До предметного поля українського ландшафтознавства входять такі властивості ландшафтних комплексів як генезис, вік, просторова структура, ієрархічна організованість, поліструктурність, цілісність, емерджентність, функціонування, динаміка і розвиток (часова структура), антропогенні зміни, стійкість, саморегуляція, фізичні, хімічні, кліматичні, водні і біотичні властивості, екологічний стан, природно-ресурсний потенціал. До цього переліку слід додати властивості, які М. Д. Гродзинський [75, 76] називає загальнокультурними (естетичні, етнічні, художні, езотеричні, сакральні тощо) і які, без сумніву, притаманні ландшафтним комплексам в такій же мірі, як і названі раніше.

Концептуальні засади наукового пізнання складаються із таких структурних одиниць, як ціннісні, світоглядні, філософські і теоретичні основи, що утворюють методологічний і теоретичний базис кожної конкретної науки. Під ціннісними (аксіологічними) основами наукової діяльності розуміють етичні ідеали і норми

наукового пізнання, що регулюють професійну поведінку вченого: оригінальність (новизна), колегіальність, безкорисливість, неупередженість, організований скептицизм (критицизм) [290, с. 80]. Світоглядними основами є загальнонаукові принципи пізнання: когнітивний (пізнавальний), історичний, логічний, системний, моделювання, термінологічний тощо [422, с. 79; 431, с. 59]. Філософськими основами наукового пізнання є теорія пізнання (гносеологія) і сім основних гносеологічних принципів: об'єктивності, пізнаваності, активного творчого відображення, діалектики, практики, історизму, конкретності істини [417, с. 240-241]. Теоретичну основу ландшафтознавчої системи утворюють факти, ідеї, концепції, гіпотези, закони, теорії, вчення і парадигми.

Факт (від лат. *factum* – дійсна подія) трактується як поняття, що відображає реальну подію або явище, те, що сталося насправді. С. А. Мороз із співавторами називають факт вихідним поняттям пізнавальної діяльності [290, с. 148], а А. В. Санцевич зауважує, що “лише в ході глибокого аналізу багатьох фактів виокремлюється те загальне, що властиве різним історичним подіям, що вивчаються, і в яких виявляються закономірності історичного процесу” [370, с. 33]. Саме науковими фактами оперує дослідник, на аналізі їх сукупності будує свої висновки, їх наводить у якості доказів істинності власних суджень.

Ідея (від грец. *idea* – образ, уявлення) – це визначальне уявлення про предмет або явище, що лежить в основі теоретичної системи, а у широкому сенсі – уявний прообраз якого-небудь предмету або явища, що виділяє його основні та істотні риси. Логіко-гносеологічна функція ідеї полягає у створенні ідеалу, до якого прагне пізнання. У традиційній моделі наукового пізнання процес дослідження починається із виникнення ідеї та формулювання концепції.

Концепція (від лат. *conceptio* – розуміння) – це система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії [418, с. 310]. С. А. Мороз із співавторами вважають концепцію більш загальним поняттям, ніж теорія [290, с. 172]. Проте більшість словників та енциклопедій трактують концепцію як основну або

керівну ідею певної теорії, що є її концентрованим виразом або предтечею. Такої точки зору притримується і В. П. Максаковський, якій розуміє концепцію як “сукупність найбільш суттєвих елементів теорії або теорій” [202, с. 51]. Гносеологічні уявлення про концепції ландшафтознавства розроблені поки що недостатньо, хоча деякі напрацювання вже є. К. М. Д’яконов [130] вважає базовими концепціями ландшафтознавства структурно-генетичну, функціонально-динамічну, поліструктурності ландшафтного простору, нуклеарності геосистем, агроландшафту, природно-господарських систем, геотехнічних систем, культурного ландшафту, антропогенного ландшафтогенезу, етнокультурного ландшафтознавства. В. М. Петлін [323] додає до цього переліку концепцію часу, інформаційну концепцію, концепції гірського та аквального ландшафтознавства. Між тим М. Д. Пістун [327, с. 24] цілком справедливо вважає, що базовими концепціями будь-якої науки є концепції об’єкта і предмета наукового дослідження. Спираючись на ці міркування та існуючі уявлення про об’єктне поле ландшафтознавства, можна виділити концепції матеріальних об’єктів – наземних і аквальних ландшафтних комплексів різних розмірів, та ідеальних або рефлексивних об’єктів – антропогенного ландшафту, культурного ландшафту, етнічного ландшафту, сакрального ландшафту, політичного ландшафту тощо [310; 81]. Концепціями предметного поля є концепції вертикальної (компонентної) структури ландшафту, горизонтальної (комплексної) структури ландшафту, функціонування ландшафту, динаміки ландшафту, розвитку ландшафту, природно-ресурсного потенціалу ландшафту та ін. (рис. 1.2). Теоретичні концепції за своїм змістом можуть бути достовірними або гіпотетичними [327, с. 10].

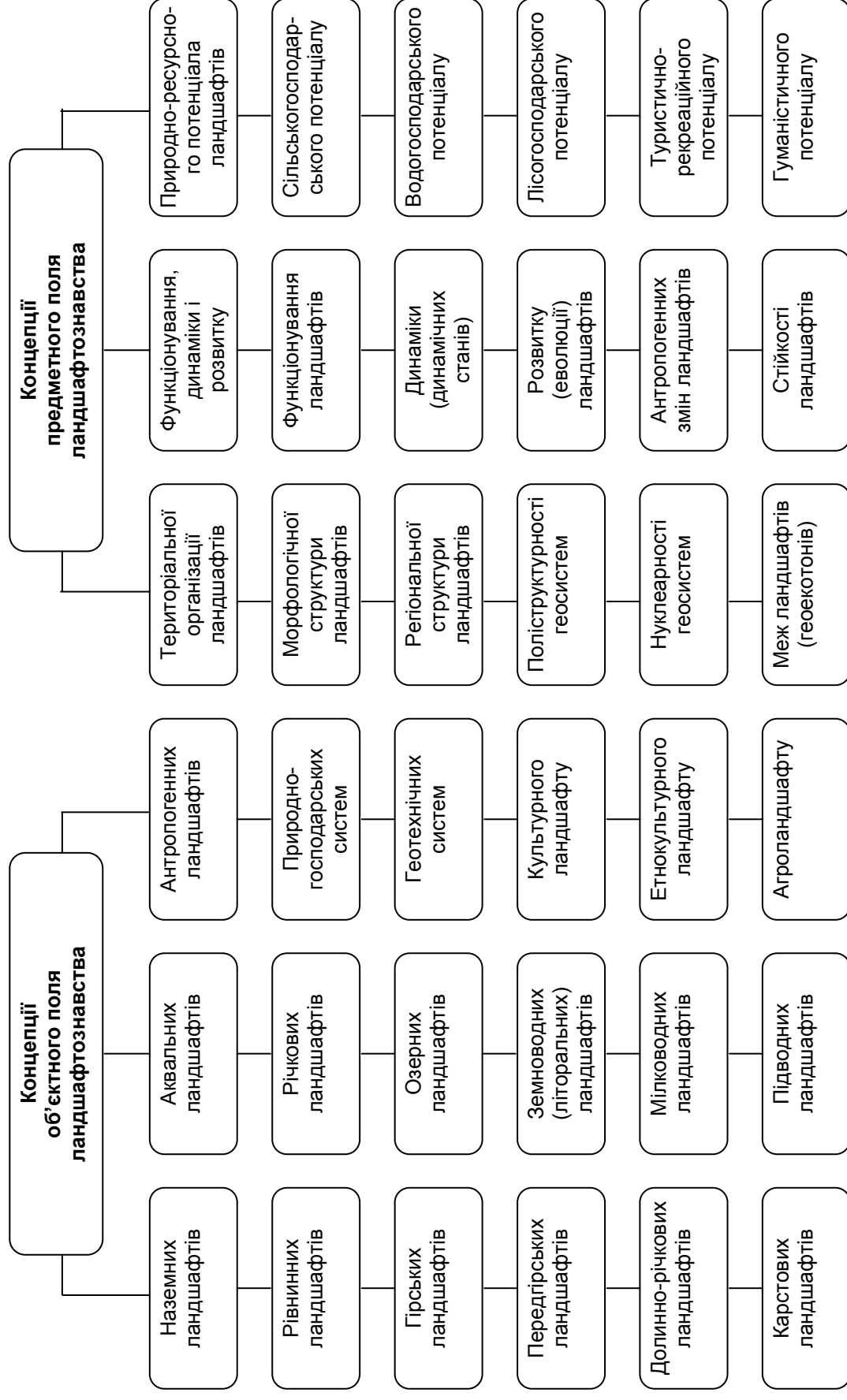

Рис. 1.2. Концептуальне поле українського ландшафтознавства

Гіпотеза (від грец. *hipothesis* – припущення) – це наукове припущення, що висувається для пояснення будь-якого явища і потребує дослідної перевірки та теоретичного обґрунтування для набуття статусу наукової теорії. С. А. Мороз із співавторами називають гіпотезу пізнавальним інструментом, який дає змогу упорядкувати вивчення наукової проблеми, визначити шляхи і методи виявлення нових, поки що невідомих фактів [290, с. 160-161]. Проте головною логіко-гносеологічною функцією гіпотези є формування наукової теорії, що дає цілісне та об’єктивне уявлення про досліджуване явище. Тому гіпотезу згодом або доводять, перетворюючи на вірогідну теорію чи навіть закон, або заперечують, переводячи в розряд помилкових тверджень.

У ландшафтознавстві нечасто можна зустріти приклади використання гіпотези як гносеологічного елемента процесу дослідження. Згадуються, як правило, вже доведені, достовірні концепції. Гіпотетичні концепції висуваються (без цього неможлива постановка дослідницьких завдань), але не формулюються. Можливо єдиним виключенням є монографія В. М. Пащенко “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” [310], у якій гіпотези (геореалогічна, ідеально-об’єктна, предметно-методична) слугують цілепокладаючим інструментом дослідження. Підтверджені гіпотези стають законами.

Закон – це вербальне або математично сформульоване наукове твердження в рамках теорії, що описує суттєві і стійкі співвідношення між природними і суспільними явищами об’єктивної дійсності, перевірене, доведене і визнане науковим співтовариством. Непереверене наукове твердження називають гіпотезою. Науковий закон, що відображає об’єктивні процеси і відношення між явищами дійсності, є ядром теоретичного знання [327, с. 11]. С. В. Калесник [155] описав дев’ять географічних законів, К. М. Д’яконов [128] – вісім. Між тим Д. Л. Арманд писав, що у фізичній географії немає законів, а є тільки закономірності [6, с. 145]. Схоже, що така думка глибоко вкоренилась у свідомість фізико-географів, оскільки більшість із них воліє казати про закономірності, а не закони, навіть у тих випадках, коли мова йде про загальноприйняті закони. Так, А. Г. Ісаченко вважає, що “до загальноприйнятих можна віднести лише один закон, а саме закон

зональності В. В. Докучаєва”, а періодичний закон географічної зональності М. І. Будико і А. А. Григор’єва вважає апокрифічним [149, с. 139]. В. М. Петлін зауважує, що саме закон періодичної географічної зональності М. І. Будико і А. А. Григор’єва відповідає статусу закону, а закон зональності В. В. Докучаєва “за своєю сутністю є принципом або навіть правилом зональності” [323, с. 101].

Теорія (від грец. *theoria* – розгляд, дослідження) – це система основних ідей або принципів у тій чи іншій галузі знання, що утворює науку або її розділ. Теорія виконує дві основні функції: зводить в систему досягнуті результати пізнання і слугує шляхом до нового знання. Методологічними регулятивами наукової теорії, відмічають С. А. Мороз із співавторами, є евристичність, несуперечливість, логічна простота та узгодженість, можливість дослідної перевірки, практична значущість [290]. В. М. Петлін [323] запропонував перелік ландшафтознавчих теорій, до якого він включив єдину теорію поля, теорію складних систем, теорію конвергенції, нелінійну теорію, теорію “кін-відбору”, теорію інформаційної різноманітності, теорію про нестягнутість та ін.

Вчення – це сукупність теоретичних положень про яку-небудь область явищ дійсності або система поглядів якого-небудь ученого. В ієрархії наукових знань вчення розглядають як провідний структурний елемент. Базовими вченнями фізичної географії В. П. Максаковський називає вчення про географічну оболонку, вчення про географічну зональність, вчення про географічний ландшафт і вчення про природно-територіальний комплекс [202, с. 75].

Парадигма (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їх рішення, методів дослідження, пануючих протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві. В. М. Солнцев [378] виділив чотири ландшафтознавчі парадигми: геокомпонентну, геокомплексну, екологічну і геоструктурну. К. А. Позаченюк виділяє, крім названих, ландшафтну, системну, синергетичну, інформаційну і процесну, а в межах системної парадигми виділяє екологічний і рівнями наукового пізнання, поділяють на теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, пояснення, систематизація, класифікація і т. д.) та емпіричні

(експеримент, спостереження, опис). Конкретно-науковими методами ландшафтознавства є польові експедиційні (польова площинна і ключова зйомка), стаціонарні і напівстаціонарні, дистанційні (дешифрування матеріалів аерокосмічної зйомки), картографічні, геохімічні, геофізичні, експериментальні, лабораторні (рис. 1.3).

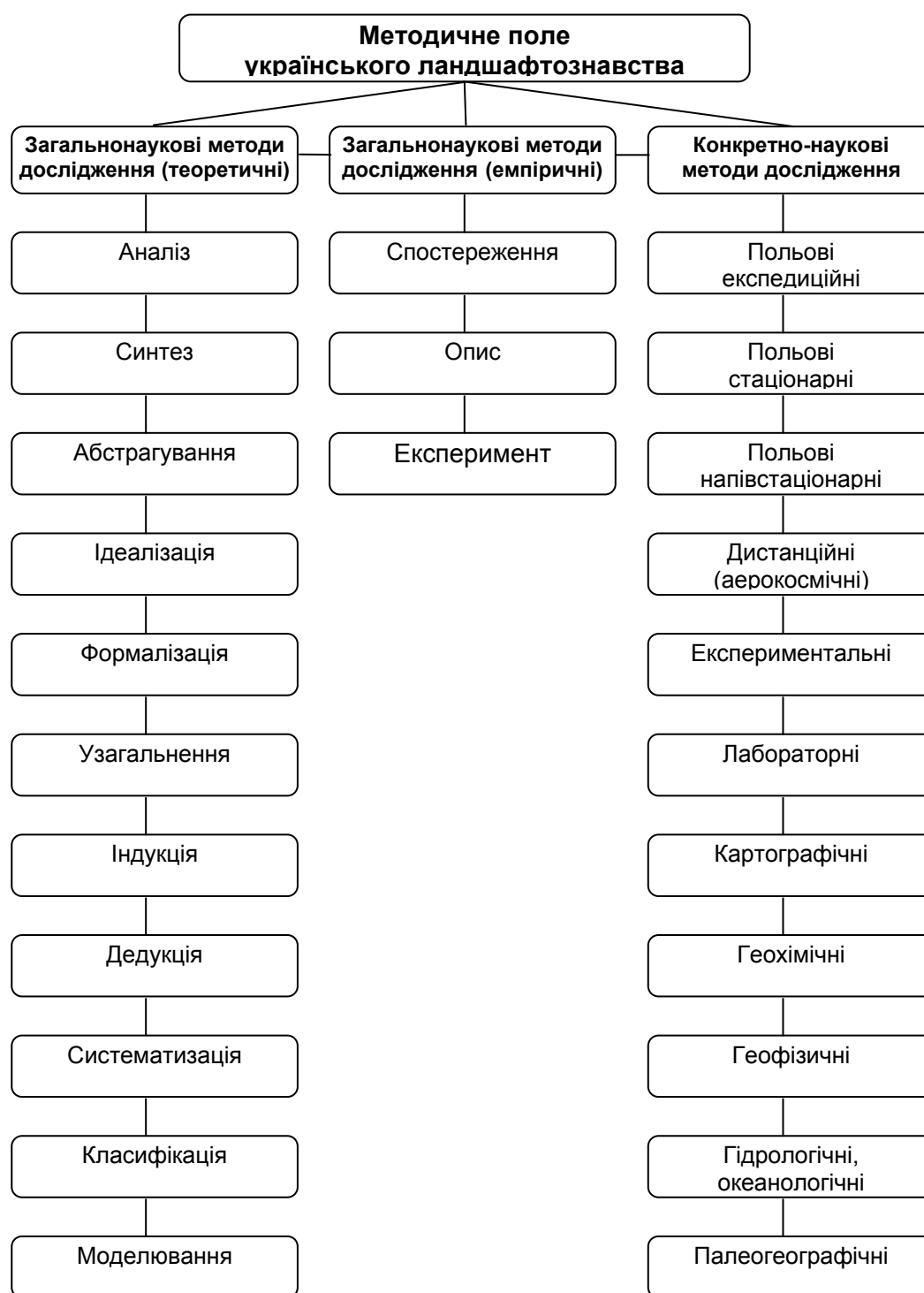

Рис. 1.3. Методичне поле українського ландшафтознавства

Методи дослідження є важливою складовою логіко-гносеологічного аналізу процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства, визначальною умовою отримання нових знань і рушійними чинниками розвитку науки. Розвиваючись та ускладнюючись разом із розвитком наукової думки і потребами суспільства, конкретизація методу, доведення його до інструкції, алгоритму, чіткого методу стимулюють і розвиток науки. Науковий метод, на думку С. А. Мороза із співавторами [290], розробляється в ході історичного розвитку науки в міру пізнання об'єктивних закономірностей та поглиблення знань про них і фіксує загальні закони розвитку об'єкта науки.

Понятійно-термінологічний апарат є важливим індикатором розвитку наукового пізнання. Наука відображає свій предмет у поняттях, без яких не можна побудувати теорії: система понять утворює теорію. Поняття – це форма мислення, яка відображає загальні суттєві властивості та ознаки предметів та явищ об'єктивної дійсності, а також загальні взаємозв'язки між ними [412, с. 725]. Слова, що виражають поняття, називають науковими термінами. У ландшафтознавстві основними поняттями є ландшафтні комплекси і ландшафт, як вузлова одиниця в їхній ієрархії, генезис, вік просторова організація і межі, функціонування, динаміка, розвиток і природно-ресурсний потенціал ландшафтних комплексів. Розвиток цих понять є головним рушійним чинником розвитку ландшафтознавства, у зв'язку з чим цей атрибут буде розглядатися як один із основних індикаторів розвитку українського ландшафтознавства у нашому дисертаційному дослідженні.

1.3. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Під методикою наукового дослідження розуміють сукупність методів і прийомів доцільного виконання якої-небудь діяльності. Для виконання поставлених завдань і отримання достовірних результатів у дисертаційному дослідженні використані загальнонаукові і конкретно-наукові, якісні і кількісні методи дослідження: періодизації, аналізу і синтезу, систематизації, порівняльно-історичний, історико-генетичний, абстрагування, класифікації, системно-структурний, наукометричний. Вони дали змогу комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження та здійснити наукову реконструкцію процесу становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні.

Дослідження виконувалось у сім етапів (рис. 1.4). На першому етапі обиралась проблема дослідження і розроблялась модель (програма та алгоритм) її розв'язання. Вибір теми “Становлення і розвиток українського ландшафтознавства” був обумовлений наявністю протиріччя між достатньо тривалою і багатою на події історією вітчизняного ландшафтознавства і відсутністю її систематичного опису. Основним методом дослідження при виборі теми був критичний аналіз історичних джерел – наукових публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів, що містять результати вивчення історії розвитку і сучасного стану ландшафтознавства в Україні і за рубежом. Результати аналізу представлені у підрозділі “Стан розробленості проблеми”.

Основними методами дослідження при розробці програми було були абстрагування, алгоритмізація і моделювання. Метод алгоритмізації (від лат. *algorithmi* за ім'ям узб. математика Хорезмі), що передбачає опис суворо визначеної черговості виконання дослідницьких операцій, необхідних для вирішення того або іншого завдання [418, с.17], був використаний для конкретизації програми дослідження історії становлення і розвитку українського ландшафтознавства у формі алгоритму.

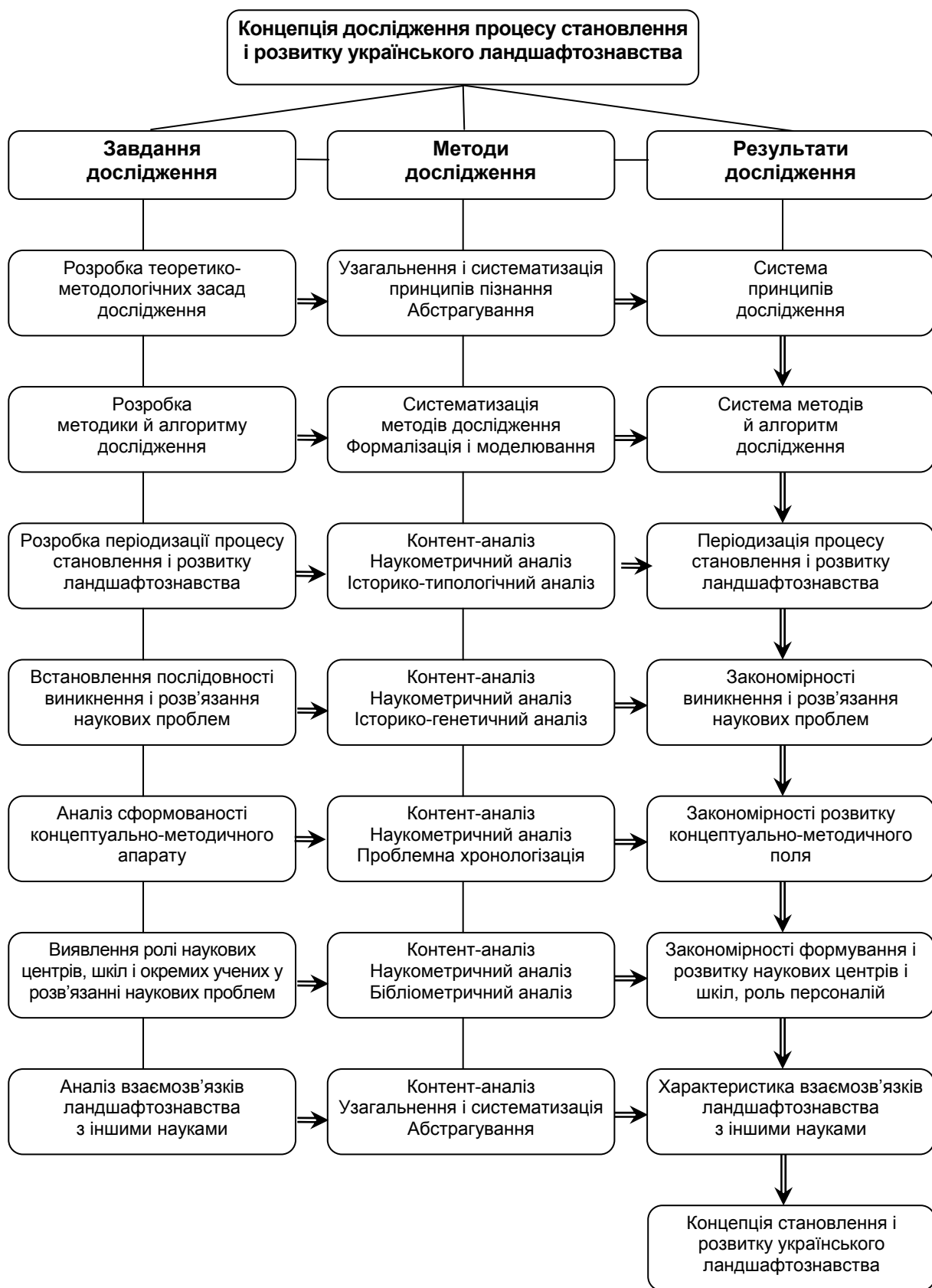

Рис. 1.4. Концепція дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства

Метод моделювання, що полягає у дослідженні об'єктів пізнання шляхом побудови і вивчення їх моделей [418, с. 393], був застосований для побудови схематичних моделей структурної, просторової і функціональної організації українського ландшафтознавства, моделей розвитку науки, об'єктного, предметного, концептуального), парадигмального, методичного і понятійно-термінологічного полів українського ландшафтознавства, алгоритму дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства у формі схематичної моделі.

На другому етапі дослідження розроблялась теоретико-методологічна основа дослідження. Основними методами її розробки був критичний аналіз наукових публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів, що висвітлюють методологічні принципи та підходи, і притаманні для географічних, історичних і наукознавчих досліджень, їх узагальнення і систематизація.

На третьому етапі розроблялась методика дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства і формувалась інформаційна база. Виходячи із гносеологічних вимог процесу пізнання, були обрані загальнонаукові і конкретно-наукові дослідницькі методи, що надавали можливість їх репрезентативної реалізації, для чого застосовувались такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез, узагальнення і систематизація, порівняння та абстрагування. Інформаційну базу утворили вітчизняні і зарубіжні, текстові видання (офіційні, наукові, науково-популярні, навчальні, періодичні, довідкові, інформаційні і картографічні), що розглядались як історичні джерела.

На четвертому етапі проводились формування та аналіз джерельної бази. Основними методами дослідження, крім критичного аналізу, були узагальнення і систематизація. Об'єктом критичного аналізу стали первинні і вторинні історичні джерела, точніше їх текст як головна інформаційна складова. Під первинними історичними джерелами ми розуміємо наукові публікації, що висвітлюють результати теоретичних і прикладних, загальнонаукових і регіональних досліджень ландшафтів, під вторинними – наукові публікації, у яких ці результати аналізуються, узагальнюються і систематизуються. Л. А. Мікешина

у навчальному посібнику “Філософія науки” зазначає, що “науковий текст як одиниця методологічного аналізу, тобто як специфічна когнітивна форма, лише починає освоюватись в літературі по філософії науки і методології пізнання” [237], тож запропонована нами методика є багато у чому інноваційною і потребує подальшої перевірки.

Предметом аналізу були дисциплінарна (ландшафтознавча) приналежність і тематична спрямованість публікацій, хронологія їх виходу у світ. Для встановлення ландшафтознавчої приналежності публікацій і хронології їх виходу у світ застосовувались прийоми формального і смислового аналізу наукових публікацій. Формальний аналіз полягав у виявленні публікацій, в назві яких присутні поняття і терміни ландшафтознавчого змісту. Прикладом може слугувати назва статті А. І. Ланька “Про ландшафтно-типологічну структуру фізико-географічних районів степової зони” (1959), у якій поняття “ландшафтно-типологічна структура” цілком однозначно вказує на її ландшафтознавчу змістовність. Смисловий аналіз використовувався у тих випадках, коли поняття і терміни ландшафтознавчого змісту у назві публікації були відсутні, проте зміст тексту міг бути цілком ландшафтознавчим. Прикладом може слугувати інша стаття А. І. Ланька – “Спроба фізико-географічного мікрорайонування Чернігівського Полісся” (1951), у назві якої поняття і терміни ландшафтознавчого змісту відсутні. Проте змістовний аналіз тексту публікації показує, що при виконанні фізико-географічного районування автор спирався на уявлення про ландшафтно диференціацію території [270, 271].

Зібраний джерельний масив систематизувався – поділявся на однорідні групи за певними загальними ознаками. Першою з них була загальна річна кількість публікацій ландшафтознавчого спрямування. Метою застосування цього показника була періодизація – поділ історичного процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства на хронологічні етапи, що мають ті або інші відмітні особливості. Підставою для його застосування послужила така *дослідницька гіпотеза*: порівняльний аналіз загальної річної кількості публікацій ландшафтознавчого спрямування за визначений часовий відрізок дає змогу виділити окремі хронологічні етапи, що якісно відрізняються один від

одного, оскільки цей показник уособлює інтенсивність наукової праці, яка збільшується по мірі наближення до мети дослідження та отримання наукових результатів, які потребують публікації, тобто наприкінці хронологічного етапу, і зменшується під час формування нової мети, тобто на початку наступного хронологічного етапу, коли ще немає результатів, які б потребували публікації.

Проте використання кількісних показників стало можливим лише для післявоєнного періоду розвитку українського ландшафтознавства, коли публікація ландшафтознавчих праць стала регулярною. Перші дотичні до ландшафтознавства публікації, що належать українським авторам, з'явилися наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (А. М. Краснов, 1897; Г. М. Висоцький, 1904). Проте кількість цих публікацій була незначною, що не дає можливості використання статистичних методів їх аналізу. Регулярними такі публікації стали лише на початку 50-х років ХХ ст. У відповідності з цими обставинами, періодизація довоєнного і післявоєнного періодів розвитку українського ландшафтознавства проводилась окремо. Підставами для хронологічного поділу довоєнного періоду розвитку стали історичні факти і події: час появи поняття “ландшафт” як наукового терміну (1805 р.), терміна “ландшафтознавство” як науки про ландшафти (1884 р.), першої української ландшафтознавчої публікації за авторством П. А. Тутковського (1910 р.), вихід у світ праці Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР” (1931 р.) тощо [265].

Хронологічний поділ післявоєнного періоду розвитку українського ландшафтознавства проводився із використанням показника річної кількості ландшафтознавчих публікацій. Був побудований лінійний графік його динаміки у період із 1951 по 2012 рр. і виділені злети та спади публіцистичної активності, що дало змогу визначити етапність післявоєнного періоду. Періодизація дала змогу унормувати часові межі аналізу і синтезу кількісних (етапи) та якісних (періоди) змін у процесі становлення і розвитку ландшафтознавства в Україні [275, 276].

На шостому етапі був проведений проблемно-хронологічний аналіз кожного із виділених етапів в історії становлення і розвитку

ландшафтознавства в Україні та об'єднання окремих етапів у періоди, що якісно відрізняються одні від одних за ознакою домінування одного із напрямів досліджень. Проблемне поле аналізу склали такі аспекти-проблеми: хронологія основних фактів і подій; основні і домінуючі напрями досліджень; концептуальна база; методичний апарат, понятійно-термінологічна система; найбільш цитовані публікації; найбільш цитовані дисертації; ландшафтознавчі центри та осередки; ландшафтознавчі школи; взаємозв'язки з іншими науками; зарубіжні зразки (рис. 1.5).

Основним завданням, що вирішувалось у проблемі “Хронологія основних подій”, було виявлення і критичний аналіз історичних подій, що були рушійними чинниками розвитку українського ландшафтознавства як науки, а саме опублікування видатних наукових праць, проходження міжнародних й всеукраїнських наукових конференцій і з'їздів тощо. Головною метою аналізу було вивчення еволюції наукових поглядів та ідей, розвитку наукової ландшафтознавчої думки. Основним методом аналізу був обраний контент-аналіз. Перелік одиниць аналізу визначався експертним шляхом. Подібну методику застосовував німецький географ Герхард Хард [449] при дослідженні історії ландшафтної географії.

У проблемі “Основні і домінуючі напрями досліджень” представлені результати кількісного контент-аналізу текстового масиву кожного із етапів розвитку українського ландшафтознавства з 1951 р. Категоріями аналізу виступили об'єктно-предметне, концептуально-методичне і прикладне поля ландшафтознавства, одиницями аналізу – їх складові частини: в об'єктно-предметному полі – дослідження територіальної організації і компонентної структури ландшафтів, антропогенних змін ландшафтів, функціонування, динаміки і розвитку ландшафтів, геофізики, геохімії і біотики ландшафтів, у концептуально-методичному полі – методологія, теорія і методика дослідження ландшафтів, у прикладному полі – агроландшафтознавчі, меліоративно-ландшафтознавчі, рекреаційно-ландшафтознавчі, медико-ландшафтознавчі, природоохоронно-ландшафтознавчі, еколого-ландшафтознавчі, гуманістично-ландшафтознавчі та інші дослідження [262, 274]. Одиницею обліку був обраний показник кількості публікацій з кожного наукового напрямку.

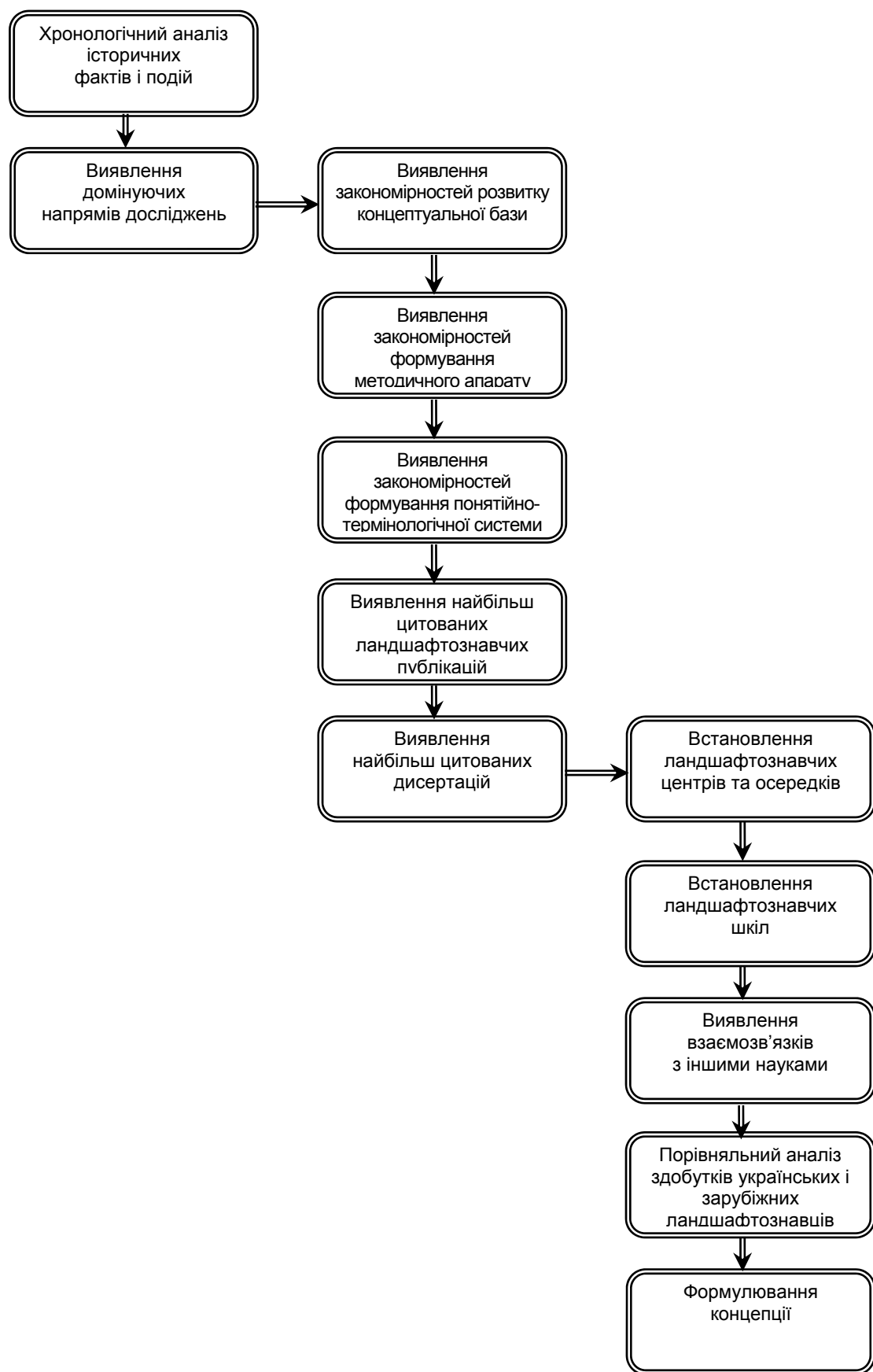

Рис. 1.5. Алгоритм дослідження процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства

У проблемі “Концептуальна база” аналізувались парадигми, якими послуговувались українські ландшафтознавці при проведенні досліджень і концепції, що поповнювали теоретичну базу українського ландшафтознавства на кожному із історичних етапів його становлення і розвитку. Основна увага зверталась на появу нових дослідницьких парадигм і характер їх взаємодії із усталеними парадигмами для встановлення моделі розвитку ландшафтознавства на сучасному історичному етапі. Основним методом дослідження слугував якісний контент-аналіз. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані: наявність поглядів на сутність якихось ландшафтних об’єктів, явищ чи процесів та їх властивості як показник наявності наукової концепції; можуть супроводжуватись терміном “концепція”, але його наявність є необов’язковою; ступінь новизни концепції (нова, вже заявлена, усталена) як показник міри розробленості і пріоритетності її авторства; статус концепції (базова, не базова) як показник її місця в ієрархії основних ідей або принципів вчення.

У проблемі “Методичний апарат” аналізувався перелік загально- і конкретно-наукових методів, що використовувались українськими науковцями при проведенні досліджень. Мета аналізу полягала у виявленні нових або удосконаленні традиційних методів досліджень та формування уявлення про дослідницький арсенал українських ландшафтознавців. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані: наявність публікацій, у яких висвітлюється методика проведення ландшафтознавчих досліджень, як показник створення (не реалізації!) нової дослідницької методики або удосконалення розробленої раніше; регіональна приналежність автора методики як показник тематичного спрямування досліджень ландшафтознавчого центру або осередку.

У проблемі “Понятійно-термінологічна система” аналізувався характер розвитку понятійно-термінологічної системи українського ландшафтознавства на кожному із виділених історичних етапів. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані такі: наявність у назві і змісті публікацій нових для українського ландшафтознавства термінів як показник розвитку її понятійно-термінологічного апарату; частота зустрічаємості терміна та його дериватів як показник його усталеності; наявність випадків включення

ландшафтознавчих понять і термінів до енциклопедій та енциклопедичних довідників як показник їх унормованості; наявність синонімів у термінів, що перебувають у вжитку, а також наявність випадків неоднозначного трактування понять і термінів як показники недосконалості понятійно-термінологічної системи; наявність публікацій, присвячених аналізу термінів, що перебували у науковому вжитку, як показник наявності намірів або дієвих спроб удосконалення понятійно-термінологічної системи; сутність термінів, що перебували у науковому вжитку, як показник належності до одної із лексико-семантичних груп термінів, що формують: 1) назву науки про ландшафти; 2) об'єктне поле ландшафтознавства; 3) предметне поле ландшафтознавства; 4) концептуальне поле ландшафтознавства; 5) методичне поле ландшафтознавства; 6) прикладне поле ландшафтознавства; 7) освітній простір ландшафтознавства.

У проблемі “Найбільш цитовані публікації” відображені результати аналізу цитованості наукових і навчальних публікацій всіх типів. Одиницею обліку виступив показник кількості бібліографічних посилань на ландшафтознавчі публікації українських авторів, як найбільш репрезентативний показник наукової цінності досліджень, з моменту їх виходу у світ і по 2012 р. Посилання на власні праці до обрахунку не включались. Результати підрахунку представлені у табличній формі. Для аналізу динаміки кількісних показників використаний графічний метод, для порівняльного аналізу – метод діаграм [260].

У проблемі “Найбільш цитовані дисертації” наводяться дані про авторів і назви кандидатських і докторських дисертацій, що були захищені українськими науковцями протягом етапу, що аналізується. Для відображення їх значимості для розвитку ландшафтознавства використаний показник кількості бібліографічних посилань. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані: кількість бібліографічних посилань на автореферат дисертації як показник цінності наукових положень, висновки і рекомендацій, сформульованих дисертантом; місце роботи або навчання дисертанта як показник його приналежності до ландшафтознавчого центру або осередку; науковий керівник як показник приналежності дисертанта до ландшафтознавчої школи;

тематична приналежність дисертації як показник приналежності до певного напрямку ландшафтознавчих досліджень; спеціальність, за якою захищалась дисертація як показник ступеня міжгалузевої інтеграції обраного напрямку досліджень.

У проблемі “Ландшафтознавчі центри та осередки” аналізується діяльність центрів та осередків розвитку ландшафтознавства в Україні. Під поняттям “ландшафтознавчий центр” ми розуміємо наукову установу або навчальний заклад, у якому сформувався колектив із трьох та більше осіб, і який широко відомий своїми науковими досягненнями. Решту колективів, що не відповідають названим критеріям, ми відносимо до ландшафтознавчих осередків. Усі ландшафтознавчі центри ми поділяємо на монопарадигмальні (парадигмально цілісні) і поліпарадигмальні. Прикладами монопарадигмальних ландшафтознавчих центрів в Україні є Київський, Львівський і Вінницький університети, поліпарадигмальних центрів – Таврійський і Чернівецький університети, Інститут географії НАН України [255, 256, 284, 288]. Мета аналізу полягала в упорядкуванні центрів ландшафтознавчих досліджень та виявленні їх ролі у розвитку ландшафтознавства в Україні на різних історичних етапах. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані річна і сумарна кількість публікацій ландшафтознавчого спрямування, що представлені у табличній формі. Їх порівняльний аналіз, у тому числі із використанням метода діаграм, дав змогу виявити роль кожного із ландшафтознавчих центрів та осередків у становленні і розвитку ландшафтознавства в Україні. Аналізувалась також роль персоналій у формуванні наукового продукту кожного із центрів чи осередків.

У проблемі “Ландшафтознавчі школи” аналізувалась діяльність наукових ландшафтознавчих шкіл України. Наукову школу ми трактуємо як плідно працюючий колектив, об’єднаний спільністю поглядів і очолюваний відомим вченим, що здатний об’єднувати навколо себе однодумців і послідовників та впливати на концептуальні уявлення представників інших наукових об’єднань, і має учнів, через яких відбувається передача наукових уявлень і традицій від одного покоління до іншого. Отже усі наукові школи є персональними. Основним методом дослідження діяльності

ландшафтознавчих шкіл слугував якісний контент-аналіз. Показниками, що підлягали аналізу, були обрані: наявність наукового колективу, що відзначився значним вкладом в теорію, методику і практику ландшафтознавчих досліджень України; концептуальні уявлення членів наукового колективу; наявність лідера – відомого вченого, який є носієм прогресивної наукової парадигми і організатором наукового пошуку; наявність учнів і послідовників, що поділяють концептуальні уявлення лідера. Основу джерельної бази аналізу склали автореферати дисертацій [257, 239, 277].

У проблемі “Зв’язки з іншими науками” аналізувались прямі (вплив ландшафтознавства на інші науки) і зворотні (вплив інших наук на ландшафтознавство) зв’язки українського ландшафтознавства із природничими, технічними, соціальними і гуманітарними науками. Основним методом аналізу слугував якісний контент-аналіз. Основними показниками, що підлягали аналізу, були обрані такі: випадки використання концептуальних засад ландшафтознавства, ландшафтознавчих методів і ландшафтознавчої понятійно-термінологічної системи в інших науках; випадки використання концептуальних засад, методів і понятійно-термінологічної системи інших наук у ландшафтознавстві. Джерельною базою аналізу слугував весь масив ландшафтознавчих публікацій, а також масив публікацій інших наукових галузей.

У проблемі “Зарубіжні зразки” виконувався аналіз зарубіжних публікацій з метою порівняння тематичного змісту і концептуально-методичного апарату ландшафтознавчих досліджень вітчизняних і зарубіжних учених.

На сьомому етапі виконувалось формулювання висновків до розділів та висновків до роботи в цілому шляхом аналізу, систематизації і синтезу результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

2.1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ДОВОЄННОЇ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1805–1944 РР.)

Періодизацією називають поділ історичного процесу на хронологічно послідовні відрізки часу – періоди, що якісно відрізняються один від одного. Виявлення у хаотичній і випадковій, на першій погляд, зміні історичних подій хронологічно послідовних періодів дає змогу ранжувати ці події за значимістю, встановлювати передумови і рушійні чинники їх виникнення, визначити закономірності розвитку.

Варіанти періодизації історії розвитку ландшафтознавства розробляли російські вчені Н. Г. Сухова (1981), В. С. Преображенський (1988), А. Г. Ісаченко (1991), І. І. Мамай (2008). Найбільш досконалою виглядає концепція

В. С. Преображенського [346], який виділив в історії розвитку ландшафтознавства три періоди – зародження концепції про ландшафт, становлення вчення і навчальної дисципліни, розгортання вчення, які у свою чергу поділив на сім етапів. Основою для виділення періодів явилась форма уявлень про ландшафт в її історичному розвитку (ландшафтна концепція, вчення про ландшафт, ландшафтний підхід). Основою для виділення етапів став ступінь розвитку форми уявлень про ландшафт (генерація ідеї, народження концепції, перевірка концепції та її поширення тощо). Рубежі періодів та етапів уточнювались за допомогою суттєвих подій (перша ландшафтознавча нарада, перший навчальний посібник тощо).

Використання у якості критеріїв періодизації форми уявлень про ландшафт і найбільш суттєвих подій виглядає цілком прийнятним. Проте принципова можливість об'єктивної оцінки історичної суттєвості ландшафтознавчих подій викликає сумніви. Об'єктивізувати процес поділу на періоди можливо за рахунок вибору якісних критеріїв, які б однозначно трактувалися більшістю дослідників, і застосування кількісних критеріїв для виявлення рубежів між періодами, тобто на підставі поєднання значеннєвої (концептуальної) і хронологічної сутностей історичного процесу.

Найменш суперечливими якісними критеріями періодизації, на нашу думку, є атрибутивні властивості ландшафтознавства як науки. Атрибутами ландшафтознавства є об'єкт, предмет, метод, методологія і суб'єкт [310, с. 111]. Об'єктом ландшафтознавства є ландшафт, а також менші і більші за нього структурні одиниці, які називають ландшафтними комплексами, ландшафтними системами, географічними комплексами (геокомплексами), географічними системами (геосистемами), природними територіальними комплексами (ПТК). Отже початком зародження ландшафтознавства як науки слід вважати дату появи слова “ландшафт” як наукового терміну.

Німецький географ К. Троль у роботі “Географічний ландшафт та його дослідження” (“Die geographische Landschaft und ihre Erforschung”) (1950) стверджує, що першим цей термін застосував німецький вчений Генріх Готліб Гоммейєр, який у 1805 р.

запропонував чотири одиниці природного поділу території (Ort – Gegend – Landschaft – Land) і використав для позначення однієї із природних територіальних одиниць слово із німецької розмовної мови “die Landschaft”. Такої ж думки на пріоритет Г. Гоммейєра у введенні терміну “ландшафт” у наукову літературу притримувався і професор Воронежського університету Ф. М. Мільков [248, с. 62]. Саме Г. Гоммейєр ввів слово “ландшафт” у вжиток як науковий термін і надав перше визначення ландшафту як території, яку можна охопити одним поглядом з якої-небудь високої точки. Термін “ландшафт” як позначення неповторної за природними умовами і ресурсами ділянки території широко вживали відомі німецькі географи О. Гумбольдт, К. Ріттер, Ф. Ріхтгофен та А. Геттнер. А термін “ландшафтознавство” (Landschaftskunde), за свідомством К. Троля (1950), вперше запропонували для науки про ландшафти німецькі вчені А. Оппель у 1884 р. та І. Віммер у 1885 р. Отже, час від появи у 1805 р. наукового терміну “ландшафт” до появи у 1884 р. терміну “ландшафтознавство” слід вважати першим етапом у розвитку ландшафтознавства як науки – етапом зародження поняття про ландшафт. Причетним до розробки поняття про ландшафт А. Г. Ісаченко вважає І. Г. Борщова – професора Київського університету Св. Володимира. Отже, є підстави вважати, що українські вчені брали участь у розробці концепції ландшафту вже на етапі його зародження як поняття.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у розробку концепції ландшафту, крім німецьких вчених, включились російські вчені А. М. Краснов, Г. М. Висоцький, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов, Л. С. Берг, С. С. Неуструєв, Б. Б. Полинов, В. М. Сукачов, Р. І. Аболін та ін. П'ять із них були українцями за походженням (Г. Н. Висоцький, В. М. Сукачов) або проживали і працювали в Україні (А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов). В 1913 р. з'являються відразу три публікації, автори яких – І. М. Крашенінніков, Г. Ф. Морозов і Л. С. Берг, із різних позицій, але глибоко розглядають ландшафт як географічне явище, що, на думку В. С. Преображенського, дає змогу виділити проміжок часу від початку 80-х рр. XIX ст. до 1913 р. як перший етап у розвитку ландшафтознавства і назвати його етапом генерації ідей про

ландшафт як природний комплекс [346, с. 7]. Проте концепція ландшафту вже була створена німецькими географами, чому є немало свідоцтв у науковій і навчальній літературі початку ХХ ст. А в 1910 р. у петербурзькому журналі “Грунтознавство” була надрукована стаття П. А. Тутковського “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії” [403], де головним об’єктом дослідження були типи ландшафтів. Тобто першою статтею ландшафтознавчого спрямування на теренах України і Росії, до складу якої тоді входила Україна, була не статті І. М. Крашенінніков, Г. Ф. Морозов і Л. С. Берга, а стаття П. А. Тутковського – випускника Київського університету й академіка Академії наук України. Ним же була складена і перша відома ландшафтна карта – “Карта ландшафтів Волинської губернії”, що супроводжувала статтю [266].

У зв’язку з цим є логічним використання в якості рубіжної віхи не публікацій Л. С. Берга від 1913 р., а публікації П. А. Тутковського від 1910 р. Причому цю статтю слід вважати не закінченням, а початком нового етапу у розвитку ландшафтознавства, оскільки згодом побачили світ нові публікації П. А. Тутковського ландшафтознавчого спрямування, що поширювали знання про ландшафти на всю територію України. А другий етап у становленні і розвитку українського ландшафтознавства, що тривав з 1884 по 1909 рр., можна назвати етапом формування концепції ландшафту.

Симптоматично, що саме 1910 р. вважає початком комплексного аналітичного підходу у ландшафтознавчому філогенезі В. М. Пащенко. Всього ним виділено 8 підходів, що виникали із 1900 по 1990 рр. у такій послідовності: 1900–1910 – компонентно-факторний, 1910–1920 – комплексний, 1920–1930 – геохімічний, 1930–1940 – діалектико-матеріалістичний, 1940–1950 – геофізичний, 1950–1960 – екологічний, 1960–1970 – системний, 1970–1980 – інформаційний і синергетичний, 1980–1990 – фрактальний і пасіонарний [312, с. 76].

В. С. Преображенський час між 1913 і 1917 рр. виділив як другий етап у розвитку ландшафтознавства і назвав його етапом зародження концепції ландшафту, а час між 1917 і 1940 рр. – як

третій етап – етап перевірки концепції та її поширення [346, с. 7]. Але ніяк не пояснює вибір 1917 р. у якості часової межі між двома етапами. Н. Г. Сухова з цього приводу пише, що “1917 р. не був рубежем, що різко змінив характер теоретичних поглядів у географії. Але Жовтнева революція стала найважливішим чинником, що сприяв значному збільшенню обсягу географічних спостережень” [390, с. 105]. Остання думка є справедливою, проте 1917 р. ніякими ландшафтознавчими публікаціями не відзначився, а отже і не може бути обраний у якості межі між етапами.

В 1913 р., крім статей І. М. Крашеніннікова, Г. Ф. Морозова і Л. С. Берга, вийшла друком книга “Фізична географія і порівняльна ландшафтна географія” (“*Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie*”) німецького географа З. Пассарге. В 1919–1920 рр. він публікує “Основи ландшафтознавства” (“*Die Grundlagen der Landschaftskunde*”) в 3-х томах, в 1921 р. – “Порівняльне ландшафтознавство” (“*Vergleichende Landschaftskunde*”) та ін., у зв’язку з чим А. Г. Ісаченко назвав З. Пассарге єдиним із іноземних вчених того часу, хто систематично займався розробкою вчення про природний ландшафт [145]. В 1919, 1922, 1924 і 1929 рр. були опубліковані праці П. А. Тутковського “Друмліновий краєвид на Україні”, “Природна районізація України”, “Краєвиди України в зв’язку з її природою і людністю”, “Краєвиди України”, в 1922 і 1927 р. праці Б. Л. Лічкова “Природні райони України (класифікація районів на основі їх генезису)” і “До характеристики зандрового ландшафту околиць Києва”. Ряд важливих для розбудови концепції ландшафту праць публікують російські вчені О. О. Борзов (1912, 1914), Р. І. Аболін (1914), Л. С. Берг (1915), С. С. Неуструєв (1918), Г. І. Танфільєв (1923, 1924), Б. Б. Полинов (1925), Е. А. Маркус (1926), І. В. Ларін (1926, 1927), О. Д. Гожев (1929, 1930). Але найважливішою публікацією на цьому відрізку часу стала праця Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР” (1931), яка, по суті, підвела підсумки загальних зусиль німецьких, українських і російських вчених із створення цілісної концепції ландшафту як основного об’єкту вивчення фізичної географії і, за словами М. А. Солнцева [384], стала першим начерком вчення про

географічний ландшафт. Саме ця праця поклала початок розробки вчення про ландшафт, яке у цілому було створено наприкінці 50-х – початку 60-х рр., що дає змогу розглядати її як рубіжну віху між етапами. Отже, проміжок часу з 1910 по 1931 рр. можна вважати третім етапом становлення і розвитку українського ландшафтознавства – етапом зародження вчення про ландшафт.

В 1932 р. була опублікована стаття “Про предмет і метод сучасної фізичної географії” російського вченого М. А. Первухіна, яку А. Г. Ісаченко назвав першим серйозним досвідом аналізу основних принципів вчення про ландшафт [145]. В 1932 і 1934 рр. вийшли друком важливі для розбудови вчення про ландшафт стаття “Типи території північної частини Великих Барсуків і північно-західної частини Приаральських Кара-Кумів” і “До методології фізичної географії” О. Д. Гожева. В 1935 і 1938 рр. були опубліковані праці “Про принципові установки, основні поняття і терміни виробничої типології земель, геоботаніки та екології” і “Вступ до комплексного ґрунтового и геоботанічного вивчення земель” іншого російського географа і ботаніка Л. Г. Раменського, у яких був розроблений перший варіант концепції внутрішньої будови ландшафту. Важливе значення для розбудови вчення про ландшафт на цьому відрізку часу, мали і публікації “Стан рівноваги у ландшафті” Е. А. Маркуса (1937) і “Елементарні ландшафти абразійно-ерозійної платформи Уралу в підзоні різнотравно-ковилових степів” російського ботаніка і географа А. М. Пономарева (1937), “Ландшафтознавство в СРСР” М. А. Первухіна (1938), “До теорії фітокультурних ландшафтів” українського лісовода Ю. П. Бялловича (1938), “Досвід характеристики основних типів фізико-географічного середовища” і “Закон інтенсивності фізико-географічного процесу” російського фізико-географа А. О. Григор’єва (1942, 1943), “О принципах генетичної класифікації в біогеоценології” російського геоботаніка, лісовода і географа українського походження В. М. Сукачова (1944). Вийшли також п’ять публікацій українських авторів, що мали у назві термін “ландшафт” або висвітлювали дотичні до ландшафтознавства питання природно-історичного районування України (І. Г. Підоплічко, 1937; Д. Н. Соболев, 1937; М. А. Ремізов,

1940; Г. Г. Махов, 1941; П. С. Погребняк, 1941). Проте найважливішою на цьому відрізку часу була публікація “Завдання географії і польові географічні дослідження” російського фізико-географа С. В. Калесника (1940), у якій він окреслив головні завдання ландшафтознавства і виділив польові спостереження як головний метод дослідження ландшафтів, і яка, на думку А. Г. Ісаченка, мала найбільше методологічне значення для всього наступного періоду розвитку ландшафтознавства [140, с. 63]. Подальші дослідження були зупинені другою світовою війною. Проте розглядати роки війни як окремих історичний етап або часове “провалля”, як це робить В. С. Преображенський [346], не варто, тому їх слід відносити до складу четвертого етапу у розвитку українського ландшафтознавства – етапу формування вчення про ландшафт.

2.2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПІСЛЯВОЄННОЇ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1945–2012 РР.)

Наступний етап розпочався у 1945 р., коли фізико-географи Московського університету на чолі із М. А. Солнцевим розгорнули детальні польові дослідження підмосковних ландшафтів. За свідомством доцента Київського університету А. І. Ланька, у літні місяці 1947–1949 рр. польові ландшафтознавчі дослідження для фізико-географічного районування розпочались і в Україні [189]. В 1946 р. вийшли статті “Деякі результати розробки нових ідей у фізичній географії” А. О. Григор’єва, “Геохімічні ландшафти” Б. Б. Полинова і “Культурний ландшафт” Ю. Г. Саушкіна, що мали значення для розбудови об’єктно-предметного і концептуально-методичного полів ландшафтознавства. В 1947 р. опубліковані праці “Географічні зони Радянського Союзу” Л. С. Берга, “Основи

загального землезнавства” С. В. Калесника і “Про явища вертикальної диференціації ландшафтів на Руській рівнині” Ф. М. Мількова.

Але найбільш вагомою подією 1947 року і всього 5-го етапу розвитку ландшафтознавства став II Всесоюзний географічний з’їзд, що відбувся 25-31 січня 1947 р. в Ленінграді і одночасно став Першим з’їздом Географічного товариства СРСР. У доповіді проф. С. П. Суслова “Основні методичні та організаційні питання радянських географів”, що на думку учасників з’їзду мала програмне значення, було наголошено на необхідності розробки теорії географічного ландшафту, принципів фізико-географічного районування, оснований не на одиничних географічних елементах, а на всьому їх взаємозв’язаному комплексі, принципів класифікації ландшафтів, методики вивчення культурних ландшафтів тощо [402]. Саме на цьому з’їзді у доповіді “Природний географічний ландшафт і деякі загальні його закономірності” М. А. Солнцев виклав основні положення концепції про морфологічну структуру географічного ландшафту. В 1948 р. у статті “Основні етапи розвитку ландшафтознавства у нашій країні” і в 1949 р. у статті “Підсумки і чергові завдання радянського ландшафтознавства” М. А. Солнцев зробив другу, після М. А. Первухіна (1932) спробу узагальнення здобутків ландшафтознавства.

Українські ландшафтознавчі здобутки на цьому етапі були незначними. У 1946 р. вийшла друком праця “Краєвиди Радянської України” В. Г. Бондарчука, де опис ландшафтів, які слідом за П. А. Тутковським, він називає краєвидами. В 1949 р. спробу фізико-географічного районування України навів у статті “Фізико-географічні зони і райони УРСР” К. Г. Воблий – академік АН УРСР.

Основним результатом перших післявоєнних років була поява концепції морфологічної структури ландшафту, що була запропонована російськими вченими на чолі із М. А. Солнцевим і включена до методологічного арсеналу українськими вченими. Отже проміжок часу з 1945 по 1950 рр. можна вважати п’ятим етапом становлення і розвитку українського ландшафтознавства –

етапом формування концепції морфологічної структури ландшафту.

З 1951 р. ландшафтознавчі публікації українських авторів почали виходити регулярно. З цієї причини В. М. Пащенко [310], Г. І. Денисик [101] і А. В. Мельник [232] вважають першу половину 1950-х рр. початком суто ландшафтознавчих досліджень природи України. Це, у свою чергу, надає підстави вважати 1951 р. рубіжним між п'ятим і шостим етапами розвитку українського ландшафтознавства, а систематичність появи ландшафтознавчих публікацій розглядати як можливість застосування кількісних методів для періодизації процесу розвитку. Кількісні критерії унеможливають суб'єктивний підхід до вибору підстав поділу. “Кількість, – наголошує С. О. Лебедев, – найважливіша категорія філософії і науки, що позначає чисельну або структурну визначеність предметів, процесів і явищ, відносно байдужу їх якісній визначеності, тобто тій конкретній безлічі властивостей і стосунків, які їх створюють і відрізняють від інших предметів, процесів, явищ та роблять їх тим, що вони є” [193, с. 104]. Мірою, або кількісним критерієм поділу післявоєнної історії розвитку українського ландшафтознавства, була обрана річна кількість публікацій ландшафтознавчого спрямування українських авторів.

Дослідницька гіпотеза полягала у припущенні, що річна кількість публікацій (по аналогії, наприклад, із річною кількістю атмосферних опадів у кліматології) є об'єктивним показником інтенсивності процесу розвитку, що буде змінюватись по мірі підйому чи спаду наукової активності. “Розвиток науки в історії людства, – зауважує Л. М. Бєсов, – йшов нерівномірно. Періоди швидкого і навіть стрімкого прогресу змінювались періодом застою, а інколи і занепаду” [17, с. 20]. Підйом наукової активності буде спостерігатись по мірі наближення до розв'язання певної наукової задачі або проблеми, спад – після досягнення поставленої мети і формулювання нового завдання.

Згідно з цією гіпотезою, річна кількість публікацій має збільшуватись з кожним наступним роком в міру підйому наукової активності, досягаючи певного максимального значення в результаті розв'язанні наукової задачі, тобто наприкінці кожного

етапу. Після цього має спостерігатись короткочасне зменшення кількості публікацій як наслідок спаду наукової активності після досягнення поставленої мети. Результати підрахунку річної кількості ландшафтознавчих публікацій українських авторів за період з 1951 по 2012 рр. (табл. 2.1), що були трансформовані у вигляді графіку (рис. 2.1), показали наступне. Піки публікаційної активності приходяться на 1955, 1961, 1966, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000, 2004 і 2010 рр. У наступні за ними роки в усіх випадках спостерігається зниження показника кількості публікацій, тобто спад активності. Якщо слідувати висунутій гіпотезі, роки найбільшої кількості публікацій є рубіжними між окремими етапами післявоєнного розвитку українського ландшафтознавства.

Таблиця 2.1

Річна кількість ландшафтознавчих публікацій українських вчених за 1951–2012 рр.

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
4	3	3	6	16	14	24	15	17	19
1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
37	10	23	21	19	45	28	14	14	64
1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
35	37	23	23	69	41	48	40	29	59
1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
25	61	45	63	65	45	81	86	44	124
1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
72	30	59	71	86	65	61	101	176	249
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
106	135	128	268	190	164	210	278	183	306
2011	2012								
173	176								

Перший пік публікаційної активності прийшовся на 1955 р., коли в 1955 р. з'явилося відразу 16 публікацій. В 1956 р. кількість публікацій знизилась до 14, а в 1957 р. знову зросла і вже до 24. Отже є дві дати – 1955 і 1957 рр., які можуть розглядатися як рубіжні. В. С. Преображенський вважав, що “надзвичайно важним рубежем, що визначив початок нового етапу, етапу ...

трансформації вчення про ландшафт в особливу науку, дисципліну, була перша нарада з питань ландшафтознавства в 1955 р.” [346, с. 16]. Такої ж думки притримувався і Ф. М. Мільков [247]. До цієї дати схиляємось і ми з таких міркувань. В 1956 р. у Львові відбулась Друга Всесоюзна ландшафтознавча нарада, яка і стала причиною збільшення кількості публікацій у 1957 р., коли у Наукових записках Львівського університету були надруковані матеріали наради, і шість доповідей із тринадцяти належали українським науковцям. Отже, Львівська ландшафтознавча нарада дала поштовх для розвитку ландшафтознавства в Україні, тобто була не завершенням, а початком наступного етапу у розвитку ландшафтознавства в Україні.

Додатковим показником рубіжного характеру 1955 р. є його збіг з роком закінчення п'ятої радянської п'ятирічки 1951–1955 рр. Подальший аналіз показав, що цей збіг був не випадковим і спостерігається стійка закономірність між етапами, що були виділені із використанням наукометричних методів, і роками початку і закінчення радянських або, як їх спочатку називали, сталінських п'ятирічок. Порушення цієї закономірності спостерігалось лише між 1956 і 1966 рр., коли внаслідок загрози невиконання 6-ої п'ятирічки (1956–1960 рр.) було прийнято рішення про заміну п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР семирічним (1959–1965 рр.). З цієї причини мабуть і відбувся збій програм наукових досліджень і концентрація зусиль науковців, якщо судити по кількості публікацій, прийшла не на 1960 р., коли мала завершитись 6-а п'ятирічка, а на 1961 р., і не на 1965 р., коли закінчилась семирічка, а на 1966 р. Терміни виконання тематичних планів узгоджувались із термінами виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Прикладом можуть слугувати дослідницькі теми, що виконувались колективом відділу фізичної географії Сектора географії АН УРСР під керівництвом акад. П. С. Погребняка і за часом повністю співпадають із 8-ю і 9-ю п'ятирічками – “Кругообіг азоту в ґрунтах і ландшафтах України” (1965–1970) та “Опрацювання теорії формування сучасних ландшафтів в інтересах народного господарства” (1971–1975) [38, с. 25].

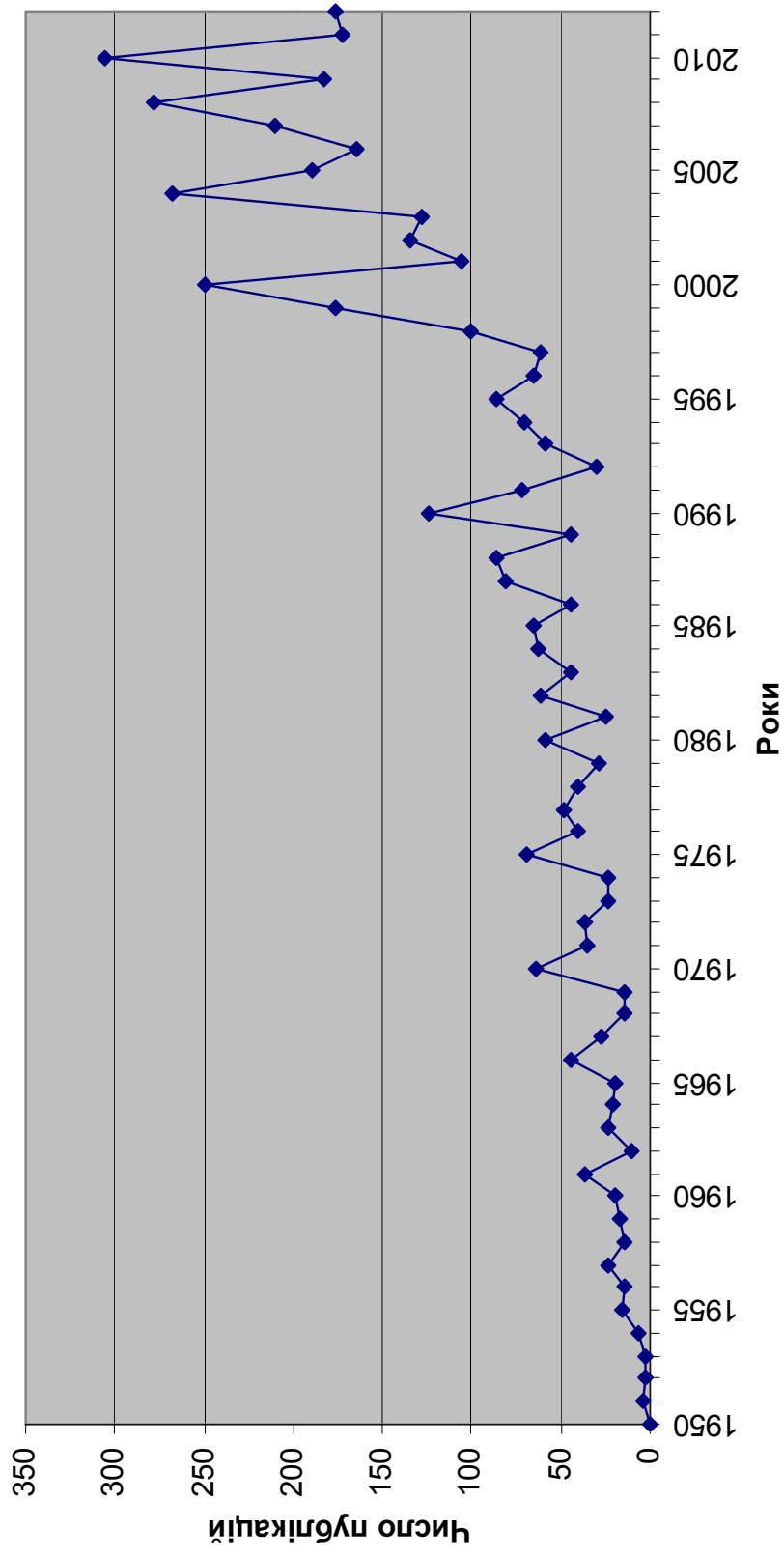

Рис. 2.1. Динаміка річної кількості ландшафтознавчих публікацій українських авторів в 1951–2012 рр.

Беззаперечним свідоцтвом суворої залежності планування наукових досліджень від державного плану розвитку народного господарства в СРСР та УРСР можуть слугувати публікації багаторічного президента Географічного товариства УРСР (з 1964 р.) О. М. Маринича, що ставили перед географами України наукові завдання або підводили підсумки зробленого: “Завдання комплексних фізико-географічних досліджень у зв’язку із розвитком народного господарства Української РСР в десятій п’ятирічці” (1977); “Завдання і перспективи географічних досліджень Української РСР в одинадцятій п’ятирічці” (1981); “Головні наслідки географічних досліджень в УРСР за 1986–1990 рр. і основні напрями на перспективу” (1990) та ін. Отже, проміжок часу із 1951 по 1955 рр. можна вважати шостим етапом у розвитку українського ландшафтознавства. Аналіз змісту публікацій показав, що головними напрямками досліджень українських фізико-географів цього часу було природно-історичне або фізико-географічне (останній термін набував все більшої популярності) районування, а також мікрорайонування, як тоді називали ландшафтно-морфологічні дослідження. Отже 1951–1955 рр. можна вважати етапом розгортання фізико-географічного районування України на ландшафтній основі.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій – 37 – спостерігається в 1961 р. Вона більша за кількість публікацій як попереднього, 1960 р. – 19 публікацій, так і наступного, 1962 р. – 10 публікацій, що дає підстави вважати саме 1961 р. рубіжним між етапами. Прецедент попереднього етапу наштовхував на думку, що рік закінчення цього етапу має прийтись на 1960 р. – рік закінчення шостої п’ятирічки (1956–1960 рр.). Проте ця п’ятирічка не була завершена (замість неї виконувалась семирічка 1959–1965 рр.), що мабуть відобразилась і на публікаційній активності науковців. Логічним завершенням етапу стала п’ята Всесоюзна ландшафтознавча нарада, що відбулась у 1961 р. в Москві. Аналіз змісту публікацій часового проміжку із 1956 по 1961 р. показав, що дослідження морфологічної структури ландшафтів стали важливим напрямом ландшафтознавчих досліджень в Україні. Проте домінуючим напрямом українських науковців залишилось фізико-

географічне районування, яке значно розширило географію виконавців. До науковців Київського і Львівського університетів, що розпочинали дослідження на попередньому етапі, приєдналися науковці Дніпропетровського, Одеського, Харківського і Чернівецького університетів, а також Кримського педагогічного інституту. Отже, фізико-географічне районування стало справою географів всієї України, що дає підстави назвати сьомий етап у розвитку українського ландшафтознавства етапом розвитку фізико-географічного районування України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій спостерігається у 1966 р. – 45 публікацій. Різкий сплеск активності, коли у 1966 р. вийшло вдвічі більше публікацій, ніж у 1965 р. (19), і спад у 1967 р. (28 публікації), надає можливість стверджувати, що саме 1966 р. став рубіжним між етапами. Проте значимі для географічної науки події пройшли раніше 1966 р.: VI Всесоюзна нарада з ландшафтознавства – в 1963 р. в Алма-Аті, IV з'їзд ГО СРСР – в 1964 р. в Москві. У тому ж 1964 р. відбувся I з'їзд ГТ УРСР в Києві, який і став найважливішою подією етапу. Але матеріали цього з'їзду були опубліковані лише у 1966 р., що і обумовило значну величину показника кількості публікацій – 7 доповідей у матеріалах з'їзду мали ландшафтознавче спрямування. Помітний вклад у загальну кількість публікацій 1966 р. внесла також Друга міжвідомча наукова конференція “Природні і трудові ресурси Лівобережної України та їх використання”, що проходила у 1966 р. в Харкові – 5 публікацій. Проте особливо вагомим став вклад республіканського міжвідомчого збірника наукових праць “Географічні ландшафти України” (1966) – 15 публікацій, що підводив підсумки наукових досліджень Сектора географії АН УРСР та всіх географічних факультетів вищих навчальних закладів України за роки 6-ої (1956–1960), не реалізованої п'ятирічки, і семирічки 1959–1965 рр.

Аналіз змісту публікацій цього етапу показав, що загально-прикладне значення, яке із самого початку надавалось фізико-географічному районуванню України, почало набувати більш конкретного значення (агровиробниче групування земель, якісна оцінка типів земель). Почали формуватись нові напрями

прикладних ландшафтознавчих досліджень – районного планування і планування міст (містобудування), охорони природи, меліорації. З'явилися перші публікації, що висвітлювали результати дослідження негативного прояву фізико-географічних процесів у географічних ландшафтах, а також змін природних ландшафтів внаслідок антропогенного впливу. Тут проявилася одна із закономірностей процесу розвитку ландшафтознавства в Україні – запізнення порівняно із подібними дослідженнями російських географів, що ставили таке завдання ще у 1952 р. [44]. Збільшилась кількість публікацій, що висвітлювали питання дослідження територіальної структури ландшафтів – 28. Проте найбільша кількість публікацій була присвячена фізико-географічному районуванню України, яке залишалось домінуючим напрямом ландшафтознавчих досліджень в Україні. Хоча О. М. Маринич у доповіді на I з'їзді Українського географічного товариства в березні 1964 р. заявив, що географи України опублікували значну кількість праць з питань фізико-географічного районування і зведена робота по всій території республіки вже готується до друку [205, с. 8]. Монографія “Фізико-географічне районування Української РСР”, про яку йшла мова, вийшла друком лише у 1968 р. Проте на момент, коли у 1964 р. були сказані ці слова, завдання із фізико-географічного районування було у цілому виконане, що дозволяє визначити відрізок часу із 1962 по 1966 рр. як завершальний етап фізико-географічного районування України. Отже восьмий етап у розвитку українського ландшафтознавства можна назвати етапом завершення фізико-географічного районування України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій спостерігається у 1970 р. – 64 публікації. В 1971 р. вийшло лише 35 публікацій, що надає можливість визначати 1970 р. як рубіжний між етапами. Додатковими ознаками його рубіжного характеру є час закінчення восьмої радянської п'ятирічки (1966–1970 рр.), а також 2-й з'їзд ГТ УРСР і 5-й з'їзд ГО СРСР, що відбулись у цей рік відповідно у Львові і Ленінграді, і стали логічним завершенням етапу. Ці і наступні подібні з'їзди виконували функцію підведення підсумків розвитку географічної науки на певному етапі і були каталізаторами активізації зусиль із публікації результатів

географічних досліджень. Підтвердження справедливості такої думки знаходимо у І. М. Забеліна: "... будь-якій науковий з'їзд вільно чи невільно має підсумовуючий характер. Прориви у майбутнє трапляються, звичайно, і на з'їздах, але правилом вони не є" [135, с. 235]. Рубіжним вважають 1970 р. В. М. Пащенко [310] та А. В. Мельник [232]. Аналіз змісту публікацій цього етапу показав, що головними досягненнями українського ландшафтознавства стало успішне завершення фізико-географічного районування і ландшафтного картографування республіки: в 1968 р. вийшла друком монографія "Фізико-географічне районування Української РСР", а в 1969 р. у навчальному посібнику для вищої школи "Фізична географія Української РСР" вперше була надрукована карта ландшафтів України в масштабі 1: 2 500 000. Проте аналіз кількості публікацій, що вийшли протягом 1967–1970 рр. показав помітне домінування публікацій із зйомки і картографування ландшафтів над публікаціями з фізико-географічного районування, що дає змогу вважати дев'ятий етап у розвитку українського ландшафтознавства етапом розгортання ландшафтного картографування України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій прийшовся на 1975 р. – 69 публікацій. Зменшення кількості публікацій у наступному 1976 р. до 41 дає змогу стверджувати, що саме цей рік є рубіжним між десятим і одинадцятим етапами розвитку українського ландшафтознавства. В 1975 р. була завершена дев'ята радянська п'ятирічка (1971–1975 рр.) і відбулись 6-й з'їзд ГО СРСР у Тбілісі і 3-й з'їзд ГТ УРСР в Харкові. Домінуючим напрямом стали дослідження просторової організації ландшафтів і методика їх зйомки та картографування. Аналіз масиву публікацій показує, що абсолютна більшість праць цього напрямку стосується середньо- і великомасштабного ландшафтного картографування, що дає підстави для визначення проміжку часу із 1971 по 1975 рр. як етапу розгортання середньо- і великомасштабного ландшафтного картографування України. Зовнішніми рушійними чинниками розвитку цього напрямку досліджень стала постанова Верховної Ради СРСР "Про заходи по подальшому поліпшенню охорони природи і раціональному

використанню природних ресурсів” від 20 вересня 1972 р. і рішення V з’їзду ГТ СРСР та II з’їзду ГТ України, які намітили основні напрями географічних досліджень із виконання завдань, накреслених постановою [206]. Внутрішніми чинниками стали потреба у наявності сучасних середньомасштабних ландшафтних карт на територію України, які б дали змогу виконати поставлені завдання, і наявність висококваліфікованого колективу ландшафтознавців, що сформувався в республіці під час робіт із фізико-географічного районування Української РСР. Наявність значного попиту на ландшафтні карти з боку навчально-наукових закладів і практичних організацій відмічають у своїй доповіді “Проблеми розвитку ландшафтознавства в Українській РСР” К. І. Геренчук і з співавторами на III з’їзді ГТ РСР в Харкові [60].

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій спостерігається в 1980 р. – 59 публікацій. Зменшення кількості публікацій у наступному році до 25 дає підстави стверджувати, що цей рік є рубіжним між одинадцятим і дванадцятим етапами розвитку українського ландшафтознавства. Роки одинадцятого етапу співпали із роками десятої п’ятирічки (1976–1980 рр.), а 1980 р. став роком проведення 7-го з’їзду ГО СРСР у м. Фрунзе і 4-го з’їзду ГТ УРСР у м. Луганську. Прикладні ландшафтознавчі дослідження зберегли своє лідируюче положення (49 публікацій), а другим за значимістю напрямом залишились дослідження антропогенних змін ландшафтів України (39 публікацій). Третю позицію зайняли дослідження просторової організації ландшафтів (30 публікацій). Проте відразу у семі наукових і навчальних закладах (Секторі географії АН УРСР, Київському, Львівському, Одеському, Сімферопольському і Чернівецькому університетах і Ворошиловградському педінституті) розпочались середньомасштабні ландшафтознавчі дослідження Київської, Черкаської, Львівської, Волинської, Одеської, Кримської, Чернівецької областей, Донецького кряжа і північно-степового Приазов’я, що надає можливість назвати одинадцятий етап у розвитку українського ландшафтознавства (1976–1980 рр.) етапом розвитку середньомасштабного ландшафтного картографування України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій спостерігається в 1985 р. – 65 публікацій. Зменшення кількості публікацій у наступному році до 45 дає змогу стверджувати, що цей рік є рубіжним між дванадцятим і тринадцятим етапами розвитку українського ландшафтознавства. Роки дванадцятого етапу співпали із роками одинадцятої п'ятирічки (1981–1985 рр.), а сам 1985 р. став роком проведення 8-го з'їзду ГО СРСР у Києві і 5-го з'їзду ГТ УРСР в Сімферополі. Домінуючу позицію серед напрямів досліджень вперше зайняли дослідження антропогенних змін ландшафтів України (47 публікацій). Другими за кількістю публікацій стали дослідження територіальної організації ландшафтів (33 публікації). Проте саме середньомасштабне ландшафтознавче картографування, яке розширило свою географію порівняно із попереднім етапом, давало матеріал для дослідження антропогенних змін ландшафтів та їх прикладної оцінки. Керівництвом ГТ УРСР було прийняте рішення про якнайшвидше завершення робіт із середньомасштабного ландшафтного картографування території України і розгортання досліджень регіональних проблем природокористування в УРСР [213, 214]. Тому проміжок часу з 1981 по 1985 рр. можна вважати етапом завершення середньомасштабного ландшафтознавчого картографування України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій прийшовся на 1990 р. – 124 публікації, і на цей раз зменшення кількості публікацій у наступному році було ще більш помітним – 72. Це дає змогу стверджувати, що цей рік є рубіжним і розглядати проміжок часу з 1986 по 1990 рр. як тринадцятий етап у розвитку українського ландшафтознавства. Роки етапу співпали із роками дванадцятої п'ятирічки (1986–1990 рр.), а 1990 р. став роком проведення 9-го з'їзду ГО СРСР в Казані і 6-го з'їзду ГТ УРСР в Одесі, які і підбили підсумки діяльності географів України на цьому відрізку часу. Аналіз змісту публікацій цього етапу показав, що найбільша увага приділялась дослідженням територіальної організації ландшафтів – 68 публікацій. Дослідження антропогенних змін ландшафтів відійшли на третю позицію – 38 публікацій. А ось другими із 39 публікаціями стали еколого-ландшафтознавчі дослідження, що з'явилися вперше, але відразу

набули значної ваги. О. М. Маринич у своєму виступі на 6-му з'їзді Географічного товариства УРСР "Головні наслідки географічних досліджень в УРСР за 1986–1990 рр. і основні напрями на перспективу" назвав появу еколого-географічних досліджень найважливішою тенденцією розвитку географічних досліджень в республіці [216], що і обумовило визначення цього відрізка часу як етапу розгортання еколого-ландшафтознавчих досліджень України.

Наступний пік річної кількості ландшафтознавчих публікацій спостерігається в 1995 р. – 86 публікацій. Звертає на себе увагу факт значного зменшення кількості публікацій порівняно із 1990 р. – 124 публікації. Вірогідною причиною було значне погіршення соціально-економічної ситуації в Україні у перші роки набуття незалежності, що і призвело до зниження активності у науковому середовищі. Відчувалась також певна розгубленість наукової спільноти у зв'язку із втратою керівного центру в Москві. Проте для цього відрізка часу ця кількість публікацій була найбільшою, а в наступному за 1995 р. вона зменшилась до 65, що підтверджує правильність визначення 1995 р. як завершального року етапу. Роки чотирнадцятого етапу знову співпали із роками радянської п'ятирічки (1991–1995 рр.), хоча вона і не була реалізована, оскільки у 1991 р. розпався СРСР. В 1995 р. відбулись 10-й з'їзд Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі і 7-й з'їзд Українського географічного товариства в Києві. Останній і підбив підсумки розвитку української географії на цьому етапі. Аналіз змісту публікацій показав, що найбільша увага приділялась дослідженням екологічного стану ландшафтів – 84 публікації. Другу і третю позиції зайняли дослідження територіальної організації (42 публікації) й антропогенних змін (39 публікацій) ландшафтів. Отже, відрізок часу із 1991 по 1995 рр. можна назвати етапом розвитку еколого-ландшафтознавчих досліджень України.

Наступний пік кількості ландшафтознавчих публікацій прийшовся на 2000 р. – 249 публікацій. У 2001 р. кількість публікацій зменшилась до 106, що дає підстави розглядати як рубіжний між етапами. Потрійне збільшення кількості публікацій порівняно із 1995 р. вказує на те, що українські науковці успішно подолали застійні явища у вітчизняній географічній науці після отримання Україною державної незалежності і почали нарощувати

творчий потенціал. У проміжок часу із 1996 по 2000 рр. було проведено цілу низку ландшафтознавчих конференцій, які відобразили зростання творчого потенціалу українських географів і формування нового обличчя української географії: в 1996 р. – конференцію “Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій” (Київ); в 1998 р. – конференцію “Людина в ландшафті ХХІ століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій” (Київ); в 1999 р. – конференцію “Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ століття” (Київ); в 2000 р. – конференції “Проблеми ландшафтного різноманіття України” (Київ), “Ландшафти і сучасність” (Вінниця), “Проблеми раціонального використання, охорона і відтворення природно-ресурсного потенціалу України” (Чернівці). Аналіз змісту публікацій за цій проміжок часу показав, що еколого-ландшафтознавчі дослідження значно зміцнили своє лідируюче положення – 145 публікацій. Проте найбільший розвиток отримали дослідження теоретичного спрямування: 183 публікації ландшафтознавчого спрямування мали теоретико-методологічний характер. Це і дало підстави назвати відрізок часу із 1996 по 2000 рр. етапом розвитку теоретичних ландшафтознавчих досліджень України.

Наступний пік кількості ландшафтознавчих публікацій зареєстрований у 2004 р. – 268 публікацій. В 2005 р. побачило світ лише 190 публікацій, що дає змогу розглядати 2004 р. як рубіжний між етапами. Цей етап завершився на рік раніше, ніж попередній. Проте і черговий з’їзд Українського географічного товариства, що відбувся в 2004 р. в Чернівцях, пройшов не через п’ять років, як це було раніше, а через чотири. Збіг року найбільшої публікаційної активності українських ландшафтознавців з роком проведення з’їзду УГТ вказує на останній як важливий чинник розвитку українського ландшафтознавства. Радянські п’ятирічки канули в лету і роль координатора у плануванні географічних досліджень в Україні перейшла до Українського географічного товариства та його вищого керівного органу – з’їзду. Географічні з’їзди завжди мали велике значення для радянської, а потім і української географії. Так, з’їзд Географічного товариства СРСР 1947 р. на довгі роки визначив діяльність “по вивченню природних ресурсів і

продуктивних сил СРСР” одним із головних завдань для географічного співтовариства [357, с. 55]. З’їзд 1964 р. позначив в числі найважливіших питань розвитку географії питання вивчення взаємодії людини і природи. Важливим чинником впливу була також і міжнародна ландшафтознавча конференція “Ландшафтознавство: традиції та тенденції”, що пройшла в 2004 р. у Львові. Аналіз змісту публікацій у проміжку часу із 2001 по 2004 рр. показав, що значна увага, як і на попередньому етапі, приділялась теоретизації ландшафтознавчих досліджень – 80 публікацій. Багато публікацій було присвячено еколого-ландшафтознавчим дослідженням – 87 публікацій. Проте лідируючі позиції на дослідницькому полі ландшафтознавства зайняли дослідження антропогенних змін ландшафтів і їх перевага була доволі значною – 145 публікацій. Це і обумовило визначення цього відрізка часу як етапу розвитку досліджень антропогенних змін ландшафтів України.

Наступні піки показника кількості ландшафтознавчих публікацій зареєстровані у 2008 р. (278 публікацій) і 2010 р. (306 публікацій). В 2008 р. у Києві відбувся черговий, 10-й з’їзд Українського географічного товариства, що міг би розглядатись як логічне завершення наукової діяльності географів України на цьому відрізку часу. Проте показник кількості публікацій 2012 р. (176), коли мав відбутися 11-й з’їзд Українського географічного товариства, показав, що з’їзди втратили своє значення рубіжності у процесі розвитку ландшафтознавства в Україні. Тому рубіжним між сімнадцятим і вісімнадцятим етапами був визнаний 2010 р. Аналіз змісту публікацій цього етапу показав, що дослідження антропогенних трансформацій ландшафтів в Україні не тільки зберегли, але і зміцнили свої позиції – 386 публікацій. Значно відстали від них теоретичні дослідження (145 публікацій), дослідження територіальної організації ландшафтів (139 публікацій) та еколого-ландшафтознавчі дослідження (125 публікацій). При цьому співвідношення публікацій всередині наряду змінилось на користь праць, присвячених дослідженню антропогенних ландшафтів, кількість яких (246), на відміну від попереднього етапу, вдвічі перевищувала кількість публікацій, присвячених антропогенним модифікаціям ландшафтів (105). Це і

дало підстави назвати відрізок часу із 2005 по 2010 рр. етапом розвитку антропогенного ландшафтознавства України.

Отже, якісний критичний і кількісний наукометричний аналіз первинних і вторинних історичних джерел дав змогу виявити 17 етапів у становленні і розвитку українського ландшафтознавства. Проте проблемно-хронологічний аналіз показав, що деякі з етапів характеризуються домінуванням одної дослідницької проблеми і можуть бути поєднані у періоди – проміжки часу, протягом яких починається, розвивається і закінчується якійсь історичний процес. Всього було виділено 5 періодів: витоки, зародження, становлення, утвердження і сучасний розвиток українського ландшафтознавства (*рис. 2.2*).

Перший період включає 1-2 етапи (1805–1909 рр.), а головною об’єднуючою подією було зародження концепції про ландшафт, у якому брали участь і українські дослідники. Саме там знаходяться витоки української ландшафтознавчої науки, тому цей період можна назвати витоками українського ландшафтознавства.

Другий період об’єднує 3-4 етапи (1910–1944 рр.), коли зародилось і почало формуватись вчення про ландшафт. Українські науковці брали активну участь у цьому процесі, тому цей період можна назвати періодом зародження українського ландшафтознавства.

Третій період об’єднує 5-9 етапи (1945–1966 рр.), коли польові дослідження географів Московського, Ленінградського і Львівського університетів дали змогу сформувати серцевину вчення про ландшафт – концепцію його морфологічної структури і почали формуватись окремі напрями ландшафтознавчих досліджень, тобто почалось становлення українського ландшафтознавства як науки. Тому цей період можна назвати періодом становлення українського ландшафтознавства.

Четвертий період об’єднує 10-12 етапи (1967–1985 рр.), коли вчення про ландшафт продовжило своє формування, але потреба у доведенні своєї спроможності як науки вже зникла: ландшафтознавство отримало загальне визнання і почало інтенсивно розгалужуватись. Тому цей період можна назвати періодом утвердження українського ландшафтознавства.

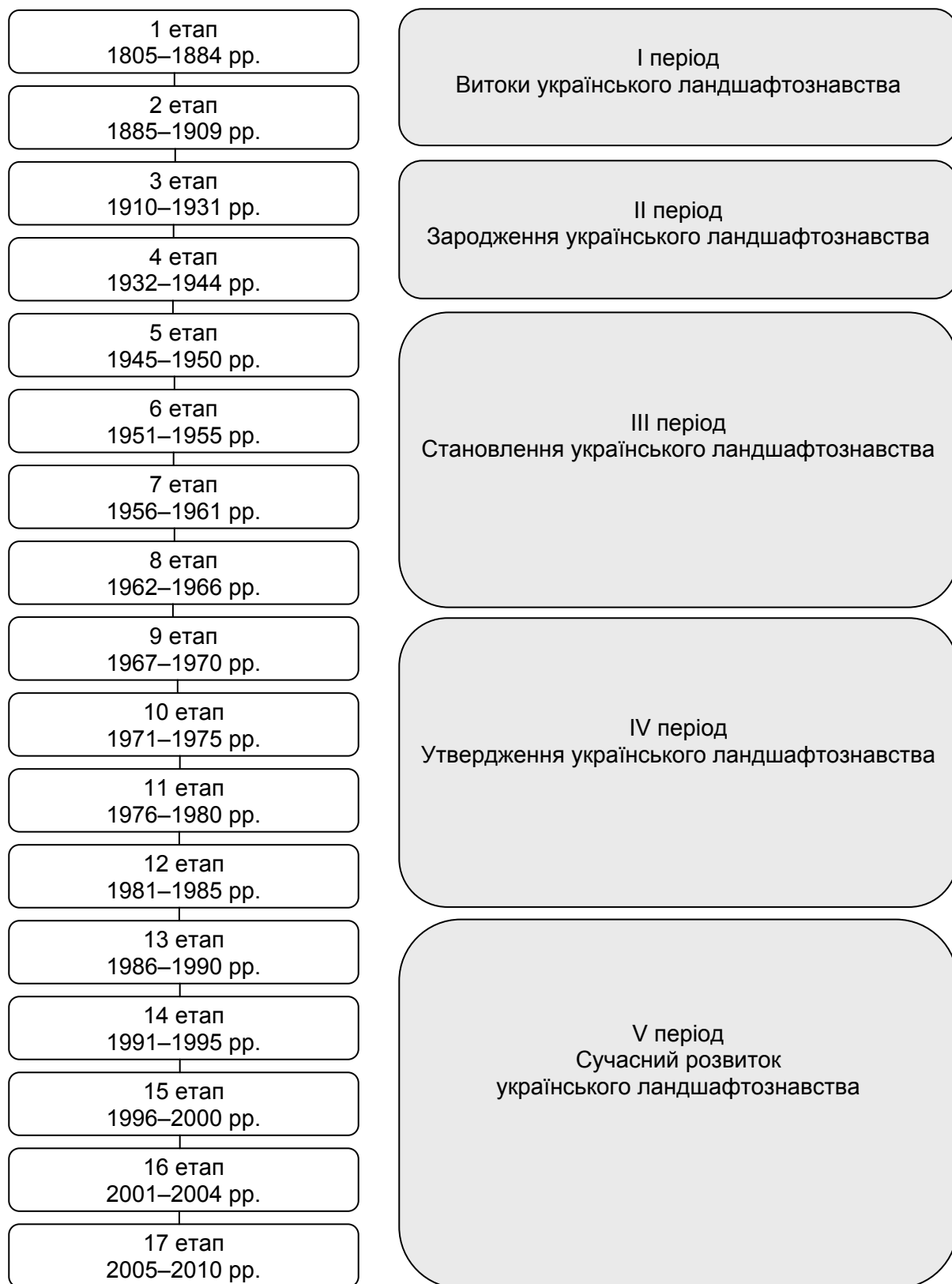

Рис. 2.2. Періодизація процесу становлення і розвитку українського ландшафтознавства

П'ятий період об'єднує 13-17 етапи (1986–2010 рр.) і характеризується парадигмальною трансформацією науки про ландшафт і послідовною зміною етапів екологізації (1986–1995 рр.), теоретизації (1996–2000 рр.) та “антропогенізації” (2001–2010 рр.) українського ландшафтознавства, що відрізняються домінуванням еколого-ландшафтознавчих і теоретико-ландшафтознавчих досліджень, а також досліджень антропогенних трансформацій ландшафтів.

Порівняння розробленої нами періодизації історії розвитку українського ландшафтознавства із наявними зразками інших авторів надає можливість зробити такі висновки. Наша періодизація відрізняється від інших насамперед тим, що за початок відліку ми прийняли не “появу уявлень про взаємні зв'язки природних явищ”, як це зробила Н. Г. Сухова [390], або “перші кроки на шляху до фізико-географічного синтезу”, як пропонує А. Г. Ісаченко [148], а появу понятті “ландшафт” як наукового терміну. Друга важлива відмінність полягає у тому, що початок ландшафтознавчого періоду ми визначили не 1951 р., як це зробили Г. І. Денисик [101] та А. В. Мельник [232], а 1910 р., коли була опублікована перша із статей ландшафтознавчого спрямування П. А. Тутковського [403]. Третя відмінність полягає у тому, що у нашій періодизації проведений поділ і сучасного періоду у розвитку ландшафтознавства з такою докладністю, якої немає у інших авторів. Четвертою відмінністю нашої періодизації є її українознавчий характер. При розробці періодизації досліджувалась історія становлення і розвитку саме українського ландшафтознавства, звичайно у контексті світового і російського ландшафтознавства, з якими воно нерозривно пов'язано. Аналіз порівняльної таблиці показує, що повного збігу немає з жодним із існуючих варіантів періодизації. Проте збігаються деякі рубіжні дати. Першою такою датою є 1932 р., який Ф. М. Мільков [247] виділив як початок етапу становлення фізичної географії у вузькому сенсі (1932–1954 рр.). У нашій періодизації він визначений як початок етапу формування вчення про ландшафт (1932–1944 рр.).

Другою важливою датою є 1945 р., якій ми, слідом за Н. Г. Суховою [390], визначили як початок післявоєнного періоду розвитку ландшафтознавства.

Третьою датою є 1951 р. Початок 1950-х рр., коли майже одночасно розпочали польові ландшафтознавчі дослідження географи Московського, Ленінградського, Воронежського, Київського і Львівського університетів, вважають початком ландшафтознавчого періоду в Україні О. М. Маринич [212], Я. І. Жупанський [134], Г. І. Денисик [101] і А. В. Мельник [232]. Проте А. І. Ланько писав у тезах доповіді наукової сесії Київського університету, що “протягом літніх місяців 1947 – 48 – 49 років були проведені фізико-географічні дослідження стосовно до завдань фізико-географічного мікрорайонування насамперед в інтересах сільського господарства” [189]. Тому у нашому варіанті періодизації початком цього періоду ми визначили не 1951 р., а 1945 р.

Четвертою датою є 1955 р., коли у Ленінграді відбулась Перша всесоюзна нарада з ландшафтознавства. У Ф. М. Мількова цей рік розпочинає ландшафтний етап у розвитку комплексної фізичної географії [247], у В. С. Преображенського – завершує етап самовизначення вчення про ландшафт [346]. Для українського ландшафтознавства більше значення мала Друга ландшафтознавча нарада, що відбулась у 1956 р. у Львові. Тому ми визначаємо 1956 р. як початок нового етапу – етапу розгортання фізико-географічного районування України.

П'ятою датою є 1961 р. Початок 1960-х рр. вважають важливою рубіжною датою Н. Г. Сухова, яка визначила його як час завершення розробки теоретичних основ вчення про ландшафт [390], В. М. Пащенко [310], який вважає його початком періоду реалізації в ландшафтознавстві положень і законів матеріалістичної діалектики (1960–1970 рр.) і К. А. Позаченюк, яка називає його початком системного етапу у розвитку ландшафтознавства [334]. У нашому варіанті періодизації 1961 р. завершує етап розвитку фізико-географічного районування України на ландшафтній основі (1956–1961 рр.). Результати наукометричного аналізу показують, що пік публікаційної активності приходить саме на 1961 р.

(1960 р. – 14 публікацій, 1961 р. – 32 публікації), тому він і визначений як завершальний.

Шостою важливою датою є 1965 р. Рубіжним його визначили А. Г. Ісаченко, який пропонує вважати середину 60-х років початком етапу, коли намітився істотний перелом у розвитку ландшафтознавства, і В. С. Преображенський, який вважав його початком третього (і останнього в його варіанті) періоду – періоду розгортання ландшафтознавства. За розробленої нами концепції, етапи післявоєнного розвитку українського ландшафтознавства мають збігатися з роками радянських п'ятирічок, а 1965 р. є завершальним роком семирічки 1959–1965 рр. Проте найретельніший збір першоджерел за 1965 і 1966 роки не дав можливості змінити співвідношення публікацій: 1965 р. – 19 публікацій, 1966 р. – 46 публікацій. Тому рубіжним ми визначили не 1965, а 1966 рік.

Сьомою із дат, що збігаються, є 1971 р. Початок 1970 рр. К. А. Позаченюк [334] вважає початком екологічного етапу у розвитку ландшафтознавства. М. Д. Гродзинський і О. В. Савицька [81] вважають його початком етапу розробки теоретичних засад ландшафтознавства (Г. Гришанков, Г. Міллер, Ю. Некос, Г. Швєбс, П. Шищенко). А. В. Мельник [232] називає початок 1970-х рр. початком другого періоду у розвитку українського ландшафтознавства (1970–1980-ті рр.) – періоду підвищеної уваги до вивчення структури і, особливо, функціонування й динаміки ландшафтів експедиційними і стаціонарними методами. За нашими дослідженнями 1971 р. є початком четвертого періоду – періоду середньомасштабного ландшафтного картографування України.

Восьмою і останньою із дат, що збігаються, є 1991 р. А. В. Мельник вважає його початком третього (і останнього за його поділом) періоду у розвитку українського ландшафтознавства – періоду впровадженням постнекласичних методологій (В. М. Пащенко) і геоінформаційних технологій, екологізації (М. Д. Гродзинський, В. М. Гуцуляк, Л. Л. Малишева, А. В. Мельник, Ю. Г. Тютюнник) і антропогенізації (Г. І. Денисик) ландшафтознавства. Кінець ХХ ст. – час появи новітніх дослідницьких підходів (синергетичного, фрактального,

екоеволюційного, ноосферологічного, етно-пасіонарного та ін.) у науковому вжитку українських ландшафтознавців, назвав п'ятою знаковою віхою на шляху становлення ландшафтознавчої парадигми в Україні С. І. Кукурудза [179]. За нашим варіантом періодизації 1991 р. є початком лише одного із етапів періоду екологізації (1986–2004 рр.) українського ландшафтознавства.

РОЗДІЛ 3

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

3.1. ЗАРОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРО ЛАНДШАФТ (1805–1884 РР.)

Відлік зародження ландшафтознавства слід вести від часу зародження поняття “ландшафт” як наукового терміну. “Ландшафт” є родовим поняттям у понятійно-термінологічній системі ландшафтознавства і численні спроби замінити його термінами “аспект” (Л. С. Берг), “макрогеохора” (В. Б. Сочава) або “краєвид” (П. А. Тутковський, В. Г. Бондарчук) успіху не мали. Отже, саме термін “ландшафт” та його деривати є індикаторами приналежності знання до ландшафтознавства і початковою точкою розвитку ландшафтознавства як науки.

А. Г. Ісаченко [148] вважає, що введенням в географію наукового поняття “ландшафт” ми зобов’язані головним чином Л. С. Бергу, оскільки він вперше у 1913 р. висказав думку, що саме ландшафти є предметом дослідження географії. Проте Карл Троль (1899–1975) – німецький географ, професор Берлінського і

Боннського університетів, у роботі “Географічний ландшафт та його дослідження” (“Die geographische Landschaft und ihre Erforschung”) (1950) стверджує, що першим цей термін застосував німецький вчений Генріх Готліб Гоммейєр, який у 1805 р. запропонував чотири одиниці природного поділу території (Ort – Gegend – Landschaft – Land) і використав для позначення однієї із територіальних одиниць слово із німецької розмовної мови “die Landschaft”. Дослівний переклад цього слова має два значення: 1) краєвид, пейзаж, вид і 2) країна, край, місцевість, область, провінція. Із цього слідує, що Г. Гоммейєр використав слово “ландшафт” не у першому із двох його значень – як пейзаж або картину природи, а у другому, тобто як певну ділянку території, оскільки і поняття “Ort” (місце), і поняття “Gegend” (місцевість), і поняття “Land” (країна) передають уявлення про природні територіальні одиниці різної розмірності. Отже саме Г. Гоммейєр ввів слово “ландшафт” у науковий вжиток для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території, тобто як науковий термін. Г. Гоммейєр надав і перше визначення поняття “ландшафт” як території, яку можна охопити одним поглядом з якої-небудь високої точки. Звертає на себе увагу і ранг територіальної одиниці, якій Г. Гоммейєр призначив терміну “ландшафт”: вона є більшою за місце і місцевість, і меншою від країни. Це у точності відповідає сучасному уявленню про ієрархію одиниць ландшафтного поділу території: поняттю “місце” відповідає поняття “ландшафтна фація”, поняття “місцевість” – поняттю “ландшафтна місцевість”, поняття “країна” – поняттю “фізико-географічна або ландшафтна країна”. Отже Г. Гоммейєру належить і перша спроба класифікації одиниць природного поділу території.

Ю. Г. Тютюнник у статті “Про походження і первинне значення слова “ландшафт” шляхом доволі складного, але захоплюючого етимологічного, текстологічного, лексикографічного і герменевтичного аналізу генезису поняття “ландшафт” прийшов до висновку, що вперше композиція із іменника “land” і суфікса “schaft” з’явилась не в епоху розквіту пейзажного живопису (XVI ст.), як це *a priori* прийнято у географів, а на 700 років раніше,

коли слово *lantscaf* (*lant* + *scaf*) було використане у Євангелії Татіана. Первинний сенс цього давньоверхньонімецького слова, на думку Ю. Г. Тютюнника, не “живописний”, а “територіально-сакральний” і звучить як “єдина священна земля єдиної пастви” [410, с. 119]. А смислова сила даного поняття, що зумовила його подальшу історичну долю і значення для науки і культури, наголошує автор, полягає у тому, що воно “імпліцитно несло у собі категоріальність територіальної відповідності” і “холістичний потенціал”, що був притаманний йому одвічно. Ю. Г. Тютюнник підкреслив і ту важливу обставину, що “весь той сенс, який ми вкладаємо в слово *пейзаж*, адекватно ... передається словом *ландшафт*. Але далеко не весь зміст *ландшафту* можна виразити словом *пейзаж*” [410, с. 121]. Саме це і відрізняє наукове поняття “ландшафт” від загальноповживаного в буденній мові слова “ландшафт”: у географічній науці поняття про ландшафт не зводиться до пейзажу, тобто картини природи, і використовується для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території. І першим у такому значенні його використав Г. Гоммейєр, що також відмічає Ю. Г. Тютюнник. “Визначення ландшафту Г. Гоммейєром, – пише Ю. Г. Тютюнник, – прийнято вважати першим суто географічним визначенням” [410, с. 121]. До цього слід лише додати, що обидва значення слова “ландшафт” – і пейзаж і територіальна одиниця – є нероздільними і однаково значимими, оскільки для кожного ландшафту властивий свій неповторний облік – тобто пейзаж.

М. Д. Гродзинський [76, с. 13-14] вважає, що термін “ландшафт” зайняв своє місце у німецькій географії ХІХ ст. завдяки Олександру фон Гумбольдту (1769–1859), німецькому географу, метеорологу, ботаніку і зоологу, який визначав його як загальний характер земного регіону й охарактеризував у двох аспектах рівної ваги: як реальний феномен і як об’єкт суб’єктивного сприйняття. Думка цілком слушна. Г. Гоммейєр не мав такого авторитету, як О. Гумбольдт, тож активне використання останнім терміну “ландшафт” викликало зацікавленість ним і у інших німецьких та зарубіжних географів. До цього лише хочемо додати ще кілька змістових аспектів, які вкладав у поняття

“ландшафт” О. Гумбольдт: хорологічно-холістичний, естетично-перцепційний, етнологічно-гуманістичний.

Хорологічно-холістичний підхід проявляється у характеристиці ландшафтів Південної Америки, наданій О. Гумбольдтом у праці “Космос: досвід фізичного світоопису”. “Небагато з вчених мандрівників мали, як я, щастя: не лише бачити прибережні землі ..., але і обширні простори в нутрошах обох материків і саме там, де представляються самі різкі протилежності альпійського, тропічного ландшафту Південної Америки і пустинної степової природи Північної Азії” [83, с. 4]. Термін “альпійський” використовується для позначення типу гірського рельєфу, якій характеризується загостреними скелястими гребенями і шпилястими вершинами, що оброблені льодовиками. Отже, використання його як прикметника іменника “ландшафт” свідчить про те, що О. Гумбольдт розглядав ландшафт як певну ділянку земного простору, для якої притаманна внутрішня єдність.

Естетично-перцепційний та етнологічно-гуманістичний підходи помітні із контексту другої глави книги “Картини природи” О. Гумбольдта. “Враження, яке наводить на нас природа, – зазначає О. Гумбольдт, – менш залежить від своєрідності місцевості, ніж від того освітлення, при якому гори і рівнини з’являються то під небесною блакиттю ефіру, то в тіні пливучих хмар ... Все, із чого складається характер ландшафту: обриси гір, які в туманні далі обмежують горизонт; сутінок ялинового лісу, лісовий потік, що з грохотом проноситься між навислими кручами, – все це знаходиться у постійному таємничому зв’язку із внутрішнім життям людини” [84, с. 61-62]. Враження – це наслідок чуттєвого сприйняття людиною зовнішнього світу, тобто перцепції. Отже використання категорії “враження” свідчить про використання О. Гумбольдтом перцепційного підходу при вивченні ландшафтів. Характер ландшафту, що передається категоріями “обриси гір”, “сутінок ялинового лісу”, “лісовий потік, що з грохотом проноситься між навислими кручами”, свідчить про застосування О. Гумбольдтом естетичного, пейзажно-місцевого підходу до його опису. Підтвердженням такого висновку може слугувати і таке його зауваження у книзі “Космос”: “В ученой сфере, как и в

светлых сферах ландшафтной поэзии и ландшафтной живописи, изображения природы тем более получают ясности и объективной живости, чем определеннее схвачена и выражена каждая отдельная черта” [83, с. 8]. І, нарешті, зауваження про те, що “все це знаходиться у постійному таємничому зв’язку із внутрішнім життям людини” є беззаперечним свідченням застосування етнологічно-гуманістичного підходу для вивчення впливу властивостей ландшафту на культуру і побут етносу, що його населяє.

Ю. Г. Саушкін, аналізуючи вклад О. Гумбольдта у розвиток географії, називає його засновником вчення про ландшафти: “Він задумав створити вчення, матеріалом для якого би слугував “опис життя організмів (тварин і рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв’язків із різними формами земної поверхні, кожна з яких є лише незначною частиною всього життя нашої планети” [372, с. 77]. Проте повна версія цієї цитати, що запозичена із книги “Картини природи”, звучить наступним чином: “Узагальнення фізичних законів і виклад загальних висновків належить вченню про космос ... Матеріалом для цього вчення слугує опис життя організмів (тварин і рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв’язків із різними формами земної поверхні, кожна з яких є лише незначною частиною всього життя нашої планети” [84, с. 92-93]. Але під космосом О. Гумбольдт розумів не тільки земні (телуричні), але і небесні (сидеричні) явища і намагався зв’язати, як відмічає А. Г. Ісаченко, явища Землі і Неба, тобто всього Всесвіту [146, с. 323]. Отже вважати таку концепцію вченням про ландшафт не представляється можливим. Головна заслуга О. Гумбольдта полягає у створенні комплексної фізичної географії, обґрунтуванні її як особливої науки, і звичайно, популяризації поняття “ландшафт”. Він вказував на необхідність цілісного сприйняття природи і вважав головним завданням географа вивчення причинних зв’язків між окремими природними явищами: “Я намагався представити картину природи у цілому і показати взаємодію її сил ...” [84, с. 21-22]. Це дозволило йому, відмічає А. Г. Ісаченко, “встановити найважливіші фізико-географічні закономірності – широтну зональність і висотну поясність” [146,

с. 324]. Гумбольдтівську ідею загального взаємозв'язку природних явищ розділяли й інші значні німецькі (К. Ріттер, Ф. Ріхтгофен, А. Геттнер) і російські (Е. О. Еверсман, Н. О. Северцов, Ф. І. Рупрехт, І. Г. Борщов, М. М. Богданов) вчені, що були його сучасниками або найближчими нащадками.

Карл Ріттер (1779–1859), німецький географ, професор Берлінського університету, слідом за Г. Гоммейєром, визначав ландшафт як сукупність місцевостей, що утворюють єдине гармонічне ціле і розміщуються у просторі так, “що їх легко можна оглянути одним поглядом” (цит. за [390, с. 85]), а також стверджував, що “місцеві впливи ландшафтів на характеристики їх мешканців, на їхній образ і статуру, на форму черепа, на колір, темперамент, мову і духовний розвиток незаперечні” (цит. за [146, с. 326]). Отже К. Ріттер першим почав розробляти концепцію внутрішньої будови ландшафту, яку згодом назвуть морфологічною структурою, а продовжив роботу над концепцією впливу ландшафту на етнос, яку розпочав О. Гумбольдт.

Фердинанд Ріхтгофен (1833–1905), німецький географ і геолог, професор Боннського, Лейпцігського і Берлінського університетів, першим, на думку Н. Г. Сухової, наголосив на можливості вважати земну поверхню комплексом і необхідності вивчення її окремих частин (земних просторів), кожна з яких є сукупністю шести елементів природи (суходолу, води, повітря, рослин, тварин і людини), за чотирма принципами: формою, речовинним складом, постійними перетвореннями і походженням [390, с. 60-61]. Крім того, Ф. Ріхтгофен відмічав, що “кожний земний простір, незалежно від величини ... в сукупності складається із менших просторів, в яких можуть грати роль усі форми явищ, що спостерігаються, у тому числі і створені людською культурою” (цит. за [390, с. 61]). Отже, Ф. Ріхтгофен розділяв уявлення К. Ріттера про ландшафт як сукупність менших за нього територіальних одиниць, а також висунув ідею компонентної будови ландшафту. Слід також звернути увагу на його принцип врахування постійних перетворень ландшафту, що можна вважати прообразом динамічно-еволюційної концепції ландшафту, а також принцип врахування походження ландшафту, тобто генетичний

принцип, який згодом стане наріжним каменем так званого генетичного ландшафтознавства. Що стосується введення Ф. Ріхтгофеном до складу ландшафту явищ, які створені людською культурою, цю ідею можна вважати прообразом концепції природно-господарської територіальної системи. Ф. Ріхтгофен, як відмічає Ю. Г. Саушкін [372, с. 179], запропонував чотири ієрархічні рівні природного поділу території, одним з яких, мабуть наслідуючи Г. Гоммейєра, був обраний ландшафт: Erdteile (частина світу) – Lander (країни) – Landschaften (ландшафти) – Ortlichkeiten (місцевості).

Альфред Геттнер (1859–1941), німецький географ, геоморфолог і кліматолог, професор Лейпцігського і Гейдельберзького університетів, розробив концепцію географії як хорологічної науки “про земну поверхню в місцевих її відмінностях”. Основні положення концепції були опубліковані ним у праці “Сутність і методи географії” в 1905 р., що згодом лягла в основу монографії “Географія, її історія, сутність і методи” (1927). Суть цієї концепції полягала у тому, що усі науки поділяються на систематичні, історичні і хорологічні, і географія, як хорологічна наука, має досліджувати земну поверхню як “великий комплекс або величезну систему явищ”, як “комплекс частин світу, країн, областей і місцевостей”, але лише з просторової точки зору, не приділяючи уваги сутності та розвитку у часі явищ, що “заповнюють простір”. При цьому наголошував, що природних областей не існує і будь-який поділ земної поверхні буде суб’єктивним: “Певних природних областей не існує ... Тому приходится говорити не про правильні і неправильні, а лише про доцільний і недоцільний поділи ... Немає ніякого загальнозначущого поділу” (цит. за [442, с. 16-17]). Концепція А. Геттнера отримала шалену критику з боку деяких іноземних, насамперед німецьких, а також російських (О.О.Крубер, А. О. Григор’єв) вчених за відмову від принципу історизму у географічних дослідженнях, проте набула визнання у багатьох інших вчених і оказала величезний вплив на теоретичні погляди німецьких і російських географів початку ХХ ст. О. О. Борзов, наприклад, вважав, відмічає Н. Г. Сухова, що для вирішення проблеми сутності географії та її місця серед інших наук А. Геттнер

зробив чи не найбільше за всіх сучасних йому географів [390, с. 64]. Значення концепції А. Геттнера полягало у тому, що на відміну від В. В. Докучаєва, який бачив порятунком для географії, що “розпливається на всі боки”, у створенні нової науки в області природознавства, А. Геттнер назвав такою наукою саму географію, а основним об’єктом географічного дослідження – географічний комплекс, під яким він розумів області і місцевості, що можна вважати зародженням концепції географічного комплексу, яка згодом лягла в основу вчення про ландшафт З. Пассарге у Німеччині і Л. С. Берга у Росії, на чому вони і самі наголошували. Саме на цьому аспекті загострює увагу німецький географ Т. Шмітхюзен, який пише, що методичне і систематичне вивчення загальних закономірностей розвитку географічних ландшафтів, встановлення їх часових і просторових аспектів відповідає уявленням А. Геттнера про сутність і задачі географічної науки [465].

Едуард Олександрович Еверсман (1794–1860), російський ботанік і зоолог, професор Казанського університету, у праці “Природна історія Оренбурзького краю” (1840) надав всебічну характеристику природи цієї території і запропонував природний поділ краю на типи місцевостей, оснований на аналізі зв’язків між органічними (грунти, рослинність, тваринний світ) і неорганічними (геологічна будова, рельєф, клімат) чинниками формування природного середовища [145, с. 213; 372, с. 152].

Микола Олексійович Северцов (1827–1885), російський зоолог, у праці “Періодичні явища в житті звірів, птахів і гад Воронежської губернії” (1855) показав глибокі зв’язки, що існують між тваринним світом і фізико-географічними умовами. Це дало йому змогу встановити характерні “роди місцевостей”, які, як і типи місцевостей у Е. О. Еверсмана, являли собою, на думку А. Г. Ісаченка [145, с. 215], не що інше, як природні територіальні комплекси.

Ілля Григорович Борщов (1833–1878), російський ботанік, фахівець в області анатомії, фізіології і систематики рослин, народився у Санкт-Петербурзі, але в 1862 році переїхав до Києва. У 1865 р. захистив дисертацію на ступінь магістра ботаніки, в 1867 р.

– на ступінь доктора ботаніки. З 1865 р. і до самої смерті займав кафедру ботаніки спершу як доцент, а потім – екстраординарного і ординарного професора Київського університету Св. Володимира. У праці “Матеріали для ботанічної географії Арало-Каспійського краю” (1865), що стала його магістерською дисертацією, І. Г. Борщов проаналізував взаємні зв’язки між рельєфом, зволоженням, ґрунтами і рослинністю і поділив рослинність краю на п’ять областей (ковиловий степ, глинисті пустелі, соляні пустелі, горбисті піски, пустельний степ), які, на думку А. Г. Ісаченка, розглядав як природні географічні комплекси [145, с. 215].

Модест Миколайович Богданов (1841–1888), російський зоолог, у праці “Птахи та звірі чорноземної смуги Поволжя і долини Середньої і Нижньої Волги” (1871) “дає чудовий зразок географічного синтезу, – пише М. А. Солнцев, – де розкриваються глибокі взаємозв’язки і залежності між геологічною будовою, літологією, рельєфом, ґрунтами, рослинністю і тваринним світом. Поза сумнівом, це один з кращих географічних творів другої половини минулого століття, – в ньому вже ясно намічаються шляхи дослідження географічних ландшафтів” [379, с. 55]. Саме цей твір, на думку М. А. Солнцева, “у сильній мірі вплинув на образ думок В. В. Докучаєва, який у своєму “Руському чорноземі” широко використав роботу М. М. Богданова і, у вигляді витримок, іноді приводить з неї цілі сторінки” [380, с. 55].

Таким чином, на думку А. Г. Ісаченка, в 40-60-х роках ХІХ ст. передові російські натуралісти-біогеографи “не тільки вивчали взаємні зв’язки між географічними компонентами, але і наблизились до ідеї географічного комплексу” [145, с. 215]. До цього слід лише додати, що саме представники біологічних наук (ботанік і зоолог Е. О. Еверсман, зоологи М. О. Северцов і М. М. Богданов, ботанік І. Г. Борщов) створювали російську та українську географію в середині ХІХ ст. Географи (А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв) з’явилися у російській науці лише наприкінці ХІХ ст.

Значним поштовхом для розвитку української географії на цьому відрізку стало створення Харківського, Київського і Новоросійського університетів. Їх професори, поряд із

викладанням, розгорнули на кафедрах дослідницьку діяльність. “Тобто наука в Україні в XIX ст., як і в Росії, – пишуть Ю. В. Павленко із співавторами, – була переважно університетською і розвивалася лише окремими ученими. Причому професори були здебільшого вихідцями з Росії, випускниками Петербурзького, Московського чи Казанського університетів або з інших країн. Проте результати їхньої роботи в українських університетах, як правило, ставали науковими досягненнями світового рівня” [306, с. 264].

Першим у 1804 р. згідно із грамотою імператора Олександра I був заснований Харківський імператорський університет. Його відкриття відбулося 29 січня 1805 р., що символічно співпало із датою зародження ландшафтознавства. У 1884 р. в університеті було створено кафедру географії та етнографії, а з 1889 р. у ньому на посаді екстраординарного професора географії працює А. М. Краснов, перший доктор географії в Росії, якій після захисту в 1894 р. докторської дисертації в Московському університеті обирається ординарним професором Харківського університету, створює кафедру фізичної географії та антропогеографії і видає перший російський підручник із загального землезнавства “Основи землезнавства” (1895).

15 липня 1834 р. офіційно відкритий згідно із грамотою імператора Миколи I університет Св. Володимира у Києві. Географічні дослідження у ньому були спрямовані переважно на вивчення кліматичних умов (П. І. Броунов) і рельєфу (К. М. Феофілактів). Проте ботанік І. Г. Борщов, як вже говорилося раніше, проводив цілком географічні дослідження і розглядав степи і пустелі Арало-Каспійського краю як географічні комплекси, а геолог К. М. Феофілактів був наставником П. А. Тутковського, якій, як буде показано далі, написав перші ландшафтознавчі праці у довоєнній Україні.

1 травня 1865 р. був відкритий Новоросійський університет, де кафедри фізичної географії було відкрито відразу на математичному і природничому відділеннях фізико-математичного факультету. З 1905 по 1928 рр. кафедру фізичної географії очолював проф. Г. І. Танфільєв, працю якого “Фізико-географічні

області Європейської Росії” (1897) Л. С. Берг назвав такою, що “має суттєве значення для вчення про географічні ландшафти” (цит. за [140, с. 36]).

Розвитку географічної науки в Україні сприяли також наукові товариства дослідників природи, що створювались у відповідності із рішеннями I Всеросійського з’їзду природознавців, якій відбувся в січні 1868 р. в Петербурзі. Учасники з’їзду схвалили пропозицію, за якою при кожному російському університеті мало бути засноване товариство природознавців [306, с. 376]. Першим було створене Київське товариство природознавців. Головною метою діяльності товариства, згідно із статутом, було дослідження живої і неживої природи південно-західного регіону Росії, сприяння розвитку природничих наук, поширення природничих знань. Активну участь у діяльності товариства брав геолог і географ П. А. Тутковський. Саме за дорученням Київського товариства природознавців П. А. Тутковський з 1884 по 1902 р. проводив геологічні дослідження губерній України.

Другим було створене Харківське товариство під назвою “Товариство дослідників природи при Харківському університеті”. Головною метою діяльності товариства було вивчення флори і фауни Харківщини із прилеглими територіями, геологічної будови України, зокрема Донецького кряжу.

31 травня 1869 р. міністр народної освіти затвердив статут Новоросійського товариства дослідників природи, що було створене при Новоросійському (нині Одеському) університеті, а 20 вересня відбулось його перше засідання. В 1911 р. президентом товариства був обраний географ Г. І. Танфільєв.

11 грудня 1873 р. у Львові було засноване Товариство імені Шевченка. Фундаторами товариства виступили О. Кониський, Д. Пильчиков, М. Жученко, С. Качала, М. Драгоманов [304]. В 1892 р. Товариство було перейменовано у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) та утворено три секції: історико-філософську, філологічну і математично-природознавчо-лікарську. “Заснування й розвиток Наукового товариства ім. Т. Шевченка як першої національної наукової інституції академічного типу, – наголошують в курсі лекцій “Історія української науки”

В. Онопрієнко і В. Ткаченко, – дало могутній поштовх відродженню національної науки, що мала давні історичні корені, але у XVIII–XIX ст. втратила можливість інституційного розвитку внаслідок відсутності української державності ...” [304, с. 128]. До найважливіших досягнень НТШ у галузі природничих наук, на думку В. Онопрієнка і В. Ткаченка, слід зарахувати внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України.

В 1845 р. у Санкт-Петербурзі було засноване імператорське Російське географічне товариство, а в 1873 р. у Києві був створений його Південно-Західний відділ, невдовзі (1876 р.) закритий царським урядом за українофільську діяльність, що загрожувала цілісності Російської імперії. Переслідувань зазнали найбільш активні члени відділу В. Антонович, Ф. Волков, М. Драгоманов, П. Чубинський та інші. Спроби відновити роботу відділу виявились марними [425].

Підсумовуючі наведене слід зазначити, що витокami українського ландшафтознавства є німецька географія початку XIX ст., а часом його зародження – 1805 р., коли Г. Гоммейєр вперше використав слово “ландшафт” як науковий термін і надав йому визначення. Цей час можна вважати часом зародження ідеї про ландшафт як одиниці природничого поділу території. Г. Гоммейєру належить і перша спроба класифікації одиниць природничого поділу території. Важливою обставиною була також причетність до перших кроків на шляху до фізико-географічного синтезу українського вченого І. Г. Борщова, що надає формальне право вести відлік розвитку українського ландшафтознавства вже з першого етапу зародження ландшафтознавства.

Ландшафтознавчі концепції на даному етапі розвитку українського ландшафтознавства ще не сформувались, проте цілком виразно визначились домінуючі ідеї – загального зв’язку природних явищ і комплексної фізичної географії як особливої науки з його вивчення. На наступному етапі ці та інші ідеї отримали статус концепцій. Пануючою дослідницькою парадигмою була країнознавча. Понятійно-термінологічний апарат лише почав формуватись і складався із термінів “ландшафт”, “місцевість”, “місце”.

3.2. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЛАНДШАФТУ (1885–1909 рр.)

В 1884–1885 рр. німецькі вчені А. Оппель та І. Віммер, за свідомством К. Троля (1950), запропонували для науки про ландшафти термін “ландшафтознавство” (Landschaftskunde). До цього всі вчені (Г. Гоммейєр, О. Гумбольдт, К. Ріттер), що користувались терміном “ландшафт”, не сприймали його як ключове поняття нової, фізико-географічної науки, тобто вважали його частиною термінологічної системи загальної фізичної географії. Першим, на думку А. Г. Ісаченка [148], про необхідність особливої наукової дисципліни, яка має займатись вивченням взаємовідношень між всіма компонентами живої і мертвої природою, заговорив Василь Васильович Докучаєв (1846–1903). Проте вперше сказав про це, за свідомством того ж А. Г. Ісаченка, лише в 1898 р. і назву для нової науки не визначив. В. В. Докучаєв, як зауважує А. Г. Ісаченко, у ряді своїх робіт говорив про місцеві сполучення природних умов у межах степової і лісостепової зон, наводив їх приклади і навіть називав їх ландшафтами. Проте свої думки про природні комплекси цього роду ніде не узагальнив і не сформулював їх визначення [146, с. 354].

Аналіз випадків використання В. В. Докучаєвим поняття “ландшафт” [121, с. 110, 301, 309, 370, 452] вказує на те, що він користувався терміном, який вже був на той час загальновживаним, і не тільки у німецькій, але в російській науці. Так, у геологічному описі Нижегородської губернії він наводить такий цілком ландшафтознавчий опис: “Таким же загальним для обох частин (тобто першої і другої терас) приволзької низовини є і характер ландшафту: тут ми скрізь бачимо безліч довгастих озер і боліт, що простягаються більш або менш паралельно сучасній Волзі; усі вони відділяються одне від одного вузькими, невисокими то піщаними, то суглинковими горбами – гривами; ці останні ближче до Волги вкриті трав’янистою рослинністю, далі від неї – лісом, місцями листяним, місцями хвойним” [121, с. 309]. М. А. Солнцев у зв’язку з цим відмічав: “Докучаєв лише остаточно підготував ґрунт для цієї

галузі географії, але ще її не створив. Для цього треба було зробити один останній крок – вказати на необхідність вивчати взаємовідношення між “живою” і “мертвою” природою не взагалі, а відносно до конкретних природних територіальних комплексів, оскільки у кожному із них вони складаються по-своєму” [384, с. 2].

Отже, початок нового етапу у розвитку ландшафтознавства слід вести від 1884–1885 рр. Наявність двох дат зародження терміну “ландшафтознавство” не заважає вважати 1884 р. початком нового, другого етапу у розвитку ландшафтознавства. Як знакову віху розглядає 80-і роки ХІХ ст. і В. С. Преображенський, проте вважає їх початком не другого, а першого етапу у розвитку російського ландшафтознавства [346, с. 7].

Проте значення В. В. Докучаєва для зародження ландшафтознавства було дійсно непересічним, оскільки розроблена ним концепція про співвідношення між живою і мертвою природою лягла в основу концепції про географічний комплекс, яку розробили його учні і послідовники наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – А. М. Краснов, Г. М. Висоцький, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов, Л. С. Берг, С. С. Неуструєв, Б. Б. Полинов, В. М. Сукачов, Р. І. Аболін та ін. П’ять із них були українськими вченими або за походженням (Г. Н. Висоцький, В. М. Сукачов), або за місцем проживання (А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов).

Ботанік і географ А. М. Краснов (1862–1914) народився і закінчив університет у Петербурзі, але із 1889 по 1912 рр. працював на посаді професора Харківського університету. Ще студентом А. М. Краснов брав участь у Нижегородській експедиції В. В. Докучаєва (1883). В 1895 р. у підручнику “Основи землезнавства” А. М. Краснов головним об’єктом вивчення фізичної географії називає не окремі предмети і явища, а їх географічні сполучення або комплекси. Таким чином, А. М. Краснов, як відмітив Ф. М. Мільков [242, с. 87], першим серед російських (а отже і українських) вчених, за декілька років до появи перших робіт В. В. Докучаєва про природно-історичні зони, почав розробку концепції географічного комплексу. У другому виданні “Основ землезнавства” в 1897 р. А. М. Краснов дав визначення поняття “ландшафт” і назвав головні завдання з

вивчення ландшафтів. “Ландшафтом, – писав А. М. Краснов, – ми умовимося тут називати сукупність форм рельєфу земної поверхні тієї чи іншої місцевості, які утворилися під впливом діяльності атмосфери і води в її різних станах і організмів” (цит. за [242, с. 90; 390, с. 87]).

Ф. М. Мільков назвав це визначення геоморфологічним. На доказ того, що А. М. Краснов вкладав у термін “ландшафт” геоморфологічний сенс в “Основах землезнавства (1897), а пізніше і “Лекціях з фізичної географії” (1910), Ф. М. Мільков наводить приклад, що при описі тропіків А. М. Краснов, замість короткої назви “Ландшафти тропіків”, дає відповідній главі таку незвичайну, з сучасної точки зору, назву, як “Ландшафти, ґрунти та органічний світ тропіків” [242, с. 103]. Проте це твердження є помилковим, чому є немало доказів у самих “Лекціях з фізичної географії” [170]. Так, у книзі є окрема глава “Будова нерівностей суходолу та їх класифікація”, що висвітлює існуючі на той час уявлення про форми рельєфу, і саме термін “рельєф”, а не термін “ландшафт” використовується у тексті цієї глави. На с. 59 ми зустрічаємо терміни “рельєф суходолу” і “нерівності рельєфу”), на сс. 60 і 61 – термін “рельєф”, на с. 71 – термін “форми рельєфу суходолу”) і т. д. Навряд чи досвідчений професор використовував би різні терміни для одного поняття в одному навчальному тексті.

Із визначення ландшафту, яке давав сам А. М. Краснов, видно, що рельєф грає у ньому головну роль, що і відображається на найменуванні того чи іншого виду ландшафту. Це, однак, не означає, що А. М. Краснов розглядав терміни “рельєф” і “ландшафт” як тотожні. Акцентування уваги на геоморфологічній основі ландшафту пояснюється визначною роллю, яку А. М. Краснов справедливо надавав рельєфу як одному із головних чинників територіальної диференціації природних умов. Такого ж значення надавав рельєфу і Л. С. Берг, якій у першій із своїх ландшафтознавчих праць визначав ландшафти як “відомі комплекси, що повторюються, або сполучення форм рельєфу” [13, с. 117]. Нетотожність термінів “ландшафт” і “рельєф” у А. М. Краснова можна побачити і на прикладі характеристики пустель як географічних сполучень: “Поверхня суходолу змінюється тут тільки діяльністю вітру, що надає рельєфу (не

ландшафтам! – С.М.) зовсім особливі, відмінні від наших обриси, створює особливі умови ґрунту, своєрідний тип рослин, характерні особливості тваринного життя і зовсім відмінну від інших культуру людини. *Сполучення* (курсив наш – С.М.) усіх цих явищ ми називаємо пустелею” (цит. на [242, с. 86]). Неважко побачити, що під сполученнями (географічними комплексами, ландшафтами) А. М. Краснов розуміє не форми рельєфу, і ділянки території, що сформовані завдяки взаємозв’язку і взаємозалежності всіх природних компонентів, а опис ландшафту має не геоморфологічний, а комплексний фізико-географічний характер.

Незвичність назви глави у підручнику А. М. Краснова пояснюється бажанням автора охарактеризувати не тільки ґрунти та органічний світ природних зон, що є головними індикаторами їх відмінностей, або фізико-географічні процеси (вивітрювання, дефляція, річкова ерозія тощо), які є головними чинниками їх утворення, але і назвати ті ландшафти, що є головним результатом взаємодії окремих предметів і явищ, їх географічними сполученнями, які і є, на думку А. М. Краснова, головним об’єктом вивчення фізичної географії. Він намагався виділити “характерні ландшафти” і передати той “абсолютно особливий вигляд”, якій надають “природним областям” (так А. М. Краснов називав природні зони) вплив атмосфери і води, характер гірських порід, хід вивітрювання, рельєф, ґрунти і рослини. Так, описуючи яскраво червоний колір червоноземів – типових ґрунтів тропіків, А. М. Краснов відмічає: “Ці червоноземи надають тутешнім ландшафтам цілком особливий вигляд, незвичний для мешканця півночі” [170, с. 319].

Назви ландшафтів у А. М. Краснова несуть типологічні ознаки і зазвичай відображають генетичні типи екзогенного рельєфу, які разом із кліматом накладають неповторний відбиток на фізіономічні риси ландшафтів. Так А. М. Краснов виділяє “ландшафти бугристих пісків” або “барханні ландшафти” – ландшафти пустель, утворені роботою вітру [170, с. 401-402], “алювіальні ландшафти” – ландшафти річкових долин, утворені роботою річкових вод [170, с. 427], “сніжні” або “фірнові” ландшафти – гірські ландшафти, що більшу частину року вкриті снігом і фірном [170, с. 442], “моренні ландшафти” – ландшафти,

що звільнилися з під льодовика і складені донною мореною [170, с. 451] тощо. Проте бувають і виключення, які, до речі, теж спростовують твердження Ф. М. Мількова про геоморфологічний характер поняття “ландшафт” у А. М. Краснова. Так у тропіках він виділяє “ландшафт культурних тропіків”, який утворюється внаслідок того, що “первісні ліса волого-жарких країн у даний час мало-по-малу уступають своє місце культурним рослинам європейців” [170, с. 332-333].

Г. М. Висоцький (1865–1940), уродженець с. Микитівка Ямпільського району Сумської області і український вчений в області лісоводства, геоботаніки і ґрунтознавства, ще у 1904 р. самостійно прийшов до уявлення про ландшафт, якій він називав терміном “місцевість”. Відштовхуючись від фундаментального положення геоботаніки про наявність суворої залежності між характером рослин і місцем їх зростання, Г. М. Висоцький у роботі “Про карту типів місцезростань” (1904) сформулював положення про місцевості (природні округи), як “однохарактерні сполучення типів місцезростань, зв’язані в один або декілька сусідніх територіальних масивів” (цит. за [146, с. 355]), що є, по суті, положенням про внутрішню структуру ландшафту, яке згодом було розроблене його наступниками як вчення про морфологічну структуру ландшафту. Г. М. Висоцький, як відмічає А. Г. Ісаченко [140, с. 37], запропонував і власну систему регіональних одиниць природничого поділу території (природний округ або місцевість – природна область – країна), у якій округ є початковою одиницею природничого поділу території, що відповідає, як наголошує А. Г. Ісаченко [139, с. 485], сучасним уявленням про ландшафт як вузлову категорію районування. На цій підставі М. А. Солнцев називав засновником ландшафтного напрямку у російській географії не В. В. Докучаєва, а його найближчого і безпосереднього учня – Г. М. Висоцького: “І оскільки Г. М. Висоцький вперше вказав на важливість для цілей практики вивчати порівняно невеликі природні територіальні одиниці, остільки саме його і слід вважати засновником ландшафтного напрямку у географії” [384, с. 2]. У роботі “Про карту типів місцезростань” (1904), а потім і в роботі “Про фітотопологічні карти, способи їх складання та їх практичне значення” (1909) Г. М. Висоцький розробив концепцію

карт природних умов місцезростань або типів місцезростань, які нині вважають прообразом ландшафтних карт. При цьому категорично заперечував, як відмічають білоруські ландшафтознавці [222, с. 14-15], щоб на таку природну карту наносились відомості про ступінь зміни природи людиною. Г. М. Висоцький вважав, що людина не в силах зруйнувати міцні внутрішні зв'язки, яку будуть оказувати вплив на її господарську діяльність.

Проте і термін “ландшафт” зустрічається у працях Г. М. Висоцького. У праці “Степи Європейської Росії” (1905) він поділив Європейську Росію на чотири області, що по суті є поділом на природні зони (лісова, лісостепова, степова) і підзони (помірно суха степова і південна суха степова). Області Г. М. Висоцький поділив на ділянки, для яких характерні “найбільш звичайні форми ландшафту”. А. Г. Ісаченко наголошує, що термін “ландшафт” у цьому випадку Г. М. Висоцький використовує у геоморфологічному значенні [139, с. 484], а Г. І. Марцинкевич із співавторами вважають, що під “формами ландшафту” Г. М. Висоцький розумів природні територіальні комплекси різного рангу: балки, піщані бугри, степові плакори тощо [222, с. 14]. Проте останнє припущення виглядає необґрунтованим, оскільки названі природні комплекси відповідають рангу “ландшафтне урочище”.

Г. І. Танфільєв (1857–1928), географ, ботанік і ґрунтознавець, народився у Ревелі (зараз Таллінн), з 1895 р. працював у Санкт-Петербурзі, а з 1905 р. – професором географії Новоросійського (зараз Одеський) університету. В 1897 р. у роботі “Фізико-географічні області Європейської Росії” він запропонував районування Європейської Росії, яке вперше називалося фізико-географічним і враховувало не тільки зональні, але і деякі суттєві внутрішньозональні відмінності. Районування було проведене за комплексом природних ознак (характером рельєфу, геологічною будовою, ґрунтовим і рослинним покривом) і у найбільшій мірі наближене до ландшафтознавчого. Ні поняття “географічний комплекс”, ні поняття “ландшафт” Г. І. Танфільєвим не використовувались, що не дає можливості вважати застосований ним підхід ландшафтознавчим. Проте Л. С. Берг, відмічає А. Г. Ісаченко, назвав його працю “Головні риси рослинності Росії”

(1903), яка була подальшим розвитком роботи “Фізико-географічні області Європейської Росії”, такою, що “має суттєве значення для вчення про географічні ландшафти” (цит. за [140, с. 36].

Зігфрид Пассарге (1867–1958), німецький географ, професор Гамбурзького університету, ближче за інших географів Заходу, за словами А. Г. Ісаченка [145, с. 266], підійшов до розробки теоретичних основ регіональної фізичної географії. М. Ф. Векліч [30] справедливо називає його одним із засновників ландшафтознавства. Ще у 1908 р. у роботі “Природні ландшафти Африки” (“Die natürlichen Landschaften Africas”) З. Пассарге писав, що головним завданням географа при характеристиці значних територій є вивчення природних ландшафтів та виявлення взаємозв’язків між ними. Він також акцентує увагу на тому, якім із різних елементів, з яких складаються природні ландшафти, слід приділяти особливу увагу, і називає такими геологічну будову, орографію, річкові системи і клімат [462]. Згодом він присвятив ландшафтній географії спеціальну теоретичну працю – “Фізична географія і порівняльна ландшафтна географія” (“Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie”) (1913), де дав визначення ландшафту. Зміст цього визначення і значення робіт З. Пассарге для розбудови вчення про ландшафт будуть розглянуті при характеристиці наступного етапу розвитку ландшафтознавства.

Інших німецьких вчених, що були дотичними до створення ландшафтознавства, А. Г. Ісаченко при характеристиці цього відрізка часу не згадує. Між тим, К. Хассерт у статті “Ландшафтні форми Чорногорії” від 1894 р. пише: “Ландшафтна картина залежна від геологічних властивостей підґрунтя, рослинного покриву, клімату і обводнення і може зазнавати більші або менші зміни внаслідок втручання людини” [450]. Із цього слідує, що вже в 1880-х рр. у німецькій географії сформувалась чітка концепція ландшафту як природного комплексу, що складається із комплексу природних компонентів, найважливішими з яких є гірські породи, повітряні маси і води, що згодом отримують у М. А. Солнцева назву “геоматичних”.

У якості іншого свідoctва формування концепції ландшафту у німецькій географії кінця XIX – початку XX ст. можуть бути повідомлення “Географічне вчення в німецьких університетах

протягом літнього семестру” у 43 і 44 томах журналу “Географічні релізи Петермана” відповідно за 1897 і 1898 рр., де сповіщається, що професор Лейпцігського університету Геттнер прочитає лекцію “Географічні задачі (Щільність населення і поселення німецьких ландшафтів)” [447, 448].

Професор Харківського університету О. А. Івановський (1866–1934) у методичному посібнику “Про викладання географії” (1915) згадує праці трьох німецьких авторів, що є дотичними до ландшафтознавчої тематики: Фрицше, Хайнце і Беккера. У розділі “Країнознавство” він виділяє окремий підрозділ “Вивчення держав або ландшафтів”, де акцентує увагу на тому, що “поділу на держави і останніх на області не вистачає єдності природи; вони можуть складатися із абсолютно різних частин країни і різних ландшафтів ... Цю єдність дає нам лише географічний індивідуум (назва, що дана Ріттером). Географічні ж індивідууми – це природні ландшафти, на які поділяється земна поверхня” [138, с. 50-51]. Далі О. А. Івановський наводить визначення ландшафту, що дав німецький дослідник Фрицше (R. Fritzsche) в 1906 р. у своїй книзі “Нові шляхи викладання землезнавства”, яке повністю відповідає сучасним уявленням про це поняття: “Ландшафт займає у землезнавстві таке ж місце, як речення у граматиці, і окремі частини ландшафту (поверхня, зрошення, міста тощо) мають всередині його те саме значення, як окремі частини речення всередині останнього. Як вони залежать один від одного, і один без другого не можуть існувати, так не можуть обходитися один без одного і окремі частини ландшафту, які так тісно з’єднані між собою, що, не зважаючи на свою кількість і різноманітність, утворюють одне ціле, в якому, як зубці колеса, одне чіпляється за інше” [138, с. 51-52].

О. А. Івановський висвітлює також досвід поділу на ландшафти частин світу для цілей шкільного навчання, зроблений німецьким дослідником Хайнце (H. Heinze) у книзі “Викладання географії на основі ландшафтних принципів” (1909) [138, с. 52]. Аналіз наведеного поділу показує, що у ньому використані назви фізико-географічних країн (Гренландія, Анди, Басейн Конго та ін.), а не ландшафтів. Проте вартує уваги сам намір використання концепції ландшафту у навчальній діяльності. І нарешті у книзі Беккера

“Ландшафт і господарство як початок і кінцева точка географічного дослідження” (А. Becker, 1912) О. А. Івановський знаходить визначення ландшафту, що у повній мірі відповідає його сучасному трактуванню. “Природний ландшафт, – пише А. А. Івановський, – це більшої або меншої величини ділянка земної поверхні, яка уявляється нами як єдине ціле. По формі, будові поверхні, по клімату, зрошенню, культурі країни і т. п. самостійний природний ландшафт має показувати особливий характер, який різко відрізняє його від ділянок, що його оточують. Усі об’єкти ландшафту – члени одного цілого, і їх вид, зміни і умови існування стоять у тісній взаємній залежності” [138, с. 51].

Факт попадання наукового терміна у навчальну літературу і впевнене користування ним проф. О. А. Івановським є беззаперечним свідченням того, що концепція ландшафту в її першому наближенні вже була сформована німецькою географією у першому десятиріччі ХХ ст. Підтвердженням цього є й інші факти використання поняття “ландшафт” у навчальній літературі.

В 1905 р. російський письменник і педагог О. П. Нечаєв публікує книгу “Картини Батьківщини” для школярів старших класів, що мала підзаголовок “Типові ландшафти Росії”, у якій єдиним завданням географії визнається “вивчення нашої планети з точки зору пануючих на ній ландшафтів”, рельєф розглядається як визначальний чинник у його формуванні, а історія Землі – як “ключ до розуміння ландшафтів не тільки гірських країн, але і великих рівнин” (цит. за [390, с. 88]).

У “Короткому курсі географії Росії” Е. Лесгафта є параграф “Поверхневі відклади і ландшафти”, у якому виділяються область валунних глин і пісків і область поширення лесу, у межах яких сформувались “ландшафт валунних відкладів” і “ландшафт в області поширення лесів”. Із посилання вниз сторінки, де пояснюється, що “валунними називаються такі глини і піски, у яких містяться великі, згладжені з поверхні камені, валуни” [194, с. 21] слідує, що термін “ландшафт” використовується по відношенню до названих областей у його родовій відміні у сучасному розумінні типологічної класифікації ландшафтів. Далі у тексті, при характеристиці озерної області Європейської Росії, згадується “моренний ландшафт” [194, с. 91], що підтверджує осмислене

використання автором “Короткого курсу” терміну “ландшафт” в його розумінні як природного територіального комплексу, однорідного за відкладами, які його сформували. Якщо прийняти до уваги, що назване джерело є його шостим виданням, а третє видання відбулося у 1907 р., термін “ландшафт” з’явився у російській, а отже і українській географічній навчальній літературі раніше 1907 р.

Терміни “моренний ландшафт”, “карстовий ландшафт”, “ландшафт степової смуги”, “гірський ландшафт”, “загальний ландшафт”, “місцевий ландшафт” впевнено використовують у 12-му виданні курсу “Географія Росії” автори К. М. Курдов і А. А. Івановський [182]. Якщо припустити, що перевидання відбувалось навіть щорічно, є підстави вважати, що час появи терміну “ландшафт” знову таки припадає на 1907 або більш ранній рік. Нажаль посилання на використані джерела в обох підручниках відсутні.

Домінуючими концепціями на даному етапі розвитку українського ландшафтознавства були концепції ландшафту і географічного комплексу, що формувались одночасно в Німеччині і Росії, а також хорологічна концепція А. Геттнера, головною дослідницькою парадигмою – країнознавча.

Понятійно-термінологічний апарат, що почав формуватись на попередньому етапі, поповнився термінами “ландшафтознавство” (А. Оппель, І. Віммер), “географічний комплекс” (А. М. Краснов), “природний ландшафт”, “типи ландшафтів” (З. Пассарге), а також цілою групою термінів, що відображають типологічні риси ландшафтів – “гірський ландшафт” (К. М. Курдов, А. А. Івановський), “ландшафт степової смуги” (К. М. Курдов, А. А. Івановський), “моренний ландшафт” (Е. Лесгафт, К. М. Курдов, А. А. Івановський), “ландшафт валунних відкладів” (Е. Лесгафт), “ландшафт в області поширення лесів” (Е. Лесгафт), “карстовий ландшафт” (К. М. Курдов, А. А. Івановський).

РОЗДІЛ 4

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

4.1. ЗАРОДЖЕННЯ ВЧЕННЯ ПРО ЛАНДШАФТ (1910–1931 рр.)

В 1910 р. у петербурзькому журналі “Ґрунтознавство” була надрукована стаття П. А. Тутковського “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії”, де головним об’єктом дослідження були названі типи ландшафтів, а предметом – їх властивості як природних територіальних комплексів. Пояснення П. А. Тутковського щодо підстав поділу Волинської губернії на ландшафтні зони не залишають сумнівів у тому, що він спирався на уявлення про ландшафт як географічний комплекс, який складається із окремих природних компонентів (автор називає їх “елементами”), що знаходяться у тісному зв’язку і взаємній залежності: “Через посередництво рельєфу, гідрографії і ґрунтів поверхневі (післятретинні) відклади оказують безсумнівний і суттєвий вплив на флору і фауну країни, тобто на всі елементи ландшафту, а через посередництво усіх елементів ландшафту – на

культуру та економічну діяльність людини ...” [403, с. 236]. Із цього висновку також випливає, що П. А. Тутковський визначив четвертинні або, як їх тоді називали, післятретинні відклади, рельєф і гідрографію місцевості провідними чинниками природничого поділу території. Згодом М. А. Солнцев, спираючись на такі міркування, сформулює закон нерівнозначності взаємодіючих природних компонентів-чинників. У статті була розміщена і перша у Росії ландшафтна карта – “Карта ландшафтів Волинської губернії”, складена автором (рис. 4.1).

Всього на території Волинської губернії П. А. Тутковським виділено чотири типи ландшафтів – лесовий, зандровий, кінцево-моренний і моренний, розподіл яких не є випадковим або хаотичним і підпорядковується певній закономірності: типи ландшафтів слідує один за одним у вигляді смуг або зон, тобто виявляють виразну зональність. З позицій сучасної фізичної географії є зрозумілим, що мова йде не про зони і типи, а про роди ландшафтів, які виокремлюють відповідно до генезису літогенної основи. Але ж субширотний напрям їх простягання і порядок чергування виявлені безпомилково.

Змістовим і яскравим є опис ландшафтів Волинської губернії. “Рельєф лесового ландшафту, – пише П. А. Тутковський про перший із виділених ним ландшафтів, – характеризується такими особливостями: це – піднесене плато, з доволі значними абсолютними висотами ... на якому око спостерігача звичайно бачить до самого горизонту приблизно рівний степ, розораний під родючі ниви ...” [403, с. 240]. Точно підмічені головні фізіономічні риси – рівне піднесене плато, розораність, які є відображенням характеру і властивостей поверхневих відкладів – лесів, що вирівнюють рельєф і обумовлюють родючість ґрунтів, яка, в свою чергу, призводить до майже суцільного зведення лісової рослинності під “родючі ниви”. Відображені й інші, характерні саме для лесових ландшафтів, фізіономічні риси і особливості будови – ускладненість поверхні пологими западинами – степовими блюдцями, глибоке залягання ґрунтових вод (внаслідок пористості товщі лесу), відсутність боліт, різка окресленість річкових долин, панування різних видів типового чорнозему (із

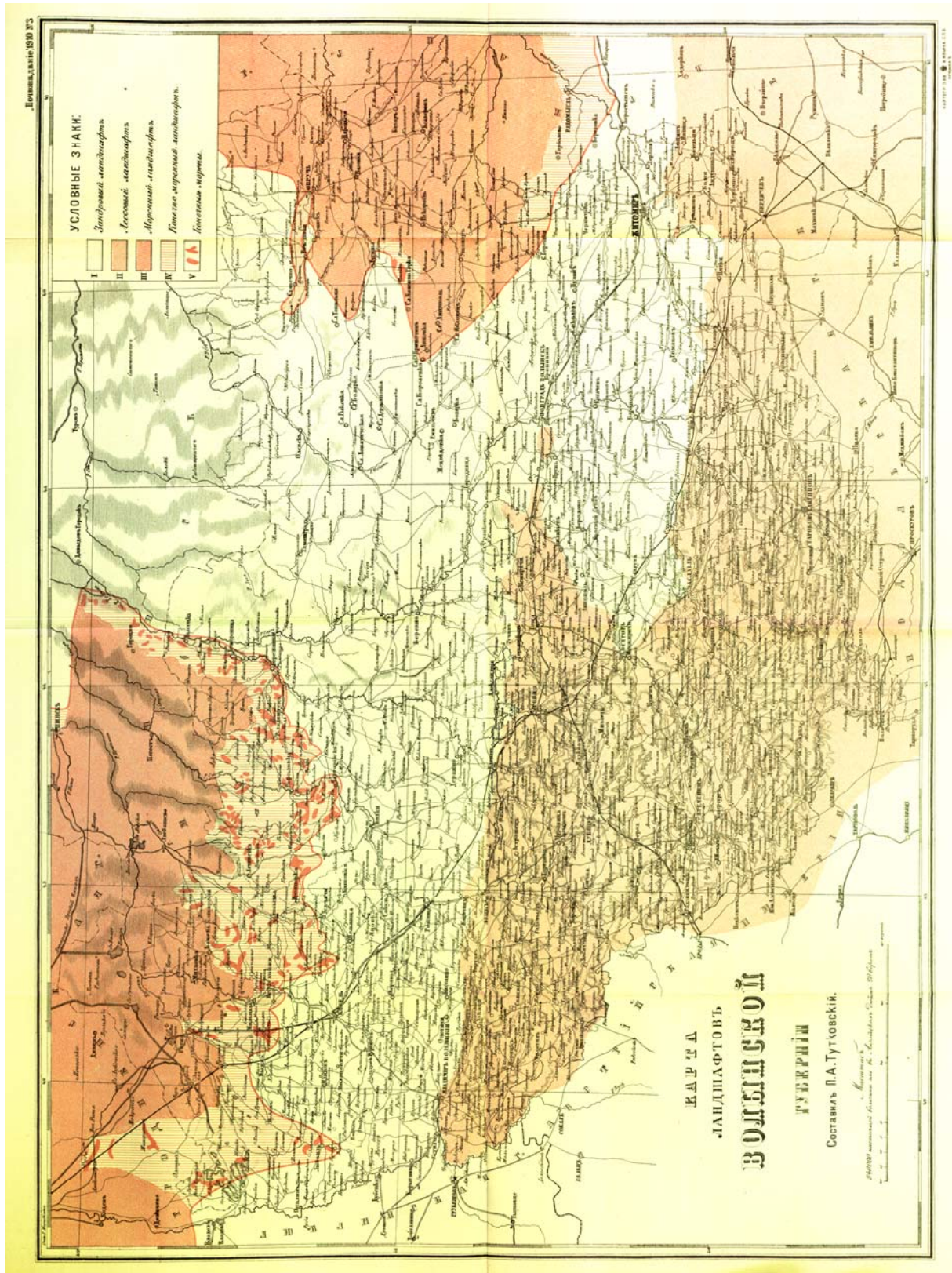

Рис. 4.1. Карта ландшафтів Волинської губернії (Тутковський, 1910)

солодким, як пише автор, гумусом), на якому розміщуються родючі поля, а також сильний ступінь розчленованості складною мережею ярів і балок і рідкість лісових масивів. Не менш цікавим є і опис впливу властивостей лесового ландшафту на культуру та економічну діяльність його населення. “При одному погляді на карту Волинської губернії, – пише П. А. Тутковський, – кидається в око значна населеність цього простору ... порівняно із сусідніми місцевостями губернії. Головне заняття мешканців лесового плато складає польова культура. Характер ландшафту відбився на побуті, епосі та історії цієї місцевості ...” [403, с. 244].

Другий із виділених ним ландшафтів – зандровий, П. А. Тутковський називає Поліським (що відповідає провінційній або крайовій ознаці у сучасному фізико-географічному районуванні України) і вересовим. Проте більш цікавим є посилання автора на назву цього ландшафту у німецьких вчених – Heidelandschaft [403, с. 244]. А. Г. Ісаченко стверджує, що “введенням наукового поняття “ландшафт” у географічну науку ми зобов’язані головним чином Л. С. Бергу, тому що він вперше у 1913 р. висловив думку, що саме ландшафти представляють собою предмет дослідження географії” [148, с. 38]. Між тим ознайомлення із роботою П. А. Тутковського не залишає сумнівів у тому, що він застосовував слово “ландшафт” саме у його науково-географічному розумінні, тобто як цілісну і неповторну ділянку території, що складається із окремих природних компонентів, взаємодія яких і забезпечує її цілісність. Підтвердженням цього є стаття О. О. Борзова “Географія в початковій школі”, що вийшла в 1912 р., в якій ландшафт виступає в ролі головного об’єкта географічної науки. Географія як наука про земну поверхню, пише О. О. Борзов, вивчає не окремі природні явища, що є справою інших наук, а розглядає, в які “ландшафти складаються усі ці явища у різних місцях земної поверхні, як зв’язані ґрунти, річки і взагалі водні басейни, клімат, рослини, тварини і людина в кожній місцевості, в кожному ландшафті між собою, в яких формах виражається їх вплив один на одного ...” [23, с. 497].

В 1913 р. побачили світ відразу три публікації, що можуть розглядатись як дотичні до розробки концепції ландшафту,

авторами яких були російські вчені Л. С. Берг та Г. Ф. Морозов і німецький географ З. Пассарге. В двох із них термін “ландшафт”, як і у П. А. Тутковського, був винесений у заголовок, що свідчило про якісно новий етап у розробці концепції цього поняття.

Л. С. Берг (1876–1950), російський географ і біолог, у статті “Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області” вдруге, після П. А. Тутковського, виконав поділ території на ландшафти і виділив дев’ять природних зон та дві природні області, які вперше отримали назву ландшафтних. Під ландшафтними зонами автор розуміє “області розвитку одних і тих же ландшафтів”, а під ландшафтами “відомі комплекси або угруповання форм рельєфу, що регулярно повторюються” [13, с. 117].

Г. Ф. Морозов (1867–1920), ботанік, лісовод, ґрунтознавець і географ, народився і працював у Санкт-Петербурзі до 1917 р. включно, а з 1918 по 1920 рр. перебував на посаді професора Таврійського університету. Головною заслугою Г. Ф. Морозова у розробці концепції ландшафту вважають його концепцію лісу як “явища географічного” і вчення про типи насаджень, які він розумів як сукупність насаджень, об’єднаних в одну велику групу спільністю умов місцезростання. “Життя і форми лісу не можна зрозуміти, – писав Г. Ф. Морозов, – якщо минути зайняте лісом середовище. Ліс та його територія повинні злитись для нас у єдине ціле, в географічний індивідуум, або ландшафт” [291, т. 2, с. 67]. Вчення про типи насаджень Г. Ф. Морозова, яке, разом із вченням Г. М. Висоцького про типи місцезростань і концепцією А. М. Краснова про географічні сполучення, і стало фундаментом вчення про природні територіальні комплекси. На цій підставі А. Г. Ісаченко називає Г. Ф. Морозова “гарячим прихильником і по суті одним із засновників вчення про ландшафт” [142, с. 443].

Зігфрід Пассарге друкує у 1913 р. “Фізичну географію і порівняльну ландшафтну географію” (“*Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie*”), у 1919–1920 рр. – трьохтомні “Основи ландшафтознавства” (“*Die Grundlagen der Landschaftskunde*”), у 1921 р. – “Порівняльне ландшафтознавство” (“*Vergleichende Landschaftskunde*”). Під порівняльним

ландшафтознавством З.Пассарге розумів поділ території на *Teillandschaften* – “часткові ландшафти” або прості “будівельні камені”, які утворюються шляхом поєднання форм рельєфу, ґрунтів, гірських порід, рослинних угруповань і типів зрошення і є недостатньо великими для формування окремих ландшафтів. Прикладами часткових ландшафтів є заліснені ущелини, заплавні луки у долинах річок, верхові болота, окремі гірські масиви в ландшафті островних гір тощо. Часткові ландшафти можна об’єднувати у ландшафти. Керівними ознаками при виділенні ландшафтів виступають рельєф і характер гірських порід, що впливають на характер розподілу опадів, рослинних угруповань і ґрунтів. Як групувати “частини ландшафтів” у ландшафти – це, на думку З. Пассарге, – справа такту або смаку. Ландшафти ж можна об’єднувати у ландшафтні простори більших рангів – ландшафтні області і ландшафтні зони. Ландшафти З. Пассарге поділяв на типи і класи (за зонально-кліматичними чинниками), ряди (за рельєфом), родини і роди (за рельєфом, гірськими породами і зрошенням). Людина, як така, на думку З. Пассарге, не є частиною ландшафту і не має враховуватись при його виділенні, хоча в опис ландшафту можуть бути включені різні прояви людської діяльності (поля, луки, міста, села і т. п.). В залежності від ступеня людського впливу ландшафти можуть поділятися на природні, “пограбовані” (*Raublandschaften*) і “культурні” (цит. за [145, с. 291-292]). А. Г. Ісаченко також зазначає, що З. Пассарге першим дав визначення ландшафтознавства як “вчення про розташування і взаємопроникнення земних просторів та їх об’єднання у єдині складові частини ландшафту” і побудував регіональну і типологічну класифікації ландшафтів, чого до нього не робив жодний із географів. Не можна сказати, пише А. Г. Ісаченко, що ця класифікація була цілком чіткою і послідовною, проте як перший досвід вона заслуговує на увагу [145, с. 293].

В 1923 р. З. Пассарге публікує “Ландшафтні пояси Землі: природа і культура” і у передмові зазначає, що в колекції книг “Загальна географія” не вистачає відомостей про “ландшафтні єдності поверхні Землі” і для отримання загального враження про країни, які відвідують мандрівники, для порівняння побаченого, їм

необхідні відомості про ландшафтні пояси Землі, які формуються на підґрунті “великих кліматичних поясів” [463]. В 1925 р. у праці “Основні риси закономірного характерного розвитку народів на релігійній і природничо-науковій основі та в залежності від ландшафту” (“Grundzüge der gesetzmäßigen Charakterentwicklung der Völker auf religiöser und naturwissenschaftlicher Grundlage und in Abhängigkeit von der Landschaft”) З. Пассарге ретельно аналізує в главі “Ландшафт і характер” ознаки впливу природних ландшафтів різних типів (лісових, прибережних, степових, тундрових) і міських ландшафтів на характер людей, що їх населяють [464].

Вагомий внесок у розбудову ландшафтознавства зробив Р. І. Аболін (1886–1938), російський геоботанік, ґрунтознавець і фізико-географ, професор Ленінградського університету. У роботі “Досвід епігенологічної класифікації боліт” (1914) він використав ідею про географічний комплекс для природничого поділу земної поверхні. За Р. І. Аболіним, природні компоненти (рельєф, гірські породи, ґрунти, рослинність), які він називав *епігенами*, тісно переплітаючись і впливаючи один на одного утворюють “одне складне географічне явище, складне комплексне утворення”, яке у вигляді *епігенема* вистилає весь суходіл від екватора до полюсів”. Епігенема у відповідності із кліматичними відмінностями розпадається на *епізони*, які, у свою чергу розпадаються на *епіобласті* у відповідності із відмінностями тектоніки, гірських порід і орографії. Епіобласті розпадаються на *епітипи* в залежності від поєднання місцевих чинників, епітипи – на *епіморфи*. Останні є найдрібнішими індивідуальними одиницями епігенема, що далі не діляться, і, на відміну від інших одиниць поділу – однорідними. Проте епіморфи, що мають однаковий генезис, можна об’єднувати в *епіформації*. Уявлення Р. І. Аболіна про епігенему відповідає сучасному уявленню про географічну оболонку, а уявлення про епіморфи – сучасному змісту поняття “фація”. Таким чином, Р. І. Аболін побудував струнку систему поділу земної поверхні, як відмічає А. Г. Ісаченко [146, с. 356], зверху донизу – від найскладнішого до найпростішого і далі неподільного географічного комплексу.

В 1915 р. у статті “Предмет і завдання географії” Л. С. Берг визначає географію як науку про ландшафти і надає більш досконале, порівняно із тими, що пропонувались раніше ним самим та іншими дослідниками, визначення ландшафту як області, у “якій характер рельєфу, клімату, рослинного і ґрунтового покриву зливаються в єдине гармонічне ціле, що типово повторюється протягом відомої зони землі” [14, с. 471]. У цьому визначенні наявні не тільки перелік складових компонентної структури ландшафту, що взаємодіють, але і визначальна для природного комплексу властивість цілісності, що забезпечується взаємодією його складових, та його підпорядкованість ландшафтній зоні як меншого географічного комплексу більшому. Визначення географії як науки про ландшафти означає зміну країнознавчої парадигми, що домінувала у зарубіжній і російській географії до появи публікації Л. С. Берга, на ландшафтну.

В 1922 р. у праці “Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції” П. А. Тутковський зробив другу, після статті “Друмліновий краєвид на Україні” (П. А. Тутковський, 1919), спробу заміни німецького терміна “ландшафт” українським терміном “краєвид” і першу спробу природничо-географічного поділу всієї території України на підґрунті ландшафтно-типологічного підходу. Головними елементами краєвидів він назвав “рельєф (або горорізьбу) місцевості, її ґрунти, підґрунтя, гідрографію, підсоння (клімат), рослинність (флору) і животинне царство (фавну)” [405, с. 3]. До цього додав “людську культуру (в широкому її розумінні)”. На території України ним виділено чотири основні (лесовий, зандровий, кінцево-моренний і моренний) і чотири часткові (друмлиновий, острівних гір, товтровий і гранітовий) типи краєвидів. Велике значення П. А. Тутковський надавав генезису ландшафтів як визначальному чиннику притаманних ним властивостей: “Тільки з’ясувавши походження наших краєвидів, ми можемо їх цілком зрозуміти з усією сукупністю їх властивостей і особливостей” [405, с. 51].

В 1922 р. друкує роботу “Природні райони України” Б. Л. Лічков (1886–1966), український і російський геолог, перший

директор Українського геологічного комітету (1918–1927). Висвітлюючи методологічне підґрунтя проведеного ним районування, автор посилається на роботи Л. С. Берга “Предмет і завдання географії” від 1915 р. і П. А. Тутковського “Природна районізація України” від 1922 р. Слідом за Л. С. Бергом (1915), Б. Л. Лічков розрізняє природні і культурні ландшафти, акцентує увагу на тому, що “класифікацію природних ландшафтів країни можна раціонально побудувати лише ... на основі їх генезису” [196, с. 15]. Б. Л. Лічкову належить і друга, після роботи П. А. Тутковського “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії” (1910) спроба поділу всіх природних компонентів, що формують ландшафт, на провідні і підпорядковані, що згодом набула закінченого виразу у вигляді “ряду Солнцева”: “І гідрографія, і ґрунти, і життя – усі ці явища, – пише Б. Л. Лічков, – залежать від основних явищ – рельєфу місцевості, її гірських порід і клімату ... як керівних ознак ландшафту” [196, с. 19]. Першим в Україні Б. Л. Лічков виділяє і три зональних типи ландшафтів: 1) мішаних лісів на моренних, кінцево-моренних і зандрових відкладах; 2) лісостепові на лесах і 3) степові на лесах [196, с. 54].

В 1923 р. і 1924 рр. вийшли друком праці Г. І. Танфільєва “До поділу Херсонської губернії на райони” і “Найголовніші фізико-географічні райони Одеської губернії”. О. М. Маринич [212] вважав, що при розробці схеми районування Херсонської та Одеської областей був використаний ландшафтно-типологічний підхід. Насправді при поділі Херсонської губернії в основу ділення був покладений показник висоти місцевості над рівнем моря, про що пише сам Г. І. Танфільєв [393, с. 42]. Що стосується районування Одеської області, то воно проведене за комплексом ознак: характером рельєфу, геологічною будовою, ґрунтовим і рослинним покривом. Тим не менш і його не можна назвати ландшафтно-типологічним, оскільки концепція ландшафту не була використана. Це розумів і сам автор, який відмітив, що “карти типів Висоцького є ідеалом, до здійснення якого ми усі маємо всемірно прагнути” [394, с. 4].

У 1924 р. вийшла друком робота П. А. Тутковського “Краєвиди України в зв’язку з її природою і людністю”, в якій яскраво і

поетично розповідається про тісний зв'язок між краєвидами України і культурою його населення: “В чудових звуках і яскравих постатях українських народних пісень, у спокійній мові народного епосу, в гарних творах пензля наших малярів і в могутньому слові наших українських поетів та письменників багато-багато разів змальовані різноманітні краєвиди України ...” [406, с. 3]. Цікаве порівняння знаходить автор для поясненні різниці між сприйняттям ландшафту як пейзажу та його розуміння як об'єкту наукових досліджень. “Майстри слова і пензля, – пише П. А. Тутковський, – шукають у природі тільки краси або виразу певних настроїв; вони не відрізняють поодиноких типів серед краєвидів, не торкаються питань їх походження й зв'язку їх з господарським, побутовим та духовним життям людності. Це повинна зробити наука” [406, с. 10]. У цій роботі автор переконливо показує багатокomпонентний характер будови ландшафту і наявність тісних взаємозв'язків і взаємовпливів між ними. “Підсоння (клімат) країни, – пише П. А. Тутковський, – має дуже важливий вплив на краєвиди, бо від підсоння (наприклад, від рясності дощів) залежить і хід денудаційних процесів ..., і розчленування рельєфу, і характер ґрунтів, і особливо – характер рослинності, що надає краєвидам їх видатніші риси” [406, с. 15].

В 1925 р. Б. Б. Полинов (1877–1952), російський ґрунтознавець і геохімік, академік АН СРСР, у статті “Ландшафт і ґрунт” уточнює визначення поняття “ландшафт” і визначає його як “таку частину земної поверхні, на просторі якої клімат, геологічна будова, рельєф, басейни, рослинність, ґрунти і тваринне населення зберігають певний склад і властивості у тій мірі, в якій це обумовлює однорідність процесів взаємодії між ними”, робить спробу виділити різні ранги ландшафтних комплексів, розділяючи поняття “ландшафт” і “мікроландшафт” за аналогією із “мезорельєфом” і “мікрорельєфом”, вперше звертає увагу на необхідність вивчення динаміки та еволюції ландшафту і виділяє “консервативні”, “реліктові” і “прогресивні” елементи ландшафту як індикатори його розвитку [336]. Б. Б. Полинов, на думку А. Г. Ісаченка, є автором появи особливого напрямку у ландшафтознавстві, в основі якого лежить уявлення про “елементарний ландшафт” як

найменший і далі неподільний ландшафтний комплекс, яке спонукало до проведення великомасштабної зйомки і появи перших “ландшафтних” карт [140, с. 48-49]. Але варто відмітити, що перша із відомих ландшафтних карт була створена П. А. Тутковським ще у 1910 р., а поняття “елементарний ландшафт” першим запропонував І. М. Крашенінніков, як він сам пише у роботі “Фізико-географічні райони Південного Уралу”, “ще із 1921 р. на конкретних прикладах в своїх колишніх роботах (по Південному Уралу, Монголії, Донбасу)” [171, с. 262]. На підставі уявлення про елементарні ландшафти як ділянки, що є однорідними за геоморфологічними умовами, материнськими породами і ґрунтово-рослинним покривом, зауважує А. Г. Ісаченко, Б. Б. Полинов під час дослідження Лахтинської улоговини під Ленінградом разом із М. М. Юр’євим (1924) і донських терасових пісків (1926–1927) розробив методи детальної ландшафтно́ї зйомки і склав одну із перших ландшафтних карт [145, с. 307].

В 1926 р. у “Вчених записках Товариства дослідників природи” при Тартуському університеті була опублікована стаття “Природні комплекси” (“Naturkomplexe”) Е. А. Маркуса, естонського географа, одного із учнів Л. С. Берга, у якій він виклав свої уявлення про ландшафт, спираючись на погляди А. Геттнера, З. Пассарге і Л. С. Берга. Природний комплекс Е. А. Маркус розумів як “сукупність явищ і предметів, які локалізовані у певній частині земної поверхні і причинно один з одним зв’язані” (цит. за [390, с. 112]). Ландшафт, за Е. А. Маркусом, є частиною поняття “природний комплекс”, тобто одним із природних комплексів. Таке трактування цілком співпадає із трактуванням ландшафту М. А. Солнцевим, А. Г. Ісаченком, К. І. Геренчуком, В. Б. Сочавою та іншими фундаторами ландшафтознавства, які розглядали ландшафт як природний комплекс певного таксономічного рангу. Елементи природного комплексу (кліматичний, педологічний, гідрологічний та ін.) Е. А. Маркус поділяв на обумовлені і ті, що обумовлюють, що дозволяє за дослідженими елементами визначати недосліджені, тобто розглядав їх, слідом за П. А. Тутковським і Б. Л. Лічковим, як провідні і підпорядковані.

В 1929 р. поняття “мікроландшафт” використав у роботі “Типи пісків Середнього Дону та їх господарське використання” російський фізико-географ і геоботанік О. Д. Гожев (1900–1974). Типи території він розглядав як ландшафтні одиниці вищого порядку, що складаються із мікроландшафтів або ландшафтних одиниць першого порядку. Мікроландшафти можуть бути простими і складними, корінними і похідними (тобто такими, що випробували вплив людини), постійними і такими, що заміщають (похідні бувають лише такими, що тимчасово заміщають). Для похідних мікроландшафтів вперше був використаний термін “антропогенний ландшафт”. Проте не всяке угруповання природних умов, на думку О. Д. Гожева, може вважатися ландшафтом. Так, наприклад, купина не може бути названа ландшафтною одиницею, “оскільки необхідний деякій мінімум ознак, щоб природне угруповання можна було вважати ландшафтною одиницею” (цит. за [390, с. 114]).

Логічним завершенням третього етапу стала публікація у 1931 р. роботи Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР”, що по суті підвела підсумки загальних зусиль українських і російських вчених із створення цілісної концепції ландшафту і поклала початок розробки вчення про ландшафт, яке у цілому було створено наприкінці 50-х – початку 60-х рр. Передмова до цієї роботи стала, за словами М. А. Солнцева, першим начерком вчення про географічний ландшафт [384, с. 3]. Автор побудував струнку теорію ландшафту як основної одиниці географічної науки, безпосереднього об’єкта її вивчення. Ландшафт отримав епітет “географічний”, що надало слову “ландшафт” наукового статусу і відділило від його розуміння як пейзажу або картини природи. Географічний ландшафт Л. С. Берг визначив як таку сукупність, таке угруповання “предметів і явищ, у якій особливості рельєфу, клімату, вод, ґрунтового і рослинного покриву і тваринного світу, а також діяльності людини зливаються у єдине гармонічне ціле, що типово повторюється протягом відомої зони землі” [15, с. 5].

Л. С. Бергом були означені і охарактеризовані усі чинники, що впливають на географічний ландшафт (рельєф, клімат, ґрунтовий покрив, материнські породи, рослинність і людина), а також вплив

самого ландшафту на клімат, води, ґрунтовий покрив, рельєф, біоценози і людину. Наголошено на необхідності вивчати не тільки статистику, але і динаміку ландшафтів, їх зворотні і незворотні зміни, досліджувати зміни ландшафтів внаслідок впливу людини і розрізняти природні і культурні ландшафти. Зроблені перші спроби, слідом за З. Пассарге, поділу ландшафтів на більш дрібні ландшафтні комплекси – географічні індивіди або ландшафти 2-го порядку, та їх поєднання у більші від них ландшафтні зони.

Розроблене вчення назване “вченням про географічні ландшафти” і визначене його місце в ряду інших наук. “Географія, – за Л. С. Бергом, – розглядається як вчення про ландшафти, вивчає структуру (форму) і класифікацію ландшафтів та їх угруповань, які утворюються окремими ландшафтами, вплив елементів ландшафту один на одного, а також окремих ландшафтів оди на одного, а також їх історію (розвиток), наскільки це необхідно, щоб зрозуміти інші, щойно перераховані, відділи вчення про ландшафти ...” [15, с. 21]. Л. С. Берг, як бачимо, зробив і першу спробу поділу нової науки на відділи.

Наведені факти надають можливість стверджувати, що вже наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., до 1913 р., у німецькій і російській географії сформувалось дуже близьке до сучасного уявлення про ландшафт як географічний комплекс, що складається із природних компонентів і є головним об’єктом географічних досліджень. Тому мова може йти не про введення у географію наукового поняття “ландшафт” Л. С. Бергом, як це стверджує А. Г. Ісаченко і деякі інші автори, а про імплантацію Л. С. Бергом німецького терміна “ландшафт” на російську землю, як пише про це М. Д. Гродзинський [76, с. 16].

Домінуючими концепціями на даному етапі розвитку українського ландшафтознавства були концепції зональної приналежності ландшафтів, а також регіональної і типологічної класифікації ландшафтів. Головною дослідницькою парадигмою стала ландшафтознавча, проте діючою і цілком затребуваною залишалась і компонентна.

Понятійно-термінологічний апарат, що почав формуватись на попередньому етапі, поповнився термінами “елементи ландшафту”,

“типи ландшафтів”, “лесовий ландшафт”, “зандровий ландшафт”, “кінцево-моренний ландшафт” (П. А. Тутковський), “зональні ландшафти” (Б. Л. Лічков), “рівнинний ландшафт”, “ландшафт лучних степів і березняків”, “флористичний ландшафт”, “елементарний ландшафт”, “долинний ландшафт” (І. П. Крашенінніков), “лісовий ландшафт”, “лісостеповий ландшафт” (О. О. Борзов), “ландшафтні зони” (Л. С. Берг), “порівняльне ландшафтознавство”, “описове ландшафтознавство”, “культурні ландшафти”, “частини ландшафту”, “часткові ландшафти”, “типи ландшафтів” (З. Пассарге), “епігени”, “епігенеми”, “епізони”, “епіобласті”, “епітипи”, “епіморфи”, “епіформації” (Р. І. Аболін), “географічний ландшафт”, “структура ландшафтів”, “класифікація ландшафтів”, “динаміка ландшафтів”, “зворотні і незворотні зміни ландшафтів” (Л. С. Берг) тощо.

Важливою подією у розвитку української науки стало заснування Української Академії наук 27 листопада 1918 р. на базі Українського наукового товариства в Києві. Першим президентом став В. І. Вернадський, а до складу перших академіків увійшов П. А. Тутковський. Проте після приходу більшовиків радянська влада, як відмічають В. Онопрієнко і В. Ткаченко, взяла курс на повне підпорядкування найвищої української наукової установи і перетворення її на слухняний орган радянської пропаганди [304, с. 179].

4.2. ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО ЛАНДШАФТ (1932–1944 рр.)

Індикатором початку четвертого етапу у розвитку ландшафтознавства можна вважати роботу російського фізико-географа і лімнолога Михайла Арсеновича Первухіна (1901–1939) “Про предмет і метод сучасної фізичної географії” [317]. А. Г. Ісаченко (1971) назвав цю працю першим

серйозним досвідом аналізу основних положень вчення про ландшафт. Стаття наповнена звичайними для того часу принизливими політично-ідеологічними термінами на кшталт “ідеалістичного болота”, “еклектичної клаптевої методології”, “методологічної безхребетності”, “маразму капіталізму, що дряхліє”, і просочена духом непримиренної класової боротьби із “неокантіанством”, “геттнеріанством” та “ідеологією германського імперіалізму”. Проте містить результати теоретичного аналізу основних концептуальних і методичних здобутків ландшафтознавства, у зв’язку з чим представляє значний науковий інтерес.

Вчення про природні комплекси, пише М. А. Первухін у розділі “Природні комплекси”, більш відоме більшості натуралістів у формі вчення про географічні ландшафти. Проте, строго кажучи, ці два поняття не ідентичні. “За Маркусом, – звертає увагу М. А. Первухін, – поняття “ландшафт” входить як часткове у поняття “природний комплекс”. Треба проте відмітити, що у ряду авторів поняття “ландшафт” розширюється до повного збігу з природним комплексом” [317, с. 91].

Концепція про природний комплекс, розмірковує М. А. Первухін у розділі “Природний комплекс як якісно своєрідне ціле”, “полягає у розумінні природного комплексу (“ландшафту” за термінологією більшості авторів) як цілого, як особливого роду матеріальної реальності, особливого “тіла природи” [317, с. 94]. Цілісність природного комплексу забезпечується “взаємодією різних чинників, об’єднаних в одному місці”. На підставі цього постулату М. А. Первухін робить висновок, що така “методологічна концепція дала в руки дослідникам незамінний метод колосального практичного значення”, який дає змогу маючи відомості про одні елементи ландшафту визначати всі інші.

“Сучасне вчення про ландшафти, – зауважує М. А. Первухін у розділі “Динаміка природного комплексу”, – не обмежується, по крайній мірі в теорії, простою констатацією існування предметів, – “буття” природного комплексу, але, переходячи від зовнішності до внутрішньої суті досліджуваного об’єкта, розглядає кожний природний комплекс як систему процесів – геоморфогенетичних,

грунтоутворюючих, біологічних ...” [317, с. 97]. Цю сукупність процесів у природному комплексі М. А. Первухін називає матеріально-енергетичним кругообігом або динамікою ландшафту і робить висновок про те, що кінцевою метою дослідження природи території є встановлення матеріально-енергетичного балансу природних комплексів, які складають дану територію. Згодом сукупність матеріально-енергетичних процесів у ландшафті назвуть функціонуванням ландшафтів, а динамікою стануть називати зміни, які відбуваються із ландшафтом внаслідок його функціонування.

Від концепції динаміки ландшафту М. А. Первухін переходить до концепції гармонійності ландшафту у розділі “Теорія гармонійності ландшафту” і приєднується до жорстокої, за словами самого М. А. Первухіна, критики Л. С. Берга за трактування ландшафту як “єдиного гармонічного цілого”. З позиції сьогоденного стану вчення про ландшафт обвинувачення М. А. Первухіна виглядають безпідставними, оскільки гармонія, тобто взаємна відповідність частин цілого, є обов’язковою умовою існування будь-якого, у тому числі і природного комплексу. Чи означає наявність гармонії між окремими елементами ландшафту неможливість розвитку ландшафту, як стверджує це М. А. Первухін? Ні, не означає. Будь-які зміни у ландшафті, викликані зовнішніми чинниками впливу, ведуть до порушення гармонічних відношень у ландшафті, проте внутрішні чинники його розвитку забезпечують або намагаються забезпечити їх відновлення. Зміни ландшафту і є індикатором його розвитку. Причому Л. С. Берг чітко вказує, що не будь-які, а саме незворотні або прогресивні зміни є складовими розвитку ландшафту. Сьогодні це положення не викликає заперечень і увійшло у всі підручники з ландшафтознавства.

Важливим положенням, що було винесене М. А. Первухіним для обговорення у розділі “Нерівноцінність факторів”, є положення про нерівноцінність чинників, що формують ландшафт. “Вивчення розвитку природних комплексів, – пише М. А. Первухін, посилаючись на результати досліджень О. Д. Гожева (1930), – насамперед приводить до висновку про нерівноцінність елементів

та їх зв'язків для цілого ... В різних умовах це будуть різні чинники” [317, с. 102-103].

У квітні 1933 р. в Ленінграді відбувся Перший Всесоюзний географічний з'їзд. У вступній промові президент Географічного товариства СРСР, академік М. І. Вавилов (1887–1943) зазначив, що “географія нас цікавить в сенсі управління країною, в сенсі залучення окремих районів в господарську діяльність людини, що змінює по своїй волі ландшафт” [399, с. 4]. Із контексту видно, що термін використаний у його загальному трактуванні, проте симптоматичним є сам факт проникнення поняття “ландшафт” у різні галузі науки. Проф. А. О. Григор'єв у доповіді “Проблеми динамічної фізичної географії” і наголосив на тому, що основним предметом географічного вивчення та опису попереднього етапу досліджень були “зовнішні форми фізико-географічного ландшафту” і “вся увага була сконцентрована на вивченні існуючих на земній поверхні угруповань предметів та явищ в їх статичному стані, а не на природних процесах ...” [399, с. 67]. Цією доповіддю були закладені основи нового напрямку ландшафтознавчих досліджень, що згодом отримує назву геофізики ландшафту.

В 1935 р. Леонтій Григорович Раменський (1884–1953), російський ботанік і географ, у роботі “Про принципові установки, основні поняття і терміни виробничої типології земель, геоботаніки та екології” [355], характеризуючи завдання його наукового колективу у зв'язку із комплексним ґрунтово-геоботанічним дослідженням сінокісних і пасовищних угідь СРСР, приходить до висновку про “необхідність створення єдиного синтетичного вчення про землю як основний чинник сільськогосподарського виробництва”. Під цим вченням він розуміє виробничу типологію земель для агрономічних і землевпоряджувальних цілей, а основним методом її реалізації називає вчення про ландшафт, яке дозволяє “глибоко-аналітичне розчленування предмету як передумову подальшого органічного синтезу показників ..., встановлення систем об'єктивно обґрунтованих земельних класифікаційних одиниць, що мають загальнообов'язковий характер ...” [355, с. 27]. Л. Г. Раменський запропонував і систему таких класифікаційних одиниць, спираючись на ті здобутки, яких

вже досягло вчення про ландшафти. Найменшу територіальну одиницю, що зайнята одною земельною відміною, Л. Г. Раменський запропонував називати “природною ділянкою”. Природні ділянки, за Л. Г. Раменським, можуть бути однорідними і неоднорідними. Генетично однорідні ділянки об’єднуються у фації (епіфації). Неоднорідні ділянки, що утворені кількома земельними відмінами, утворюють мікрокомплекс. Суміжні природні ділянки, об’єднані єдністю походження і безперервною взаємодією, утворюють мезокомплекси, свого роду природні ділянки другого роду. Мезокомплекси в свою чергу складаються в макрокомплекси або ландшафтні комплекси. Підпорядкованими ландшафту його частинами, що представляють відому генетичну і топологічну єдність, є природні урочища. На практиці, відмічає Л. Г. Раменський, вони переважно співпадають з мезокомплексами. Суміжні ландшафти можна об’єднувати у райони першого порядку або мікрорайони. Сусідні первинні райони можуть складатися у райони другого, третього та інших порядків. Найбільшим районам можна привласнити назву округів. Району та округи об’єднуються у провінції і області. Згодом ці напрацювання будуть використані для класифікації одиниць ландшафтознавчого поділу території, а три найменших (фація, урочище і ландшафт), стануть основними у концепції морфологічної структури ландшафту.

Важливими для розбудови концепції динамічних змін ландшафтів є і міркування Л. Г. Раменського про необхідність “відрізняти змінні стани території різного ступеню текучості”, які виникають у процесі “тривалого культурного впливу (або тривалої відсутності впливу)”. Такі зміни він називає модифікаціями, що мають тимчасовий, хоча і тривалий характер. Тимчасовість модифікацій, відмічає Л. Г. Раменський, може бути виражена також терміном “практична зворотність”, що цілком співзвучно із “зворотними” змінами Л. С. Берга (1931). “Припинивши розорювання або сінокіс, – зауважує Л. Г. Раменський, – ми спостерігаємо поступове відновлення на території первинного лісу. Це відновлення вимагає десятків років часу і не є повним: через сотню років лісова рослинність і ґрунт ще виявляють їх вторинне походження; повернення до початкового ніколи не є повним,

абсолютним, але лише наближеним практичним поверненням ...” [355, с. 29]. Крім тимчасових, але довготривалих модифікацій, які можна розглядати як багаторічні динамічні зміни, Л. Г. Раменський виділяв і короткотривалі сезонні стани (весняні, літні, осінні і т. д.), які називав сезонними аспектами.

В 1938 р. Л. Г. Раменський публікує монографію “Вступ до комплексного ґрунтового і геоботанічного вивчення земель”, у якій повертається до проблеми виробничої типології земель на основі синтетичного підходу – вивчення “ґрунтів, рослинності, водного балансу території, її мікроклімату і т. д. в їх взаємному зв’язку, в їх взаємодії, на фоні культурних режимів і перетворень” [356, с. 166]. Л. Г. Раменський вводить у науковий вжиток російської географії такі терміни, як “некультурний ландшафт, успадкований від епохи капіталізму” і “культурний соціалістичний ландшафт”, “ландшафтне районування”, “природно-господарські ландшафти”, “вчення про ландшафти”, “типи ландшафтів” тощо.

Таким чином, у роботах “Про принципіві установки, основні поняття і терміни виробничої типології земель, геоботаніки та екології” (1935) і “Вступ до комплексного ґрунтового та геоботанічного вивчення земель” (1938) Л. Г. Раменський розробив перший начерк концепції внутрішньої будови або морфологічної структури ландшафту. Вихідну, найдрібнішу одиницю ландшафту він назвав епіфацією, розуміючи під цим терміном “однорідні ділянки території з однаковими екологічними режимами, населенням (біоценозом), зі схожим походженням і можливостями подальшого розвитку”.

В 1938 р. вийшла друком і стаття М. А. Первухіна “Ландшафтознавство в СРСР”, що є другою його спробою узагальнення здобутків вчення про ландшафт. Автор називає ландшафтознавство “новим щаблем у розвитку фізичної географії” і наводить головну причину появи і розвитку цієї дисципліни – “бурхливий розвиток територіальних досліджень в СРСР і тенденції до комплексності цих досліджень” [318]. Серед численних зразків ландшафтно-географічного районування М. А. Первухін згадує і праці П. А. Тутковського “Природна районізація України” (1922) та “Краєвиди України” (1924), відмічає

“численність ландшафтних карт, майже завжди супроводжуючих текст ландшафтних описів”, і появу поняття про “ландшафтну зйомку”. Заслуговує на увагу і спостереження автора про проникнення ідей ландшафтної географії у шкільну практику. “Поняття “ландшафт” (природний і культурний), “географічні зони”, “природні області”, – пише М. А. Первухін, – зустрічаються в усіх програмах і підручниках як загальної географії, так і країнознавства”.

В 1940 р. була опублікована стаття російського фізико-географа і гляціолога С. В. Калесника (1901–1977) “Завдання географії і польові географічні дослідження”, яка, на думку А. Г. Ісаченка [140], мала найбільше методологічне значення для всього наступного періоду розвитку ландшафтознавства. Частіше за все дослідники відмічають інноваційний характер визначення поняття “ландшафт”. “Географічний ландшафт, – пише С. В. Калесник, – це діалектично цілісне поєднання рельєфу, геологічної будови, клімату, ґрунту, вод, органічного світу і діяльності людини, що типово повторюється на значному просторі географічної оболонки Землі” [153, с. 13]. Кроком уперед у визначенні С. В. Калесника, порівняно із визначенням Л. С. Берга (1931), А. Г. Ісаченко вважає виключення вказівки на “гармонічність” ландшафту і заміну поняття “гармонічне ціле” на поняття “діалектично цілісне поєднання”, оскільки “таке поєднання містить у собі внутрішні протиріччя і, крім того, характеризується історичною обумовленістю, наявністю внутрішніх взаємодій і т. д.” [140, с. 63]. Справді кажучи, таке пояснення виглядає надуманим задля відповідності “діалектичному матеріалізму” К. Маркса і Ф. Енгельса, що, правда, було звичайною практикою тих часів. Без гармонічного поєднання окремих складових частин ландшафту неможливе його існування як цілого, і механізм саморегуляції, наявність якого у будь-якої географічної системи сьогодні ні у кого не викликає сумнівів, як раз й існує для підтримування гармонійної рівноваги у ландшафті. Тому поняття “гармонічне” значно більше відповідає стану відповідності між складовими частинами ландшафту, ніж філософські багатозначне поняття “діалектичне”.

Важливими для подальшого розвитку ландшафтознавства є міркування С. В. Калесника про індивідуальну сутність географічних ландшафтів, про відсутність реальних підстав для заміни зручного і достатньо вкоріненого в літературі терміна “ландшафт” або возведення в ранг географічного ландшафту кожної купини на болоті. “Всякий ландшафт є комплексом, – пише С. В. Калесник, – але не всякий комплекс (озеро, болото, западинка у степу) є географічним ландшафтом. Ландшафт – це система комплексів, тобто велика одиниця земної поверхні, що і підкреслено у нашому визначенні: “діалектичне поєднання ..., що типово повторюється на значному просторі географічної оболонки” [153, с. 14]. Значний простір, пояснює С. В. Калесник, поняття розтягне і тому далеко не задовільне, проте воно слугує попередженням проти дроблення ландшафту до безкінечності.

Цікавими є і думки С. В. Калесника про особливості дослідження перетворень, що вносить людина у ландшафт, і необхідності реставрації тип природних умов, що існували до втручання людини, оскільки “географ вивчає ландшафт у його розвитку, а не в статичному положенні” [153, с. 18]. Слідом за Л. С. Бергом, С. В. Калесник підкреслює важливість реєстрації сезонних, тобто циклічних або зворотних змін ландшафту, і наслідуючи Б. Б. Полинова (1925), вказує на можливість дослідження незворотних змін шляхом виявлення реліктових рис, уцілілих від попередньої стадії розвитку, і прогресивних елементів, що вказують на напрям еволюції ландшафту.

Але особливо продуктивними дослідники історії розвитку ландшафтознавства вважають думки С. В. Калесника про роль географа як польового працівника. “Оскільки географія має самостійний об’єкт дослідження, наголошує С. В. Калесник, – географ в полі має намагатися вивчати цей об’єкт самостійно, а не обов’язково у супроводженні групи вузьких спеціалістів” [153, с. 15]. Географ, на думку автора, має солідно знати основи тих дисциплін, які вивчають окремі компоненти ландшафту, і ця вимога не є надмірною, оскільки її виконують сотні людей, що закінчують географічні факультети. “Роботу географа в полі, пише С. В. Калесник, – можна охарактеризувати як ландшафтну

зйомку, при якій кожний ландшафт встановлюється і картографується безпосередньо на місцевості” [153, с. 16].

Кінець цього етапу розвитку ландшафтознавства припав на Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. Деякі автори, як, наприклад, В. С. Преображенський, взагалі не включають роки війни у періодизацію. Географічні дослідження під час війни дійсно були в основному згорнуті, оскільки війна, як відмічає М. А. Солнцев [380], змусила більшість географів переключитися на обслуговування географічними описами численних фронтів нашої діючої армії. Але теоретичні дослідження не припинялися, про що свідчать публікації А. О. Григор’єва – “Досвід характеристики основних типів фізико-географічного середовища” (1942) та “Закон інтенсивності фізико-географічного процесу” (1943), і В. М. Сукачова – “Про принципи генетичної класифікації в біогеоценології” (1944) та “Біогеоценологія і фітоценологія” (1945). Отже виключати часи війни із загального процесу розвитку було би нелогічним. Не дозволяє це робити і принцип неперервності історичного процесу. Але кінцевою датою слід вважати не 1945, а 1944 рік, оскільки у 1945 р. фізико-географами Московського університету імені М. В. Ломоносова на чолі із М. А. Солнцевим були розпочаті польові дослідження підмосковних ландшафтів, які ознаменували початок нового етапу у розвитку російського і українського ландшафтознавства. Завдяки цим дослідженням протягом кількох років із розрізнених думок було сформоване струнке вчення про внутрішню або морфологічну структуру ландшафту, яке надалі слугувало концептуальним фундаментом для всіх ландшафтознавчих шкіл колишнього СРСР незалежно від відмінностей у трактуванні поняття “ландшафт”.

Успіхи українських географів на цьому етапі були значно скромнішими. Причин тому було декілька. В 1927 р. за запрошенням В. І. Вернадського до Ленінграду переїхав український геолог Б. Л. Лічков. В 1928 р. пішов із життя Г. І. Танфільєв. Дались взнаки і репресії 1930-х рр. проти української наукової інтелігенції, проти всього українського. Лише смерть, що сталася 3 червня 1930 р. після важкої хірургічної операції, врятувала від ГУЛАГУ П. А. Тутковського. Наприкінці

20-х рр., пишуть у книзі “Репресоване краєзнавство” М. Ю. Костриця і Г. П. Мокрицький, до вченого приклеїли ярлик “націоналіста”. “Павла Аполлоновича викликали в органи держбезпеки, довго з’ясовували, чому він досліджує саме геологію України, а не всього Радянського Союзу, чому звертався до студентів “козаче”, а не “товаришу” [358, с. 78]. В 1932 р. заарештований “за галицьке походження і працю у “Петлюрівському університеті”, за словами С. П. Ковальчука [164, с. 44], В. О. Геринович (1883–1949) – доктор географії, випускник філософського факультету Львівського університету (1909), учень С. Л. Рудницького і вчитель К. І. Геренчука. В 1933 р. заарештований органами НКВС СРСР, а в 1937 р. розстріляний за “приналежність до контрреволюційної організації, шкідництво та шпигунство” С. Л. Рудницький (1877–1937) – доктор філософії, академік АН УРСР один із фундаторів української географії. Після арешту і розстрілу Степана Рудницького, перестав існувати Український науково-дослідний інститут географії та картографії, створений ним у 1927 р. в Харкові. Отже, вивчати географію України стало небезпечним для життя. Тому під час цього етапу вийшло лише кілька публікацій українських авторів, що були дотичними до ландшафтознавчих досліджень території України.

Д. М. Соболев (1872–1949), український геолог і палеонтолог російського походження, професор Харківського університету, у статті “Пролог до вивчення долинного і терасного ландшафту України” (1937), що присвячена питанням класифікації долинно-річкових форм рельєфу, розглядає поняття “ландшафт” як геоморфологічне і використовує крім термінів “долинний ландшафт” і “терасний ландшафт” терміни “балковий ландшафт”, “друмлиновий ландшафт”, “камовий ландшафт”, “ландшафт острівних горбів”, “поліський ландшафт”, “лесовий ландшафт” [374]. Питань теорії чи методики ландшафтознавства стаття не торкалась, проте сам факт застосування терміну “ландшафт” та його дериватів вказує на проникнення ідей вчення про ландшафт, що народжувалось, в інші галузі української географії.

Г. Г. Махов (1886–1952), видатний український ґрунтознавець, на тій же сесії геолого-географічного факультету Київського

державного університету імені Т. Г. Шевченка 11-14 червня 1941 р., де приймав участь П. С. Погребняк, відмітив у доповіді “Природно-історичне районування УРСР”, що “при районуванні потрібно зважати на весь комплекс взаємодіючих природно-історичних факторів країни – геоструктуру, рельєф, клімат, ґрунти, рослинність і тваринний світ” [226, с. 4]. Це можна розглядати як використання комплексного фізико-географічного підходу у районуванні, що є кроком уперед, порівняно із галузевим (кліматологічним, геоморфологічним, геоботанічним тощо) підходом. Не зважаючи на відсутність ландшафтної основи і деякі помилкові рішення, воно було значним кроком вперед порівняно із фізико-географічним районуванням П. А. Тутковського (1922) і Б. Л. Лічкова (1922) і одним із фактів креативного впливу інших географічних наук, у даному випадку ґрунтознавства, на розвиток українського ландшафтознавства.

П. С. Погребняк (1900–1976), український лісовод, геоботанік, ґрунтознавець і фізико-географ, у короткому повідомленні “Сучасний стан поглядів на походження степового і лісостепового ландшафтів” на щорічній науковій сесії геолого-географічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, що відбулось 11-14 червня 1941 р., висвітлював передусім біологічні, зокрема фенологічні питання конкуренції між степовою і лісовою рослинністю. Проте наголосив на тому, що “всі фізико-географічні особливості степового ландшафту є основою його походження” [328, с. 19], що вже має безпосереднє відношення до ландшафтознавства. Цю працю можна вважати першим наближенням видатного українського лісовода, геоботаніка і ґрунтознавця до ландшафтознавства, де згодом він досягне помітних результатів.

В. Г. Бондарчук (1905–1993), український геолог, академік Академії наук України, у доповіді “Схема геоморфологічного районування УРСР” на науковій сесії геолого-географічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка 11-14 червня 1941 р. відмітив, що перші схеми природного районування України були розроблені П. А. Тутковським і Б. Л. Лічковим на основі врахування

зональності розподілу ландшафтів, проте обидві схеми не дають уявлення про структуру рельєфу. І запропонував власну систему одиниць геоморфологічного поділу: регіон, область, район, ландшафт. При цьому ландшафт автор розуміє “як поєднання форм рельєфу, які генетично зв’язані між собою” [21, с. 7].

Методичний арсенал ландшафтознавства поповнився методом дослідження розвитку ландшафтів шляхом аналізу змін їх основних (рельєф, клімат, геологічна будова) і залежних елементів (Е. А. Маркус). До понятійно-термінологічної системи ландшафтознавства увійшли терміни “основні елементи ландшафту” і “залежні елементи ландшафту” (Е. А. Маркус), “фація” (Д. В. Налівкин, Л. Г. Раменський), “епіфація” (Л. Г. Раменський), “урочище”, “мікрокомплекс”, “мезокомплекс”, “макрокомплекс”, “ландшафтне районування”, “природно-господарські ландшафти”, “типи ландшафтів”, “вчення про ландшафти” (Л. Г. Раменський), “вік ландшафту” (Ю. П. Бяллович), “стійкість ландшафту” (С. В. Калесник).

Змінились роль і функції головної наукової установи України – Академії наук. На початку 1920-х рр., – відмічають В. Онопрієнко і В. Ткаченко в курсі лекцій “Історія української науки”, – в Україні виникла особлива система організації науки. Поряд зі збільшенням кількості ВНЗ, Академією наук і галузевими науковими установами була сформована мережа науково-дослідних установ ... Профіль їх роботи формувався на основі традицій досліджень, накопичених у тій чи іншій установі, кваліфікації провідних співробітників, а також у залежності від потреб народного господарства, причому значимість останнього фактора зростає” [304, с. 183]. Все більший вплив на діяльність наукових організацій оказували органи влади, йшов процес політизації та ідеологізації науки. Всеохоплююче планування змінило характер наукової діяльності. “На зміну вільному пошуку прийшла адміністративна регламентація змісту і напрямків наукових пошуків. Цим було зроблено рішучий і остаточний крок на шляху одержавлення науки” [304, с. 185]. В 1928 р. було складено перший п’ятирічний план наукової роботи Всеукраїнської академії наук (ВУАН), пов’язаний з п’ятирічним планом розвитку народного господарства республіки. “Основним

інструментом підпорядкування науки структурам влади, – пишуть у зв’язку з цим В. Онопрієнко і В. Ткаченко, – став державний план, що набув сили закону, і контроль за його виконанням” [304, с. 187]. Спостерігалось і подальше посилення централізації у науці, яка поставила наукові установи України в підпорядковане, гірше становище порівняно із всесоюзними установами. У лютому 1936 р. ВУАН перейменували в АН УРСР. Після перейменування Академія стала не національною, а територіальною науковою установою. Основними осередками науково-дослідної роботи стали науково-дослідні академічні інститути. “Саме інститути стали опорними ланками централізованої системи наукової діяльності, що характеризувалася всеохоплюючим плануванням і жорстким контролем. Інститут, а не тема чи проблема, став основним об’єктом фінансування, планування й оцінки. Ідеал колективної наукової діяльності силоміць нав’язувався на противагу індивідуальної наукової творчості” [304, с. 189].

РОЗДІЛ 5

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

5.1. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ МОРФОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ЛАНДШАФТУ(1945–1950 рр.)

Характеризуючи розвиток радянської фізичної географії після Великої Вітчизняної війни, А. Г. Ісаченко [145] відмітив, що вже в 1943–1944 рр. відновились комплексні експедиції, зокрема у Південну Киргизію і на Північно-Західний Кавказ. Різноманітні спеціалізовані дослідження (грунтознавчі, геоботанічні та ін.) проводились у багатьох районах країни і були зв'язані, головним чином, із завданнями відновлення господарства і вирішення регіональних економічних проблем. Спроби великомасштабної ландшафтної зйомки розпочали в 1945 р. фізико-географи Московського університету на чолі із М. А. Солнцевим. Перші успішні результати були отримані доволі швидко, і вже у 1947 р. М. А. Солнцев розповів про них у доповіді “Природний географічний ландшафт і деякі загальні його закономірності” на Першому з'їзді Географічного товариства СРСР в Ленінграді. В

1945 р. з'явилися і перші післявоєнні ландшафтознавчі статті теоретичного спрямування, що належали вченим, чиї довоєнні праці вже привернули до себе увагу.

Стаття Л. С. Берга “Фації, географічні аспекти і географічні зони”, являла собою невеличку замітку у журналі “Вісті Всесоюзного географічного товариства”, проте зіграла значну роль у введенні в науковий вжиток терміну “фація”. Замітка складається із трьох розділів. У розділі “Фації” Л. С. Берг наводить визначення цього поняття за акад. Д. В. Налівкіним, який запропонував його у 1933 р. в роботі “Вчення про фації. Умови утворення осадов”: “Сучасна фація – це частина земної поверхні, що на всьому своєму протязі має однакові фізико-географічні умови і однакову фауну і флору. Виявлена фація – це частина пласта, пласт або світа пластів, що на всьому своєму протязі має однаковий літологічний склад і містить у собі однакову фауну і флору. Фація – це одиниця ландшафту. На фації поділяються усі ландшафти, уся земна поверхня” [16, с. 162]. Через чотири роки М. А. Солнцев у роботі “Про морфологію природного географічного ландшафту” написав, що фацію, як найпростішу частину ландшафту, запропонував у 1945 р. Л. С. Берг, який позичив цей термін у геологів [382, с. 70]. У розділі “Географічні аспекти” Л. С. Берг зауважує, що у теперішній час слову “ландшафт, як він раніше називав основну одиницю і предмет вивчення географії, вважає за краще латинське слово “аспект”. На непридатність терміна “ландшафт”, пише Л. С. Берг, вказував раніше і В. І. Вернадський (1934). А слово “аспект”, маючи теж саме значення, що і “ландшафт”, може слугувати у якості міжнародного терміну.

Спроби заміни терміну “ландшафт” іншим терміном траплялись і раніше. У якості приклада можна назвати праці П. А. Тутковського, який у роботі “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії” від 1910 р. використовує термін “ландшафт” і в назві, і в тексті публікації, а у роботах від 1919, 1922, 1924 і 1929 рр. [404-407] заміняє його терміном “краєвид”. Причини цього находимо у передмові до російсько-українського “Словника геологічної термінології” (1923), де П. А. Тутковський писав про пекучу потребу у розробленні української природничої

термінології у галузі природничих наук, що залишилися без добре розробленої національної наукової термінології. Проте і названі, й інші спроби заміну терміну “ландшафт” не мали успіху. Причина цього полягає у тому, що поняття “погляд” і “вид”, які передають зміст латинського слова “аспект” (“aspectus”), не передають науковий зміст поняття “ландшафт”, яке крім значення “пейзаж” і “краєвид”, має ще значення “край” і “країна”, що і слугує його науковим еквівалентом.

В 1946 р. були опубліковані статті А. О. Григор'єва і Ю. Г. Саушкіна, що мали значення для розбудови об'єктно-предметного і концептуально-методичного полів ландшафтознавства. А. О. Григор'єв (1883–1968), російський географ, академік АН СРСР у статті “Деякі підсумки розробки нових ідей у фізичній географії” звернув увагу на необхідність вивчення взаємодії між складовими географічного середовища, яка проявляється через дію сукупності різноманітних географічних процесів – атмосферних, літосферних, гідросферних, біосферних тощо [65]. Ю. Г. Саушкін (1911–1982), російський економіко-географ, професор Московського університету, у статті “Культурний ландшафт” розглянув, слідом за Л. С. Бергом (1931), поняття про культурний ландшафт, причому саме у бергівському його розумінні. “Культурним ландшафтом, – вважає Ю. Г. Саушкін, – слід називати будь-який ландшафт, у якому взаємні зв'язки елементів природного середовища змінені людською діяльністю” [371, с. 97]. У зв'язку з цим найважливішими питаннями, які, на думку Ю. Г. Саушкіна мають ставитись при дослідженні культурних ландшафтів, є такі: 1) яка діяльність людей змінює природний ландшафт і перетворює його в культурний ландшафт? 2) люди лише змінюють доісторичний ландшафт, порушуючи його взаємозв'язки, або створюють нові ландшафти? 3) чи є зворотним культурний ландшафт і чи може він при припиненні людської діяльності повернутись до свого колишнього доісторичного стану? 4) яка гилка географічної науки має взяти на себе вивчення культурних ландшафтів?

В 1947 р. були опубліковані важливі ландшафтознавчі праці Д. Л. Арманд і С. В. Калесника. Д. Л. Арманд (1905–1976),

російський фізико-географ і ландшафтознавець, у статті “Основи метода балансів у фізичній географії” відмітив, що “по мірі розвитку фізичної географії та поглиблення розуміння структури фізико-географічного середовища, все більша частина процесів, що в ньому відбуваються, стають доступними кількісному аналізу. Число явищ, що оцінюються “мірою і вагою”, росте з кожним днем, а відповідно росте і область можливого застосування метода балансів” [5, с. 629]. С. В. Калесник у навчальному посібнику “Основи загального землезнавства” [154] присвятив концепції ландшафту окрему главу “Географічна зональність і географічний ландшафт”. Географічний ландшафт, на його думку, володіє трьома ознаками, які можуть бути покладені в основу його визначення: “... це ділянка географічної оболонки, що володіє певною індивідуальною структурою, яка типово виражена на значному просторі, нерозривно зв’язана із структурою географічної оболонки в цілому і нею обумовлена” [154, с. 472].

Але найбільш вагомою подією 1947 року і всього 5-го етапу розвитку ландшафтознавства став Перший з’їзд Географічного товариства СРСР в Ленінграді. У листі до Й. В. Сталіна Президія урочистого засідання з’їзду відмічає, що в знаменні дні завершення успішного виконання плану першого року післявоєнної сталінської п’ятирічки географія переживає небачений розквіт [400, с. 4]. Згадка про сталінську п’ятирічку, як показав подальший наукометричний аналіз, була цілком закономірною: “піки” активності видавничої діяльності радянських географів майже у всіх випадках приходились на останній рік завершення п’ятирічки. Отже, одною із головних закономірностей розвитку ландшафтознавства в Україні і Росії була жорстка залежність від виконання планів радянських п’ятирічок, що буде неодноразово показано у наступних параграфах. Із 230 доповідей, прочитаних на з’їзді, п’ять мали ландшафтознавче спрямування (М. А. Солнцев, Ф. М. Мільков, Б. А. Клопотовський, Б. П. Орлов, С. П. Суслов), чотири висвітлювали окремі питання теорії і методики ландшафтознавства (Я. С. Едельштейн, В. М. Сукачов, А. О. Григор’єв, С. П. Альтер), у двох доповідях використовувався

його понятійно-термінологічний апарат (А. Н. Джавахишвілі, Б. Н. Городков).

Найбільш змістовною була доповідь “Природний географічний ландшафт і деякі загальні його закономірності” професора Московського університету М. А. Солнцева (1902–1991), де автор наголосив на тому, що під географічним ландшафтом він, слідом за Л. С. Бергом, розуміє основну таксономічну територіальну одиницю і географічний індивід. Внутрішня цільність ландшафту, за словами М. А. Солнцева, визначається генетичною, морфологічною і динамічною єдністю і зміна одної із цих найважливіших властивостей ландшафту (і тим більше всіх трьох) знаменує перехід в інший географічний ландшафт. М. А. Солнцев запропонував і своє визначення поняття “ландшафт”, підкреслюючи ту обставину, яку його попередники не помічали: визначення поняття географічний ландшафт має бути таким, щоб користуючись ним дослідник міг в полі відрізнити один ландшафт від іншого. “Географічним ландшафтом, – пише М. А. Солнцев, – слід називати таку генетично однорідну територію, на якій спостерігається закономірне і типове повторення одних і тих же взаємозв’язаних сполучень: геологічної будови, форм рельєфу, поверхневих і підземних вод, мікрокліматів, ґрунтових відмін, фіто- і зооценозів” [385, с. 258]. Це визначення було значним кроком уперед порівняно із існуючими на той час, оскільки вказувало на визначальну для будь-якого ландшафту рису – характер походження, яким обумовлюється друга його важлива властивість – морфологічна своєрідність. М. А. Солнцев відмітив також, що у багатьох випадках природні сполучення, що складають ландшафт, можуть бути у тій або іншій мірі перебудовані втручанням людини в результаті його господарської діяльності. “Проте у таких випадках, – наголошує М. А. Солнцев, – інтенсивній перебудові зазвичай піддаються не всі компоненти ландшафту, а лише деякі з них і найчастіше рослинний покрив і ґрунти. Корінна перебудова всього ландшафту, з усіма його компонентами, – явище доволі рідкісне, навіть у густонаселених культурних країнах” [385, с. 259].

У тому ж 1948 р. вийшла стаття М. А. Солнцева “Основні етапи розвитку ландшафтознавства у нашій країні”, що була другою,

після статті М. А. Первухина (1932), спробою узагальнення здобутків ландшафтознавства. В історії розвитку ландшафтознавства М. А. Солнцев розрізняв три етапи: 1) до Великої Жовтневої соціалістичної революції; 2) після Великої Жовтневої соціалістичної революції; 3) епоха сталінських п'ятирічок. Головними подіями дожовтневого етапу він назвав дослідження М. В. Ломоносова, О. Гумбольдта, Ч. Дарвіна і В. В. Докучаєва. Останнього М. А. Солнцев назвав загальноновизнаним основоположником ландшафтознавства. Проте зауважив, що “були закладені основи сучасного вчення про географічний ландшафт, але все таки такого вчення ще не було і бути не могло. Для цього потрібно було зробити ще один крок, який Докучаєв зробити не встиг, хоча і близько підійшов до нього, а саме – усвідомити, що вся земна поверхня складається із багатьох взаємозв'язаних самостійних (тобто таких, що мають свої індивідуальні особливості) територіальних одиниць ... Цей останній крок був зроблений Л. С. Бергом ...” [380, с. 61-62].

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, відмічає М. А. Солнцев, у розвитку ландшафтознавства настає різкий перелом, оскільки географічне вивчення країни стало загальнодержавною справою. Сталінські п'ятирічки, відмічає М. А. Солнцев, викликали ще більш інтенсивне географічне дослідження країни і змусили кращих представників географії звернутись до розробки теоретичних основ своєї науки. У зв'язку з цим особливу увагу він приділяє роботі Л. С. Берга “Ландшафтно-географічні зони СРСР” (1931), у якій вперше, за словами М. А. Солнцева, дана схема вчення про географічний ландшафт. “Подібної роботи ми доти не мали, – пише М. А. Солнцев. – Все, що виходило раніше, представляло лише окремі вислови з приводу питань, пов'язаних з цим ученням, думки, що виникають у того або іншого дослідника попутно, у зв'язку з якими-небудь іншими питаннями або у зв'язку з вивченням якої-небудь території. Тут же вперше вчення про географічний ландшафт розглядалося як таке, в ньому вперше систематично поставлені і розглянуті найважливіші питання цього учення” [380, с. 68].

У 1949 р. були опубліковані ще дві статті М. А. Солнцева, що є знаковими для індикації післявоєнного періоду у розвитку ландшафтознавства. У статті “Підсумки і чергові завдання радянського ландшафтознавства” одним із досягнень радянського ландшафтознавства М. А. Солнцев називає розробку морфології географічного ландшафту і наводить головні особливості, що обумовлюють доцільність її вивчення [382]. Головними із них є своєрідність морфологічної структури кожного із географічних ландшафтів, яка надає йому цілком певну зовнішність і дозволяє відрізняти один ландшафт від іншого, а також специфіка процесів, що протікають у різних морфологічних одиницях ландшафту і визначають процес розвитку ландшафту у цілому та особливості динаміки його окремих складових. Цим самим вперше було показано, що динаміка і морфологія є взаємопов’язаними властивостями ландшафту, що робить їх дослідження по окремоті безперспективним.

У статті “Про морфологію природного географічного ландшафту” робиться перша спроба узагальнення властивостей і ознак ландшафту та його морфологічних частин (одиниць), що були виділені московськими науковцями на чолі із М. А. Солнцевим в результаті польових досліджень [382]. Таких одиниць, або категорій природних територіальних комплексів, як умовно запропонував називати їх М. А. Солнцев, вдалося на той час виділити в природі три: фація (найпростіший комплекс), географічне урочище (більш складний комплекс, що є закономірним сполученням кількох фацій), географічна ланка (проміжна стадія між фацією і урочищем).

Українські ландшафтознавчі здобутки на цьому етапі були незначними. У 1946 р. вийшла друком праця “Краєвиди Радянської України” В. Г. Бондарчука (1905–1993). Автор, український геолог, академік Академії наук України, пише про те, що природні ознаки перебувають між собою у генетичному зв’язку і об’єднуючись створюють ціле, яке ми сприймаємо як природний краєвид. Краєвиди пов’язані у своєму розвитку і географічному розміщенні. Головними чинниками їх утворення є геологічна будова і рельєф. “Від геологічної будови і рельєфу, – наголошує автор, – залежать

грунти, рослинність і тваринний світ, що створюють деталі природного краєвиду” [22, с. 35].

У 1949 р. була опублікована стаття “Фізико-географічні зони і райони УРСР” К. Г. Воблого (1876–1947), у якій автор, доктор економічних наук, академік АН УРСР широко використовує термін “ландшафт” та його деривати і пропонує схему фізико-географічного районування, що побудована з урахуванням всього комплексу природних умов країни (геологічної будови, рельєфу, гідрографічної сітки, гідрогеології, клімату, ґрунтів, флори і фауни), що “перебувають у зв’язку і взаємодії” [33, с. 190]. Посилань на використання попередніх зразків фізико-географічного районування республіки у статті немає, проте помітна значна схожість із схемою природно-історичного районування Г. Г. Махова (1941).

Засобами наукової комунікації були регулярні загальні збори Географічного товариства СРСР, приурочені, як правило, до пам’ятних дат у житті товариства або країни, на яких члени Товариства виступали з науковими доповідями, з’їзди Географічного товариства СРСР, наукові періодичні та неперіодичні видання. Серед періодичних видань того часу, де публікувались статті ландшафтознавчого спрямування можна назвати лише “Відомості Всесоюзного географічного товариства” і “Відомості АН СРСР. Серія географічна і геофізична”. В 1946 р. вийшов перший випуск періодичного збірника статей “Питання географії”.

5.2. ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ (1951–1966 рр.).

Розгортання фізико-географічного районування України (1951–1955 рр.)

В 1951 р. публікації ландшафтознавчого спрямування або дотичні до ландшафтознавчої тематики українських авторів почали виходити регулярно. А. І. Ланько у тезах доповіді “Спроба фізико-географічного мікрорайонування Чернігівського Полісся” на VIII науковій сесії викладачів Київського університету, виділив у межах Чернігівського Полісся три фізико-географічні райони, які відповідають трьом генетичним типам ландшафтів – зональним поліському і лісостеповому та інтразональному заплавному. Але звернув увагу на те, що такий поділ “не в повній мірі деталізує своєрідність окремих частин досліджуваної території і не може задовольнити нас при розв’язанні завдання раціонального найбільш ефективного використання природних ресурсів” і поділив райони на мікрорайони – більш дрібні, генетично однорідні ландшафтні територіальні одиниці, у межах яких перспективи раціонального використання природних ресурсів будуть мати однакову спрямованість [189, с. 14].

А. Т. Ващенко, доцент Львівського університету, у статті “До питання про природно-історичне районування території Львівської області” поділяє територію області на сім природно-історичних районів, які у свою чергу можуть бути поділені на мікрорайони. Автор використовує терміни “географічний ландшафт”, “культурний сільськогосподарський ландшафт” [29, с. 87], але в інтерпретації загального поняття. А. Г. Зільбер, викладач Львівського університету, у тезах доповіді “До питання природно-історичного мікрорайонування (на прикладі Львівської області)”, використовує терміни “мікроландшафти” і “мезоландшафти”, які поділяє на мікрорайони [137]. М. М. Койнов, викладач Львівського університету, у тезах доповіді “Деякі питання фізико-географічного районування Прикарпаття” поділяє територію Прикарпаття на

дев'ять районів, спираючись на характер, особливості формування, морфологію і вертикальну диференціацію ландшафтів [165].

У 1952 р. на IX науковій сесії А. І. Ланько робить доповідь про “Фізико-географічне районування лівобережжя Нижнього Дніпра”, у якій головним завданням великомасштабного фізико-географічного районування лівобережжя Нижнього Дніпра називає проектування зрошувальної системи на півдні України для сільськогосподарського освоєння земель на основі сталінського плану перетворення природи. Вихідними таксономічними одиницями районування А. І. Ланько називає географічну зону і підзону, проте звертає увагу на надзвичайну різноманітність природних територіальних комплексів у межах кожної зони і підзони, що обумовлює “крайню необхідність внутрішньозонального членування території” [190, с. 13].

У 1953 р. з'являється перша ландшафтознавча публікація К. І. Геренчука (1904–1984) – українського геоморфолога і ландшафтознавця, завідувача кафедр фізичної географії Чернівецького (1947–1954), а потім Львівського (1954–1974) університетів. У статті “Природний ландшафт Прикарпаття і шляхи його перетворення”, що була написана К. І. Геренчуком у співавторстві з доцентом П. А. Кучинським [47], Прикарпаття характеризувалось як територія, що складається із шести основних комплексів, які вони назвали урочищами: 1) сучасних річкових заплав; 2) нижніх молодих терас; 3) давніх високих добре дренованих річкових терас; 4) давніх високих слабо дренованих річкових терас; 5) пасмово-хвилястих вододільних височин; 6) плоских вододільних плато з близьким заляганням гіпсів. Докладна комплексна характеристика природних умов кожного із них супроводжувалась описом господарського використання і рекомендаціями щодо їх раціонального використання і меліорації. Автори вперше використали замість застарілого терміну “мікроландшафт” термін “урочище”. Цю публікацію можна вважати і відправною точкою в історії формування чернівецького ландшафтознавчого центру.

Найважливішим виданням 1953 р. і всього даного історичного етапу (1951–1955) стала монографія “Основні питання фізичної географії” за авторством А. Г. Ісаченка – одного із фундаторів російського ландшафтознавства, а на той час доцента Ленінградського університету. Прийнято вважати, що першим

підручником з ландшафтознавства був підручник А. Г. Ісаченка “Основи ландшафтознавства і фізико-географічне районування” (1965), який В. С. Преображенський [346] назвав індикатором завершення періоду становлення вчення про ландшафт (1941–1965). Проте саме монографія 1953 р. і була для всіх радянських і зарубіжних дослідників першим докладним і систематичним описом історії розвитку і сучасного стану вчення про географічний ландшафт.

В 1954 р. були опубліковані п’ять статей українських авторів (одна стаття В. С. Гаврилюка, дві – М. М. Койнова, одна – Г. А. Зільбера і одна Ф. Е. Петруня), де висвітлювались проблеми фізико-географічного районування Ровенської, Станіславської (з 1962 р. Івано-Франківської), Львівської та Одеської областей із врахуванням концептуальних засад ландшафтного поділу території. Спеціального аналізу ці публікації не потребують. Відмітимо лише, що у роботу із фізико-географічного районування України включились географи Одеського університету, про яких мало що було чути після смерті в 1928 р. Г. І. Танфільєва.

Найбільшим урожайним на ландшафтознавчі публікації виявився 1955 р., коли світ побачили 16 публікацій. Особливої уваги заслуговує стаття К. І. Геренчука “Досвід типологічної класифікації ландшафтів Радянських Карпат”, у якій вперше характеризувалась структура гірських ландшафтів, чим були закладені основи українського гірського ландшафтознавства.

А найважливішими подіями 1955 р. стали Другий з’їзд Географічного товариства СРСР в Москві і Перша всесоюзна нарада з питань ландшафтознавства в Ленінграді. На з’їзді було заслухано 106 доповідей, проте доповіді ландшафтознавчого спрямування серед них відсутні. Можлива розгадка криється у доповіді віце-президента ГО СРСР, академіка І. П. Герасимова “Стан і завдання радянської географії на сучасному етапі її розвитку”. Характеризуючи дискусію, що розгорнулась у радянській географії в 1951–1954 рр. з приводу сучасного стану деяких теоретичних питань, він наголосив на тому, що “не зважаючи на прогресивну основу, ландшафтний напрям у сучасній фізичній географії має в даний час ще багато в чому декларативний характер, що поки не відповідає тій реальній цінності, яку йому приписують крайні його прибічники” [45, с. 70]. Тож складається враження, що усі доповіді ландшафтознавчого спрямування були

відхилені організаційним комітетом ще на етапі підготовки до з'їзду. Підтвердженням справедливості такого припущення є слова самого А. Г. Ісаченка: “Ландшафтознавцями вже накопичений значний досвід роботи в комплексних експедиціях по картуванню географічних комплексів та їх детальному вивченню, по розробці практичних рекомендацій на основі ландшафтного дослідження території, а також по ландшафтному районуванню ... Украй прикро, що всі ці питання, що викликають живий інтерес географічної громадськості, не знайшли місця в повістці II з'їзду Географічного товариства, що відбувся на початку 1955 року” [141, с. 414].

15-17 лютого 1955 р. в Ленінграді відбулась Перша всесоюзна нарада з ландшафтознавства. Ф. М. Мільков [247], В. С. Преображенський і В. З. Макаров [346] вважають цю нараду надзвичайно важним рубежем, якій визначив початок російського ландшафтознавства як наукової дисципліни. У роботі наради прийняли участь біля 60 осіб, але доповіді зробили лише А. Г. Ісаченко, Ф. М. Мільков і Ю. М. Цесельчук, після чого відбулось їх обговорення. Основними завданнями ландшафтознавства були названі: “1) роль ландшафтознавця в комплексних географічних дослідженнях, його зв'язок з представниками часткових географічних дисциплін і з економіко-географом; 2) роль ландшафтознавця у розробці заходів раціонального господарського використання та організації території; 3) ландшафтне картографування (польова ландшафтна зйомка); 4) стаціонарне та напівстаціонарне вивчення життя географічного ландшафту, тобто його структури і динаміки; 5) камеральні методи дослідження ландшафту; 6) типологія елементарних географічних комплексів (фацій, урочищ) та її зв'язок з якісною оцінкою земельних угідь; 7) кадастр географічних ландшафтів; 8) типологія географічних ландшафтів; 9) ландшафтне районування” [141, с. 414-415].

В обговоренні прийняли участь 19 науковців. Аналіз виступів кожного неможливий, але на одному вважаємо за необхідне зупинитись. К. Г. Раман (Рига) повідомив про деякі підсумки польових досліджень ландшафтів, які кафедра фізичної географії Латвійського державного університету проводить із 1949 р. Важливим аспектом цих досліджень було врахування впливу людини, для чого був введений поділ ландшафтів за ступенем

впливу людини. За час, що минув після припинення підсічної системи землеробства, на думку К. Г. Рамана, на розвиток географічного ландшафту одночасно впливали два процеси: антропогенний, який приводив до віддалення особливостей географічного ландшафту від природного стану, і процес ренатуралізації або відновлення після зменшення або припинення людської діяльності, коли відбувається повернення географічного ландшафту до природного стану. Територіальні сукупності фацій, що в різній мірі змінені людською діяльністю, К. Г. Раман запропонував називати місцевостями і виділив три ступеня їх перетворення: 1) мало зачеплені місцевості, де домінують природні або корінні фації; 2) середньо зачеплені місцевості, де домінують регенеративне або слабо окультурені фації; 3) сильно перетворені місцевості, де домінують окультурені фації [376, с. 457].

Основним напрямом досліджень було фізико-географічне районування: йому присвячено 23 публікації (додаток А, табл. А. 1). Решта описували територіальну організацію або історію розвитку ландшафтів (рис. 5. 1).

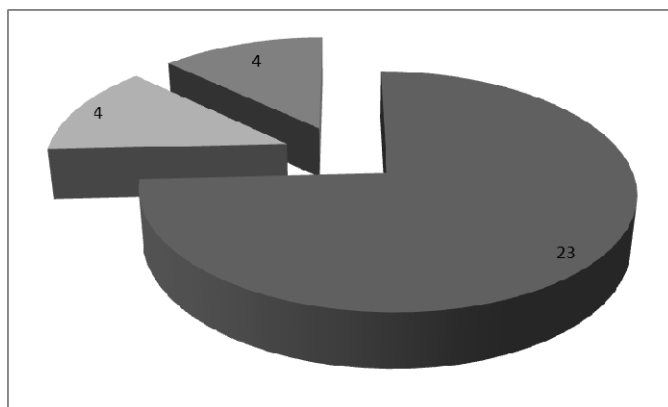

Рис. 5.1. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1951–1955 рр.: 1 – фізико-географічне районування; 2 – історія розвитку ландшафтів; 3 – територіальна організація ландшафтів.

Концептуальна база ландшафтознавства поповнилась концепціями ландшафтного районування (Ф. М. Мільков, 1955) та антропогенних змін географічного ландшафту (К. Г. Раман, 1955).

Понятійно-термінологічна система набула значних розмірів і виникла проблема неузгодженості у розумінні одних і тих же термінів у різних авторів, що заважало розвиткові

ландшафтознавства і викликало критичні зауваження з боку представників суміжних наукових галузей. Суперечки точились переважно навколо назв і змісту великих і малих одиниць територіального поділу. В. К. Жучкова у своєму виступі на Першій Всесоюзній нараді з питань ландшафтознавства висловила побажання, “щоб в цій області вченні пішли один одному на зустріч і домовились; тоді молодим географам не буде потреби видумувати нові терміни, вони зможуть користуватись тими, які будуть рекомендовані авторитетною нарадою” [376, с. 465].

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1951–1955 рр., стала стаття К. І. Геренчука і П. А. Кучинського “Природний ландшафт Прикарпаття і шляхи його перетворення” (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1951–1955 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	К. И. Геренчук, П. А. Кучинский	Природный ландшафт Прикарпаття и пути его преобразования // Ученые записки Черновицкого ун-та. – Т. X. Сер. геол.-географ. наук. – Вып. 3. – 1953.	10
2	К. И. Геренчук	Опыт типологической классификации Прикарпатских ландшафтов // Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту. – Вип. 5. Ч. 2. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1955.	6
3	О. В. Поривкіна	До питання про фізико-географічне районування Полісся УРСР // Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1955.	4

Перші ландшафтознавчі центри почали формуватись у Київському (1951 р.), Львівському (1951 р.), Чернівецькому (1951) та Одеському (1954 р.) університетах, якщо за точку відліку

приймати появу перших публікацій ландшафтознавчого спрямування. Розподіл річної кількості публікацій між ними в 1951–1955 рр. представлений у додатку А (табл. А.2) і на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Розподіл річної кількості публікацій між українськими ландшафтознавчими центрами в 1951–1955 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Чернівецький університет; 4 – Одеський університет.

Розвиток фізико-географічного районування України (1956–1961 рр.)

Найважливішою подією 1956 р. стала Друга всесоюзна нарада з ландшафтознавства пройшла з 31 травня по 3 червня у Львові. На нараді було заслухано 29 доповідей, в обговоренні яких прийняло участь біля 50 осіб. М. А. Солнцев у виступі “Сучасний стан і завдання радянського ландшафтознавства” [383] звернув увагу на важливу закономірність, що обумовила труднощі у розвитку ландшафтознавства і різку, не завжди справедливую критику ландшафтознавчого напрямку. Шляхи розвитку фізичної географії історично формувались так, що в області теорії представники цієї науки тривалий час займались вивченням загальних закономірностей розвитку географічної оболонки в цілому, ігноруючи вивчення закономірностей розвитку тих порівняно невеликих територіальних одиниць, серед природи яких живе і веде своє господарство людина. І в цьому відношенні набагато відстали від інших природничо-історичних наук (геології, ботаніки, зоології, ґрунтознавства та ін.), які спочатку вивчали види та їх місцеві

угруповання, а потім широкі планетарні закономірності. Важливим для розуміння історичного поступу ландшафтознавства був тезис доповіді про те, що інтерес до ландшафтознавства, який значно виріс, проявився насамперед у тому, що такого роду дослідженнями тепер займаються не одиниці, а багато радянських географів. Серед таких дослідників М. А. Солнцев відмітив і українських – К. І. Геренчука, С. Л. Луцького, М. М. Койнова і Г. А. Зільбера. Серед університетів, що вже проводять ландшафтознавчі дослідження колгоспних і радгоспних земель, М. А. Солнцев назвав Львівський університет.

Із доповіддю “Питання середньомасштабного картографування ландшафтів” виступів К. І. Геренчук, і почав її зі слів, що “сучасний етап у розвитку радянського ландшафтознавства характеризується переходом від дискусій, частенько умоглядних, нерідко схоластичних і тому безплідних, до вирішення практичних питань, до перевірки теоретичних положень практичним досвідом” [49, с. 105]. Нагадав слова Л. С. Берга про важливість карти як початку і кінця ландшафтознавчих досліджень і наголосив на тому, що подальший розвиток теорії ландшафтознавства тісно пов’язаний із розвитком ландшафтного картографування, з тим, наскільки швидко і серйозно ми приступимо до польового вивчення і картографування ландшафтів. Головна проблема, на думку К. І. Геренчука, полягала не в тому, як картографувати, а в тому, що картографувати. У зв’язку з цим, він наголосив на тому, що на картах мають зображуватися типологічні категорії природних комплексів – фації, урочища, місцевості і ландшафти, і наявний досвід свідчить, що типологічне картографування географічних комплексів не тільки теоретично виправдане, але і практично доступне кожному географу-ландшафтознавцю.

Найповніше уявлення про морфологічні частини ландшафту, відмічає К. І. Геренчук, розробив М. А. Солнцев, який виділив у якості морфологічних частин ландшафту фацію, урочище і ланку, як проміжну градацію між фацією і урочищем. Практика власних досліджень, зауважує К. І. Геренчук, говорить про те, що у природі спостерігаються морфологічні частини ландшафту більш складного складу, ніж урочища, для позначення яких найбільш придатним терміном він вважає термін “місцевість”: “Структура географічного ландшафту – це порядок взаємного, абсолютно визначеного

розміщення його морфологічних частин – фацій, урочищ і місцевостей” [48, с. 371]. Згодом це визначення стали застосовувати до поняття “будова ландшафту”, а поняття “структура ландшафту” суттєво змінила свій зміст і сьогодні трактується як характер внутрішніх взаємозв’язків між природними компонентами і природними комплексами, що складають ландшафт. Мабуть, це той випадок, коли доцільніше було би підібрати новий термін, а не переінакшувати вже усталений.

У рішеннях Наради відмічається, що “за минулий рік після Першої наради в Ленінграді інтерес до ландшафтознавства значно виріс і повисилась активність ряду наукових установ в області розробки теорії і методів ландшафтних досліджень” [359, с. 497]. Серед основних розділів ландшафтознавства, що потребують подальшої розробки, названі: структура природних комплексів різного рангу; генезис і динаміка природних комплексів; роль окремих компонентів середовища і зовнішніх чинників у розвитку природних комплексів; принципи ландшафтного районування і класифікації таксономічних одиниць; взаємодія природних і суспільних закономірностей у розвитку природних комплексів, змінених діяльністю людини; принципи ландшафтних досліджень і районування гірських країн.

Нарада схвалила рішення про скликання навесні 1957 р. всесоюзної наради з питань фізико-географічного районування СРСР для цілей перспективного планування сільського господарства. У зв’язку з цим слід відмітити непересічне значення низки Міжвузівських нарад з районування для сільського господарства, організованих Комісією з координації робіт вузів по районуванню СРСР для сільського господарства відповідно до наказу Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. Республіканська наукова нарада з природно-історичного районування Української РСР для цілей сільського господарства проходила з 4 по 9 червня 1957 р. на географічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Нарада мала на меті розглянути питання про принципи та методи природно-географічного районування Української РСР для планування сільського господарства. В роботі Наради прийняли участь представники 56 навчальних, наукових і виробничих установ. Від Київського університету на пленарному засіданні

виступили В. П. Попов, О. М. Маринич, А. І. Ланько та О. В. Поривкіна, які відмітили, що розвиток сільського господарства УРСР, покращення його розміщення і ліквідація шаблонного підходу до питань планування роблять найважливішим завданням географічної науки фізико-географічне районування території республіки. Основною метою такого районування зрештою, зазначили доповідачі, “має бути встановлення меж територіальних природних комплексів від вищого до нижчого порядку та виявлення основних властивостей географічного середовища, що відрізняють ці комплекси і мають першочергове значення для сільського господарства” [339, с. 7-8]. У рішеннях Наради наголошувалось, що “основним методом виявлення фізико-географічних одиниць має бути метод складання ландшафтно-типологічних карт та аналіз морфологічної структури. Проте, враховуючи те, що ландшафтно-типологічна зйомка не може бути проведена в найближчі роки на великих територіях, було рекомендовано застосовувати метод аналізу і співставлення спеціальних карт: геологічних, геоморфологічних, кліматичних, ґрунтових, геоботанічних і схем галузевого природного районування.

7-12 червня 1958 р. у Тбілісі відбулась Третя всесоюзна нарада з ландшафтознавства. На нараді було заслухано 47 доповідей, 9 з яких належали представникам України. М. М. Рибин (Чернівецький університет) розповів про досвід класифікації і типізації ландшафтів, М. А. Чижов – про поділ території Подільського плато на дві підпровінції, що у свою чергу поділяються на ландшафтні (фізико-географічні) райони: горбисто-пасмовий ландшафт Подільського пасма, Придністровський ландшафт і т. д. П. М. Цись (Львівський університет) наголосив на тому, що у гірських країнах морфологічна структура ландшафтів визначається рельєфом і закономірностями його вертикального і горизонтального розчленування, а в окремих випадках може бути обумовлена літологією, а П. В. Климович (Львівський університет) охарактеризував як чинник розвитку ландшафтів карстові процеси, які змінюють товщу крейдових відкладів, що призводить до зміни рельєфу і, як слідство, зміни ландшафту. М. Д. Орел (Львівський університет) розповів про те, що виділив у долинах річок два типи ландшафтів – гірський і передгірний, які поділяються на типи

місцевостей і урочищ. К. І. Геренчук і П. В. Климович відмітили тісний зв'язок між агровиробничими групами земельних угідь і морфологічними частинами ландшафту – типами урочищ і місцевостями, що значно полегшує картування ґрунтів і польове визначення їх агровиробничих груп [397].

17-26 серпня 1959 р. в Ризі відбулась Четверта всесоюзна нарада з ландшафтознавства. У роботі наради прийняли участь ландшафтознавці з усіх союзних республік. На нараді було заслухано 60 доповідей. Українське ландшафтознавство представляли К. І. Геренчук, М. М. Койнов (Львівський університет), А. С. Кара-Моско, О. М. Маринич, Н. П. Сирота (Київський університет), Л. І. Воропай, М. Г. Зеланд, М. С. Кожурина, М. О. Куниця, М. М. Рибин (Чернівецький університет), Т. П. Федорченко (Одеський університет), М. П. Демченко (Харківський університет) і М. А. Чижев (вчитель, Львівська область). Нарада визнала, що першочерговим завданням радянських ландшафтознавців є подальший розвиток методики ландшафтних досліджень і впровадження їх результатів у різні галузі народного господарства [143, с. 568].

З 30 січня по 73 лютого 1960 р. у Києві проходив Третій з'їзд ГО СРСР. У роботі з'їзду взяли участь 1100 осіб. Наукова частина програми з'їзду містила шість комплексних наукових проблем, дві з яких стосувались проблем ландшафтознавства. В резолюції по симпозіуму “Природне (фізико-географічне) районування країни для цілей сільського господарства” було відмічено, що “ґрунтовний і цілеспрямований комплекс досліджень по фізико-географічному районуванню для цілей сільського господарства проведений колективом географів державних університетів Української РСР” [360, с. 58]. В резолюції по симпозіуму “Загальна теорія і практичне застосування методів ландшафтознавства” відмічено, що польові ландшафтознавчі дослідження набувають все більшого розмаху і вже сформувалось декілька географічних центрів (Ленінград, Москва, Львів, Рига), що займаються систематичним, а не від випадку до випадку, дослідженням ландшафтів значних територій [360, с. 62-63].

З 25 серпня по 3 вересня 1961 р. у Москві пройшла П'ята Всесоюзна нарада з ландшафтознавства. П'ять із 226 осіб, що були присутні, представляли Львівський (К. І. Геренчук, П. В. Климович,

М. Д. Орел, З. І. Яцюк) і Чернівецький (Я. Р. Дорфман) університети. Основними проблемами обговорення були теоретичні проблеми ландшафтознавства, методика ландшафтознавчих досліджень і прикладне ландшафтознавство. Із теоретичних проблем головними проблемами були зміст ландшафтознавства як науки, зміст терміну “ландшафт”, якісні відмінності між географічними одиницями і виділення основної із них, морфологія, динаміка і класифікація ландшафтів. З. В. Дашкевич, автор інформаційного повідомлення про результати Наради, серед доповідей з прикладного ландшафтознавства відмітив і дві доповіді українських ландшафтознавців – “Досвід застосування ландшафтного аналізу для якісної оцінки земель” (М. Д. Орел, П. В. Климович, З. І. Яцюк) і “Досвід застосування ландшафтного аналізу у розробці перспективного плану розвитку м. Чернівці” (Я. Р. Дорфман) [97, с. 97].

Ландшафтознавчі дослідження в 1956–1961 рр. велись за 11 напрямками (*додаток А, табл. А.3*). Значне збільшення кількості напрямів досліджень обумовило необхідність їх систематизації за трьома основними проблемними полями: 1) об’єктно-предметне поле; 2) концептуально-методичне поле; 3) прикладне поле. Аналіз розподілу публікацій між ними показав значну перевагу досліджень об’єктно-предметного поля ландшафтознавства (110 публікацій) над дослідженнями концептуально-методичного (8 публікацій) і прикладного полів (8 публікацій) (*рис. 5.3*). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась фізико-географічному районуванню, результати якого були висвітлені у 58 публікаціях (*рис. 5.4*). Другими за значимістю були дослідження територіальної організації ландшафтів – 44 публікації. Із них 17 висвітлювали питання методики зйомки і картографування ландшафтів. І це було значним кроком уперед, якщо прийняти до уваги, що на попередньому етапі не було жодної публікації з цього напрямку досліджень. 2 із цих 17-ті публікацій вперше для радянської географії були присвячені дослідженню морфологічної структури гірських ландшафтів (П. М.Цись, 1958; Г. П. Міллер, 1961).

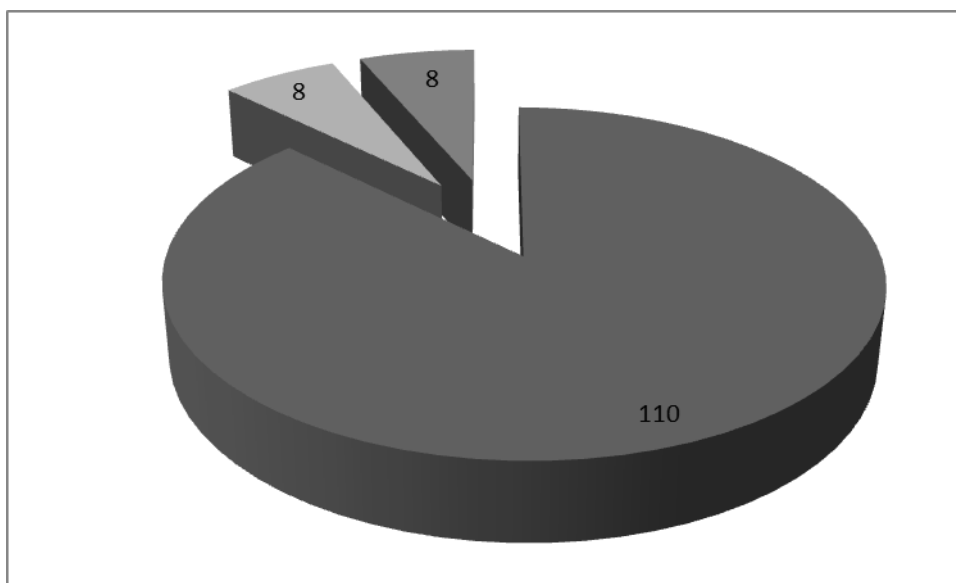

Рис. 5.3. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1956–1961 рр.: 1 – об’єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

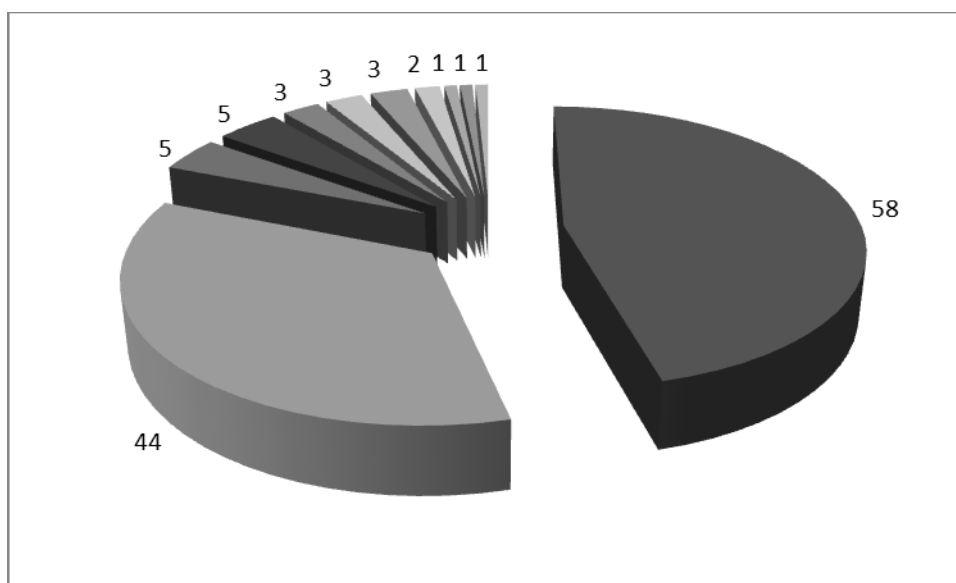

Рис. 5.4. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1956–1961 рр.: 1 – фізико-географічне районування; 2 – територіальна організація ландшафтів; 3 – сільськогосподарська оцінка ландшафтів; 4 – теорія і методика ландшафтознавства; 5 – історія розвитку ландшафтів; 6 – компонентний склад ландшафтів; 7 – історія ландшафтознавства; 8 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 9 – антропогенні зміни ландшафтів; 10 – фізико-географічні процеси в ландшафтах; 11 – планувально-проектувальна оцінка ландшафтів; 12 – ландшафтознавча освіта.

Забігаючи наперед відмітимо, що в 2004 р. у статті “Точки росту та напрямки розвитку українського ландшафтознавства” М. Д. Гродзинський напише, що “характерною рисою вітчизняного ландшафтознавства завжди була чітко виражена регіональна спрямованість досліджень” [74, с. 178]. Результати аналізу масиву публікацій українських авторів за 1956–1961 рр. показують цілковиту справедливність такого висновку, оскільки, за великим рахунком, до регіональних досліджень ландшафтів можуть бути віднесені і 53 публікації з питань фізико-географічного районування України і 25 публікацій, що висвітлювали результати дослідження територіальної організації ландшафтів.

Звертає на себе увагу поява перших публікацій, присвячених теоретичним проблемам ландшафтознавства. Концепції морфологічної структури ландшафту присвячені роботи професорів Львівського університету К. І. Геренчука (1956, 1957, 1959, 1961) і П. М. Цися (1959), а також доцента (з 1974 р. – професора) Харківського університету С. І. Проходського (1961).

Пануючою дослідницькою парадигмою залишилась ландшафтознавча. Завдяки Всесоюзним нарадам, вона зміцнила свої позиції і вже не викликала відвертого неприйняття. У зв’язку з цим С. В. Калесник у своєму виступі на V Всесоюзній нараді з ландшафтознавства відмітив, що “суперечки про зміст терміна “ландшафт” – по суті термінологічні суперечки, бо зараз вже ніхто не сумнівається в реальності тієї географічної одиниці, яку більшість дослідників називають ландшафтом” [361, с. 97].

Концептуальне поле ландшафтознавства поповнилось концепцією міських ландшафтів. Пріоритет у її розробці належить Я. Р. Дорфману – співробітнику Чернівецького університету та учню К. І. Геренчука. Її зміст полягає у припущенні, що поділ міст на окремі райони і навіть мікрорайони з різним плануванням і різною мірою забудови обумовлений структурою і властивостями фізико-географічних комплексів, які складають їх територію [122]. З’явилась також перша публікація українського автора, присвячена дослідженню антропогенних змін ландшафтів. Доцент Львівського університету С. Л. Луцький у статті “Роль діяльності людини у формуванні і зовнішньому обліку сучасних ландшафтів західних

областей УРСР” [197] докладно охарактеризував чинники антропогенного впливу на природні ландшафти західних областей УРСР і виділив в залежності від виду і сили впливу п’ять типів місцевостей.

Методичний апарат ландшафтознавства рідко описувався у публікаціях 1956–1961 рр. Одною із них була стаття К. І. Геренчука “Питання середньомасштабного картографування ландшафтів” [49], де розглядається питання про найбільш доцільний масштаб польових досліджень і ландшафтних типологічних карт, про категорії географічних комплексів, що мають бути відображені на ландшафтних картах, про способи складання та оформлення таких карт, про ландшафтний профіль як обов’язкову складову зображення географічних комплексів. Методика дослідження міських ландшафтів наводиться у доповіді Я. Р. Дорфмана на П’ятій Всесоюзній нараді з питань ландшафтознавства в Москві. Головною одиницею територіального поділу міста Я. Р. Дорфман визначив тип місцевості, проте основним показником при їх виділенні був не характер їх забудови, як це буде потім у Ф. М. Мількова та його послідовників, а їх природна генетична основа – фізико-географічні умови, оскільки саме фізико-географічні умови території “обумовлюють поділ міст на окремі райони і навіть мікрорайони, з різним плануванням і різним ступенем забудови” [122, с. 190]. У статті розміщена “Ландшафтна карта міста Чернівці”, яка стала одною з перших карт міських ландшафтів в історії радянського ландшафтознавства. Згодом цей досвід використає Ф. М. Мільков, про що свідчить його посилання на працю Я. Р. Дорфмана у монографії “Ландшафтна географія і питання практики” [244]. У доповіді Я. Р. Дорфман також зазначив, що “для даної доповіді, що носить лише оглядовий характер, були використані матеріали аерофотозйомки міста ...” [122, с. 190]. Це дає змогу стверджувати, що вже на початку 1960-х рр. науковці Чернівецького університету застосовували методику дешифрування аерофотознімків для складання карт міських ландшафтів.

Продовжував формуватися понятійно-термінологічний апарат ландшафтознавства. С. В. Калесник у виступі на Четвертій нараді з питань ландшафтознавства в Ризі (1959) наголошував, що

досягненню повної єдності у методиці ландшафтознавчих досліджень сильно заважає невпорядкованість термінології і запропонував створити спеціальну комісію для уніфікації ландшафтознавчої термінології. П'ята нарада з ландшафтознавства у Москві зобов'язала Постійну комісію Всесоюзного географічного товариства з ландшафтної термінології представити на обговорення Шостої Всесоюзної наради з ландшафтознавства проект уніфікації основних термінів і понять ландшафтознавства [361, с. 101]. Проте єдності у поглядах на перелік і зміст основних термінів і понять досягнути не вдалося. Так, С. В. Калесник у виступі “Сучасний стан вчення про ландшафти” на III з'їзді Географічного товариства СРСР зауважує, що “під ландшафтом слід розуміти географічний індивідуум. Для типологічної характеристики у якості вихідної одиниці систематики рекомендується обрати термін “від ландшафту”. У відповідь М. А. Гвоздецький публікує статтю “Про типологічне розуміння ландшафту” (1958). А. Г. Ісаченко і у статті “Про так зване типологічне розуміння ландшафту” (1960) піддає критиці наукові уявлення М. А. Гвоздецького. М. А. Гвоздецький відповідає А. Г. Ісаченку статтею “На захист типологічного розуміння ландшафту” (1961). А. Г. Ісаченко і С. В. Калесник вдвох публікують статтю “З приводу статті М. А. Гвоздецького “На захист типологічного розуміння ландшафту” (1961).

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком під час етапу (до обрахунку брались усі посилання із 1956 по 2012 рр.), стала стаття К. І. Геренчука “Про морфологічну структуру географічного ландшафту” (1956) (*табл. 5.2; додаток А, табл. А.4*). 7 із 19 посилань на цю публікацію були зроблені відомими зарубіжними авторами (С. П. Альтер, В. С. Жекулін, О.М. Казакова, А. М. Канонніков, Ф. М. Мільков, К. М. Петров, Н. Г. Сухова). Примітно, що другою і третьою публікаціями за кількістю посилань також стали статті К. І. Геренчука, що робить його найбільш затребуваним українським автором етапу.

Таблиця 5.2

**Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1956–1961 рр.**

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	К. И. Геренчук	О морфологической структуре географического ландшафта // Изв. ВГО. – 1956. – Т. 88. – Вып. 4. – С. 370-376.	21
2	Геренчук К.И.	Вопросы среднемасштабного картографирования ландшафтов // Научн. зап. Львов. ун-та. Т. 40. – 1957. – Вып. 4. – С. 105-113.	19
3	Чижов М.А.	Український лісостеп: Фізико-географічний нарис. – К.: Рад. школа, 1961. – 304 с.	14

Ландшафтознавчі центри функціонували у Львівському, Київському, Одеському і Чернівецькому університетах і почали формуватись у Харківському і Дніпропетровському університетах, а також Сімферопольському педінституті (рис. 5.5; додаток А, табл. А. 5).

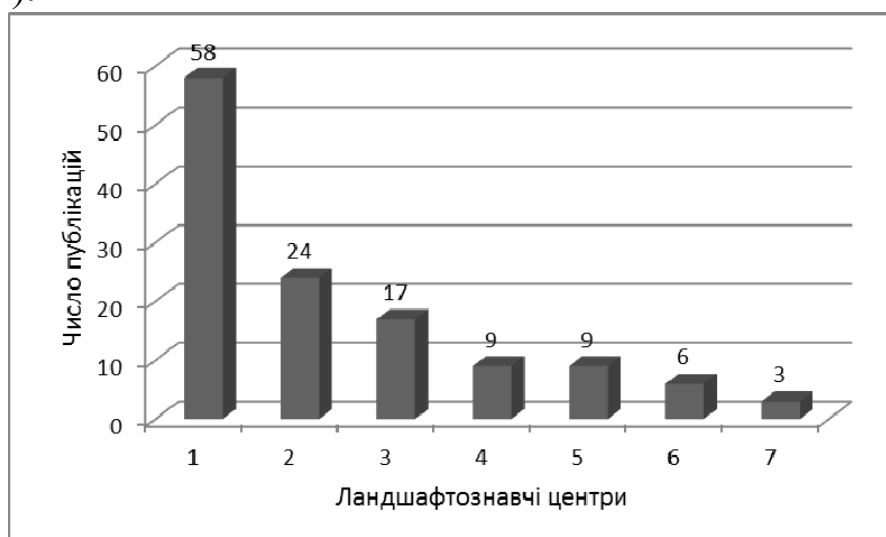

Рис. 5.5. Розподіл річної кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1956–1961 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Одеський університет; 4 – Харківський університет; 5 – Чернівецький університет; 6 – Сімферопольський педінститут; 7 – Дніпропетровський університет.

У 1956 р. М. М. Койновим була захищена кандидатська дисертація “Фізико-географічна характеристика Станіславської області” під науковим керівництвом проф. К. І. Геренчука, тож 1956 р. можна вважати роком зародження першої української ландшафтознавчої школи К. І. Геренчука.

Велику координуючу й організуючу роль на цьому етапі зіграли III з'їзд Географічного товариства СРСР, II, III, IV і V Всесоюзні наради з ландшафтознавства і Республіканська наукова нарада з природно-історичного районування Української РСР для цілей сільського господарства.

Уявлення про перелік проблем, що розв'язувались на цьому етапі зарубіжним ландшафтознавством, дає стаття “Основна інформація про концепцію ландшафту” Н. Кароля, девін аналізує значення слова “ландшафт”, характер ландшафту, його будову як частини земної кори, рівні інтеграції і конкретні критерії, географію як науку про ландшафт. При цьому ландшафт, на думку автора, як реальний об'єкт є лише “фікцією”, “дослідницькою гіпотезою”, а сам термін пропонує замінити терміном “геомер”, який краще відповідає його змісту як частини геосфери [445, с. 93-94].

Завершення фізико-географічного районування України (1962–1966 рр.)

5-8 червня 1962 р. у Москві відбулась IV Міжвузівська нарада з районування для сільського господарства, проведена Комісією з координації робіт вищих навчальних закладів з районування СРСР для сільського господарства. На нараді з доповіддю “Про роботи по фізико-географічному районуванню Української РСР для цілей сільського господарства” виступили В. П. Попов і А. І. Ланько. Вони зазначили, що для ув'язки матеріалів районування по окремим частинам України була прийнята попередня робоча схема фізико-географічного районування, розроблена науковцями Київського університету (А. І. Ланько, О. М. Маринич, В. П. Попов, О. В. Поривкіна), а науково-методичне бюро розробило план, програму і загальні методичні рекомендації по фізико-географічному районуванню Української РСР. Протягом 1961 – 1962 рр. усі авторські колективи університетів і педінститутів

України працювали над складанням монографії по фізико-географічному районуванню України у відповідності із узгодженим проспектом і схемою районування, а також продовжували уточнювати виділення фізико-географічних областей, підобластей і районів на основі аналізу ландшафтно-типологічної структури території [340].

2-9 вересня 1963 р. в Алма-Аті відбулась VI Всесоюзна нарада з ландшафтознавства, що була організована Казахським філіалом Географічного товариства СРСР і Відділом географії Академії наук Казахської РСР. На нараді було заслухано 54 доповіді із загальних питань ландшафтознавства гірських країн, методиці ландшафтознавчих досліджень і картографуванню ландшафтів, геофізиці і геохімії ландшафтів, прикладному ландшафтознавству. За повідомленням В. М. Чупахіна, у доповідях із загальних питань ландшафтознавства гірських країн (М. А. Гвоздецького, І. П. Герасимова, К. І. Геренчука, А. Г. Ісаченка, Е. М. Мурзаєва, В. М. Чупахіна) було достатньо чітко показано, що найбільш специфічною закономірністю ландшафтної диференціації гір є висотна зональність (поясність). Але структура ландшафтних зон має розглядатись на фоні відповідної широтної ландшафтної зони і довготно-кліматичного сектора. В. М. Чупахін також зауважив, що при ландшафтному картографуванні гірських територій, особливо середнього і дрібного масштабів, шлях опису фацій та урочищ, про який казав у своєму виступі К. І. Геренчук, є достатнім. “Необхідно підходити до ландшафтної диференціації гір як “знизу, так і “зверху”, тобто ґрунтуватися і на аналізі морфологічної структури ландшафту, і на вивченні його найбільш загальних фізико-географічних закономірностей (ландшафтної ярусності і висотної ландшафтної зональності)” [426, с. 7].

В 1964 р. відбулось відразу два з'їзди – I з'їзд Українського географічного товариства і IV з'їзд Географічного товариства СРСР. I з'їзд Українського географічного товариства пройшов в Києві 20-24 березня 1964 р. На пленарному і секційних засіданнях було заслухано і обговорено 332 наукові доповіді. Шість із них мали ландшафтознавче спрямування, що представляється вкрай обмеженим і не репрезентує тодішній стан розвитку

ландшафтознавства в республіці. О. М. Маринич у доповіді “Географічна наука в Українській РСР та її сучасні завдання” [205] відмітив, що ландшафтознавчі дослідження, які все ширше розгортаються у Радянському Союзі, успішно проводяться і в Україні. З ландшафтознавчими дослідженнями тісно пов’язані роботи по фізико-географічному районуванню і в останні роки, зазначив О. М. Маринич, українські географи значну увагу приділяли розробці принципів і методів фізико-географічного районування. Ці роботи набувають особливого значення для оцінки земель, яка потребує всебічного врахування місцевих фізико-географічних умов.

У доповіді А. І. Ланька із співавторами “Вивчення фізико-географічних процесів на ландшафтній основі (на прикладі Придніпров’я” [191] зазначено, що боротьба із негативними природними явищами є одним із важливих заходів у системі інтенсифікації сільського господарства. За характером та інтенсивністю прояву ці явища носять зональний і місцевий характер, що потребує диференціації заходів по боротьбі з ними стосовно до місцевих фізико-географічних умов. У зв’язку з цим винятково важливого значення набуває фізико-географічне районування і складання ландшафтних карт. Авторами також відмічено, що з 1957 р. ландшафтною зйомкою в різних масштабах охоплено більшу частину території України, що є заслугою науковців Київського, Львівського, Одеського, Харківського і Чернівецького університетів, а також Кримського педагогічного інституту.

У доповіді П. Г. Шищенко “Природні комплекси Лівобережного Полісся України та його фізико-географічне районування” наводиться класичний зразок фізико-географічного районування на ландшафтній основі, коли районування ведеться “знизу” і спочатку складається карта ландшафтних комплексів, а потім на її основі виділяються одиниці фізико-географічного районування. Шляхом польових ключових і маршрутних досліджень автором складена ландшафтна карта лівобережного Полісся України, на якій виділені урочища і місцевості. “Критеріями для виділення місцевостей, – зауважує

П. Г. Шищенко, – є чітко виражені форми мезорельєфу (тераса, моренно-зандрова вододільна рівнина, лесовий останець), зміни в літології антропогенових відкладів, глибина і характер залягання корінних порід” [432, с. 59].

25-29 травня 1964 р. в Москві пройшов IV з’їзд Географічного товариства СРСР. Українські ландшафтознавці були представлені лише доповіддю Н.Б.Вернандер із співавторами “Фізико-географічні процеси, несприятливі для сільського господарства, і заходи боротьби із ними”.

В 1965 р. вийшов друком підручник “Основи ландшафтознавства і фізико-географічне районування” за авторством А. Г. Ісаченка, що став першим радянським підручником з ландшафтознавства. Ми вже відмічали, що фактично таким підручником з 1953 р. була монографія того ж автора “Основні питання фізичної географії”, проте формальний навчальний статус мали саме “Основи ландшафтознавства ...”. Дуже велике значення появі цього підручника надавав В. С. Преображенський, який вважав його індикатором закінчення періоду становлення ландшафтознавства як наукового вчення і початку періоду розгортання ландшафтознавства.

1966 р. ознаменувався виходом у світ двох узагальнюючих праць, що мали помітний вплив на подальший розвиток українського ландшафтознавства. Монографія “Українські Карпати” (1966) за авторством співробітників Чернівецького університету доц. Л. І. Воропай і проф. М. О. Куниці містила докладну і всебічну характеристику всіх компонентів природи гірської країни і вперше для подібного роду українських видань – опис ландшафтів і фізико-географічне районування регіону [34].

Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць “Географічні ландшафти України” (1966) включає 16 наукових статей, 14 з яких належать українським авторам. Стаття К. І. Геренчука “Прикладні питання радянського ландшафтознавства” висвітлює теоретичні основи практичного застосування ландшафтознавчого підходу і узагальнює досвід прикладних ландшафтознавчих досліджень в Україні. “Для

виконання великомасштабного районування, – зауважує К. І. Геренчук, – вже малопридатними були такі “класичні” методи, як накладання чи метод провідного фактора. Для внутрішньорайонного поділу адміністративних районів, а тим більш для організації території колгоспів і радгоспів необхідне виявлення досить дрібних природних комплексів типу урочищ і місцевостей” [52, с. 5-6]. Помітних успіхів, зазначає К. І. Геренчук, досягло ландшафтознавство в галузі районних планувань і містобудівництва. Терміни “ландшафтна архітектура”, “містобудівельний ландшафт”, “міський ландшафт”, “організація ландшафту” широко використовуються архітекторами, проектантами міст і приміських зон тощо.

Ландшафтознавчі дослідження в 1962–1966 рр. велись за 16 напрямками (додаток А, табл. А.6). Аналіз розподілу публікацій показав значну перевагу досліджень об’єктно-предметного поля (76 публікацій) над дослідженнями концептуально-методичного (10 публікацій) і прикладного полів (28 публікацій) ландшафтознавства, проте збільшилась кількість публікацій з прикладного ландшафтознавства (рис. 5.6). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась фізико-географічному районуванню, хоча його перевага над рештою напрямів вже не була такою відчутною – 30 публікацій (рис. 5.7).

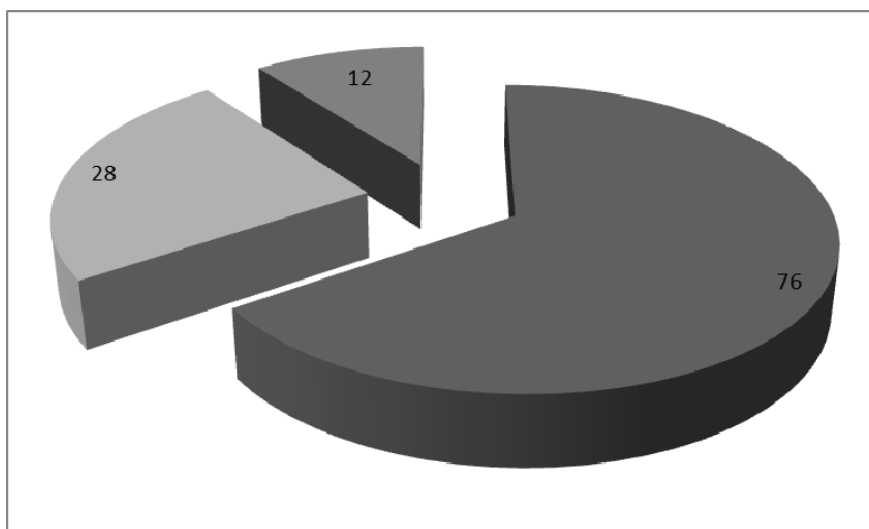

Рис. 5.6. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1962–1966 рр.: 1 – об’єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

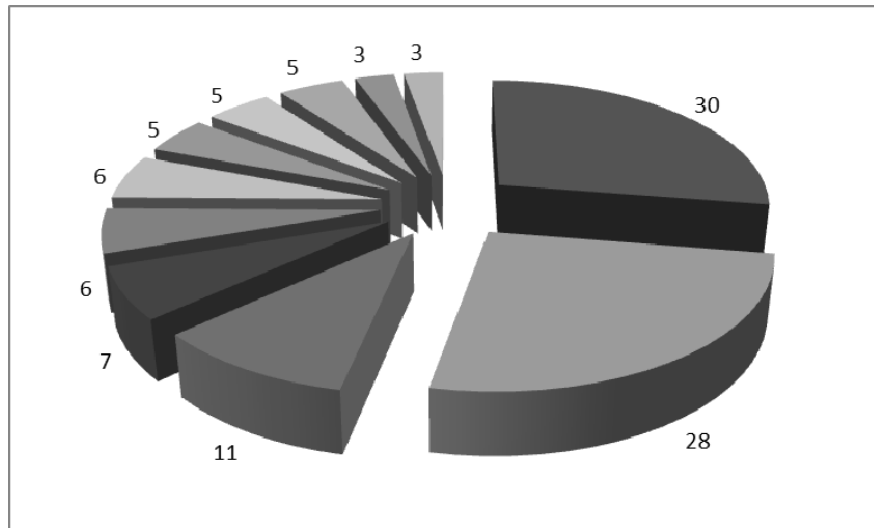

Рис. 5.7. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1962-1966 рр.: 1 – фізико-географічне районування; 2 – територіальна організація ландшафтів; 3 – сільськогосподарська оцінка ландшафтів; 4 – фізико-географічні процеси в ландшафтах; 5 – компонентний склад ландшафтів; 6 – планувально-проектувальна оцінка ландшафтів; 7 – організація ландшафтознавства; 8 – раціональне використання ландшафтів; 9 – теорія ландшафтознавства; 10 – антропогенні зміни ландшафтів; 11 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 12 – функціонування і динаміка ландшафтів.

О. М. Маринич у доповіді на I з'їзді Українського географічного товариства у 1964 р. відмічав, що “географи університетів і педінститутів України опублікували значну кількість праць з питань фізико-географічного районування.

Зведена робота по всій території республіки, виконана цими колективами, готується до друку” [205, с. 8]. Монографія “Фізико-географічне районування Української РСР” побачить світ лише у 1968 р. Проте на момент, коли були сказані ці слова, завдання із фізико-географічного районування було у цілому виконане, з чим мабуть і пов'язане зниження кількості публікацій з цього напрямку. Факт завершення робіт із фізико-географічного районування території України, озвучений керівником авторського колективу, дозволяє визначити відрізок часу із 1962 по 1966 рр. як завершальний етап періоду фізико-географічного районування України.

Як і на попередньому етапі, другими за кількістю публікацій були дослідження територіальної організації ландшафтів – 28 публікацій. Із них 11 публікацій висвітлювали питання методики

польової зйомки і картографування ландшафтів. Збільшилась кількість публікацій, присвячених питанням дослідження морфологічної структури гірських ландшафтів.

Пануючою дослідницькою парадигмою була ландшафтознавча. Вона зміцнилась, позбулась недругів і набула друзів. Термінологічні дискусії не затихали, проте всі вони перебували в ландшафтознавчому полі. В. С. Преображенський пише, що в цей період формується своєрідний “ландшафтний рух” [346, с. 16].

Концептуальне поле українського ландшафтознавства поповнилось концепцією морфологічної структури гірських ландшафтів, яку розробляли львівські і чернівецькі науковці. У своєму виступі “Сучасний стан і завдання радянського ландшафтознавства” на Другій Всесоюзній нараді з питань ландшафтознавства М. А. Солнцев зауважив, що “до цього часу ще слабо вивчені ландшафти гірських країни, а між тим вони мають свою специфіку, що вимагає і особливого підходу, і особливих методів досліджень і, в даному випадку, можливо, своєї особливої спеціальної термінології” [383, с. 15]. Судячи із виступів на Третій Всесоюзній нараді в Тбілісі (1958) і Шостій Всесоюзній нараді в Алма-Аті, це завдання почали вирішувати відразу кілька наукових колективів в Москві, Воронежі, Тбілісі, Баку, Львові і Чернівцях. Але львівські і чернівецькі науковці запропонували свої концепції морфологічної структури гірських ландшафтів.

Методичний апарат поповнився методиками дослідження і картографування несприятливих фізико-географічних процесів (Н. Б. Вернандер та ін., 1964; А. І. Ланько та ін., 1966; Г. П. Міллер, 1966), містобудівних ландшафтів (Я. Р. Дорфман, 1964, 1966; М. М. Койнов, С. П. Середюк, 1966), а також дослідження і картографування природних комплексів для меліоративних цілей (П. Г. Шищенко, 1964). Була продовжена розробка методики дослідження і картографування морфологічної структури гірських ландшафтів (К. І. Геренчук, Г. П. Міллер, 1962; Г. П. Міллер, 1963, 1965).

Понятійно-термінологічна база розвивалась у тісній взаємодії із розвитком його концептуально-методологічної бази. Розвиток солнцевської концепції внутрішньої будови ландшафту супроводжувався появою в українському ландшафтознавстві термінів “морфологічна структура ландшафту”, “морфологічні

одиниці ландшафту”, “фація”, “урочище”, а також терміну “місцевість”, запропонованому українським вченим К. І. Геренчуком. В 1940 р. російський вчений С. В. Калесник ввів у ландшафтознавство поняття “структура географічного ландшафту”. Розвиваючи його, К. І. Геренчук запропонував поняття “структурна формула географічного ландшафту”, “тип морфологічної структури” (К. І. Геренчук, 1956). Ним же у понятійно-термінологічне поле українського ландшафтознавства були введені поняття “ландшафтоутворюючі фактори” і “ландшафтоутворюючі компоненти” (К. І. Геренчук, 1956). Розвиваючи цю групу понять А. І. Ланько із співавторами ввели термін “ландшафтоутворюючі процеси” (А. І. Ланько та ін., 1964). Ще відчутніше поповнення понятійно-термінологічної бази зробили прикладні напрями ландшафтознавчих досліджень. Так, дослідження для планувально-містобудівних цілей обумовило появу термінів “міський ландшафт” (Я. Р. Дорфман, 1961), “будівельні властивості ландшафту”, “інженерні властивості ландшафту”, “ландшафтно-типологічні одиниці міського ландшафту”, “забудований ландшафт”, “ландшафтно-планувальна структура”, “ландшафтна організація території”, “містобудівельна оцінка ландшафтів” (Я. Р. Дорфман, 1964, 1966), “містобудівні ландшафти”, “містобудівне ландшафтознавство” (М. М. Койнов, С. П. Середюк, 1966).

Найбільш цитованою працею стала монографія К. І. Геренчука, М. М. Койнова і П. М. Цися “Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів” (*табл. 5.3; додаток А, табл. А. 7*). Аналіз розподілу посилань на цю працю у часі показав, що перше посилання було зроблене через два роки після публікації. Після цього посилання з’явилися лише через 10 років, а потім знову забуття на 18 років. З 1997 р. монографія згадується майже щорічно й останнє посилання було зроблене в 2012 р. (*рис. 5.8*). Причиною цього є її регіональний характер. В ній наводиться характеристика природних умов, а найбільш зловоденні для того часу питання теорії і методики фізико-географічного районування на ландшафтній основі або польової зйомки і картографування ландшафтів не висвітлюються. Справжню цінність монографія представляє для сучасних дослідників території Львівського та Подільського економічних районів, які і сформували основний масив посилань.

Таблиця 5.3

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1962–1966 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	К. І. Геренчук та ін.	Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.	38
2	Я. Р. Дорфман	Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1966.	22
3	К. И. Геренчук	Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафто-ведения и геоморфологии СССР: Геогр. сб. Вып. 8. – Львов, 1964.	15

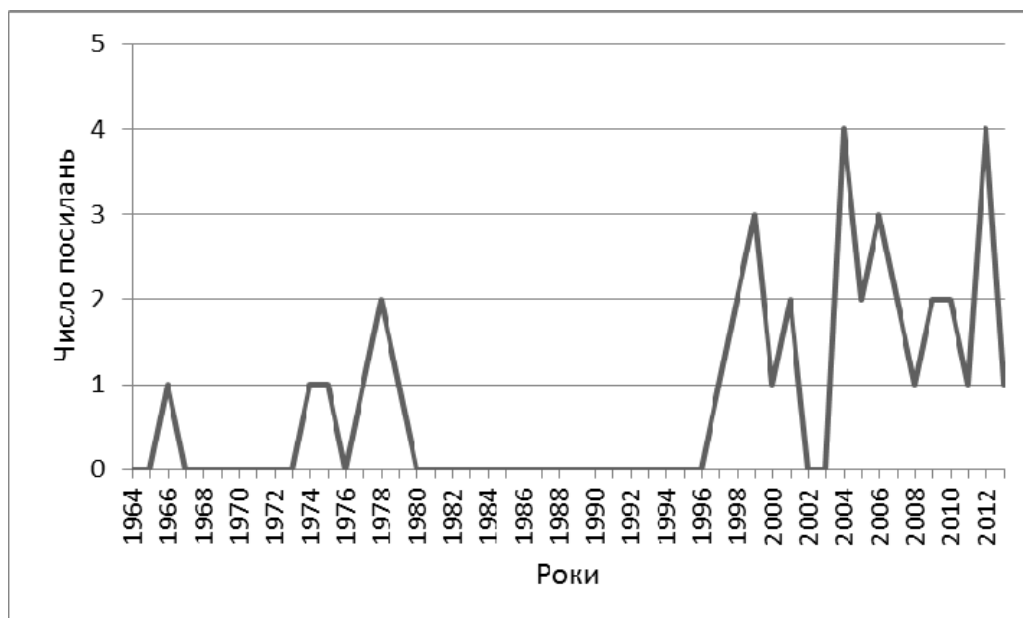

Рис. 5.8. Динаміка кількості бібліографічних посилань на монографію К. І. Геренчука, М. М. Койнова і П. М. Цися «Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів» (1964).

В 1962–1966 рр. було захищено 6 кандидатських дисертацій. П. Д. Підгородецький захистив дисертацію “Особливості природних умов і фізико-географічне районування Тарханкутської підвищеної рівнини”, що стала першою дисертацією з фізико-географічного районування в Україні. П. В. Климович захистив дисертацію “Структура ландшафтів Волинського Полісся і питання їх раціонального використання”, що стала першою українською дисертацією з питань раціонального використання ландшафтів, Г. П. Міллер – дисертацію “Структура, генезис і питання раціонального використання ландшафту Чорногори в Українських Карпатах”. В авторефераті він зазначив, що при вивченні гірських ландшафтів особливе значення надавав обґрунтованій М. А. Солнцевим (1958, 1960) і чітко вираженій в горах нерівнозначності взаємодіючих факторів “живої” і “мертвої” природи [238, с. 4].

В 1965 р. П. Г. Шищенком була захищена дисертація “Природні комплекси і фізико-географічне районування Лівобережного Полісся”, що була виконана під керівництвом проф. О. М. Маринича. В 1966 р. були захищені дві кандидатські дисертації чернівчанином Я. Р. Дорфманом “Ландшафтно-географічна характеристика міста Чернівці та його приміського району” і львів’янином О. Г. Топчієвим “Географічні основи земельного кадастру гірських районів (на прикладі Українських Карпат”, виконані під науковим керівництвом проф. К. І. Геренчука. Аналіз посилань, що були зроблені на автореферати дисертацій 1962–1966 рр., показав, що найбільшим попитом користувалось дисертаційне дослідження Я. Р. Дорфмана (додаток А, табл. А. 8). Розподіл бібліографічних посилань на автореферат дисертації відображений на *рис. 5.9*. Перше посилання було зроблене лише в 1992 р., друге – в 1998 р., а ось решта, тобто 14 із 16 посилань, прийшлись вже на ХХІ століття й останнє – в 2011 р. Фахівці з наукометрії відносять такі публікації до праць, що прокладають нові шляхи у науці і випереджають свій час [292, с. 101-102].

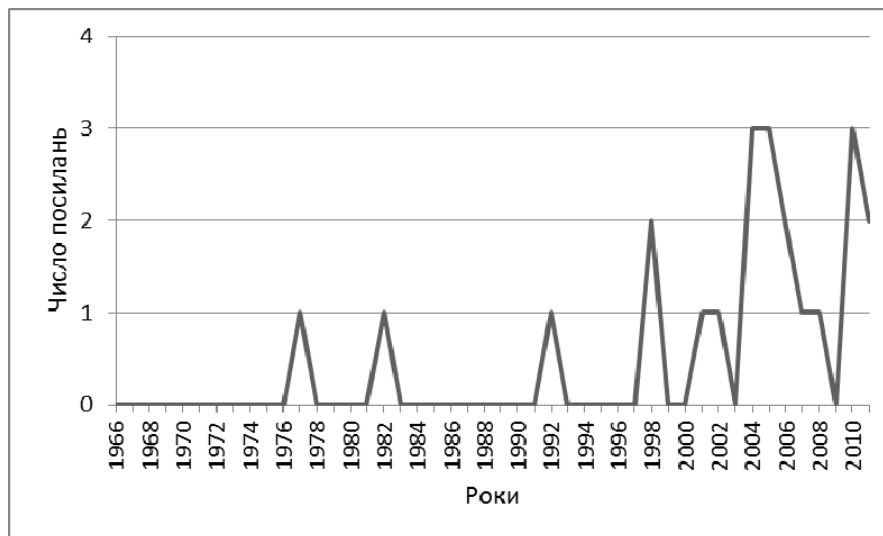

Рис. 5.9. Динаміка кількості бібліографічних посилань на автореферат кандидатської дисертації Я. Р. Дорфмана “Ландшафтно-географічна характеристика міста Чернівці та його приміського району” (1966).

Ландшафтознавчі центри та осередки діяли в Дніпропетровському, Київському, Львівському, Одеському, Харківському і Чернівецькому університетах, а також Сімферопольському педінституті. Розподіл річної кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1962–1966 рр. представлений в додатку А (табл. А. 9) і на рис. 5.10.

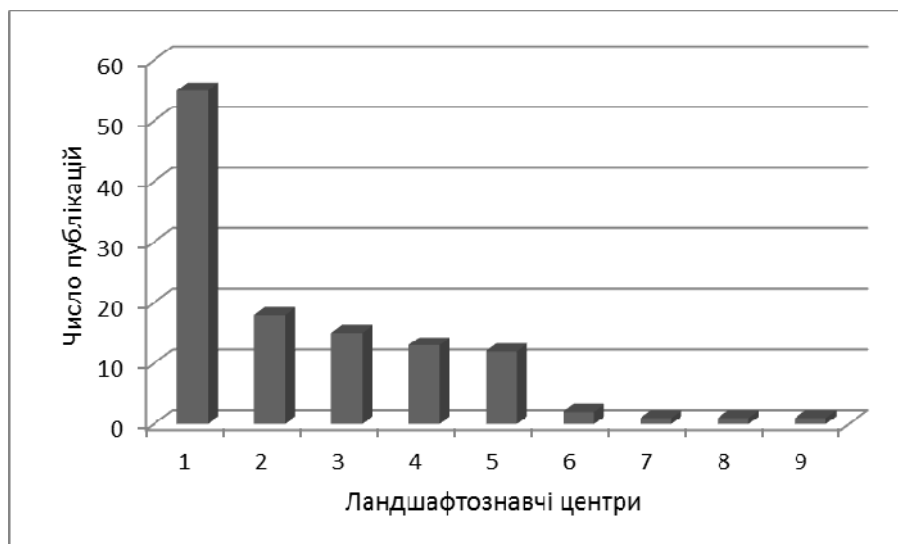

Рис. 5.10. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1962–1966 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Чернівецький університет; 4 – Харківський університет; 5 – Сімферопольський педінститут; 6 – Дніпропетровський університет; 7 – Одеський університет; 8 – Інститут мінеральних ресурсів (Сімферополь); 9 – НДІП містобудування (Київ).

Ландшафтознавча школа К. І. Геренчука поповнилась фахівцями вищої категорії (П. В. Климович, Г. П. Міллер, Я. Р. Дорфман, О. Г. Топчієв). Один з них – Я. Р. Дорфман представляв Чернівецький ландшафтознавчий центр, проте належав до львівської ландшафтознавчої школи К. І. Геренчука. П. Г. Шищенко був першим “учнем” київської ландшафтознавчої школи О. М. Маринича, до якої вже неформально належали університетські колеги О. М. Маринича – доценти А. І. Ланько, О. В. Поривкіна і Н. П. Сирота. Кримський ландшафтознавчий центр сформували Г. Є. Гришанков, В. Г. Єна і П. Д. Підгородецький, проте належали вони до різних ландшафтознавчих шкіл, а власних шкіл не створили.

На цьому етапі вже у повній мірі проявилась важлива комунікативна роль наукових зібрань. Помітним рушійним чинником розвитку науки стали чисельні наукові наради і конференції різного статусу – всеросійські, всеукраїнські, регіональні, місцеві тощо, що на відміну від з’їздів проводились щорічно і у значній кількості. Для підтвердження такого висновку достатньо сказати, що із загальної кількості ландшафтознавчих публікацій українських авторів – 110, що з’явилися у 1962–1966 рр., 29 (27%) були опубліковані у матеріалах наукових конференцій і лише 7 (6%) – у матеріалах з’їздів (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

***Розподіл ландшафтознавчих публікацій українських авторів
по джерелах комунікації в 1962–1966 рр.***

№ з/п	Джерело комунікації	Кількість публікацій	Відсоток
1	Збірники наукових праць	41	37
2	Матеріали наукових нарад і конференцій	29	27
3	Наукові журнали	20	18
4	Матеріали з’їздів	7	6
5	Монографії, брошури, навчальні посібники	7	6
6	Автореферати дисертацій	6	6
Всього		110	100

Помітну роль стали грати наукові журнали, що були відкриті у Київському (“Вісник Київського університету”), Львівському (“Вісник Львівського університету”) і Харківському (“Вісник Харківського університету”) університетах. Не випадково ще Перша конференція Українського філіалу Географічного товариства СРСР ухвалила в 1957 р. таке рішення: “Зважаючи на важливу роль у розвитку науки періодичних видань, конференція зобов’язує президію філіалу організувати в шостій п’ятирічці видання “Українського географічного журналу” [420, с. 164]. Провідні українські ландшафтознавці друкували свої статті також у “Вістях Всесоюзного географічного товариства” (К. І. Геренчук) і “Віснику Московського університету” (К. І. Геренчук, В. Г. Єна, Г. П. Міллер).

Зв’язок з іншими науками проявився, насамперед, у прикладній частині ландшафтознавства, де розвивались або почали формуватись нові напрями досліджень. Так, К. І. Геренчук у статті “Деякі результати і завдання географічних досліджень для оцінки земель” зазначив, що участь географів у великомасштабних агроґрунтових обстеженнях колгоспів і радгоспів “благодірно вплинула на розвиток самої географії, розвиток її теорії та удосконалення методики досліджень. Достатньо вказати на успішний розвиток в останні роки ландшафтознавства – тієї галузі географії, яка найбільш активно включилась в роботи по великомасштабному вивченню та оцінці земель ...” [51, с. 25]. Опосередковано про вплив ландшафтної архітектури на планувально-містобудівне ландшафтознавство говорить і Я. Р. Дорфман у статті “Ландшафтні дослідження для цілей містобудівництва” [123], де він пише про роботи ландшафтних архітекторів Л. О. Залеської (1962), В. Павліченко (1962), І. Петрова (1962) та ін.

Уявлення про основні завдання, що ставила перед собою зарубіжна географія, дає програмна стаття “Концепція завдань секції географії Німецької академії наук” д-ра Едгара Леманна [453]. Одним з основних завдань автор називає створення “Атласу НДР” і звертає увагу на необхідність включення до нього тільки таких аналітичних карт, що разом з іншими дають уявлення про

геопросторову відносини фізико-географічного чи економіко-географічного характеру, тобто на підставі ландшафтознавчо-типологічного підходу, якій у цей же час запроваджували і українські географи. Іншим важливим завданням д-р Леманн назвав ландшафтно-екологічне картографування, якому, судячи з контексту статті, відповідали тодішні уявлення українських географів про сприятливість ландшафтних умов для сільського, лісового та інших видів господарського використання земель.

РОЗДІЛ 6

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

6.1. ДРІБНОМАСШТАБНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ (1967–1970 РР.)

В 1967 р. в Українській РСР відбулися дві наукові конференції, що мали важливе значення для подальшого розвитку українського ландшафтознавства. В Києві пройшла друга наукова конференція “Комплексне картографування виробничих сил Української РСР”. П’ять доповідей було присвячено складанню ландшафтної карти Української РСР для Атласу природних умов і природних ресурсів Української РСР. Лівобережний фрагмент карти представили науковці Харківського університету В. Л. Віленкін і В. М. Нікітін, кримський фрагмент – науковець Кримського педагогічного інституту В. Г. Єна, фрагмент південно-західної частини УРСР – науковці Одеського університету Г. О. Міщенко і Т. П. Федорченко. Представники Львівського університету Г. П. Міллер і М. Д. Орел поділились досвідом великомасштабного ландшафтного картографування

Українських Карпат. Про концептуальні засади вивчення ландшафтно-типологічної структури території України і картографічні засоби її відображення доповідали науковці Київського університету А. І. Ланько, О. М. Маринич, О. В. Поривкіна і Н. П. Сирота.

В Харкові відбулась друга міжвідомча наукова конференція “Природні і трудові ресурси Лівобережної України та їх використання”. Домінуючою темою конференції було дослідженням морфологічної структури ландшафтів. Про результати таких досліджень розповіли харків’янин В. Л. Віленкін у доповіді “Деякі закономірності морфоструктури і динаміки ландшафтів природних зон Лівобережної України”, кримчанин Г. Є. Гришанков у доповіді “Природні комплекси Гірського Криму”, дніпропетровці П. Ф. Калініна із співавторами у доповіді “Про морфологічну структуру ландшафтів Дніпропетровської області”, киянка О. В. Поривкіна у доповіді “Ландшафтно-типологічне обґрунтування фізико-географічного районування Дніпровської терасної рівнини” [351].

В 1967 р. була опублікована стаття В. Б. Сочави “Структурно-динамічне ландшафтознавство і географічні проблеми майбутнього”, що ознаменувала народження нової дослідницької парадигми в радянському ландшафтознавстві. У статті ставилось питання про необхідність переходу від досліджень структури ландшафту, тобто ландшафту у статиці, до досліджень динаміки ландшафту, тобто його змін внаслідок впливу природних та антропогенних чинників. Згодом В. Б. Сочава розробить струнку концепцію інваріанту природного територіального комплексу як сукупності динамічних станів, зміна яких не призводять до зміни його структури. В основі цієї концепції лежала концепція Л. С. Берга (1931) про зворотні і незворотні зміни ландшафту. Першою українською працею з цього напрямку була дисертація “Сезонна динаміка ландшафтів Львівської області” (1967) викладача Львівського університету Г. Л. Проць-Кравчук.

У цьому ж 1967 р. у збірнику “Геофізика ландшафту” була опублікована стаття академіка П. С. Погребняка “До питання про необхідність створення комплексних географічних стаціонарів”. У

статті П. С. Погребняк пише, що фізичні процеси, які протікають у ландшафтах, досліджуються на географічних стаціонарах, яких дуже багато в Україні, особливо чисельні гідробалансові стаціонари, які у ряді випадків здійснюють реєстрацію елементів радіаційного і теплового балансів [329]. За рубежом про подібні дослідження трьома роками раніше у статті “До великомасштабних ландшафтно-екологічних досліджень” писав відомий німецький географ Е. Нееф. Аналізуючи необхідність дослідження географічних явищ в її багатообразній інтеграції шляхом кількісної оцінки матеріального балансу, автор, спираючись на роботи Троля, Лаутензаха, Шмідта і свої власні праці ставить питання про необхідність створення моделей різних балансових типів для малих, географічно гомогенних ареалів, що є принципово відмінними від моделей дослідження географічно гетерогенних територій [455].

Головною подією 1968 р. став вихід у світ колективної монографії “Фізико-географічне районування Української РСР”, яка стала логічним завершенням багаторічної наполегливої праці багатьох наукових колективів географів республіки і настільною книгою в усіх організаціях, що займались роботами, пов’язаними з аналізом і оцінкою природних умов і ресурсів території.

В 1969 р. вийшло друком відразу два навчальних видання для студентів географічних факультетів університетів, що узагальнювали набуті на цей час ландшафтознавчі знання: “Основні проблеми фізичної географії” за авторством К. І. Геренчука і “Фізична географія Української РСР” за авторством А. І. Ланька, О. М. Маринича і М. І. Щербаня. Навчальний посібник “Основні проблеми фізичної географії” [53] був першим посібником для вищої школи з фізичної географії і ландшафтознавства, написаним українською мовою, де докладно і вичерпно характеризувались принципи і методи фізико-географічного районування на ландшафтній основі, доступно пояснювалась сутність понять “морфологічна структура ландшафту” і “класифікація ландшафтів”, обговорювались дискусійні питання визначення географічного ландшафту, розкривались особливості морфологічної структури гірських

ландшафтів, характеризувались існуючі і перспективні методи ландшафтознавчих досліджень, розкривались прикладні питання ландшафтознавства.

У посібнику “Фізична географія Української РСР” [192] докладно характеризувались природні умови республіки за традиційною компонентною схемою, але чи не вперше висвітлювались наслідки впливу на них господарської діяльності людини. Вагомим достоїнством видання була наявність окремого розділу “Фізико-географічний огляд УРСР по природних зонах, провінціях та областях” з обґрунтуванням схеми фізико-географічного районування Української РСР і картою ландшафтів України в масштабі 1: 2 500 000, що стала першою опублікованою картою ландшафтів України.

Найбільш вагомими подіями 1970 р. і всього етапу стали з’їзди Географічних товариств УРСР і СРСР. II з’їзд Географічного товариства УРСР пройшов 1-5 червня 1970 р. у Львові. У доповіді К. І. Геренчука та О. М. Маринича наголошувалось на тому, що найбільш помітними успіхами у галузі фізичної географії слід вважати: 1) розробку теоретичних засад і практичне здійснення фізико-географічного районування території республіки; 2) розробку теоретичних основ типології і методичних прийомів дрібномасштабного картографування ландшафтів і створення ландшафтної карти для “Атласу природних умов і природних ресурсів УРСР”; 3) розробку теорії і методики прикладних ландшафтних досліджень; 4) застосування математичних методів для аналізу структури ландшафтів; 5) дослідження геохімічних процесів у природних комплексах. Основними завданнями на наступну п’ятирічку названі: 1) розгортання в усіх географічних центрах поглибленого вивчення фізико-географічних процесів, зокрема на стаціонарах, для розробки методів прогнозування змін природних комплексів під впливом господарської діяльності; 2) удосконалення методики польового ландшафтного картування; 3) розвиток методів математичного аналізу морфології і динаміки природних комплексів; 4) розгортання прикладних досліджень, спрямованих на раціональне використання та охорону природних

комплексів; 5) налагодження координації досліджень географічних колективів республіки [54].

Точку зору на найважливіші завдання географії цього історичного етапу за рубежем, щоправда у надто узагальненому вигляді, можна знайти у короткій замітці проф. Е. Неефа “Вирішальні питання географії”. Першим із таких завдань німецький вчений, спираючись на думку російського акад. І. П. Герасімова, вважає «мати мужність відмовлятися від застарілих цілей і термінології і послідовно просуватись до нових, більш складних завдань», другим – перейти від дискусії про внутрішні і зовнішні межі географії до погляду на земну поверхню як “закономірно упорядковану матеріальну систему з конкретними проблемами і просторовими формами інтеграції”, третім – “публічно та ясно визначити свою позицію, сформулювати ключові питання і пояснити як їх досліджувати, щоб допомогти вирішити критичні проблеми” [456].

V з’їзд Географічного товариства СРСР відбувся 21-25 грудня 1970 р. в Ленінграді. Українське ландшафтознавство було представлене двома колективними доповідями. К. І. Геренчук у співавторстві із М. А. Гвоздецьким, А. Г. Ісаченком і В. С. Преображенським виступів із доповіддю “Стан і завдання фізичної географії”, а у співавторстві із О. Г. Топчієвим – із доповіддю “Про параметри морфологічної структури природних територіальних комплексів”.

Ландшафтознавчі дослідження в 1967–1970 рр. проводились за 19 напрямками (додаток Б, табл. Б.1). Аналіз розподілу публікацій між ними показав значну перевагу досліджень об’єктно-предметного поля ландшафтознавства (85 публікацій) над дослідженнями прикладного (19 публікацій) і концептуально-методичного полів (13 публікацій) (рис. 6.1). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась територіальній організації ландшафтів (34 публікації) (рис. 6.2).

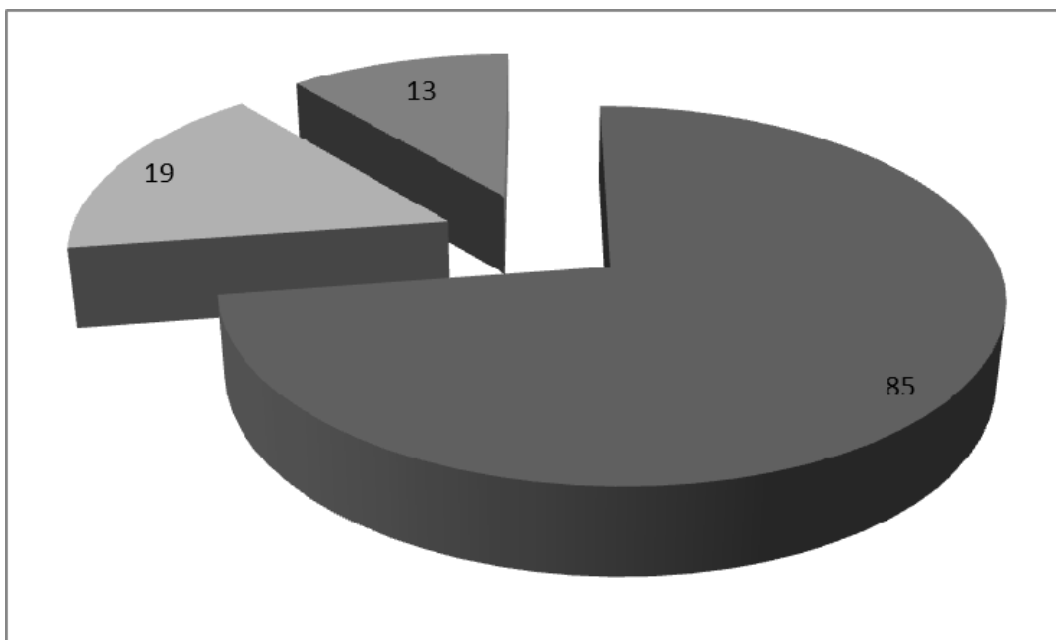

Рис. 6.1. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1967–1970 рр.: 1 – об'єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

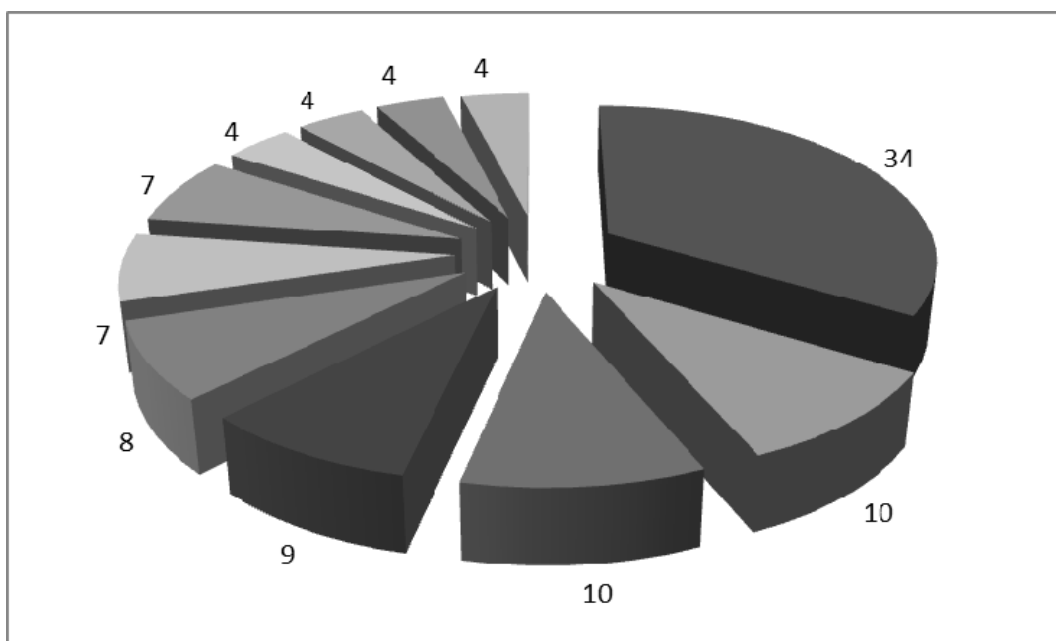

Рис. 6.2. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1967–1970 рр.: 1 – територіальна організація ландшафтів; 2 – фізико-географічне районування; 3 – геохімія ландшафтів; 4 – фізико-географічні процеси в ландшафтах; 5 – антропогенні зміни ландшафтів; 6 – функціонування і динаміка ландшафтів; 7 – організація ландшафтознавства; 8 – історія розвитку ландшафтів; 9 – теорія ландшафтознавства; 10 – планувально-проектувальна оцінка ландшафтів; 11 – природоохоронна оцінка ландшафтів.

У зв'язку із фактичним закінченням робіт із фізико-географічного районування Української РСР намітився спад кількості робіт із цього напрямку (лише 10 публікацій проти 28 на попередньому етапі). Почала збільшуватись кількість публікацій із зйомки і картографування ландшафтів (18 проти 11 на попередньому етапі). Змістовий аналіз масиву публікацій показав, що більшість їх стосується дрібномасштабного ландшафтного картографування для Атласу природних умов і природних ресурсів Української РСР", що дає підстави для визначення проміжку часу із 1967 по 1970 рр. як етапу розгортання дрібномасштабного ландшафтного картографування України.

1960-ті роки, на думку В. З. Макарова [346], були роками остаточного утвердження в радянському ландшафтознавстві морфогенетичної парадигми і переходу її основних положень у розряд "класичної" спадщини науки, її теоретичних і методичних основ. Аналіз концептуальних засад ландшафтознавчих досліджень в Україні показує, що цей висновок є цілком справедливим і для українського ландшафтознавства другої половини 1960-х років. Разом з тим виникають елементи нової структурно-динамічної парадигми, що також було притаманним для українського ландшафтознавства: п'ять із 117 статей, що були опубліковані в 1967–1970 рр., були присвячені питанням динаміки ландшафтів. Цей напрям розвивали науковці Харківського (В. Л. Віленкін, 1967) і Львівського (Г. Л. Проць-Кравчук, 1967, 1970; Й. Я. Вишневецький, Г. П. Міллер, О. А. Третяк, 1969; Г. П. Міллер, 1970) університетів.

Іншої думки про цей етап у розвитку ландшафтознавства притримується К. А. Позаченюк, яка вважає, що 1960-ті роки були роками домінування системної парадигми, яка прийшла на зміну ландшафтній парадигмі [335]. Але аналіз текстів друкованих праць показує справедливість таких міркувань. Так, в авторефераті кандидатської дисертації С. В. Трохимчука "Зміна ландшафту Стрийсько-Санської верховини в Українських Карпатах за історичний час" знаходимо: "Ландшафти та їх морфологічні частини є динамічними системами, що саморегулюються" [398, с. 11]. У статті К. І. Геренчука та О. Г. Топчієва "Інформаційний аналіз структури природних комплексів" читаємо: "Ландшафт як складна динамічна система має безліч структурних інваріантів ..."

[55, с. 132]. І нарешті, у доповіді тих же авторів на II з'їзді Географічного товариства у Львові “Сучасні напрямки застосування математичних методів у комплексній фізичній географії” наголошується: “Системний підхід – визначальна риса методології сучасної науки” [56].

Роботу над концепцією морфологічної структури гірських ландшафтів продовжили ландшафтознавці Київського (П. Г. Шищенко, 1968), Львівського (Л. А. Алібеков, К. І. Геренчук, 1970; Г. П. Міллер, 1968; О. А. Третяк, 1970) і Чернівецького (Е. М. Раковська, 1970) університетів. Концепцію ландшафтної карти Української РСР в масштабі 1:2 500 000 розробило науково-методичне бюро по природному районуванню України при Київському університеті (А. І. Ланько, О. М. Маринич, О. В. Поривкіна, Н. П. Сирота, П. Г. Шищенко, 1967, 1969, 1970). Концепцію взаємозв'язку сучасних фізико-географічних процесів з ландшафтною структурою гірських і рівнинних територій розробляли науковці Київського (А. І. Ланько, 1967; Ю. Л. Грубрін, А. І. Ланько, О. М. Маринич, М. І. Щербань, 1970; О. А. Третяк, 1970), Львівського (Г. П. Міллер, 1967; Г. П. Міллер, Й. Я. Вишневський, 1969) і Харківського (Г. Г. Великий, В. Л. Віленкін, Г. П. Дубинський та ін., 1970) університетів.

Методичний апарат поповнився методиками дрібномасштабного ландшафтного картографування Української РСР (А. І. Ланько та ін., 1967), дослідження і картографування сучасних фізико-географічних процесів на ландшафтній основі (Г. П. Міллер, 1967; Ю. Л. Грубрін та ін., 1970), досліджень на комплексних географічних стаціонарах (П. С. Погребняк, 1967; Ф. В. Вольвач, І. І. Прокопенко, 1969), історичних досліджень антропогенних змін ландшафтів (С. В. Трохимчук, 1968), геохімічних досліджень ландшафтів (П. В. Климович, 1967, 1969, 1970; В. П. Конопелько, 1970; П. С. Погребняк, 1970; Л. М. Шевченко, 1970), застосування математичних методів для аналізу морфологічної структури ландшафтів (К. І. Геренчук, О. Г. Топчієв, 1969, 1970), природоохоронно-ландшафтознавчих досліджень (В. Г. Єна, 1967, 1970), ландшафтознавчого обґрунтування меліорації земель (В. Т. Гриневецький, 1970; П. В. Климович, 1970). Класифікацію ландшафтів за характером

антропогенних змін запропонував С. В. Трохимчук, який поділив антропогенні ландшафти на шість категорій: порушені, слабо змінені, середньо змінені, сильно змінені, перетворені, урбанізовані [398, с. 18].

Понятійно-термінологічна база поповнилась термінами, що використовуються в історичній, математичній і хімічній науках. Поняття “історичний час” імпантував в українське ландшафтознавство С. В. Трохимчук (1968). Поняття “інформаційний аналіз”, “інформаційний коефіцієнт”, “імовірна інформаційна міра різноманіття”, “міра неврівноваженості” ввели у науковий вжиток К. І. Геренчук та О. Г. Топчієв (1969, 1970), поняття “ландшафтно-геохімічні дослідження”, “ландшафтно-геохімічні умови”, “геохімічні особливості ландшафтів”, “вміст розсіяних хімічних елементів”, “міграція мікроелементів” – П. В. Климович (1969).

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1967–1970 рр., стала монографія “Фізико-географічне районування Української РСР” (табл. 6.1; додаток Б, табл. Б.2). Другим за кількістю посилань став навчальний посібник

Таблиця 6.1

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1967–1970 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	В. П. Попов и др.	Физико-географическое районирование Украинской ССР : монография. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1968.	85
2	К. І. Геренчук	Основні проблеми фізичної географії. – К. : Вища школа, 1969.	45
3	К. І. Геренчук	Природа Українських Карпат. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968.	34

К. І. Геренчука “Основні проблеми фізичної географії”. Аналіз показника річної кількості посилань на дану працю показав, що перше посилання з’явилося через три роки після опублікування – в 1972 р., останнє – в 2010 р., отже глибина цитування складає

40 років (рис. 6.3). Більша частина посилань – 32 із 45 – прийшла на другу половину цього терміну, тобто на 1990-ті – 2000-ні роки, що свідчить про збільшення попиту на вітчизняні наукові напрацювання у роки незалежності України. Аналіз масиву посилань на предмет приналежності до певної наукової школи або наукового центру показав, що посібник не має регіональної заангажованості і у рівній мірі користується попитом у різних ландшафтознавчих центрів. Варто відзначити також, що п'ять із десяти найбільш цитованих ландшафтознавчих праць цього етапу розвитку українського ландшафтознавства належали проф. К. І. Геренчуку.

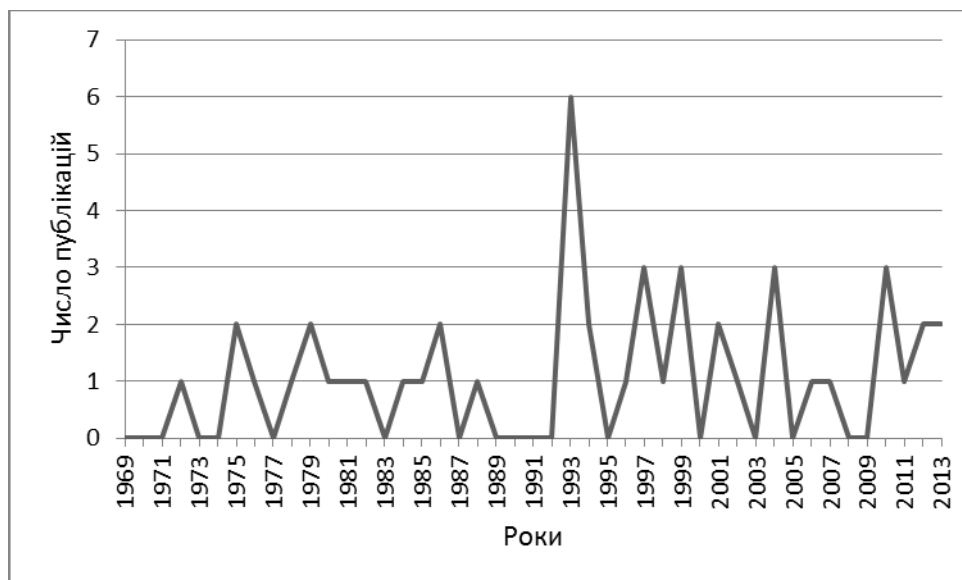

Рис. 6.3. Динаміка кількості бібліографічних посилань на навчальний посібник К. І. Геренчука “Основні проблеми фізичної географії” (1969).

У 1967–1970 рр. було захищено 2 кандидатських дисертації, обидві під науковим керівництвом К. І. Геренчука. Найбільшу увагу викликала дисертація С. В. Трохимчука (16 посилань). Аналіз масиву посилань на цю працю показує, що вона значно опередила свій час. Перше посилання на неї з’явилося лише в 1978 р., тобто через 10 років після публікації, друге – через 12 років після першого, третє – через 8 років після другого посилання. Останнє посилання на роботу було зроблене в 2012 р. Отже більшість посилань прийшла на кінець 1990-х років і 2000-і роки, коли

дослідження антропогенних змін почали виходити на лідируючі позиції і напрацювання С. В. Трохимчука стали затребуваними.

Дуже динамічно розвивався центр ландшафтознавчих досліджень у Львівському університеті. Кількість публікацій була стабільно високою, а на останньому році етапу збільшилась у чотири рази (рис. 6.4; додаток Б, табл. Б.3). Було захищено дві кандидатських дисертації (Г. Л. Проць-Кравчук, 1967; С. В. Трохимчук, 1968). Меншою, але доволі стабільною була публікаційна активність ландшафтознавців Київського університету. Поступово прибавляв щойно створений Сектор географії АН УРСР.

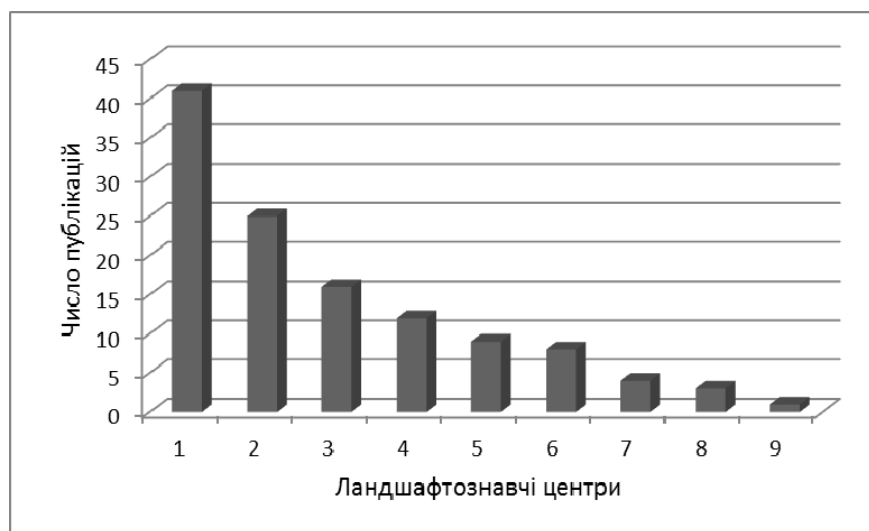

Рис. 6.4. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1967–1970 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Чернівецький університет; 4 – Харківський університет; 5 – Сектор географії АН УРСР; 6 – Сімферопольський педінститут; 7 – Одеський університет; 8 – Дніпропетровський університет; 9 – Полтавський с/г інститут.

На цьому етапі ще у більшій мірі проявилась важлива комунікативна роль наукових зібрань, які вийшли у лідери за кількістю публікацій (табл. 6.2). Значно більшу комунікативну роль стали грати з'їзди Географічних товариств УРСР і СРСР і наукові журнали.

Таблиця 6.2

*Розподіл ландшафтознавчих публікацій українських авторів
по джерелах комунікації в 1967–1970 рр.*

№ з/п	Джерело комунікації	Кількість публікацій	Відсоток
1	Матеріали наукових нарад і конференцій	33	27
2	Збірники наукових праць	32	27
3	Матеріали з'їздів	25	20
4	Наукові журнали	24	20
5	Монографії	2	2
6	Навчальні посібники	2	2
7	Автореферати дисертацій	2	2
Всього		120	100

6.2. СЕРЕДНЬОМАСШТАБНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ (1971–1985 рр.).

*Розгортання середньомасштабного картографування
ландшафтів України в 1971–1975 рр.*

В 1971 р. вийшла друком відома монографія А. Г. Ісаченка “Розвиток географічних ідей”, що стала першим і поки неперевершеним зразком дослідження процесу еволюції географічної і, зокрема ландшафтознавчої, думки. Німецький географ Франц Кёлер, коментуючи цю подію у статті “Деякі завдання історії географії та їх прогрес радянських роботах”, відмічає, що докладно аналізуючи історичні праці російської і радянської географії, А. Г. Ісаченко відповідним чином розглядає і події в інших країнах – Німеччині, Франції, Англії і США. Це дозволяє запобігти національній вузькості і надає необхідну основу для використання перспективних ідей і критичного відторгнення того, що є марним для соціалістичного суспільства [452].

У Москві відбулась конференція “Оціночне картографування природи, населення і господарства”, де з ландшафтознавчими доповідями виступили українські науковці. Ю. Л. Грубрін, О. М. Маринич і М. І. Щербань представили доповідь “Про картографування сучасних фізико-географічних процесів на території України”, а В. Т. Гриневецький – доповідь “Принципи і методика складання структурних ландшафтно-меліоративних карт”.

В 1972 р. відбувалось дві конференції, де українські ландшафтознавці були учасниками. В Тарту (Естонія) відбувся семінар по використанню ландшафтознавчих досліджень для територіальних планувань. Від України в ньому прийняли участь К. І. Геренчук і Я. Р. Дорфман із доповіддю “Із досвіду ландшафтних досліджень для планування приміських зон деяких міст західних областей Української РСР”. У Вороніжі відбулась регіональна конференція “Антропогенні ландшафти центральної чорноземної області і прилягаючих територій. Л. І. Воропай і М. О. Куниця представили на ній доповідь “Вивчення похованих ґрунтів заплав як метод виявлення закономірностей розвитку ландшафтів”. К. І. Геренчук виступив із доповіддю “Міське ландшафтознавство, його зміст і завдання”, а Г. Є. Гришанков із доповіддю “Антропогенні ландшафти Гірського Криму (досвід суцільного картування антропогенних ландшафтів)”.

Помітними російськими публікаціями 1972 р. стали монографія В. С. Преображенського “Бесіди про сучасну фізичну географію” і навчальний посібник доцента Новгородського педагогічного університету В. С. Жекуліна “Історична географія ландшафтів”. Книга “Бесіди про сучасну фізичну географію” мала скоріше просвітницьке, ніж наукове спрямування і переслідувала мету популяризації фізичної географії як “одної із найважливіших наук, що вивчає складні відносини природи і суспільства” [342, с. 3]. Проте цілий ряд положень, що були розглянуті і проаналізовані у книзі, викликали зацікавленість у вчених, зокрема ландшафтознавців.

Найбільш помітними подіями 1973 р. стали публікації монографій “Природа Івано-Франківської області” і “Людина і

ландшафти”. Колективна монографія “Природа Івано-Франківської області”, що була підготовлена за редакцією проф. К. І. Геренчука, була першою із унікальної серії монографій “Природа західних областей Української РСР”. Структура монографії включала комплексну характеристику природних умов і ресурсів, виконану фахівцями Львівського університету, Львівського лісотехнічного інституту, а також Івано-Франківського філіалу Інституту “Укрземпроект” та інших установ та організацій. Прикрасою монографії та інших монографій із цієї серії був розділ “Природні комплекси”, написаний проф. К. І. Геренчуком [348].

Монографія “Людина і ландшафти” за авторством проф. Ф. М. Мількова стала важливою подією в області антропогенного ландшафтознавства і для російських, і для українських ландшафтознавців. У монографії висвітлена теорія антропогенного ландшафтознавства: розглянуті чинники, а головне умови формування антропогенних ландшафтів, стадії їх розвитку; наведені результати порівняльного аналізу існуючих концепцій класифікації ландшафтів за ступенем їх антропогенної трансформації і власні пропозиції щодо класифікації антропогенних ландшафтів (за змістом, глибиною антропогенного впливу, генезисом, тривалості існування, господарській цінності тощо) [246]. Згодом ця теорія була доопрацьована як самим Ф. М. Мільковим, так і його учнями і послідовниками в Росії і в Україні, проте ця праця присутня у бібліографічних списках усіх українських авторів, хто досліджує антропогенні ландшафти.

Найважливішою подією 1974 р. була VII нарада з питань ландшафтознавства, що відбулась 17-21 вересня 1974 р. в Пермі. Тематика наради включала два розділи “До динаміки та історії ландшафтів Уралу і сусідніх територій” і “Динаміка ландшафтів та людська діяльність”, тож більшість доповідей були присвячені питанням дослідження динаміки ландшафтів. Українські ландшафтознавці були представлені шістьма доповідями, п’ять з яких належали науковцям Львівського університету (К. І. Геренчук, О. Г. Топчієв, С. І. Кукурудза, Г. П. Міллер, О. Г. Топчієв, С. В. Трохимчук).

Найпомітнішою публікацією 1974 р. стала монографія Г. П. Міллера “Ландшафтні дослідження гірських і передгірних територій”, що стала найбільш цитованою працею етапу і одною із найбільш цитованих праць українських авторів за всю історію. Безумовний успіх праці Г. П. Міллера пояснюється кількома причинами. Докладно і дохідливо пояснюються доволі складні і багатоаспектні питання теорії, методики і організації експедиційних ландшафтознавчих досліджень. Особлива увага приділена системі прийомів польового дослідження і картографування морфологічних одиниць ландшафту, з метою уніфікації і підвищення ефективності яких розроблені алгоритм великомасштабної ландшафтної зйомки, польові бланки, що вміщують програму спостережень, варіанти легенд ландшафтної карти, норми зйомки і т. ін. [239]. Це наближує монографію до навчального посібника, що пояснює її затребуваність авторами дисертаційних досліджень. Монографія містить прийоми експедиційного дослідження зовнішніх ознак динаміки ландшафтних комплексів, що дає змогу вийти на структурно-динамічний рівень пізнання без проведення дорогих і тривалих стаціонарних досліджень. Велике значення мають численні фрагменти авторських і запозичених ландшафтних карт, що слугують своєрідним еталоном великомасштабного ландшафтного картографування. Спеціальна увага приділена математичним методам аналізу морфологічної структури ландшафтів.

Найважливішими подіями 1975 р. стали VI з'їзд Географічного товариства СРСР і III з'їзд Географічного товариства УРСР. VI з'їзд Географічного товариства СРСР відбувався 8-13 грудня в Тбілісі. В роботі з'їзду прийняли участь 405 делегатів, що представляли усі союзні та автономні республіки. 5 із 29 доповідей належали українським авторам. К. І. Геренчук, Я. Р. Дорфман та Е. М. Раковська розповіли про досвід складання ландшафтних карт Львівської і Чернівецької областей і можливості їх практичної інтерпретації. Особливий інтерес представляє перелік прикладних картосхем, що були складені авторами на базі загальнонаукових завдань Державного інституту проектування міст: а) природного районування; б) природоохоронних заходів; в) рекреаційного

використання ландшафтних комплексів; г) меліоративних заходів [353, с. 6]. О. В. Поривкіна, Н. П. Сирота і П. Г. Шищенко висвітлили методику оцінки антропогенної трансформації ландшафтів, що ґрунтується на дешифруванні та інтерпретації аерофотознімків і використанні геометричних конфігурацій як індикаторів виробничого впливу.

У березні 1975 р. в Харкові пройшов III з'їзд Географічного товариства УРСР. Доповіді ландшафтознавчого змісту на з'їзд представили науковці Київського, Львівського, Одеського, Харківського і Чернівецького університетів, а також Сектора географії АН УРСР. О. М. Маринич у доповіді “Сучасний стан і завдання географічної науки в Українській РСР” основними напрямками фізико-географічних досліджень в республіці назвав “вивчення сучасних ландшафтів з метою їх раціонального використання, охорони та прогнозування розвитку, вивчення сучасних фізико-географічних процесів, комплексне фізико-географічне районування, класифікацію і типологію сучасних ландшафтів, дослідження з історичної фізичної географії” [206, с. 9].

Ландшафтознавчі дослідження в 1971–1975 рр. велись за 22 напрямками (додаток Б, табл. Б.4). Аналіз розподілу публікацій по предметних блоках показав значну перевагу досліджень об'єктно-предметного поля ландшафтознавства (117 публікацій) над дослідженнями концептуально-методичного і прикладного полів ландшафтознавства (рис. 6.5), але кількість публікацій з прикладного ландшафтознавства збільшилась порівняно із попереднім етапом майже у тричі (51 публікацій). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага, як і на попередньому етапі, приділялась дослідженням територіальної організації і методиці зйомки та картографування ландшафтів (рис. 6.6). Загальна кількість публікацій із врахуванням праць, що були присвячені зйомці та картографуванню ландшафтів і математичним методам дослідження їх структури склала 37 публікацій. Лідерами цих досліджень в Україні були науковці Львівського університету на чолі з К. І. Геренчуком. Праці з методики зйомки і картографування ландшафтів опублікували науковці Київського, Одеського і

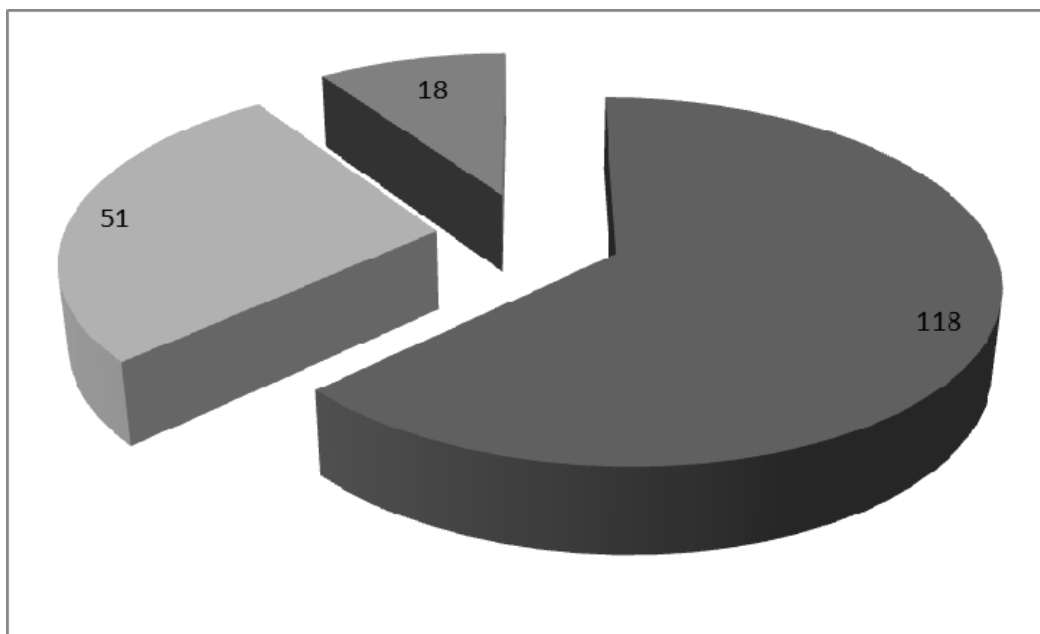

Рис. 6.5. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1971–1975 рр.: 1 – об'єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

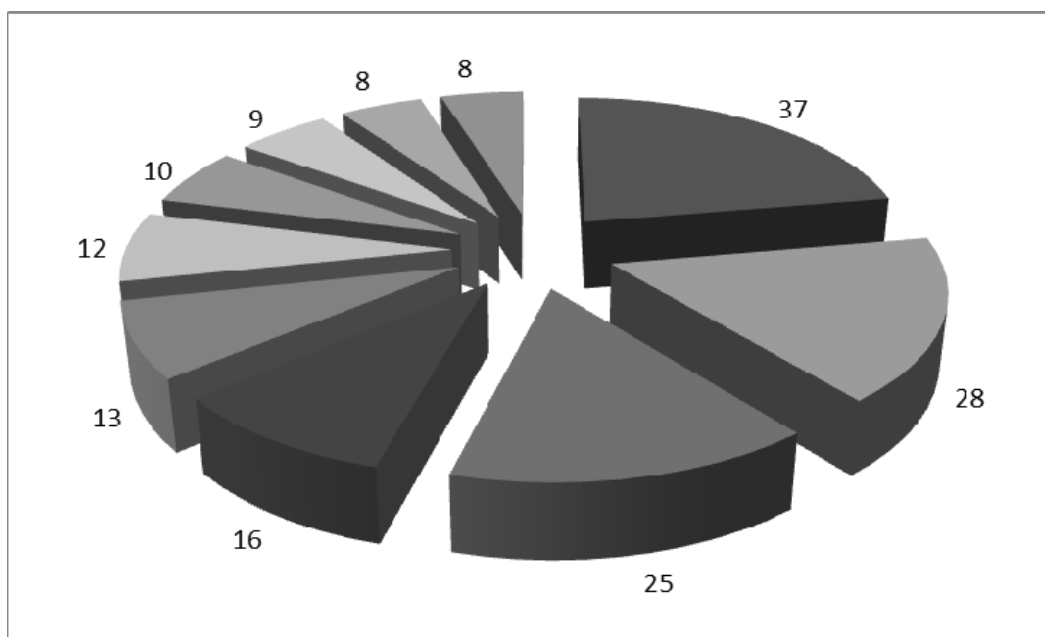

Рис. 6.6. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1971–1975 рр.: 1 – територіальна організація наземних ландшафтів; 2 – антропогенні зміни ландшафтів; 3 – меліоративна оцінка ландшафтів; 4 – історія розвитку ландшафтів; 5 – геохімія ландшафтів; 6 – теорія і методологія ландшафтознавства; 7 – природоохоронна оцінка ланд; 8 – функціонування і динаміка ландшафтів; 9 – фізико-географічне районування; 10 – фізико-географічні процеси в ландшафтах.

Чернівецького університетів, а також Сімферопольського педінституту. Перше дослідження аквальних ландшафтів було виконане науковцем Сімферопольського педінституту О. В. Єною (1973). Аналіз масиву публікацій з методики зйомки і картографування ландшафтів показує, що абсолютна більшість праць стосується середньо- і великомасштабного ландшафтного картографування, які прийшли на зміну дрібномасштабному картографуванню України, що дає підстави для визначення проміжку часу із 1971 по 1975 рр. як етапу розгортання середньо- і великомасштабного ландшафтного картографування України.

Другими за кількістю публікацій були дослідження антропогенних змін ландшафтів (28 публікацій). Відразу проявилась і тенденція його поділу на два окремих напрями – дослідження антропогенної модифікованості природних ландшафтів і дослідження антропогенних ландшафтів. Представники першого напрямку виходили із концепції Л. С. Берга про зворотність більшості антропогенних змін ландшафтів, представники другого спирались на концепцію Ф. М. Мількова про незворотність будь-яких змін природних ландшафтів.

Пануючими дослідницькими парадигмами залишались структурно-морфологічна і структурно-динамічна. Проте і системна парадигма поступово проникала у концептуальний апарат українського ландшафтознавства. Значна кількість науковців вже включили до свого наукового вжитку такі поняття системної методології, як “геосистема”, “екосистема” тощо (П. С. Погребняк, Л. М. Шевченко, 1972; П. С. Погребняк, 1973; Л. М. Шевченко, 1973; В. Г. Єна, 1975). Проте запозичення відбувалось переважно на атрибутивному рівні, без використання концептуального апарату системного підходу. Значно далі просунулись науковці Харківського, Львівського та Одеського університетів. Про “ландшафтну систему”, яку можна розглядати як відкриту або закриту, залежно від завдань і мети дослідження, говорили у своїй доповіді “Палеоландшафтознавство, його місце в системі географічних наук, значення та перспективи розвитку” на III з’їзді Географічного товариства УРСР науковці Харківського університету В. Л. Віленкін із співавторами [32]. Їх концепція

розвитку палеоландшафтів побудована на поняттях “емерджентність ландшафтної системи”, “стійкість ландшафтної системи”, “саморозвиток ландшафтної системи”, “динамічний стан ландшафтної системи”, “еволюція ландшафтної системи” тощо. К. І. Геренчук і О. Г. Топчієв у доповіді “Основні напрями системно-структурних досліджень в географії” на VI з’їзді Географічного товариства СРСР визначили чотири основні напрями системно-структурних досліджень у фізичній географії (структурно-статичний, структурно-функціональний, структурно-динамічний, функціонально-динамічний), спираючись на основні поняття системної методології “структура” і “функція” та дві основні ознаки системи (множина елементів, що наділені певними властивостями; відносини між елементами, які об’єднують їх в систему).

Про особливості впровадження системної методології у зарубіжне ландшафтознавство дає уявлення стаття Хайнера Барша “До ідентифікації земної корита її просторової структури у ландшафтознавчій термінології”. Автор аналізує співвідношення понять “ландшафт”, “ландшафтний комплекс”, “фізико-географічний комплекс”, “геокомплекс”, “геосистема”, спираючись на праці російських учених Александрової, Арманда, Ісаченка, Преображенського, Ретеюма, Саушкіна, Сочави та ін. [443].

Концептуальне поле українського ландшафтознавства поповнилось концепціями антропогенних ландшафтів Г. Є. Гришанкова (1972, 1975) і К. І. Геренчука (1972), аквальних ландшафтів О. В. Єни (1973), ландшафтознавчого обґрунтування комплексної меліорації земель В. Т. Гриневецького (1971–1975), П. В. Климовича (1973–1975) і Ю. Ф. Кобченка (1973–1975). Слід відзначити також появу концепції екологізації ландшафтознавства акад. П. С. Погребняка (1975).

Методичний апарат поповнився методиками ландшафтознавчих досліджень на комплексних географічних стаціонарах (П. С. Погребняк, Ф. В. Вольвач, 1972), середньомасштабного картографування природних комплексів (К. І. Геренчук, С. І. Кукурудза, 1974), системного аналізу (К. І. Геренчук, О. Г. Топчієв, 1975). Подальшого розвитку набули

методики польової ландшафтної зйомки гірських територій (Г. П. Міллер, 1972–1974), математичного аналізу просторової організації ландшафтних комплексів (О. Г. Топчієв, 1971; К. І. Геренчук, О. Г. Топчієв, 1972; Є. М. Раковська, 1974, 1975), меліоративної (В. Т. Гриневецький, 1971–1975; Ю. Ф. Кобченко, 1973–1975; П. В. Климович, Б. П. Муха, 1974; П. Г. Шищенко, В. Т. Гриневецький, 1974) і рекреаційної (Л. А. Багрова, 1971, 1972; О. В. Єна, 1971) оцінки природних комплексів.

Понятійно-термінологічна база поповнилась термінами, що були сформовані на основі понятійного апарату системного аналізу: “ландшафтна система”, “еволюція ландшафтної системи”, “емерджентність ландшафтної системи”, “моносистемний підхід”, “полісистемний підхід”, “структура системи”, “функція системи”, “системне дослідження”, “системоутворюючі відношення”, “структурно-статистичний аспект системи”, “структурно-функціональний аспект системи”, “структурно-динамічний аспект системи”, “функціонально-динамічний аспект системи” тощо [59; 32].

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1971–1975 рр., стала монографія Г. П. Міллера “Ландшафтні дослідження гірських і передгірних територій” (табл. 6.3). Аналіз розподілу показника кількості посилань на цю працю у часі показав (рис. 6.7), що перше посилання з’явилося майже відразу після опублікування – в 1975 р., останнє – в 2012 р., отже глибина цитування складає 38 років. Найбільша річна кількість посилань приходить на 2004 р. – рік святкування 70-річчя з дня народження професора Г. П. Міллера і 50-річчя діяльності львівської школи ландшафтознавства, а більша частина їх загальної кількості (57 із 86) – на другу половину показника глибини цитування, тобто на другу половину 1990-х років і 2000-ні роки. Причому у 2012 р. на цю працю послались в чотирьох публікаціях, що свідчить про збереження і навіть підвищення інтересу на цю працю та її не пересічність. На монографію Г. П. Міллера послались три російських (З. В. Атаєв, 1988; В. С. Преображенський, В. З. Макаров, 1988; А. Г. Ісаченко, 1991), грузинський (Н. Л. Беручашвілі, 1983), молдавський (М. С. Болфос, 1983) і

в'єтнамський (Фам Хоанг Хай, 1994) науковці. Концептуальні положення і методику, що висвітлені у монографії, використані у 21-й кандидатській і 3-х докторських дисертаційних дослідженнях.

Таблиця 6.3

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1971–1975 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Г. П. Миллер	Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий. – Львов : Вища школа, 1974.	114
2	К. І. Геренчук та ін.	Польові географічні дослідження. – К. : Вища школа, 1975.	68
3	Л. І. Воропай	Роль антропогенного фактора в розвитку географической оболочки. – Черновцы : Изд-во Черновицкого ун-та, 1975.	33

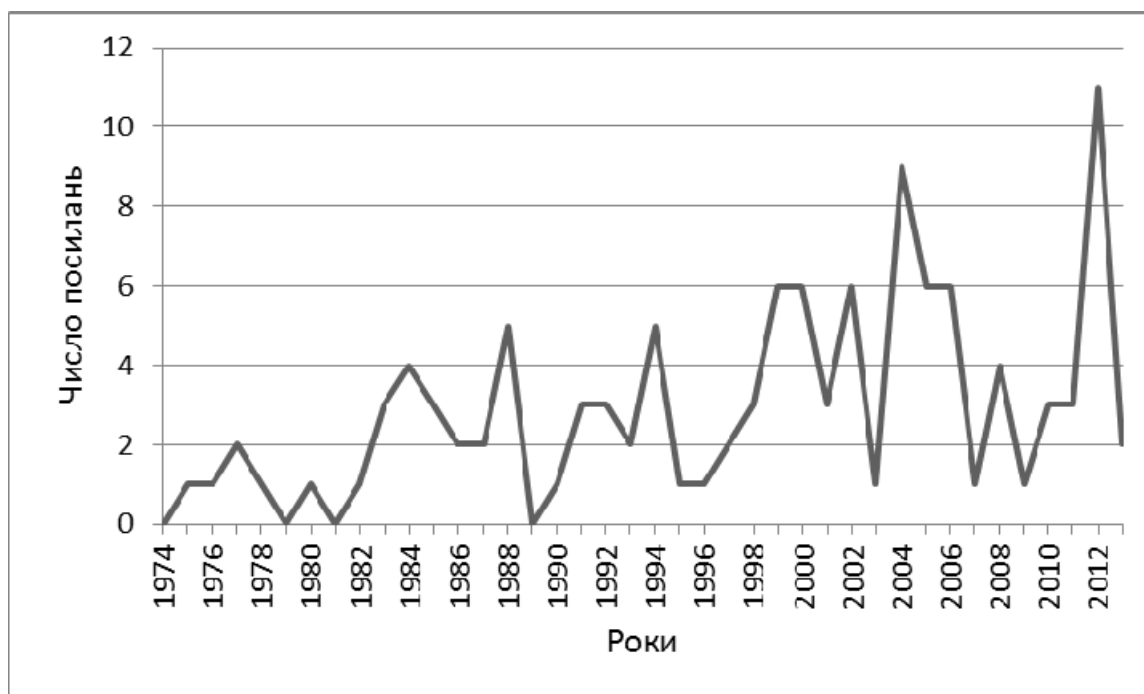

Рис. 6.7. Динаміка кількості бібліографічних посилань на монографію Г. П. Міллера “Ландшафтні дослідження гірських і передгірних територій” (1974).

Другим за кількістю посилань став навчальний посібник “Польові географічні дослідження” за авторством львів’янина К. І. Геренчука, чернівчанки Е. М. Раковської та одесита О. Г. Топчієва [58]. Третю кількість посилань зібрав навчальний посібник доцента Чернівецького університету Л. І. Воропай “Роль антропогенного фактора у розвитку географічної оболонки”, що пояснюється значним посиленням інтересу українських науковців до питань антропогенних змін ландшафтів. Явний прогрес досліджень “антропогенних” ландшафтів на цьому етапі розвитку радянського ландшафтознавства відмічає і російський дослідник В. З. Макаров [346].

За роки етапу було захищено дві кандидатських дисертації (М. В. Зденюк, 1973; В. А. Дубняк, 1974) зі спеціальності 11.00.01 (фізична географія) і обидві стосувались палеогеографії. Дисертація М. В. Зденюка “Основні етапи розвитку ландшафтів Сансько-Дністровського межиріччя у четвертинному періоді” була підготовлена під науковим керівництвом проф. К. І. Геренчука і присвячена палеогеографічному вивченню ландшафтів четвертинного періоду [136]. З цією дисертацією у науковий вжиток ландшафтознавства увійшли поняття “опорний розріз”, “спорово-пилковий аналіз”, “спорово-пилкова діаграма”, хоча термін “палеоландшафти” в роботі відсутній. Дисертація В. А. Дубняка “Поширення і особливості плейстоценових викопних ґрунтів і палеоландшафти лівобережжя Середнього Дніпра” писалась під науковим керівництвом проф. М. Ф. Векліча і присвячена використанню палеопедологічного метода для реконструкції палеоландшафтів плейстоцену [127]. Трактуювання поняття “палеоландшафт” в авторефераті дисертації відсутнє, проте із контексту слідує, що автор розуміє його як загальне поняття, тобто як синонім ландшафтного комплексу будь-якого таксономічного рангу.

Кількість центрів ландшафтознавчих досліджень збільшилась з 9 на попередньому етапі до 15 (*додаток Б, табл. Б.6*). Найбільш продуктивними, якщо судити за кількістю ландшафтознавчих публікацій, залишались Львівський, Київський, Сімферопольський, Чернівецький і Харківський університети. Більш помітною стала ландшафтознавча діяльність Сектора географії АН УРСР. Решта установ значно поступалась лідерам (*рис. 6.8*).

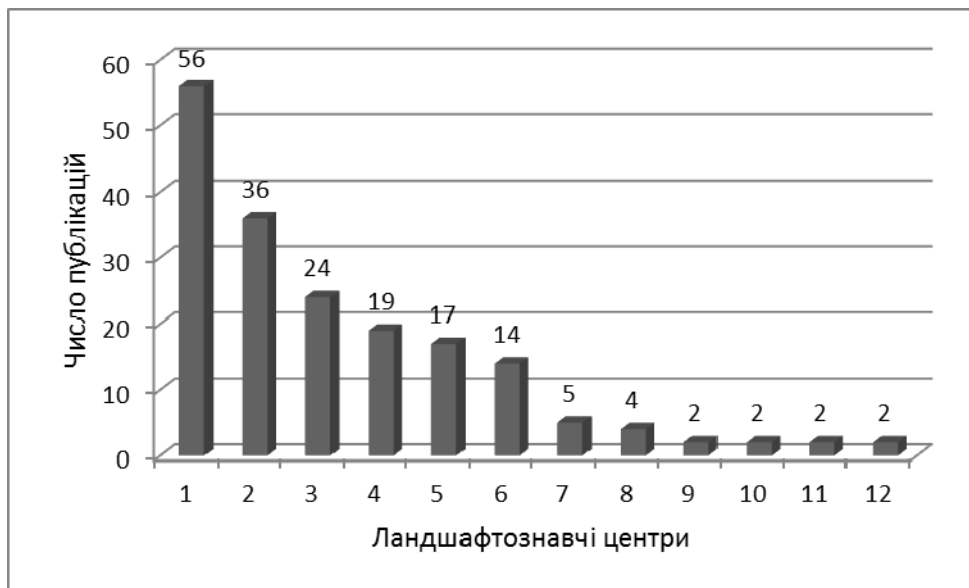

Рис. 6.8. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами та осередками в 1971–1975 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Сімферопольський університет; 4 – Чернівецький університет; 5 – Харківський університет; 6 – Сектор географії АН УРСР; 7 – Одеський університет; 8 – Інститут геологічних наук АНУ; 9 – Діпромісто (Київ); 10 – Донецький університет; 11 – Мелітопольський педінститут; 12 – Рада з вивчення продуктивних сил (Київ).

Роль наукових зібрань, якщо судити за кількістю публікацій, у порівнянні з попереднім етапом дещо зменшилась. Незначним чином, але збільшилась кількість навчальних посібників і монографій. А головну комунікативну роль стали грати наукові журнали: “Фізична географія та геоморфологія”, “Вісник Київського університету, сер. геогр.”, “Вісник Львівського університету, сер. геогр.”, “Вісник Харківського університету. Геологія і географія”. Друкувались українські ландшафтознавці у всесоюзних наукових журналах і збірниках наукових праць.

Помітний вплив на розвиток українського і російського ландшафтознавства здійснила монографія німецького географа Ернста Неефа “Теоретичні основи ландшафтознавства”, що вийшли друком у 1974 р. і стала, за словами Д. Л. Арманд, “першою перевідною роботою цього роду серед опублікованих в СРСР в останні роки” [294, с. 207]. Головною цінністю праці Д. Л. Арманд вважає її багатство новими для радянських географів ідеями і точками зору, що має слугувати спонукальною причиною для розвитку тих напрямів досліджень, які досі недооцінювались. А

окремі дискусійні положення дадуть матеріал для роздумів і послужать для розробки правильних точок зору. До цього слід додати, що Е. Нееф систематизував усі наявні в німецькій і російській літературі концептуальні уявлення про об'єкт, предмет і методи ландшафтознавчого дослідження і назвав три поняття, які, на його погляд, у повній мірі відображають географічну дійсність – структура, функція і розвиток. У відповідності із цим він розглядає географічний ландшафт як поєднання (*kompositum*) окремих компонентів і як комплекс складових частин, форми причинності (абіотичні, біотичні, соціальні) і зв'язок між ними, складові розвитку (динаміка стійкість, генезис, ритміка). Спеціальна увага приділена співвідношенню індивідуального і типологічного у географічному ландшафті, ландшафтним межам. Цікаво, що навіть деякі спірні концептуальні уявлення Е. Неефа стали для українських науковців рушійним чинником для розгортання досліджень за дискусійними напрямками. Показовим прикладом може слугувати його висловлювання про те, що “описи ландшафту з позицій естетичних або емоційних є далекими від географічної науки” [294, с. 57], яке переконливо спростували дослідження М. Д. Гродзинського (2005) з естетичного оцінювання ландшафтів і О. Ю. Гродзинської (2009) з перцепції ландшафтів людиною.

У зв'язку із питанням про значимість теоретичних розвідок Е. Неефа, варто навести думку німецького історика Вольфганга Буххайма, який, аналізуючи згадану і більш пізні роботи Е. Неефа, відмітив, що він збагатив словниковий запас географії терміном “взаємодоповнюваність” (компліментарність), що був запропонований у 1927 р. Нільсом Бором, і терміном “ансамбль”, під яким розумів сукупність компонентів, що пов'язані один з одним системою взаємовідносин [444].

Розвиток середньомасштабного картографування України в 1976–1980 рр.

У 1976 р. вийшла друком монографія “Природа Ровенської області”, що стала першою із унікальної серії монографій “Природа західних областей України”. У книзі надається докладна компонентна характеристику природних умов і ресурсів області,

але вперше для видань регіонального характеру в окремому розділі “Природні комплекси та ландшафтні райони”, що написаний проф. К. І. Геренчуком, наводиться характеристика ландшафтної структури території. У передмові до розділу наводяться короткі відомості про сутність понять “природні територіальні комплекси”, “ландшафтна фація”, “ландшафтне урочище”, “ландшафтна місцевість”, “географічний ландшафт”. У книзі вміщена схематична карта ландшафтних місцевостей Рівенської області (всього їх виділено 16) [349]. Кількість посилань на книгу незначна (4), проте інтерес до неї зберігається, про що свідчить стаття луцьких географів Л. В. Ільїна і В. О. Мартинюка “Ландшафтна структура ключової ділянки “Оржів” (Волинська височина – Волинське Полісся)” від 2011 р.

У цьому ж році вийшла книга відомого російського вченого, академіка І. П. Герасимова “Радянська конструктивна географія”, що ознаменувала зародження нової ідеології географічних досліджень – співтворчості із природою. Автор визначив поняття “конструктивна географія” як “географічні дослідження по розробці проблем планомірного перетворення природного середовища в цілях ефективного використання природних ресурсів” [46, с. 3]. Ідеї, що були висвітлені у книзі, знайшли відгук у вітчизняної географічної спільноти. Згодом сформувалась і окрема спеціальність 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів, за якою відбувається захист кандидатських і докторських дисертацій, що орієнтована на розроблення науково обґрунтованих заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання природних ресурсів в інтересах екологічно безпечного існування суспільства. В Україні теоретичну концепцію конструктивного ландшафтознавства найбільш послідовно розробляє професор Львівського університету В. М. Петлін [324, 326].

Важливою подією 1977 р. став третій Всесоюзний симпозіум по теоретичним питанням географії, що відбувся 4-7 жовтня 1977 р. в Одесі. Перший симпозіум був проведений в 1973 р. у Ризі, другий – в 1975 р. у Сімферополі. Українські міста, що стали місцями проведення двох останніх симпозіумів, стали свідомством високого

рівня української географічної науки і наявності в Україні науковців, спроможних вести складні теоретичні розвідки. Із доповіддю “Системна концепція при оптимізації географічного простору” виступив проф. Г. І. Швебс, який вперше для українського ландшафтознавства використав положення загальної теорії систем для поділу геосистеми (ерозійно-небезпечного ландшафту) на підсистеми, що відрізняються ступенем ерозійної трансформації ландшафту. Проф. О. Г. Топчієв представив доповідь “Про специфіку геосистем”, де визначив п’ять ознак специфічності географічних систем (за складом елементів, за системоутворюючими відносинами, за пороговими розмірами, за особливим порядком системної цілісності, за високою складністю і “поганою” організацією) і відзначив співіснування онтологічного (реального, фізичного) і гносеологічного (абстрактного, концептуального) уявлень про геосистеми. Проф. К. І. Геренчук у доповіді “Географічні аксіоми і ландшафтні постулати” звернув увагу на необхідність аксіоматизації радянського ландшафтознавства, що дасть змогу “побудувати логічно струнку теорію і методику ландшафтних досліджень” [61]. Автор виділив три аксіоми (безспірні положення, що доведені всім попереднім досвідом науки) і п’ять постулатів (положень, що витікають із географічних аксіом і володіють достатньо високою достовірністю). Це була цілком вдала спроба розбудови теорії ландшафтознавства, що підтверджується численними бібліографічними посиланнями на статтю (В. М. Пащенко, 1993; Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник, 2002 та ін.). Проте засадничими для українського ландшафтознавства вони так і не стали у зв’язку із відсутністю узгоджених поглядів на основні положення вчення про ландшафт.

Важливою подією 1978 р. стала публікація “Атласу природних умов і природних ресурсів Української РСР”. Одним із розділів атласу був розділ “Ландшафти і фізико-географічне районування Української РСР”, підготовлений науковцями Київського університету членом-кореспондентом АН УРСР А. М. Мариничем і кандидатами географічних наук А. І. Ланьком, О. В. Поривкіною, Н. П. Сиротою і П. Г. Шищенком. До розділу була включена

картосхема “Фізико-географічне районування” в масштабі 1:5 000 000 і “Ландшафтна карта” в масштабі 1:2 500 000 з пояснювальним текстом і легендою. Ці картографічні документи стали базовими для розробки регіональних проектів оптимального використання природних умов і ресурсів території на ландшафтній основі.

Непересічною подією 1978 р. слід назвати і публікацію монографії директора Інституту географії Сибіру і Далекого Сходу В. Б. Сочави “Вступ до вчення про геосистеми” [386]. Це було перше фундаментальне фізико-географічне вчення, побудоване на засадах загальної теорії систем. Концепції, що були викладені у монографії, заклали фундамент вчення про функціонування, динаміку і розвиток ландшафтів. Такими концепціями стали положення про: інваріант – як стійку послідовну зміну станів геосистеми, при якій її властивості залишаються практично незмінними під впливом зовнішніх дій; динаміку – як зміну станів геосистеми в рамках одного варіанту; сукцесію – як процес зміни станів геосистеми і сукцесійний ряд (ряд трансформації) – як ряд геосистем, що послідовно змінюють одна одну в процесі сукцесії; еквіфінальний стан – як стан стійкої динамічної рівноваги, якого сягає фація, що пройшла ряд сукцесійних змін; серійні геосистеми – як недовговічні спонтанні геосистеми, що швидко змінюють одна одну та інші. Положення про інваріант науковці Львівського університету Г. П. Міллер і В. М. Петлін застосували при дослідженні природних територіальних комплексів Українських Карпат напівстаціонарним та експедиційним методами [240], а М. Д. Гродзинський відзначив його як ключове в аналізі динаміки геосистем та їх стійкості [73, с. 24].

В 1979 р. вийшли друком два видання російських авторів, що мали важливе значення для розвитку українського ландшафтознавства. Професор Московського університету М. А. Гвоздецький опублікував навчальний посібник “Основні проблеми фізичної географії” для студентів географічних спеціальностей університетів [36]. Окремі глави присвячені вузловим питанням фізико-географічного районування і головним напрямом у радянському ландшафтознавстві. Проте і решта із

тринадцяти глав посібника представляє безперечний інтерес для ландшафтознавства, оскільки написана з погляду ландшафтознавця. Це підтверджується численними посиланнями провідних українських науковців на посібник М. А. Гвоздецького (О. М. Маринич та ін., 1985; В. М. Пащенко, 1993 та ін.). Професор Московського університету В. О. Ніколаєв опублікував монографію “Проблеми регіонального ландшафтознавства”, яка стала для українських ландшафтознавців важливим джерелом інформації з питань ретроспективного аналізу генезису і віку сучасних ландшафтів, природних та антропогенних тенденцій їх розвитку, класифікації і систематики ландшафтів, теорії і методики середньо- і дрібномасштабного картографування ландшафтів, методики математичного аналізу їх регіональної структури [298], тобто як раз тих питань, що вийшли на перший план під час цього етапу розвитку українського ландшафтознавства. В. М. Пащенко [310, с. 15] назвав В. О. Ніколаєва одним із засновників еволюційного ландшафтознавства. Висновки і положення В. О. Ніколаєва про вік сучасних ландшафтів використав у розбудові теорії палеоландшафтознавства М. Ф. Векліч [30, с. 31]. Проте найбільшу зацікавленість українських ландшафтознавців викликала концепція класифікації і систематики ландшафтів, а також методика математичного аналізу їх структури. Принципи структурно-генетичної класифікації ландшафтів, запропонованої В. О. Ніколаєвим, докладно проаналізував М. Ф. Векліч [30, с. 41-43]. Положення про основні класифікаційні категорії ландшафтів використали О. М. Маринич, В. М. Пащенко і П. Г. Шищенко при обґрунтування класифікації ландшафтів і фізико-географічного районування України [212].

Найбільш помітними виданнями 1980 р. стали монографії професора Ленінградського університету А. Г. Ісаченка “Методи прикладних ландшафтних досліджень” та “Оптимізація природного середовища: географічний аспект”. Монографія “Методи прикладних ландшафтних досліджень” [147] стала першим на теренах СРСР узагальненням теоретичних і методичних засад практичної реалізації вчення про ландшафти. Автор запропонував алгоритм прикладного ландшафтознавчого дослідження, що

складається із п'яти послідовних етапів. Докладно розкритий зміст кожного із етапів прикладного дослідження і наведені приклади ландшафтознавчих досліджень для цілей сільського господарства, житлового і промислового будівництва, меліорації, рекреації і комплексного територіального планування.

Найважливішими подіями 1980 р. стали VII з'їзд Географічного товариства СРСР і IV з'їзд Географічного товариства УРСР і публікація монографії “Природа Хмельницької області”. На з'їздах були підведені підсумки розвитку географії у десятій п'ятирічці і названі перспективні напрями подальших досліджень. VII з'їзд Географічного товариства СРСР відбувся в 1980 р. у Фрунзе (сьогодні – Бішкек). Українські науковці представили на з'їзд десять доповідей ландшафтознавчого спрямування. Узагальнююче уявлення про стан ландшафтознавчих досліджень в Україні дає доповідь О. М. Маринича “Про комплексну програму географічних досліджень в цілях раціонального природокористування (на прикладі Української РСР)”, у якій він повідомив про те, що географічні установи Української РСР (Сектор географії АН УРСР, географічні кафедри університетів і педінститутів, галузеві науково-дослідні і проектні інститути) почали дослідження по цільовій програмі “Географічні основи регіонального природокористування в Українській РСР” [207]. Головною метою досліджень була названа розробка наукових основ регіонального комплексного природокористування в Українській РСР, що потребує виконання таких завдань: всебічне вивчення взаємозв'язків компонентів природи і природних комплексів, пізнання закономірностей їх формування та змін під впливом природних та антропогенних чинників; створення регіональних кадастрів природних умов і ресурсів; застосування стаціонарних, експедиційних і дистанційних методів досліджень; розробка географічних прогнозів зміни природних умов; розробка основ методики географічної експертизи великих проектів перетворення природи; підготовка конструктивно-географічних пропозицій по раціональному природокористуванню.

IV з'їзд Географічного товариства УРСР проходив 28-30 травня 1980 р. у Ворошиловграді. 16 із 123 доповідей мали

ландшафтознавче спрямування. О. М. Маринич у доповіді “Географічні дослідження із регіонального природокористування в Українській РСР” відмітив, що недостатньо уваги приділяється обґрунтуванню комплексного природокористування в географічних регіонах республіки, повільно впроваджуються нові методи дистанційного, стаціонарного, математичного, геофізичного і геохімічного вивчення природних територіальних комплексів, наголосив на необхідності підсилення практичної спрямованості досліджень [208].

Ландшафтознавчі дослідження в 1976–1980 рр. велись за 19 напрямками (додаток Б, табл. Б.7). Аналіз розподілу публікацій по предметних блоках показав значну перевагу досліджень об’єктно-предметного поля ландшафтознавства (123 публікації) над дослідженнями прикладного (74) і концептуально-методичного (19) полів (рис. 6.9). Знову збільшилась кількість публікацій з прикладного ландшафтознавства. Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага, як і на двох попередніх етапах, приділялась територіальній організації ландшафтів (рис. 6.10). Науковці Київського університету (О. М. Маринич та ін., 1978) склали ландшафтну карту України для “Атласу природних умов і природних ресурсів Української РСР”. Науковці Львівського університету розробили теорію і методику середньомасштабного картографування рівнинних (С. І. Кукурудза, 1976–1979) і гірських (Г. П. Міллер, О. А. Третьак, 1976; Міллер, 1980) ландшафтів. Середньомасштабне ландшафтне картографування приміської зони Києва виконали фізико-географи Сектора географії АН УРСР (В. С. Давидчук, 1979). Схематичну ландшафтну карту Одеської області опублікували науковці Одеського університету. Вперше у якості об’єкта ландшафтознавчих досліджень виступили долинно-річкові ландшафтні комплекси (Г. І. Швебс, Т. Д. Васютинська, 1979). Другими за кількістю публікацій стали дослідження антропогенних змін ландшафтів (33 публікації), третіми – рекреаційно-туристична оцінка ландшафтів (22 публікації).

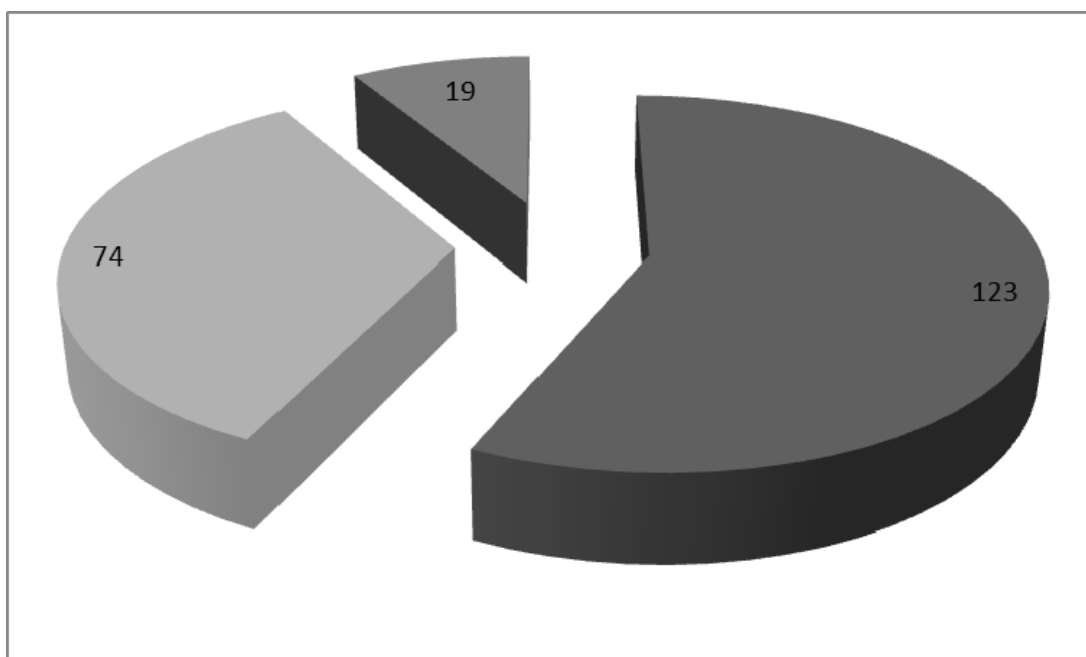

Рис. 6.9. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1976–1980 рр.: 1 – об’єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

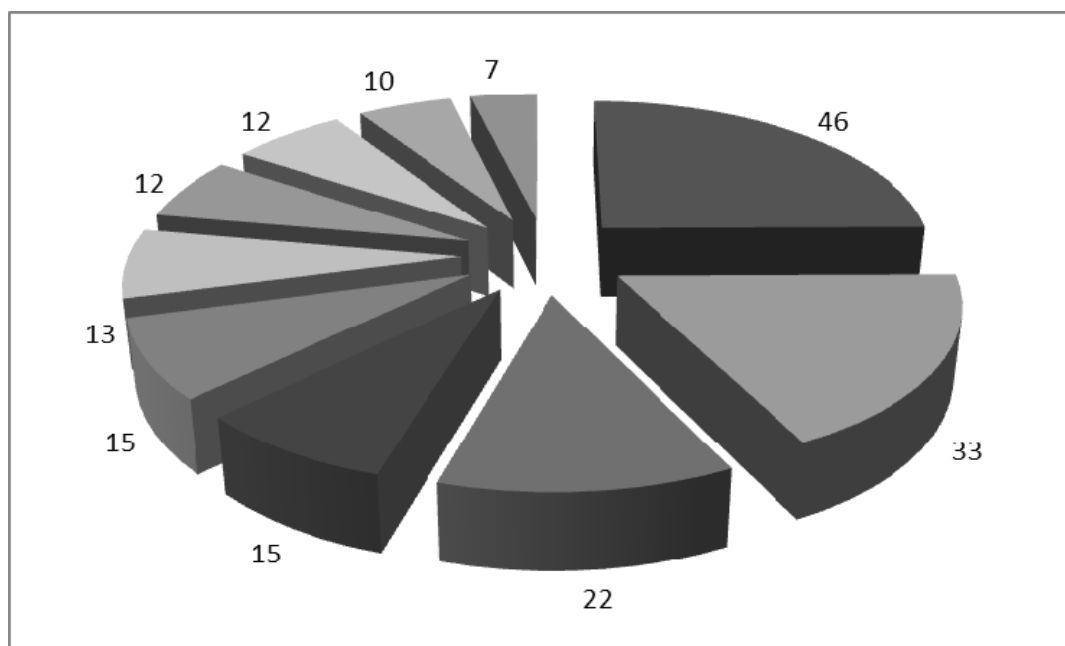

Рис. 6.10. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1976–1980 рр.: 1 – територіальна організація наземних ландшафтів; 2 – антропогенні зміни ландшафтів; 3 – рекреаційно-туристична оцінка ландшафтів; 4 – історія розвитку ландшафтів; 5 – меліоративна оцінка ландшафтів; 6 – раціональне використання ландшафтів; 7 – теорія ландшафтознавства; 8 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 9 – планувально-проектувальна оцінка ландшафтів; 10 – функціонування і динаміка ландшафтів; 11 – геохімія ландшафтів; 12 – фізико-географічні процеси в ландшафтах.

Пануючою дослідницькою парадигмою стала системна. Поняття “система” і формуючі його терміни з’явилися не тільки у текстах, але і у назвах численних публікацій. На доказ можна привести публікації “Парагенетична система природних зон (на прикладі Криму)” (Гришанков, 1977), “Гідротермічні властивості геосистем” (Олещенко, 1979), “Долинно-річкові парагенетичні системи” (Швебс, Антонова, Васютинська, 1980) та ін. З’явилися праці, предметом досліджень яких були концептуальні засади застосування системного підходу у фізичній географії (О. Г. Топчієв, 1977; Г. І. Швебс, 1977, 1978, 1980).

Системний підхід набув вагомості і у зарубіжному ландшафтознавстві. Німецький географ Е. Нееф використовує у статті “Побічні ефекти суспільної діяльності у природному середовищі” терміни “чорний ящик”, “екосистема”, “природна система ландшафту” тощо [457]. Інший німецький географ Х. Хубріх у статті “До типізації в географічному дослідженні ландшафту” користується термінами “теорія систем”, “геосистема”, “структура геосистеми”, “системні взаємовідносини”, “системні зв’язки” [451].

Отже, мова може йти про концептуальний рівень використання системної парадигми в українському ландшафтознавстві. Причиною успішного вкорінення системного підходу в ландшафтознавство В. М. Петлін вважає ту обставину, що пануючий у ландшафтознавстві на початку 1960-х років комплексний підхід гальмував пізнання функціональних процесів у природних територіальних комплексах, їхньої просторо-часової організації [323, с. 64]. Проте навряд чи можна саме так трактувати потребу у системному підході. Комплексний підхід і сьогодні стоїть на озброєнні ландшафтознавчої теорії й усі спроби відмовитись від нього не мали успіху. Підвищена увага до системного підходу пояснювалась лише новими можливостями, які відкривались перед дослідниками при використанні концептуального апарату загальної теорії систем і надавали нові, відпрацьовані в інших наукових галузях засоби аналізу природних комплексів. І компонентна, і комплексна, і ландшафтна парадигми

залишались і успішно використовувались у ландшафтознавчих дослідженнях.

Концептуальне поле українського ландшафтознавства поповнилось концепціями конструктивної географії І. П. Герасимова, аксіоматизації вчення про ландшафт К. І. Геренчука, рекреаційних ресурсів Л. А. Багрової, М. В. Багрова і В. С. Преображенського, регіонального ландшафтознавства В. О. Ніколаєва, регіонального природокористування О. М. Маринича. Методичний апарат поповнився методиками системного аналізу ландшафтних комплексів для вирішення загальнонаукових і прикладних (Г. І. Швебс, 1977–1980) завдань, дослідження долинно-річкових парагенетичних ландшафтних комплексів (Г. І. Швебс із співавторами, 1979, 1980), дослідження (Л. І. Воропай, 1977, 1978; Л. І. Воропай, Г. І. Дениsik, 1977, 1978; Г. І. Дениsik, 1978, 1979; О. В. Поривкіна та ін., 1978, 1979, 1980) і класифікації (В. П. Коржик, 1978) антропогенних змін ландшафтних комплексів, дослідження стійкості природних комплексів до антропогенного впливу (Г. Є. Гришанков, 1977; П. Г. Шищенко, М. Д. Гродзинський, 1979), трансформації ландшафтної карти в ландшафтно-геохімічну (В. М. Гуцуляк, Т. І. Гаманюк, 1977), використання ландшафтно-геохімічного метода у медико-географічних дослідженнях (В. М. Гуцуляк, Ц. В. Ясинський, 1978).

Рядом нових термінів поповнилась понятійно-термінологічна база. Термін “метризація територіальної структури природних комплексів” використали Е. М. Раковська і О. Г. Топчієв (1979) для позначення процедури отримання кількісних параметрів морфологічної структури ландшафтів. Термін “долинно-річкові парагенетичні ландшафтні комплекси” застосували Г. І. Швебс із співавторами (1979, 1980) до ландшафтних комплексів річок. Термін “аксіоматизація” ввів для побудови логічно стрункої теорії і методики ландшафтознавчих досліджень К. І. Геренчук (1977). Термін “селитебні геосистеми” використала Л. І. Воропай із співавторами (1979) для ділянок із населеними пунктами. Термін “гірськопромислові ландшафти” вперше використали В. І. Федотов і Г. І. Дениsik (1980).

Найбільш цитованими працями, що вийшли друком в 1976–1980 рр., стали колективні монографії за редакцією К. І. Геренчука “Природа Чернівецької області”, “Природа Тернопільської області” і “Природа Хмельницької області” (табл. 6.4, додаток Б, табл. Б.8), що є свідоцтвом беззаперечного лідерства проф. К. І. Геренчука серед українських ландшафтознавців.

Таблиця 6.4

***Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1976–1980 рр.***

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	К. І. Геренчук	Природа Чернівецької області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1978.	30
2	К. І. Геренчук	Природа Тернопільської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1979.	21
3	К. І. Геренчук	Природа Хмельницької області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів, Вища школа, 1980.	21

За 1976–1980 рр. було захищено сім кандидатських і одна докторська дисертації (додаток Б, табл. Б.9). Найбільшим попитом користувалось дисертаційне дослідження В. С. Давидчука (7 посилань), присвячене проблемі антропогенного впливу як чинника розвитку ландшафтів.

Докторську дисертацію “Ландшафтне дослідження гірських територій” (1980) захистив Г. П. Міллер. На неї було зроблене 9 посилань, одне з яких належало доценту Московського університету І. І. Мамай (1994), яка використала концепцію дослідження динаміки гірських ландшафтів, розроблену Г. П. Міллером, у власному докторському дисертаційному дослідженні “Динаміка ландшафтів (методологія, методи, регіональні проблеми)”.

Ландшафтознавчі центри діяли у Київському, Львівському, Одеському, Харківському і Чернівецькому університетах,

Сімферопольському педагогічному інституті, а також Секторі географії АН УРСР. Молодими науковцями поповнились колективи Львівського (С. І. Кукурудза, Б. П. Муха, В. М. Петлін, П. Р. Третяк), Київського (М. Д. Гродзинський, В. І. Олещенко, Л. Л. Малишева, С. П. Романчук, Ю. В. Щур), Одеського (Т. Д. Васютинська) і Чернівецького (Г. І. Денисик, С. Р. Кияк, В. П. Коржик, Л. А. Кратко, М. М. Куниця, О. Л. Лясота) університетів, Сімферопольського (О. В. Єна, А. Г. Панін) і Ворошиловградського (В. І. Жадан) педагогічних інститутів, Сектору географії АН УРСР (В. С. Давидчук, В. М. Пашенко, О. М. Петренко). Усі вони були вихованцями української географічної школи, за виключенням В. С. Давидчука, який вчився у М. А. Солнцева в Московському університеті. В Одеському університеті у галузі ландшафтознавства почав працювати відомий вчений-гідролог проф. Г. І. Швебс. Розподіл річної кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1976–1980 рр. представлений в додатку Б (табл. Б.10) і на рис. 6.11.

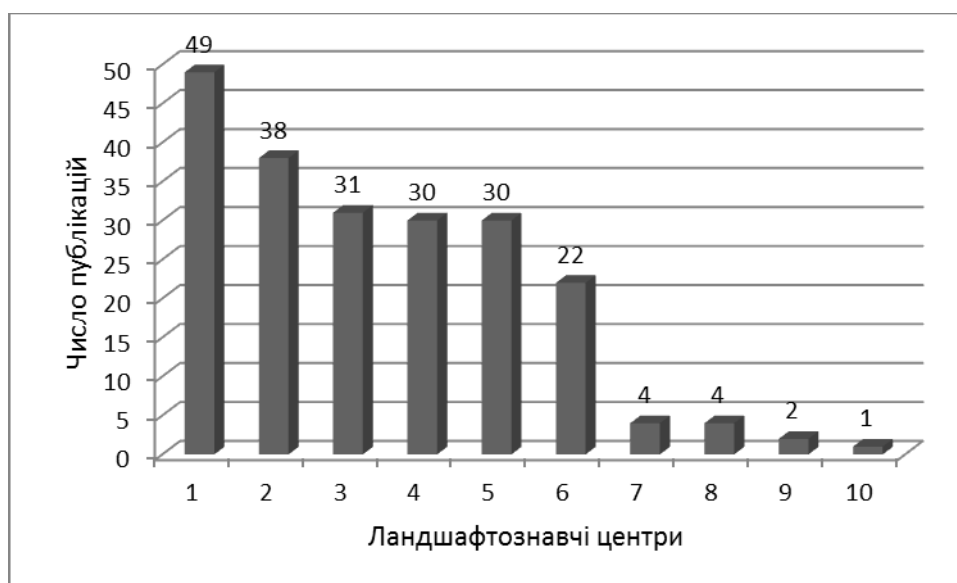

Рис. 6.11. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами та осередками в 1976–1980 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Чернівецький університет; 3 – Сімферопольський університет; 4 – Київський університет; 5 – Сектор географії АН УРСР; 6 – Одеський університет; 7 – Харківський університет; 8 – Вінницький педінститут; 9 – Київський педінститут; 10 – Ворошиловградський педінститут.

Продовжувала нарощувати потужність львівська ландшафтознавча школа, де під науковим керівництвом К. І. Геренчука захистили кандидатські дисертації С. І. Кукурудза (1979) і Б. П. Муха (1980). Київська ландшафтознавча школа О. М. Маринича кандидатського поповнення на цьому етапі не мала, але дуже ефективно працювали її ветерани і вже встигла себе проявити молоді науковці, вже згадані вище. Продовжила своє формування чернівецька школа ландшафтознавства, де під керівництвом лідерів (Л. І. Воропай, В. М. Гуцуляк, М. А. Куниця) почали дослідження їх учні, що також вже були названі. В Одеському університеті власну ландшафтознавчу школу почав розбудовувати проф. Г. І. Швєбс. Характеризуючи тенденції формування наукових географічних шкіл в Україні, декан географічного факультету Київського національного університету проф. Я. Б. Олійник відмітив, що “персональна наукова школа професора Г. І. Швєбса переросла рамки гідрологічної школи і може бути охарактеризована як школа конструктивної географії” [301, с. 16].

Тенденція зменшення комунікативної ролі наукових зібрань (якщо приймати до уваги лише її публікаційну частину) і збільшення ролі наукових журналів збереглася (*додаток Б, табл. Б.11*). Кількість навчальних посібників і монографій знову зменшилась. Незначна кількість наукових монографій і навчальних посібників, написаних українськими авторами, стримувала розвиток українського ландшафтознавства, що живився переважно російськими концептуальними ідеями і методичними засобами.

Відчутним був вплив російської географії (*додаток Б, табл. Б.12*). Аналіз бібліографічних посилань у публікаціях українських авторів показав, що найчастіше згадувались праці В. С. Преображенського, А. Г. Ісаченка, М. А. Солнцева і Ф. М. Мількова.

Більш виразними стали взаємозв'язки із зарубіжною географією. До програми XXIII Міжнародного географічного конгресу, що відбувся 15 липня – 15 серпня 1976 р. у Москві, увійшла доповідь кримських ландшафтознавців В. Г. Єни та О. В. Єни “Картографування та оцінка природних-комплексів

унікумів у зв'язку з проблемою їх охорони". У 1969 р. акад. І. П. Герасимов опублікував у журналі "Petermanns geographische Mitteilungen" статтю "Наука про біосферу та її перебудова", де він вперше, ще до появи відомої книги "Радянська конструктивна географія", розкрив у загальних рисах концепцію конструктивної географії. А в 1976 р. у цьому ж журналі не менш відомий німецький географ Е. Нееф вже спирався на цю концепцію у своїй статті "Побічні ефекти суспільної діяльності у природному середовищі" [457].

Із зарубіжних видань важливою публікацією стала монографія відомого чехословацького географа Яромира Демека "Теорія систем та вивчення ландшафту" (1977). Структура книги включає вісім глав, які характеризують сутність системного метода при вивченні ландшафту, ландшафтну сферу як планетарну геосистему, одиниці регіонального і внутрішньо ландшафтного поділу. В окремих главах висвітлене уявлення про ландшафтоутворюючі процеси, головні типи ландшафту, топологічні геосистеми і методи дослідження ландшафту [98]. Ландшафт у Я. Демека має природні межі, характеризується внутрішньою однорідністю та індивідуальною структурою, складається із ряду компонентів, що є геосистемами різного типу. Вертикальну структуру ландшафту утворюють взаємозв'язки між природними компонентами, горизонтальну – взаємозв'язки між топологічними, хорологічними і регіональними одиницями ландшафтного поділу території. Структура ландшафту динамічна і постійно змінюється у часі, причому характер змін може бути періодичним, циклічним і ритмічним. У списку використаних джерел є праці К. І. Геренчука та О. Г. Топчієва з методики математичного аналізу параметрів морфологічної структури ландшафтів.

Завершення середньомасштабного картографування ландшафтів України в 1981–1985 рр.

5-9 жовтня 1981 р. у Москві відбулась Всесоюзна нарада "Методи створення територіальних комплексних схем охорони природи". Три доповіді були представлені українськими ландшафтознавцями. В. І. Галицький наголосив на важливості

врахування сучасних процесів, під впливом яких відбувається динамічний розвиток природних територіальних комплексів. Л. І. Воропай із співавторами відмітила, що базовою картографічною основою при складанні ТерКСОП Чернівецької області виступали ландшафтно-морфологічна карта і карта фізико-географічного районування. М. М. Куниця звернула увагу на необхідність врахування при складанні ТерКСОП регіональних особливостей систем розселення. Авторкою вперше дано визначення поняття “селитебна геосистема” [236, с. 165].

Важливими подіями 1981 р. стала публікація однієї української і двох російських монографій. У монографії Г. І. Швебса “Теоретичні основи ерозіознавства” висвітлюються теоретико-методологічні засади нового (для того часу) наукового напрямку і зроблена спроба поєднати ґрунтознавчий, агрономічний, ландшафтознавчий і гідрологічний підходи до вивчення проблем водної ерозії. І базовою основою для їх поєднання, зазначає автор, слугує саме ландшафтознавчий підхід, який дає змогу проаналізувати чинники змиву і розмиву не для кожного із компонентів окремо, а для їх поєднань, тобто геокомплексів різних рангів, оскільки “спосіб поєднання компонентів породжує нові якості, що не містяться в їх сумі” [427, с. 27].

Монографія Ф. М. Мількова “Фізична географія: сучасний стан, закономірності, проблеми” (1981) охоплює, як пише сам автор, “широке коло питань – від об’єкта і предмета науки до найважливіших закономірностей і проблем” [247, с. 5]. Найбільшу зацікавленість в українських ландшафтознавців викликав підрозділ “Антропогенне ландшафтознавства: історія питання і сучасний стан проблеми”. Важливим для нашого дослідження є підрозділ “Ландшафтний етап у розвитку фізичної географії”.

Монографія Н. Г. Сухової “Розвиток уявлень про природний територіальний комплекс в російській географії” (1981) є одним із найбільш глибоких досліджень історії розвитку ландшафтознавства і використовується всіма науковцями, які вивчають цю проблему. Найбільшу цінність представляють розвідки автора, що стосуються передумов зародження ідеї географічного комплексу у дослідженнях ботаніків, зоологів і ґрунтознавців.

В 1982 р. відбулось два наукових зібрання, що варто відзначити як чинники впливу на розвиток українського ландшафтознавства. В Ленінграді у вересні 1982 р. пройшов Всесоюзний науковий симпозіум “Методи дослідження антропогенних ландшафтів” [235]. Вагомою була участь українських науковців – 14 доповідей, що свідчило про значну увагу до цієї тематики. В Криму відбулась регіональна наукова конференція “Раціональне використання та охорона курортних і рекреаційних ресурсів Криму”. П’ять доповідей мали ландшафтознавче спрямування. О. В. Єна доповідав про роль експозиційно-ландшафтних особливостей Кримського Південнобережжя у рекреаційному освоєнні Криму. А. А. Анненков висвітлив методику оцінки візуальних якостей ландшафтів Криму для цілей рекреаційного використання, а також разом із колегами – методику комплексної ландшафтно-оцінки територій при проектуванні парків на південному узбережжі Криму. Ан. В. Єна і В. Г. Єна розповіли про природні ландшафти Криму, що особливо охороняються, і шляхи оптимізації їх рекреаційного використання. П. Д. Підгородецький і Л. А. Багрова розкрили досвід оцінки ландшафтно-екологічних умов територій курортно-рекреаційного проектування.

Важливими монографічним виданням року став збірник наукових праць “Географічні аспекти раціонального використання природних ресурсів Української РСР” (1982), що містив перші підсумки досліджень проблеми раціонального природокористування, яка була названа пріоритетною серед решти географічних досліджень на останньому IV з’їзді Географічного товариства УРСР у Ворошиловграді. У статті “Про комплексну програму досліджень з регіонального природокористування” О. М. Маринич наголосив на тому, що “серед сучасних завдань географічної науки однією із найважливіших є проблема раціонального природокористування” [210, с. 3]. Новим для української географії було проведення цих досліджень по природно-господарським регіонам, у якості яких визначені Західне Полісся, Українські Карпати, Поділля, Київське Придніпров’я, Лівобережне Придніпров’я, промислове Придніпров’я, Донбас, Причорномор’я і Крим.

У статті К. І. Геренчука, Г. П. Міллера і Л. М. Шевченко “Стан і завдання ландшафтних досліджень в Українській РСР” названо п’ять напрямів досліджень, що викликали найбільшу увагу ландшафтознавців України: методика середньомасштабного ландшафтного картографування, антропогенні зміни, охорона, раціональне і рекреаційне використання ландшафтів [62]. Забігаючи наперед відмітимо, що аналіз тематичної спрямованості ландшафтознавчих досліджень в 1981–1985 рр. за показником річної кількості публікацій показав справедливість цих висновків, за виключенням напряму з меліорації ландшафтів, який не був згаданий, а між тим випередив решту прикладних ландшафтознавчих досліджень на цьому історичному етапі. Важливим положенням доповіді було положення про необхідність картографування “сучасних ландшафтів всієї території України у середньому масштабі” із комплексною оцінкою природних умов і ресурсів кожного ландшафту і розробкою єдиної програми і методики середньомасштабної ландшафтної зйомки.

Важливе освітнє значення мав навчальний посібник для вищої школи “Фізична географія Української РСР” (1982) за авторством О. М. Маринича, А. І. Ланька, М. І. Щербаня і П. Г. Шищенка, що містив оновлений варіант дрібномасштабної ландшафтної карти України і характеристику природних умов і ресурсів ландшафтів трьох природних зон (мішаних лісів, лісостепів і лісів) рівнинної частини України, а також двох гірських країн (Українських Карпат і Гірського Криму). До структури навчального посібника увійшли два нових, порівняно із посібником 1969 р., підрозділи – “Негативні фізико-географічні процеси і шляхи боротьби з ними” і “Зміна природних умов під впливом господарської діяльності людини”, а також новий розділ “Географічні проблеми раціонального використання природних ресурсів і охорони природи в УРСР”.

Важливими подіями 1983 р. була публікація двох монографічних видань українських авторів. Науковцями Відділення географії Морського гідрофізичного інституту АН УРСР була видана колективна монографія “Ландшафти приміської зони Києва та їх раціональне використання” [188], що стала підсумком виконання п’ятирічної (1976–1980 рр.) наукової

теми. Монографія містила методику середньомасштабних ландшафтознавчих досліджень і докладну характеристику типів і родів, а також індивідуальних ландшафтів приміської зони Києва, що підтвердило беззмістовність суперечки про індивідуальне (регіональне) і типологічне трактування поняття “ландшафт” та ознаменувало появу в українській географії потужного колективу кваліфікованих ландшафтознавців.

Доцент Сімферопольського університету В. О. Боков опублікував невеличкий навчальний посібник (курс лекцій) “Просторово-часова організація геосистем” (1983), де з позицій загальної теорії систем охарактеризував (упорядкував) основні просторові і часові закономірності будови географічних систем, як розміри і форма, межі, місце в загальній системі координат і позиція по відношенню до оточуючих об’єктів, положення у просторовому ряду (зональному, циркумконтинентальному, циркумокеанічному, схиловому), симетрія і дисиметрія, часовий масштаб, вік тощо [20]. Значення цієї брошури значно перевищує її обсяг, оскільки вона, з одного боку є по суті методичним керівництвом із вивчення фізичних властивостей природних комплексів, а з іншого – теоретичним узагальненням усіх відомих сучасній географічній науці просторово-часових аспектів організації географічних систем.

В 1984 р. відбулась важлива конференція “Географічні основи регіонального природокористування” в Каневі, у якій взяли участь представники усіх галузей української географії. 42 доповіді із 188 (22%) мали ландшафтознавче спрямування. Панівною тематикою доповідей було ландшафтознавче обґрунтування засад раціонального природокористування в Український РСР, що найбільш ґрунтовно і послідовно було відображено у програмній доповіді керівника Відділення географії О. М. Маринича “Про типову структуру і зміст серії монографій “Конструктивно-географічні основи раціонального природокористування в Український РСР” [211].

Із видань, що вийшли друком в 1984 р., вартий згадування збірник наукових праць “Комплексні географічні дослідження проблем раціонального природокористування”, у якому

представлені останні результати теоретичних розвідок української географії (ландшафтознавства, геоморфології, палеогеографії, кліматології, гідрології, економічної географії і картографії) з проблем раціонального природокористування в окремих регіонах України. Для ландшафтознавства найбільший інтерес представляють статті О. М. Маринича, В. І. Галицького із співавторами і М. Ф. Векліча із співавторами.

Найбільш помітними виданнями 1985 р. стали монографія “Ландшафти і фізико-географічне районування” із серії “Природа Української РСР” за авторством О. М. Маринича, В. М. Пащенко і П. Г. Шищенка, і брошура Г. І. Швєбса “Контурне землеробство”. Монографія стала першим докладним описом ландшафтної структури України, а брошура підвела перші підсумки з розробки концептуальних засад і методики контурно-меліоративного землеробства в Україні на ландшафтній основі.

Найважливішими подіями 1985 р. стали чергові з’їзди Географічного товариства СРСР і Географічного з’їзду УРСР. Обидва вони пройшли в Україні. V з’їзд Географічного товариства УРСР відбувся в березні 1985 р. в Сімферополі. На з’їзд було представлено 237 доповідей, 41 з яких (17%) мали ландшафтознавче спрямування. У доповіді О. М. Маринича і П. Г. Шищенка “Ландшафтні дослідження в УРСР: стан, теоретичні і прикладні проблеми” [213] відмічається, що у минулому п’ятиріччі удосконалювалась методика ландшафтного картографування рівнинних і гірських територій, складені ландшафтні карти ряду адміністративних областей, районів меліорацій, що проектуються. Ландшафтне картографування дійсно бурхливо розвивалось на цьому етапі в Україні. Співробітниками та аспірантами відділу ландшафтознавства Відділення географії були завершені роботи із ландшафтного картографування приміської зони Києва і Житомирської області, виконувалось ландшафтне картографування Київської, Чернігівської і Вінницької областей. Ландшафтознавці Львівського університету склали ландшафтну карту Волинської області і вели роботи із складання ландшафтної карти Львівської області. Науковці Київського університету вели роботи із складання ландшафтної карти Черкаської області.

Ландшафтознавці Одеського університету склали карти долинно-річкових парагенетичних ландшафтів Нижнього Придністров'я і малих річок південного заходу України.

VIII з'їзд Географічного товариства СРСР проходив у жовтні 1985 р. в Києві. У доповіді О. М. Маринича із співавторами “Ландшафтні дослідження регіональних проблем природокористування в УРСР” акцентувалась увага на відповідності ландшафтознавчих досліджень в УРСР основним напрямам економічного і соціального розвитку СРСР на 1981–1985 рр. і на період до 1990 р. та Продовольчій програмі СРСР, що була затверджена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. Основними напрямками досліджень визначені вивчення взаємозв'язків компонентів природно-територіальних комплексів, пізнання історії їх розвитку, походження, закономірностей формування і зміни під впливом природних та антропогенних чинників, створення кадастрів природних умов і природних ресурсів, що потребує подальшого поглиблення теоретичних питань ландшафтознавства, розробки принципів і методів ландшафтного аналізу [214].

Ландшафтознавчі дослідження в 1981–1985 рр. велись за 17 напрямками (додаток Б, табл. Б.13). Аналіз розподілу публікацій по предметних блоках показав перевагу досліджень об'єктно-предметного поля ландшафтознавства (137 публікацій) над дослідженнями прикладного (101) і концептуально-методичного (12) полів (рис. 6.12), але вона була вже не такою помітною, як на попередніх етапах: знову значно зросла кількість публікацій з прикладного ландшафтознавства. Вперше у лідери за цим показником (45 публікацій) вийшли дослідження антропогенних змін ландшафтів (рис. 6.13). Аналіз тематичного розподілу публікацій між регіональними ландшафтознавчими центрами в 1981–1985 рр. показав, що такі дослідження проводили на цьому відрізку часу усі ландшафтознавчі центри, крім Одеського і Харківського університетів. А найбільша кількість публікацій з цього напрямку належала науковцям Відділення географії ІГФ АН УРСР, Київського і Чернівецького університетів. Представником Вінницького педагогічного інституту Г. І. Денисиком,

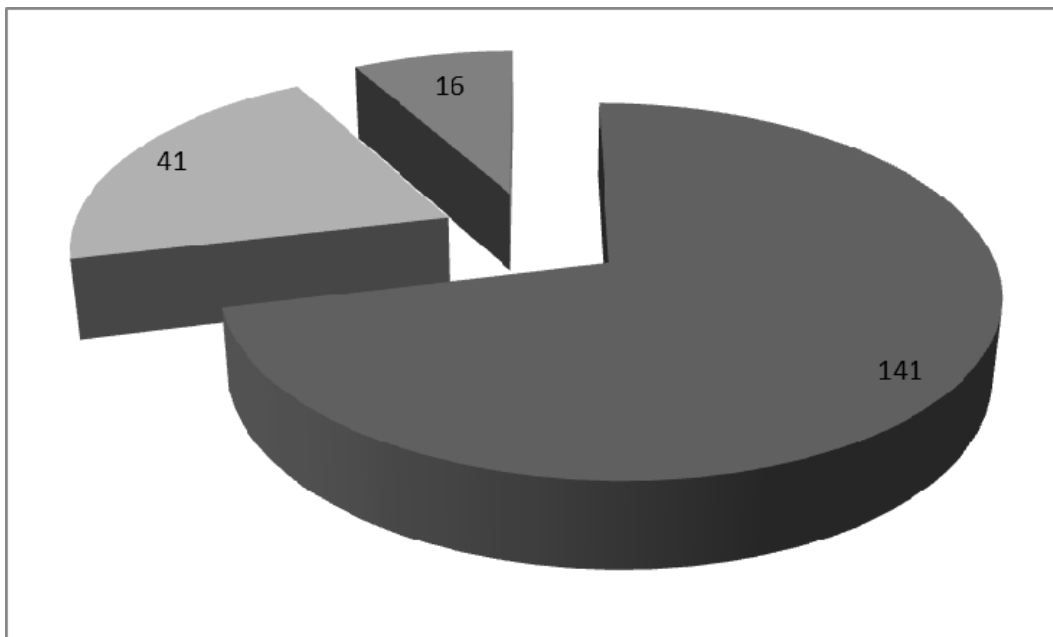

Рис. 6.12. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1981–1985 рр.: 1 – об’єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

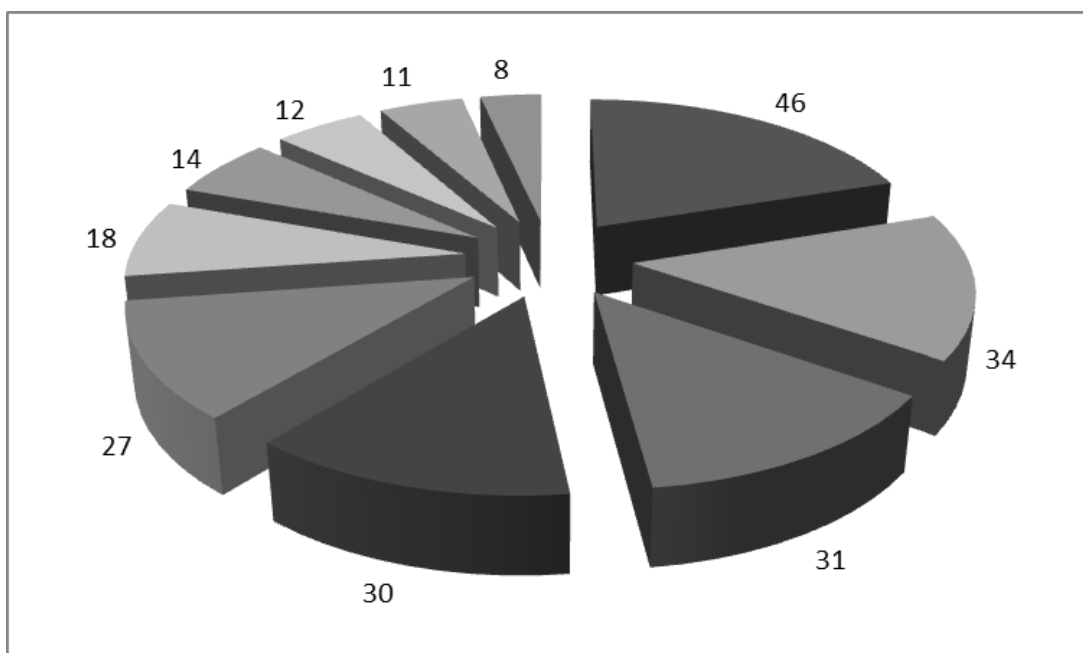

Рис. 6.13. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1981–1985 рр.: 1 – антропогенні зміни ландшафтів; 2 – територіальна організація ландшафтів; 3 – раціональне використання ландшафтів; 4 – меліоративна оцінка ландшафтів; 5 – функціонування і динаміка ландшафтів; 6 – розвиток ландшафтів; 7 – теорія і методика ландшафтознавства; 8 – рекреаційна оцінка ландшафтів; 9 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 10 – геохімія ландшафтів.

учнем російського ландшафтознавця Ф. М. Мількова, в 1984 р. була захищена кандидатська дисертація “Техногенні ландшафти Поділля, їх структура, класифікація і раціональне використання”, що стала першим дисертаційним дослідженням антропогенних ландшафтів в Україні. Г. І. Денисюком були видані і перші для українського ландшафтознавства “Методичні рекомендації із вивчення техногенних ландшафтів” (1984). Другими за кількістю публікацій стали дослідження територіальної організації ландшафтів (33 публікації). Такі дослідження проводили усі ландшафтознавчі центри і деякі ландшафтознавчі осередки України, що свідчить про активний розвиток цього напрямку досліджень в Україні. Третя кількість ландшафтознавчих публікацій належить дослідженням функціонування і динаміки ландшафтів (27 публікацій).

Діючими дослідницькими парадигмами були геокомпонентна, ландшафтна (структурно-морфологічна і структурно-динамічна) і системна. З’явилися перші ознаки появи екологічної парадигми. Концептуальне поле українського ландшафтознавства поповнилось концепціями стійкості ландшафтів до антропогенного впливу (М. Д. Гродзинський, 1983), прикладного ландшафтознавчого аналізу для планувально-проектувальних цілей (П. Г. Шищенко, 1984), позиційного чинника формування природних та антропогенних комплексів (К. А. Позаченюк, 1984) і контурно-меліоративної організації землекористування на ландшафтній основі (Г. І. Швебс, 1985). Про розробку нового напрямку у географічній науці – радіофізики геосистем, заявили харківські науковці [295].

Методичний апарат українського ландшафтознавства поповнився методиками: оцінки стійкості ландшафтів до антропогенного впливу (М. Д. Гродзинський, 1981, 1982, 1983); ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні (П. Г. Шищенко та ін., 1981, 1983, 1984); геосистемного моніторингу територій, що підлягають меліорації (П. Г. Шищенко та ін., 1983; М. Д. Гродзинський, 1984).

Понятійно-термінологічна база українського ландшафтознавства поповнилась терміном “стійкість геосистем”. Вперше він був

використаний по відношенню до ландшафтів М. А. Солнцевим (1962). Проте в українському ландшафтознавстві це поняття вкоренилось саме завдяки працям М. Д. Гродзинського 1981–1983 рр. Термін “техногенні ландшафти” ввів в українську ландшафтознавчу літературу Г. І. Денисик (1981). Терміни “функціональна типологія ландшафтів” і “функціональна оцінка ландшафтів” ввів для класифікації і оцінки ландшафтів за їх господарським призначенням П. Г. Шищенко [408; 433]. Термін “рекреаційно-ландшафтне районування” вперше для українського ландшафтознавства використав викладач Київського університету О. О. Бейдик [10]. Поняття “радіогеосистеми” ввів для позначення геосистем з однорідними радіофізичними властивостями професор Харківського університету В. Є. Некос [296].

Найбільш цитованою публікацією етапу стала монографія “Ландшафти і фізико-географічне районування” із серії “Природа Української РСР” (1985) за авторством О. М. Маринича, В. М. Пащенко і П. Г. Шищенко (табл. 6.5; додаток Б, табл. Б.14).

Таблиця 6.5

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1981–1985 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	О. М. Маринич і др.	Ландшафты и физико-географическое районирование (из серии “Природа Украинской ССР”). – К. : Наук. думка, 1985.	115
2	Л. І. Воропай, М. Н. Куница	Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы : Изд-во Черновицкого ун-та, 1982.	58
3	О. М. Маринич та ін.	Фізична географія Української РСР. – К. : Вища школа, 1982.	42

Аналіз бібліографічних посилань на цю працю показав, що перші посилання з’явилися вже в 1987 р., останні – в 2011 р., отже глибина цитування склала 24 роки (рис. 6.14). Найбільша річна

кількість посилань приходить на 2000-й і 2005-й роки (по сім), а більша частина їх загальної кількості (47 із 78) – на 2000-і роки), що свідчить про збереження інтересу до інформаційного змісту цієї праці. На монографію посилались представники всіх ландшафтознавчих центрів України, а також російські науковці В. М. Бевз (1988), М. І. Михайлов (1989), білоруський ландшафтознавець Г. І. Марцинкевич (1992). Концептуальні положення і фактичний матеріал монографії використані в 12 кандидатських і 6 докторських дисертаційних дослідженнях.

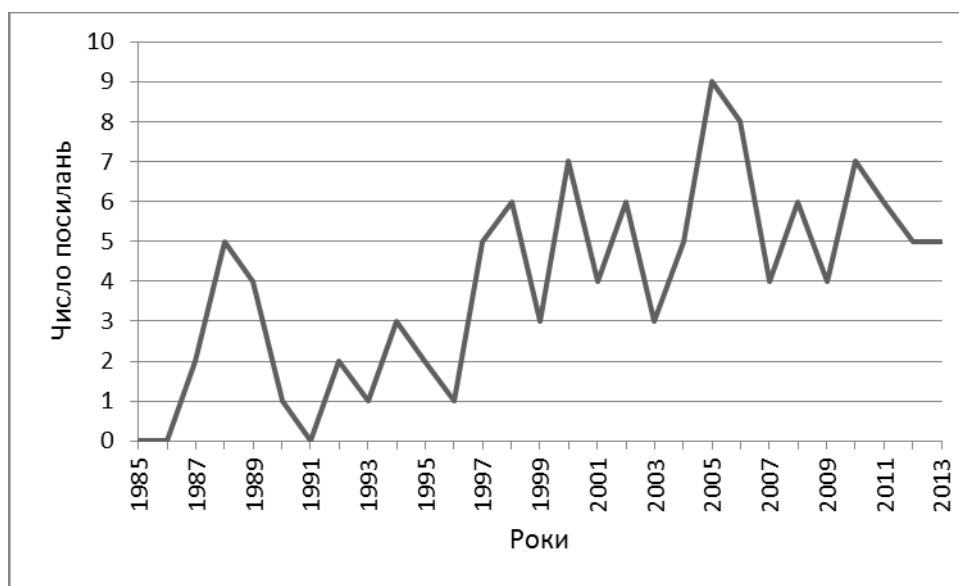

Рис. 6.14. Динаміка кількості бібліографічних посилань на монографію О. М. Маринича, В. М. Пащенка і П. Г. Шищенка “Ландшафти і фізико-географічне районування” (1985).

Друге місце зайняв навчальних посібник цих же авторів “Фізична географія Української РСР” (36 посилань), що вийшов трьома роками раніше і став предтечею монографії “Ландшафти і фізико-географічне районування”. Ненабагато відстала від неї (34 посилання) монографія “Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля за авторством чернівецьких науковців Л. І. Воропай і М. М. Куниці, що підтвердило значний інтерес українських географів до питань антропогенних змін ландшафтів. Варто відзначити і значний інтерес до публікацій П. Г. Шищенка, який за сумарною кількістю посилань на його праці (142) обійшов усіх авторів, що увійшли до чільної десятки, і вперше

став лідером серед українських ландшафтознавців після багаторічної гегемонії К. І. Геренчука.

Протягом етапу було захищено 11 кандидатських і 2 докторські дисертації (додаток Б, табл. Б.15). Найбільшу кількість посилань отримав автореферат М. Д. Гродзинського. Забігаючи наперед скажемо, що ще більше визнання отримали його наступні дослідження з цієї тематики, про що буде сказано при характеристиці наступних історичних етапів. Із докторських дисертацій (П. Г. Шищенко, 1984; А. М. Оліферов, 1984) найбільшу кількість посилань зібрав автореферат П. Г. Шищенка, що став зразком прикладного ландшафтознавчого аналізу для планувально-проектувальних цілей.

У Львівському університеті діяла школа проф. К. І. Геренчука, у Київському – школа проф. О. М. Маринича. В Одеському університеті формувалась ландшафтознавча школа проф. Г. І. Швєбса, у Відділенні географії ІГФ АН УРСР – ландшафтознавча школа проф. В. І. Галицького і палеоландшафтознавча школа проф. М. Ф. Векліча.

Ландшафтознавчі центри та осередки діяли у Відділенні географії ІГФ АН УРСР, Київському, Львівському, Одеському, Сімферопольському, Харківському і Чернівецькому університетах, Вінницькому, Ворошиловградському і Мелітопольському педагогічних інститутах (рис. 6.15, додаток Б, табл. Б.16).

Але найбільш помітну роль у розвитку українського ландшафтознавства на цьому етапі став грати колектив відділу ландшафтознавства Відділення географії ІГФ АН УРСР, який у 1979 р. очолив проф. О. М. Маринич. Він значно зріс кількісно за рахунок випускників Київського університету, а також аспірантів самого О. М. Маринича і проф. В. І. Галицького. Кількість публікацій, виданих цим колективом за 1981–1985 рр. майже вдвічі перевищила кількість публікацій кожного із потужних ландшафтознавчих колективів Київського, Сімферопольського і Львівського університетів.

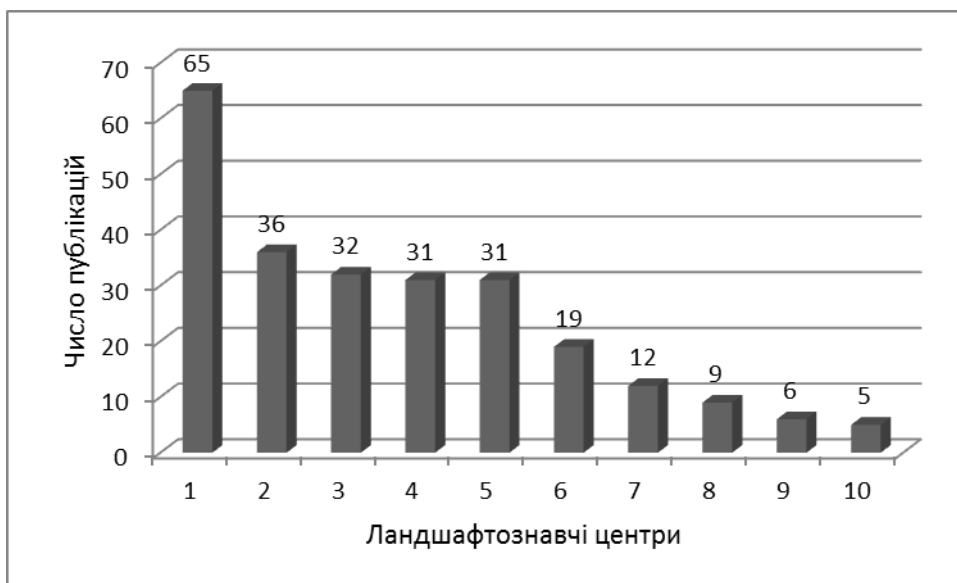

Рис. 6.15. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1981–1985 рр.: 1 – Відділення географії АН УРСР; 2 – Київський університет; 3 – Чернівецький університет; 4 – Львівський університет; 5 – Сімферопольський університет; 6 – Одеський університет; 7 – Вінницький педінститут; 8 – Харківський університет; 9 – Ворошиловградський педінститут; 10 – Мелітопольський педінститут.

Проявилась і певна спеціалізація ландшафтознавчих центрів. Так, дослідження функціонування і динаміки ландшафтних комплексів проводились переважно Львівським університетом і Відділенням географії ІГФ АН УРСР, історико-ландшафтознавчі дослідження – Київським і Сімферопольським університетами, палеоландшафтознавчі – Відділенням географії ІГФ АН УРСР і Чернівецьким університетом, з геохімії ландшафтів – Відділенням географії ІГФ АН УРСР, а також Одеським і Чернівецьким університетами і т. д. Найбільша універсальність була притаманна Відділенню географії ІГФ АН УРСР, а також Київському і Сімферопольському університетам.

Більш конкретним і змістовим стало міжнародне співробітництво: одна із шкіл у рамках “Загальної розгорнутої програми співробітництва країн-членів СЕВ і СФРЮ в області охорони і покращення оточуючого середовища і зв’язаного з цим раціонального використання природних ресурсів до 1985 р.” відбулась саме в Україні, в Криму, і частину лекцій читали українські ландшафтознавці О. М. Маринич, Л. А. Багрова,

М. Д. Гродзинський,
П. Г. Шищенко.

В. Г. Єна,

П. Д. Підгородецький,

Взаємодія з іншими науками проявилась у співпраці ландшафтознавства з гідрологічною, ґрунтознавчою та агрономічною науками при ландшафтознавчому обґрунтування меліоративних заходів, з метеорологічною наукою – при кількісній оцінці ступеня трансформації міських ландшафтів, з медичною наукою – при оцінці передумов прояву небезпечних захворювань, з геоморфологічною наукою – при структурно-морфологічних дослідженнях ландшафтів, з радіофізичною наукою – при використанні радіофізичних методів у дослідженні фізичних параметрів ландшафтів, з екологічною наукою – у курортно-рекреаційному та інших видах проектування, з математичною наукою – при оцінці стійкості природно-технічних геосистем, з екологічною наукою – при оцінці наслідків впливу господарської діяльності.

Про ландшафтно-гідрологічні дослідження, що дають змогу враховувати умови формування стоку на водозборі, а також ландшафтно-гідрологічне районування, що надає можливість виділити однорідні за умовами формування стоку басейни, писали Г. П. Дубинський та Е. О. Попова [126], про застосування ландшафтознавчого підходу для проведення сольових зйомок і боротьби із вторинним засоленням ґрунтів під впливом зрошення – А. І. Кривульченко [172], про використання великомасштабної ландшафтно-картосхеми як базової картографічної основи при проектуванні ґрунтозахисної системи (контурно-меліоративного землеробства) – Г. І. Швебс [428], про врахування мікрокліматичних показників при оцінці ступеня перетворення ландшафтів – М. І. Щербань [441], про застосування методів геохімії ландшафтів для оцінки передумов прояву небезпечних захворювань – В. М. Гуцуляк [85], про використання досвіду геоморфології, а саме досвіду дослідження “пластики” рельєфу для вивчення континуальності структури ландшафту – І. Г. Черваньов [423], про використання методів радіофізики і радіофізичної апаратури для дослідження фізичних параметрів ландшафтів – В. Є. Некос [295], про використання мікоморфологічного аналізу

для дослідження елементарних ґрунтоутворюючих процесів в ландшафтах – Ж. М. Матвійшина [223], про застосування елементів математичної теорії надійності для кількісної оцінки стійкості природно-технічних геосистем – М. Д. Гродзинський [71], про класичну екологію або біоекологію як ядро соціальної агроекології або соціально-екологічного підходу у ландшафтно-контурному землеробстві – А. М. Каштанов і Г. І. Швебс [156].

РОЗДІЛ 7

СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

7.1. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА (1986–1995 рр.)

Розвиток еколого-ландшафтознавчих досліджень України в 1986–1990 рр.

В 1986 р. вийшов друком монографічний збірник “Використання та охорона природного середовища Середнього Придніпров’я”, що став підсумком п’ятирічних (1981–1985 рр.) досліджень природно-територіальних комплексів науковцями Відділення географії ІГФ АН УРСР і Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У збірнику міститься характеристика просторової структури і проблем господарського використання природно-територіальних комплексів Середнього Придніпров’я як модельного регіону з географічних досліджень проблем природокористування [151].

Важливими для розвитку українського ландшафтознавства були і монографії та навчальні посібники, опубліковані в 1986 р. російськими авторами. Монографія В. С. Преображенського “Пошук в географії” адресована вчителю, як пише сам автор, и переслідує мету ознайомлення вчителя із методичним арсеналом і роллю географічних наук у житті суспільства [344]. Проте безумовний інтерес книга представляє і для ландшафтознавців, оскільки намагається осмислити роль уявлень про ландшафт в географії і намітити шляхи вирішення злободенних для ландшафтно-ї географії проблем про співвідношення редукції та інтеграції в ході дослідження ландшафтів, природного та антропогенного в сучасних ландшафтах, про стійкість і мінливість ландшафтів.

Монографія “Поняття і терміни в ландшафтознавстві” за авторством Т. Д. Александрової [2] була прикладом своєчасного реагування на стрімкий і тому іноді хаотичний розвиток молоді ландшафтознавчої науки, що потребував узагальнення і упорядкування її понятійно-термінологічного апарату. Ця робота почалась раніше [343, 1], проте назване видання було першим монографічним узагальненням з цього напрямку досліджень. Концепція книги побудована на уявленні про сукупність понять і термінів ландшафтознавства як систему, що дало змогу авторові використати для аналізу її властивостей такі категорії загальної теорії систем, як “цілісність”, “стабільність” і “мінливість”. Структуру понятійно-термінологічної системи Т. Д. Александрова розглядає за двома моделями: 1) “нуклеарної”, що складається із “ядра” і “периферії”, і 2) “функціональної”, що складається із ряду підсистем, виконуючих певні функції у системі. Спеціальна увага приділена використанню “ключових слів” як засобу виявлення тенденцій розвитку ландшафтознавства.

Проте найважливішою подією року, у тому числі і в науковій сфері, стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). Вже в 1986 р. ландшафтознавці Відділення географії прийняли участь у дослідженні наслідків аварії на ЧАЕС та наукового обґрунтуванні заходів їх ліквідації. В 1989 р. в структурі відділу ландшафтознавства була створена лабораторія ландшафтно-

екологічних проблем Чорнобиля під керівництвом В. С. Давидчука, що проводила дослідження за кількома програмами, пов'язаними з ліквідацією наслідків радіоактивного забруднення 30-км зони ЧАЕС та інших забруднених територій. Але головним наслідком цієї аварії для розвитку ландшафтознавства і всієї української науки у цілому було стрімке і всеохоплююче зростання інтересу до всіх питань, пов'язаних із негативними наслідками господарської діяльності для життя і здоров'я людини, тобто екологізація географічної науки, що стала новою парадигмою розвитку науки і суспільства.

В 1987 р. О. М. Маринич, Л. Я. Новаковський, С. Р. Кияк і О. Д. Юрченко опублікували “Методичні рекомендації по ландшафтним дослідженням для цілей контурно-меліоративної організації території колгоспів і радгоспів”, що стали одним із вагомих результатів напрацювань науковців відділу ландшафтознавства Відділення географії ІГ АН УРСР з ландшафтознавчого обґрунтування контурно-меліоративної організації сільськогосподарського землекористування [234].

Із російських видань 1987 р. слід відзначити монографії “Геохімічні показники при вивченні ландшафтів” за авторством І. А. Авессаломової і “Регіональні геоінформаційні системи” О. В. Кошкарьова і В. П. Каракина. Остання стала першим навчальним посібником з ГІС-технологій, де були систематично викладені питання організації географічної інформації, створення геоінформаційних систем, картографічні аспекти геоінформаційної методології.

Головною подією 1988 р. стала VIII Всесоюзна нарада з ландшафтознавства, що відбулась у вересні 1988 р. у Львові. На нараду було представлено 97 доповідей і 29 із них належали українським авторам. Порівняльний аналіз структури і змісту тез доповідей, представлених у збірнику “Теоретичні і прикладні проблеми ландшафтознавства” показав, що за тематичним різноманіттям ландшафтознавство Української РСР ні в чому не поступалось ландшафтознавству РСФСР і набагато випереджало ландшафтознавство інших республік тодішнього СРСР [395].

Із українських видань 1988 р. слід назвати насамперед навчальний посібник П. Г. Шищенка “Прикладна фізична географія”, що став по суті енциклопедією прикладного ландшафтознавчого аналізу й одним із найбільш цитованих видань в історії розвитку українського ландшафтознавства. Принципи і методи ландшафтознавчого аналізу і геосистемного моніторингу у регіональному проектуванні, функціональна класифікація ландшафтів, аналіз та оцінка стійкості ландшафтів до господарських навантажень, ландшафтознавче обґрунтування схем і проектів природокористування, що наведені у посібнику, набули значення методичних рекомендацій для багатьох дослідників прикладних ландшафтознавчих проблем [435].

Важливими публікаціями 1988 р. стали також монографії “Конструктивно-географічні основи регіонального природокористування в Українській РСР. Теоретичні і методичні дослідження” і “Конструктивно-географічні основи регіонального природокористування в Українській РСР: Київське Придніпров’я”, науковою новизною яких стала концепція районування, у відповідності з якою територія України була поділена на дев’ять природно-господарських регіонів: Західне Полісся, Київське Придніпров’я, Лівобережне Придніпров’я, Промислове Придніпров’я, Поділля, Донбас, Причорномор’я, Крим, Українські Карпати [167].

Унікальним дослідженням конструктивно-географічного спрямування стало дослідження лиманно-гирлових комплексів Причорномор’я, результати якого були опубліковані у колективній монографії “Лиманно-гирлові комплекси Причорномор’я: географічні основи господарського освоєння” [195]. Головним практичним результатом стало виявлення соціально-екологічних проблем лиманно-гирлових комплексів Причорномор’я на основі всебічного аналізу їх територіальної організації (комплексної, ландшафтної і компонентної) і розробка можливих варіантів реконструкції недостатньо ефективних природно-господарських систем, що склались, та нових варіантів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу регіону з метою оптимізації його використання.

Із російських публікацій цього етапу варто відзначити російські монографії “Основи ландшафтного аналізу” за авторством В. С. Преображенського, Т. Д. Александровой і Т. П. Купріянової і “Розвиток ландшафтознавства в СРСР” за авторством В. С. Преображенського і В. З. Макарова. Монографія “Основи ландшафтного аналізу” складається із трьох частин. У першій частині аналізуються вихідні положення і постулати вчення про ландшафт, класифікація моделей ландшафту (вербальних, матричних і графічних) та їх функції, складові понятійно-термінологічного апарату і методика дослідження ландшафту, сутність ландшафтознавчого підходу і загальна схема ландшафтознавчого дослідження. Друга частина розкриває властивості ландшафту як об’єкту наукового дослідження і дії дослідника у його процесі – визначення мети, висування гіпотез, вибір методів вивчення, побудова програми досліджень, здійснення системи спостережень, узагальнення отриманих результатів і впровадження їх у виробництво. Третя частина присвячена соціофункціональному аналізу ландшафту, під яким автори розуміють “вивчення його можливостей та обмежень в ході виконання соціально-економічних функцій в системі “природа – суспільство” [345, с. 134].

Головним достоїнством монографії “Розвиток ландшафтознавства в СРСР” [346] було поєднання змістовного і формального аналізу історії розвитку ландшафтознавства і використані принципів і прийомів наукометрії. В. С. Преображенський вивчав такі основоположні категорії, як події в науці, наукові рухи, концепції, вчення, інституалізація в науці, ключові слова, В. З. Макаров – інформаційну модель науки, парадигму, цільову установку, наукові школи, кількість публікацій.

Слід відзначити також публікацію А. Д. Арманда “Ландшафт як конструкція”, у якій автор вперше для радянської географії розглядає ландшафт на постнекласичному рівні теоретико-ландшафтознавчого узагальнення за чотирма проекціями: 1) як середовище життя людини; 2) як об’єкт людської діяльності; 3) як об’єкт сприйняття; 4) як об’єкт науково-філософського дослідження [4].

Найважливішими подіями 1990 р. стали з'їзди Географічних товариств СРСР і УРСР. IX з'їзд ГТ СРСР відбувся у вересні 1990 р. в Казані. Чотири доповіді на з'їзді були представлені українськими науковцями, і всі вони висвітлювали результати дослідження екологічних проблем. Доповідь “Регіональні геоекологічні проблеми України (теоретичний і методичний аспект)” представили В. Т. Гриневецький із співавторами, “Принципи ландшафтно-екологічних досліджень” – Г. Є. Гришанков і К. А. Позаченюк, “Структурна організація природних і антропогенно-модифікованих ландшафтних комплексів” – Г. П. Міллер і В. М. Петлін, “Географічні аспекти землекористування і соціальна агроекологія” – Г. І. Швєбс.

VI з'їзд Географічного товариства УРСР відбувся у травні 1990 р. в Одесі. На нього було представлено 285 доповідей, 45 з яких (16%) мали ландшафтознавче спрямування. Аналіз тематичної спрямованості доповідей показав помітну перевагу еколого-ландшафтознавчого напрямку досліджень, що підтверджує обґрунтованість визначення відрізка часу з 1986 по 1990 рр. як етапу розгортання еколого-ландшафтознавчих досліджень України.

Ландшафтознавчі дослідження в 1986–1990 рр. велись за 22 напрямками (додаток В, табл. В.1). Аналіз розподілу публікацій між ними показав незначну перевагу досліджень об'єктно-предметного поля ландшафтознавства (168 публікацій) над дослідженнями прикладного поля (154 публікацій) (рис. 7.1). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась територіальній організації ландшафтів (76 публікацій) (рис. 7.2). Другими за кількістю публікацій стали дослідження антропогенних змін ландшафтів (42 публікації), третіми – еколого-ландшафтознавчі дослідження (39 публікацій). Втричі, порівняно із попереднім етапом, збільшилась кількість публікацій теоретико-методичного спрямування (33 публікації). Новими для української географічної науки стали ландшафтознавчо-гідрологічні дослідження (4 публікації), використання у ландшафтознавстві ГІС-технологій (4 публікації).

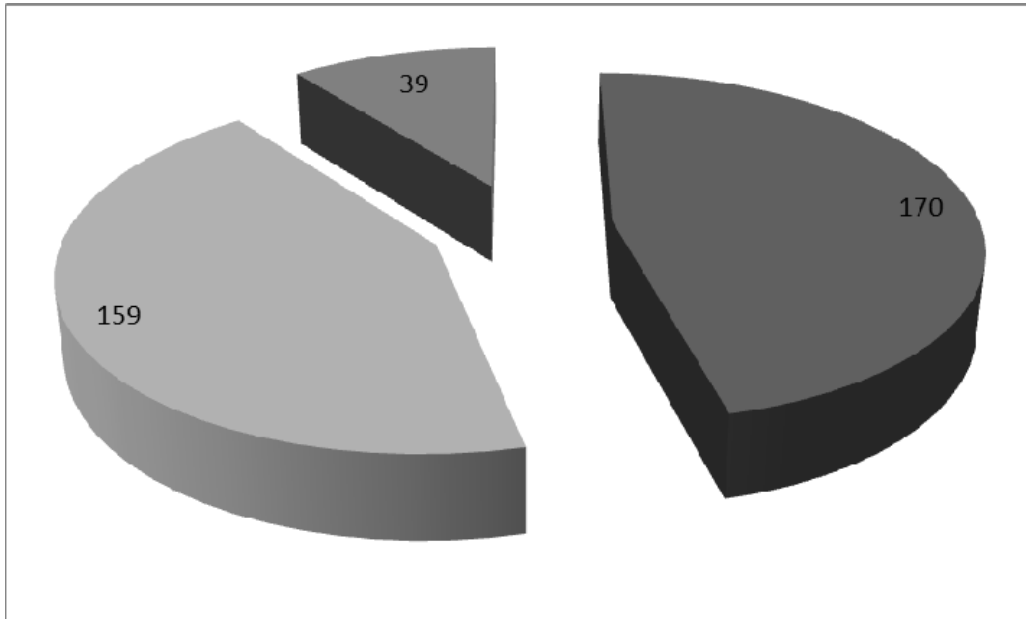

Рис. 7.1. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1986–1990 рр.: 1 – об'єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

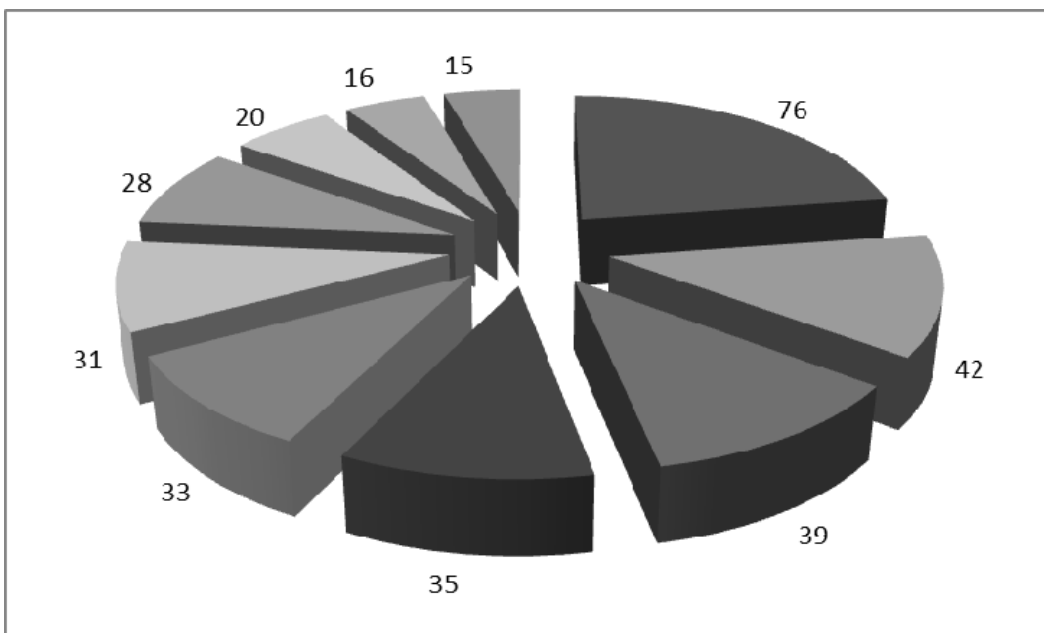

Рис. 7.2. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1986–1990 рр.: 1 – територіальна організація ландшафтів; 2 – антропогенні зміни ландшафтів; 3 – екологічна оцінка ландшафтів; 4 – сільськогосподарська оцінка ландшафтів; 5 – теорія і методика ландшафтознавства; 6 – раціональне використання ландшафтів; 7 – меліоративна оцінка ландшафтів; 8 – функціонування і динаміка ландшафтів; 9 – розвиток ландшафтів; 10 – природоохоронна оцінка ландшафтів.

Діючими дослідницькими парадигмами були геокомпонентна, ландшафтна (структурно-морфологічна і структурно-динамічна), системна та екологічна. З'явилися перші зразки реалізації інформаційної парадигми. Новою для українського ландшафтознавства стала геоструктурна парадигма.

Концептуальна база українського ландшафтознавства розвивалась за рахунок появи нових і подальшої розробки вже відомих концепцій. Концепцію техногенних, белігеративних, рекреаційних та інших антропогенних ландшафтів почав розробляти Г. І. Денисик. Концепцію міського антропогенного ландшафту запропонував Ю. Г. Тютюнник. Концепцію стійкості ландшафтів до антропогенних навантажень запропонував М. Д. Гродзинський, техногенних геохімічних аномалій ландшафтів як чинник захворювання людей – В. М. Гуцуляк, еволюції палеоландшафтів у плейстоцені – Н. П. Герасименко, історичних змін ландшафтів – П. І. Штойко, контурно-меліоративної організації території на ландшафтній основі – О. М. Маринич, І. І. Винниченко, С. Р. Кияк, П. Г. Шищенко, М. Д. Гродзинський, діалектизації ландшафтознавства – В. М. Пащенко, природно-господарських територіальних систем – Г. І. Швебс, ландшафтних передумов міграції радіонуклідів – В. С. Давидчук, Р. Ф. Зарудна, С. В. Міхелі, М. Ф. Петров, Л. Ю. Сорокіна, П. М. Ткаченко, еколого-ландшафтознавчого аналізу – Г. Є. Гришанков, К. А. Позаченюк, еколого-ландшафтознавчої експертизи – Г. П. Міллер, В. М. Петлін, еколого-ландшафтознавчого прогнозу – П. Г. Шищенко, Л. Л. Малишева, С. П. Романчук, Ю. В. Щур. Методичний апарат поповнився методиками еколого-геохімічного аналізу і картографування міських ландшафтів (В. М. Гуцуляк, Ю. Г. Тютюнник), ландшафтно-геохімічного районування для цілей медичної географії (В. М. Гуцуляк), організації геоінформаційних систем на ландшафтній системі (В. С. Давидчук).

Понятійно-термінологічна база українського ландшафтознавства вступила у процес унормування. До “Географічній енциклопедії України” були включені визначення понять “геофізика ландшафтів” (В. І. Олещенко), “геохімія ландшафтів” (Л. М. Шевченко), “класифікація ландшафтів”,

“ландшафт географічний”, “антропогенний ландшафт”, “антропогенні зміни ландшафтів”, “ландшафтознавство”, “ландшафтний прогноз”, “лісостепові ландшафти” (П. Г. Шищенко), “ландшафт меліорований”, “ландшафт селитебний”, “ландшафт сільськогосподарський”, “оптимізація ландшафту” (В. Т. Гриневецького), “ландшафт рекреаційний” (О. О. Бейдик), “мішано-лісові” і “низовинні” ландшафти (В. М. Пащенко).

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1986–1990 рр., став навчальний посібник проф. П. Г. Шищенка “Прикладна фізична географія” (1988) (*табл. 7.1; додаток В, табл. В.2*). Друге місце із значним відривом зайняла праця Г. І. Швебса “Концепція природно-господарських територіальних систем і питання раціонального природокористування”, проте слід відзначити, що ця публікація є лише статтею і внаслідок обмеженого обсягу як правило не може конкурувати із монографіями чи навчальними посібниками.

Таблиця 7.1

***Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1986–1990 рр.***

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	П. Г. Шищенко	Прикладная физическая география. – К. : Вища школа, 1988.	155
2	Г. І. Швебс	Концепция природно-хозяйственных территориальных систем и вопросы рационального природопользования // География и природные ресурсы. – 1987. – № 4.	41
3	М. Ф. Веклич	Основы палеоландшафтоведения. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.	40

Аналіз бібліографічних посилань на працю “Прикладна фізична географія” показав, що перші посилання з’явилися вже у рік її виходу у світ, а останні – в 2013 р., отже глибина цитування склала 25 років (рис. 7.3). Не було жодного року без посилань на працю, а найбільш високі показники цитованості прийшлися на ХХІ ст. (1988–2000 рр. – 54 посилання, 2001–2013 рр. – 101 посилання), що свідчить про постійно зростаючий інтерес до праці. На навчальний посібник посилались представники всіх ландшафтознавчих центрів України і російські науковці (В. І. Федотов, 1988; Т. Д. Александрова, 2003). Концептуальні положення і методика прикладних фізико-географічних досліджень, висвітлені у посібнику, використані в 26 кандидатських і 9 докторських дисертаційних дослідженнях.

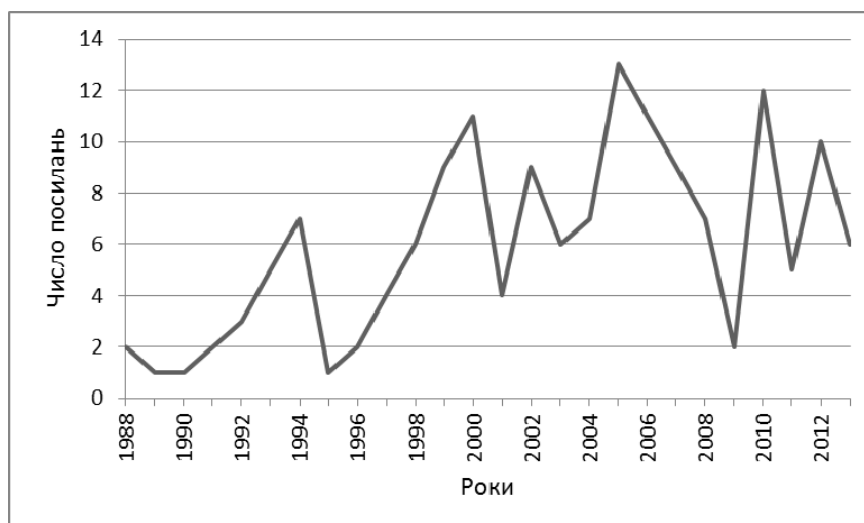

Рис. 7.3. Динаміка кількості бібліографічних посилань на навчальний посібник П. Г. Шищенка “Прикладна фізична географія” (1988).

Протягом 1986–1990 рр. українськими науковцями були захищені 18 кандидатських і одна докторська дисертація ландшафтознавчого спрямування (табл. 7.2, додаток В, табл. В. 3). Найбільш цитованим стало кандидатське дисертаційне дослідження П. І. Штойко (21 посилання). Певний інтерес представляє розподіл посилань у часі, відображений на рис. 7.4. Перше посилання на автореферат дисертації було зроблене в 1990 р., останні – в 2012 р. 11 посилань із 17 прийшлися на ХХІ століття. Фахівці з наукометрії відносять такі публікації до праць, що прокладають нові шляхи у науці і випереджають свій час [292, с. 101-102].

Таблиця 7.2

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1986–1990 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	П. І. Штойко	Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV–XX вв.	1986	21
2	Е. А. Позаченюк	Географическая позиция и ее роль в формировании региональных геокомплексов Крыма.	1986	8
3	О. Н. Федирко	Ландшафтное исследование лесопатологий (на примере Карпат).	1988	8

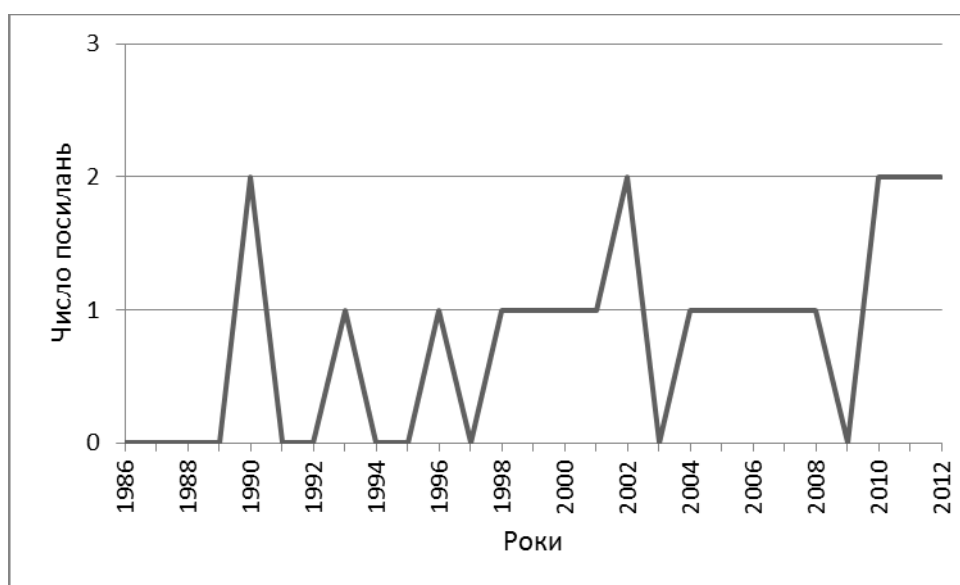

Рис. 7.4. Динаміка кількості бібліографічних посилань на автореферат дисертації П. І. Штойка “Зміни ландшафтів Західного Поділля в XV–XX ст.” (1986).

Ландшафтознавчі дослідження в 1986–1990 рр. проводили шість ландшафтознавчих центрів (Відділення географії АН УРСР, Львівський, Київський, Чернівецький, Сімферопольський та Одеський університети) та одинадцять ландшафтознавчих осередків (рис. 7.5, додаток В, табл. В.4). Найбільшого розвитку ландшафтознавчі дослідження отримали у Відділенні географії

ІГ АН УРСР (114 публікацій). Вдвічі менше опублікованих праць мали науковці Львівського університету – 64 публікації. Третіми за кількістю опублікованих праць стали науковці Київського університетів (51 публікація).

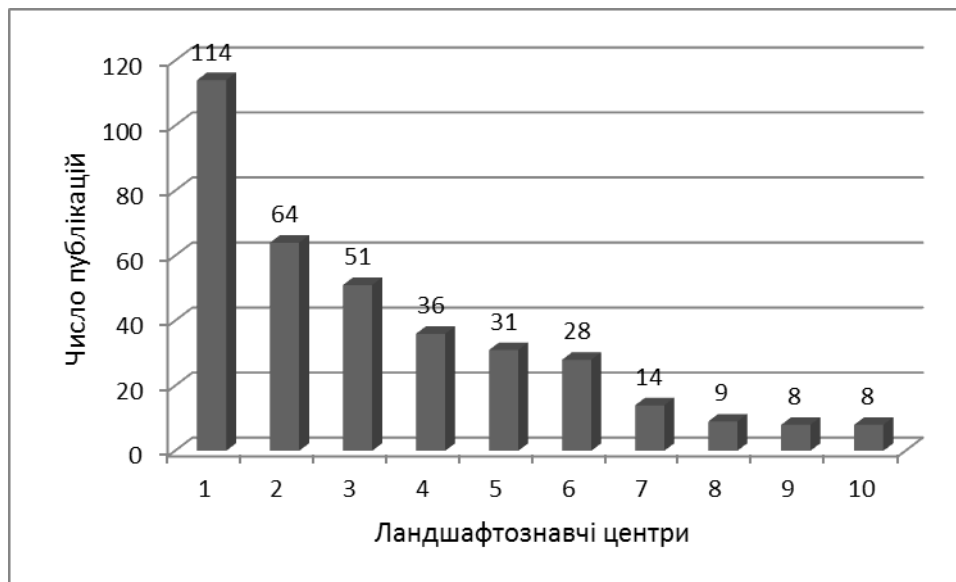

Рис. 7.5. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1986–1990 рр.: 1 – Відділення географії ІГФ АН УРСР; 2 – Львівський університет; 3 – Київський університет; 4 – Чернівецький університет; 5 – Сімферопольський університет; 6 – Одеський університет; 7 – Київський педінститут; 8 – Вінницький педінститут; 9 – Ворошиловградський педінститут; 10 – Харківський університет.

В Україні функціонували три персональні ландшафтознавчі школи: київські школи О. М. Маринича та П. Г. Шищенка і львівська школа Г. П. Міллера. Школа О. М. Маринича діяла у Відділенні географії ІГ АН УРСР, де під його керівництвом кандидатські дисертації захистили М. М. Куниця (1986), І. І. Винниченко (1987), М. М. Лебединський (1987), Ю. Г. Тютюнник (1987), Фам Хоанг Хай (1987), Нгуен Нгок Хань (1988), В. Т. Гриневецький (1989), О. П. Шищенко (1990). Школа П. Г. Шищенка функціонувала в Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Під його керівництвом кандидатську дисертацію захистила Л. Л. Малишева (1988). Школа Г. П. Міллера, що стала прямою наслідницею школи К. І. Геренчука, діяла у Львівському університеті. Під його керівництвом кандидатські дисертації захистили О. М. Федірко (1988) і В. М. Петлін (1989).

Все більш урізноманітнювались і міцнішали прямі і зворотні зв'язки ландшафтознавства з іншими науками – природничими, технічними, соціальними, гуманітарними і формальними. Значний вплив на розвиток ландшафтознавства від самого його зародження мала картографія. Ландшафтна карта є обов'язковим результатом ландшафтознавчих досліджень, а також об'єктом загальнонаукового і прикладного ландшафтознавчого аналізу. Іншою географічною наукою, що мала відчутний вплив на розвиток українського ландшафтознавства, була палеогеографія. Концептуальні засади і методику палеогеографічних досліджень використали В. Г. Єна для дослідження особливостей розвитку природних територіальних комплексів Гірського Криму в плейстоцені [132] і С. В. Міхелі для реконструкції палеоландшафтних комплексів Вишгородського району Київської області [249]. У свою чергу палеогеограф Н. П. Герасименко дослідила еволюцію ландшафтів правобережжя Київського Придніпров'я у другій половині пізнього плейстоцену, використовуючи як палеогеографічні, так і ландшафтознавчі методи [42], а лідер палеогеографів України М. Ф. Веклич розробив основи палеоландшафтознавства [30].

Традиційно впливовими для ландшафтознавства залишались хімія, фізика і математика. Геохімічні дослідження ландшафтів в Україні на цьому відрізку часу проводили В. М. Гуцуляк і В. Б. Присакар (Чернівецький університет), Л. Л. Малишева (Київський університет), Ю. Г. Тютюнник і Л. М. Шевченко (Відділення географії ІГ АН УРСР). Геофізичні дослідження ландшафтних комплексів на комплексних географічних стаціонарах проводили науковці Сімферопольського (В. О. Криульков, В. О. Боков, Г. Є. Гришанков, В. М. Коротунов, А. І. Личак, Л. А. Пасинкова, Т. В. Семенова, 1988) і Львівського (Б. П. Муха, О. Б. Загульська, 1988) університетів, а також Відділення географії ІГ АН УРСР (В. Т. Гриневецький, Л. М. Шевченко, 1990). Теорію і методологію дослідження фізичних полів геосистем шляхом дистанційного зондування розробив науковець Харківського університету В. Ю. Некос [297]. Вплив математики проявився у подальшій розробці методики математичного аналізу складності структури ландшафтних комплексів.

Новим впливовим чинником для розвитку українського ландшафтознавства стала інформатика. Концептуальні засади інформаційних властивостей ландшафту досліджував Г. Є. Гришанков (Сімферопольський університет, 1987), інформаційні можливості ландшафтної карти – К. Й. Кілінська (Чернівецький університет, 1987) і С. І. Кукурудза (Львівський університет, 1987), організацію геоінформаційних систем для розв’язання ландшафтознавчих завдань – В. С. Давидчук (Відділення географії ІГ АН УРСР, 1987–1989).

Із гуманітарних наук очевидний вплив мали історія, історія науки, філософія. Методи історичного аналізу були використані П. І. Штойко у дисертаційному дослідженні “Зміна ландшафтів Західного Поділля в XV–XX ст.” (1986). Ознаки впливу історії науки помітні у книзі “Павло Аполлонович Тутковський: 1858–1930” за авторством В. І. Онопрієнко (1987). Вплив філософії проявився у появі досліджень з теоретизації ландшафтознавства [309].

Зарубіжні ландшафтознавчі дослідження цього часового відрізка можуть бути репрезентовані оглядовою статтею Карла Маннсфельда “Про зв’язок між просторовою і часовою структурою в ландшафтних дослідженнях”, де автор, аналізуючи праці провідних німецьких учених К. Герца, Е. Неефа, Г. Ноймайстера, Г. Хаазе, Г. Шмідта та ін., акцентує увагу на геотопологічному і геохорологічному підходах у ландшафтознавчих дослідженнях, дефіциті процесного підходу у дослідженнях мінливості фізико-географічних структур, можливостях виявлення часових змін, зокрема і кількісних, у процесі традиційної розвідки просторової структури [454].

Значних успіхів досягло українське ландшафтознавство у впровадженні ландшафтного підходу для ґрунтозахисного землеробства. Можливості використання результатів вивчення морфології і функціонування ландшафтів для цілей ґрунтозахисного проектування висвітлили на VIII Всеросійській нараді з ландшафтознавства у Львові (1988) у сумісній доповіді Г. І. Швебс, П. Г. Шищенко, М. Д. Гродзинський, Г. П. Ковеза й І. М. Волошин. Свідомством беззаперечних успіхів українського ландшафтознавства у впровадженні ландшафтознавчого підходу

для обґрунтування контурно-меліоративного землеробства стала монографія О. Г. Тарарики “Агроекологічні основи ґрунтозахисного землеробства” (1990).

Основоположними для розвитку українського ландшафтознавства на цьому етапі розвитку стали багатоаспектні взаємовідносини з екологією. Теоретичні положення екології з проблеми стійкості (множинності форм стійкості екосистем, екологічного різноманіття Р. Уїттекера, жорсткості екосистем К. Холлінга, сукцесії та клімаксу, екологічної ніші) М. Д. Гродзинський (1986, 1987, 1990) поклав в основу теорії і методики кількісної оцінки стійкості геосистем до антропогенних впливів. Ландшафтно-екологічний підхід до обґрунтування норм техногенного впливу на геосистеми (теплого, хімічного, механічного, радіоактивного), сутність якого полягає в оцінці його негативних наслідків, розробляла Л. Л. Малишева (1988). Геохімічний підхід до оцінки екологічного стану міських ландшафтів на прикладі м. Чернівці розробляли науковці Чернівецького університету В. М. Гуцуляк і В. Б. Присакар (1989, 1990).

Свідомим зв'язків українського ландшафтознавства із медициною є розробка В. М. Гуцуляком (1986, 1988, 1989) концепції виникнення специфічних захворювань населення внаслідок утворення геохімічних аномалій в ландшафтних комплексах м. Чернівці і Чернівецької області.

Розвиток еколого-ландшафтознавчих досліджень України в 1991–1995 рр.

В 1991 р. українські ландшафтознавці прийняли участь у трьох українських конференціях і чотирьох всесоюзних конференціях. В Києві відбулась республіканська науково-практична конференція “Географічні проблеми великого міста”. Шість доповідей мали ландшафтознавче спрямування і дві з них відмітимо, як найбільш змістовні. В. С. Давидчук, М. Ф. Петров і Л. Ю. Сорокіна (Відділення географії ІГФ АН УРСР) доповіли про принципи класифікації міських природно-антропогенних комплексів [93]. У відповідності із законом нерівнозначності взаємодіючих

компонентів-чинників, усі ландшафти, в залежності від спрямованості антропогенних змін їх компонентів, вони запропонували поділяти на: фітоваріантні (де змін відчув лише фітокомпонент); гігроваріантні (де змінились умови зволоження); літоваріантні (де змінена літогенна основа). О. Ю. Дмитрук, С. П. Романчук і Ю. В. Щур (Київський університет) розповіли про концептуальні засади і методику історико-ландшафтознавчого аналізу містобудівного освоєння території Києва [114]. В основу дослідження вони поклали концепцію природно-антропогенних систем (ПАС), у відповідності з якою природні ландшафтні комплекси (ландшафтні урочища) класифікуються в залежності від типу урбаністичного освоєння.

У Ленінграді відбулась X Всесоюзна конференція з тематичного картографування “Екологічне картографування на сучасному етапі”. Доповідь “Картографічний метод дослідження радіаційного забруднення території” представили співробітники Відділення географії ІГФ АН УРСР В. С. Давидчук, Р. Ф. Зарудна, С. В. Міхелі та ін. [92].

Найбільш значимою публікацією 1991 р. був підручник “Ландшафтознавство і фізико-географічне районування” за авторством А. Г. Ісаченка. Після його опублікування пройшло доволі багато часу, проте він і сьогодні залишається базовим підручником із спеціальності “Ландшафтознавство”. Безперечними достоїнствами підручника є повнота висвітлення змісту вчення про ландшафт: вертикальну і горизонтальну структуру, функціонування, динаміку і розвиток під впливом природних та антропогенних процесів, стійкість до техногенних впливів, морфологічні і таксономічні одиниці поділу, принципи класифікації тощо.

В 1992 р. на науковій конференції “Проблеми екологічної оптимізації землекористування і водогосподарського будівництва в басейні р. Дніпро” в Києві були представлені доповіді співробітників Інституту географії АН України О. М. Маринича, К. Ф. Коваленка, О. М. Петренка і Л. М. Шевченко “Ландшафтознавчо-географічне районування басейну Дніпра в межах України і проблеми природокористування” і С. В. Міхелі “Ландшафтознавче обґрунтування водогосподарсько-екологічного

моніторингу”, а також співробітників Ради із вивчення продуктивних сил України АН України Л. Б. Шостак і А. С. Бадрак “Аналіз наслідків антропогенного впливу на агроландшафти басейну р. Дніпро”.

В 1993 р. вийшло друком п’ять наукових монографій і навчальних посібників, що мали безумовний вплив на подальший розвиток українського ландшафтознавства – “Основи ландшафтної екології” М. Д. Гродзинського, “Ландшафтний моніторинг” А. В. Мельника і Г. П. Міллера, “Прикладне ландшафтознавство” В. М. Петліна, “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” В. М. Пащенко і “Ландшафтно-екологічний аналіз в меліоративному природокористуванні” П. Г. Шищенка і М. Д. Гродзинського.

Навчальний посібник “Основи ландшафтної екології” за авторством М. Д. Гродзинського став другою за цитованістю публікацією (208 посилань за всю історію розвитку ландшафтознавства на теренах України. Абсолютний успіх навчального посібника обумовлений двома причинами – своєчасністю появи монографічного узагальнення знань із найбільш злободенної теми та їх універсальністю, що пояснюється поєднанням найкращих досягнень двох фундаментальних наукових дисциплін – географічного ландшафтознавства і біологічної екології.

У навчальному посібнику В. М. Петліна “Прикладне ландшафтознавство” визначаються об’єкт (природні територіальні комплекси різних морфологічних рівнів), предмет (властивості природних територіальних комплексів, що використовуються людиною) і мета (ресурсний потенціал природних територіальних комплексів) прикладного ландшафтознавчого дослідження. Ландшафт розглядається як ресурсна система, що характеризується складною системою внутрішніх (між природними компонентами) і зовнішніх (з його оточенням) взаємозв’язків. Окремий розділ присвячений питанню про співвідношення природного і антропогенного в структурі і функціонуванні ландшафту. Розглянуті основні просторово-функціональні параметри, що визначають природно-ресурсний потенціал ландшафту. Наводиться методика оцінки антропогенного впливу на природний територіальний комплекс і прогнозування його результатів,

розкритий зміст ландшафтно-екологічної експертизи і ландшафтознавчого обґрунтування меліоративних заходів, інвентаризації і ландшафтного кадастру [319].

У монографії “Ландшафтний моніторинг” за авторством А. В. Мельника і Г. П. Міллера висвітлюються принципи і методичні прийоми ландшафтного моніторингу як систему спостереження і контролю за станом природних територіальних комплексів з метою їх оцінювання та оптимізації [228]. Наведена програма (алгоритм) ландшафтного моніторингу і висвітлений зміст кожної з її основних складових частин: збирання первинної інформації, обробка та аналіз результатів, систематизація і збереження інформації. Розкриті питання практичної реалізації ландшафтного моніторингу.

Монографія В. М. Пащенко “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” (1993) була першою спробою монографічного узагальнення теоретико-методологічних уявлень про ландшафтознавчий аналіз і синтез, об’єкт і предмет ландшафтознавства, сутність ландшафтів та її матеріальні носії, просторова і часова організація ландшафтів, завдання та актуальні напрями ландшафтознавчих досліджень тощо, та імплантації у ландшафтознавство таких філософських категорій, як діалектика, знання і пізнання, атрибути і рівні пізнання тощо.

Монографія “Ландшафтно-екологічний аналіз в меліоративному природокористуванні” за авторством М. Д. Гродзинського і П. Г. Шищенка стала логічним узагальненням результатів багаторічних досліджень науковців Київського університету з ландшафтознавчого обґрунтування меліоративного проектування в Україні. У книзі охарактеризовані загальні принципи ландшафтознавчого обґрунтування меліоративного будівництва, розкрита методика ландшафтознавчого аналізу меліоративних природно-технічних систем, наведений аналіз динамічних змін геосистем при меліорації та їх стійкості до меліоративних впливів, розроблений прогноз змін природних геосистем внаслідок меліоративного будівництва, описані заходи з моніторингу та оптимізації меліоративних природно-технічних систем, викладені концептуальні засади і методика ландшафтознавчого обґрунтування контурно-

меліоративного землеробства. Єдиним методологічним підґрунтям монографічного узагальнення стали уявлення про екологію як науку про структуру зв'язків між організмами та середовищем, що їх оточує.

Найважливішою подією 1994 р. стала Всеукраїнська наукова конференція “Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, перспективи)” в Києві, що була організована Інститутом географії АН України за підтримки Українського географічного товариства. Конференція стала знаменним фактом становлення української географії як фундаментальної науки в незалежній Україні. 20 із 118 доповідей (43%), представлених на конференцію [419], мали ландшафтознавче спрямування. Основними питаннями, що обговорювались на конференції, були питання антропогенних змін та екологічного стану ландшафтів.

Вийшли друком ряд наукових монографій і навчальних посібників, що підводили підсумки багаторічних досліджень українських ландшафтознавців з різних напрямів. Дві з них належали співробітникам Інституту географії АН України. Монографія “Стаціонарні геофізичні і геохімічні дослідження ландшафтів Київського Полісся” за авторством В. Т. Гриневецького, О. М. Маринича і Л. М. Шевченко узагальнювала результати десятирічних (1981–1991 рр.) досліджень ландшафтних комплексів співробітниками Інституту географії АН України на Димерському комплексному географічному стаціонарі [67]. За даними про динаміку радіаційного і теплового режимів, зволоження, хімічного складу і мінералізації атмосферних опадів, вологості ґрунтів, водної міграції речовин авторами розроблено класифікацію добових, річних і багаторічних станів характерних фацій Київського Полісся. На монографію знайдено 19 посилань, у тому числі представників Львівського і Чернівецького університетів, Вінницького і Кіровоградського педагогічних університетів, і самого Інституту географії.

Монографія “Ландшафти Чорнобильської зони та їх оцінка за умовами міграції радіонуклідів” за авторством В. С. Давидчука, Р. Ф. Зарудної, С. В. Міхелі, М. Ф. Петрова, Л. Ю. Сорокіної та А. М. Ткаченка висвітлює результати ландшафтознавчих досліджень 30-км зони Чорнобильської АЕС співробітниками

Інституту географії АН України в 1986–1993 рр. за програмою ліквідації наслідків аварії [94]. У монографії охарактеризовані антропогенні зміни ландшафтних урочищ аварійної зони, дана їх оцінка за ландшафтно-геохімічними передумовами водної, повітряної і біогенної міграції радіонуклідів, захищеності території ландшафтно-геохімічними бар'єрами. На монографію знайдено 14 посилань, у тому числі російських науковців (О. В. Кваснікова та ін., 2006; І. І. Мамай, 2008).

Навчальний посібник “Геохімія ландшафту” за авторством В. М. Гуцуляка був першим українським навчальним посібником з цього напрямку ландшафтознавчих досліджень. У посібнику в доступній для розуміння пересічним читачем формі розглядались складні теоретичні і методичні питання вчення про геохімію ландшафту, закономірності розповсюдження хімічних елементів в оболонках Землі, особливості водної, біогенної і техногенної міграції хімічних елементів у ландшафті [86].

В 1994 р. вийшла друком і монографія “Основи ландшафтно-екологічного землеробства” за авторством О. М. Каштанова, Ф. М. Лісецького і Г. І. Швєбса, що стала переконливим свідомством утвердження ландшафтознавства як фундаментальної науки. У книзі фахівці з сільського господарства, ґрунтознавства і ландшафтознавства виклали теоретичні засади і методику ґрунтозахисного землеробства на основі концепції ландшафтно-контурної організації території. Алгоритм наукового обґрунтування такої організації території передбачає ряд етапів, і першим із них є “дослідження ландшафтних особливостей території з картографуванням виявлених територіальних структур”, а другим – “складання карти існуючих агроландшафтних (АЛ) структур: АЛ-масивів і АЛ-контурів” [157, с. 29].

В 1995 р. в Україні відбулась низка всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, але найважливішою подією став VII з'їзд Українського географічного товариства в Києві. На з'їзд було представлено 51 наукова доповідь ландшафтознавчого спрямування. Аналіз тематичної спрямованості і територіального розподілу доповідей показав, що найбільша увага дослідників була прикута до вивчення екологічного стану ландшафтів – 20 доповідей. Решта доповідей біль-менш рівномірно

розподілилась між іншими 17 напрямками досліджень. Найбільше представництво на з'їзді мали представники Інституту географії (12 доповідей).

Важливою публікацією 1995 р. стала монографія М. Д. Гродзинського “Стійкість геосистем до антропогенних навантажень”. Теоретичним підґрунтям аналізу та оцінки стійкості стали положення про інваріант В. Б. Сочави і факторально-динамічні ряди А. К. Краукліса, ландшафтну поліструктурність К. Г. Рамана, А. Ю. Ретеюма, В. О. Бокова, В. С. Преображенського, самоочищення М. А. Глазовської, розроблені у ландшафтознавстві, положення про множинність форм стійкості екосистем, сукцесії, клімакс і екологічну нішу, розроблені екологією, концептуальний апарат теорії надійності, розроблений для забезпечення необхідного рівня надійності технічних засобів [73].

Ландшафтознавчі дослідження в 1991–1995 рр. велись за 23 напрямками (*додаток В, табл. В.5*). Аналіз розподілу публікацій між ними показав, що вперше прикладні дослідження отримали перевагу над фундаментальними (відповідно 143 і 126 публікацій (*рис. 7.6*). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась дослідженням екологічного стану ландшафтів (85 публікацій) (*рис. 7.7*). До цих досліджень долучились усі ландшафтознавчі центри та осередки України. Активізація еколого-ландшафтознавчих досліджень супроводжувалась їх одночасним розгалуженням на еколого-ландшафтознавчий аналіз (М. Д. Гродзинський, П. Г. Шищенко, 1993), еколого-ландшафтознавчу оцінку (Л. Л. Малишева, Т. В. Сергєєва, 1993), еколого-ландшафтознавчий моніторинг (А. В. Мельник, 1991; А. В. Мельник, Г. П. Міллер, 1993) та еколого-ландшафтознавчу експертизу (В. М. Петлін, 1992). Відразу виокремились еколого-геохімічні дослідження ландшафтів (В. М. Гуцуляк, 1991–1994; Л. Л. Малишева, 1993; Ю. Г. Тютюнник, 1993, 1994) і дослідження радіаційного забруднення ландшафтів (В. С. Давидчук, Р. Ф. Зарудна, С. В. Міхелі та ін., 1991–1994). Помітно збільшилась кількість публікацій, що висвітлювала результати дослідження антропогенних ландшафтів (Ю. Г. Тютюнник, 1991–1995; А. В. Гудзевич, 1993–1995; Г. І. Денисик, 1994).

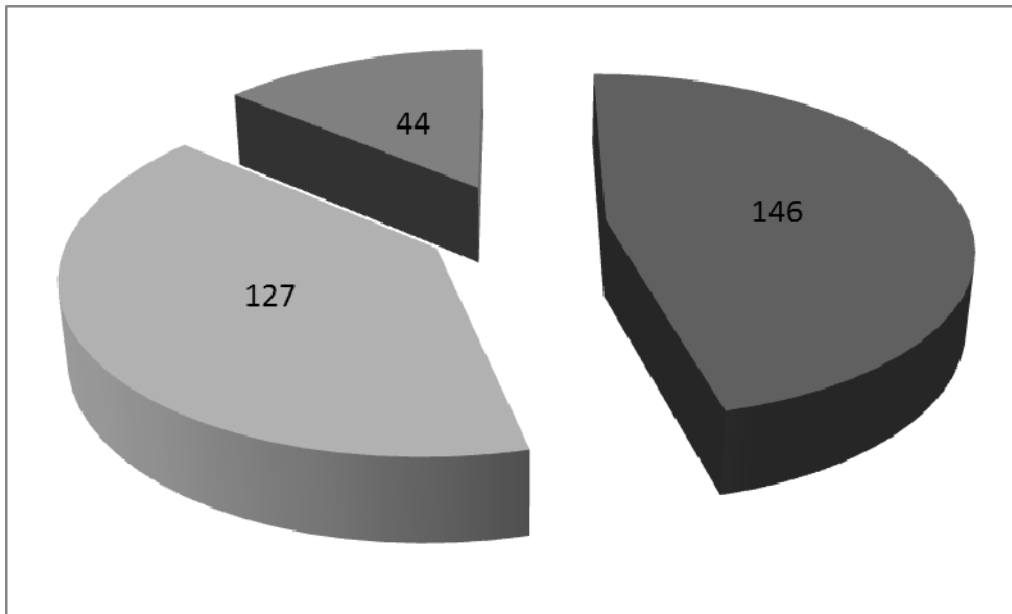

Рис. 7.6. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1991–1995 рр.: 1 – прикладне поле; 2 – об'єктно-предметне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

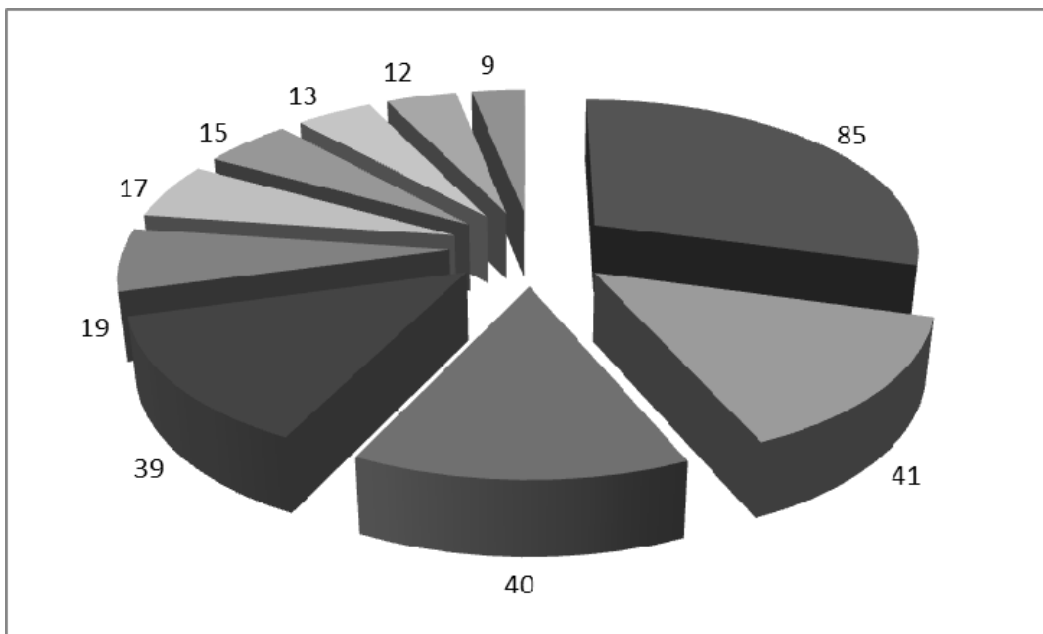

Рис. 7.7. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1991–1995 рр.: 1 – екологічна оцінка ландшафтів; 2 – теорія і методика ландшафтознавства; 3 – територіальна організація ландшафтів; 4 – антропогенні зміни ландшафтів; 5 – розвиток ландшафтів; 6 – раціональне використання ландшафтів; 7 – функціонування і динаміка ландшафтів; 8 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 9 – сільськогосподарська оцінка ландшафтів; 10 – рекреаційна оцінка ландшафтів.

Разом з тим, відбулось значне падіння кількості ландшафтознавчих публікацій з 380 на першому етапі періоду (1986–1990 рр.) до 318 на другому (1991–1995 рр.), що пояснюється значним погіршенням соціально-економічної ситуації в Україні у перші роки набуття державної незалежності, і певною розгубленістю наукової спільноти у зв'язку із втратою керівного центру в Москві.

Діючими дослідницькими парадигмами були геокомпонентна, геокомплексна (ландшафтна), геоструктурна, системна, екологічна та інформаційна. К. А. Позаченюк відзначала, що геокомпонентна парадигма є пануючою у системі загальноосвітньої і вищої географічної освіти [331]. Особливо стійким геокомпонентний підхід є в питаннях природокористування, де загальноприйнятими залишаються уявлення про природні ресурси як геокомпоненти, механічна сума яких визначає ресурсний потенціал території. Проте для ландшафтознавства ці тенденції були непритаманними. В усіх випадках використання геокомпонентного підходу природні компоненти вивчались не ізольовано, а як невід'ємні складові ландшафтних комплексів. Показовим прикладом є кандидатська дисертація П. М. Шубера “Ландшафтна обумовленість диференціації ґрунтового покриву Українських Карпат” (1994).

Геокомплексна або ландшафтна парадигма залишалась концептуальним базисом усіх ландшафтознавчих досліджень. На неї спирались автори дисертаційних досліджень “Історія, сучасний стан і перспективи освоєння природних територіальних комплексів міста Львова та околиць” (І. С. Круглов, 1992), “Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі м. Києва)” (О. Ю. Дмитрук, 1993), “Передгірські природно-територіальні комплекси Українських Карпат, їх господарська зміна і питання охорони природи” (К. Й. Коновалова, 1994) і “Структура передгірських ландшафтів Буковинського Передкарпаття, проблема їх оптимізації” (П. І. Чернега, 1995) та ін.

Концепція геокомплексності проникла і в економічну і соціальну географію, про що свідчить доповідь академіка М. М. Паламарчука “Геокомплексологічна концепція” на науковій конференції “Фундаментальні географічні дослідження (стан,

проблеми, напрямки)” в Києві, де він заявляє про необхідність “розвивати загальногеографічну теорію, яку можна назвати геокомплексологією” і посиляється на ландшафтознавство, де концепція геокомплексності створює теоретичне ядро [307].

Геоструктурна парадигма отримала подальший теоретичний розвиток у книзі М. Д. Гродзинського “Основи ландшафтної екології”, де їй присвячений окремий розділ “Ландшафтні територіальні структури (хорологічна ландшафтна екологія” [72, с. 69-132] і монографії того ж автора “Стійкість геосистем до антропогенних навантажень”, де ця концепція лягла в основу положення про стійкість ландшафтних територіальних структур [73, с. 57-67].

Концепція генетико-морфологічної ландшафтної територіальної структури була використана К. Й. Коноваловою у кандидатському дисертаційному дослідженні “Передгірські природно-територіальні комплекси Українських Карпат, їх господарська зміна і питання охорони природи” (1994), а П. І. Черногою у кандидатському дисертаційному дослідженні “Структура передгірських ландшафтів Буковинського Передкарпаття, проблема їх оптимізації” (1995).

Концепція басейнової ландшафтної територіальної структури, що є складовою концепції ландшафтної поліструктурності, була використана Б. Н. Нешатаєвим при виконанні докторського дисертаційного дослідження “Методологічні принципи ландшафтного аналізу долинно-річкових систем (на прикладі Камського Передуралля і Сумського Придніпров’я” (1992) та Ю. А. Сілецьким при виконанні кандидатського дисертаційного дослідження “Долинно-річкові геокомплекси: структура, класифікація, проблеми природокористування (на прикладі долини р. П. Буг)” (1992).

Системна парадигма стала теоретичним підґрунтям для багатьох напрямів ландшафтознавчих досліджень в Україні, що проявилось у використанні понятійно-термінологічної бази загальної теорії систем. У більшій мірі це було притаманним для Київського і Сімферопольського університетів. Терміном “геосистема” для позначення головного об’єкта дослідження

користувались науковці Київського університету Ю. В. Щур (1992), С. П. Романчук, Л. Л. Малишева і В. Г. Потапенко (1993), М. Д. Гродзинський (1994) і науковці Сімферопольського університету А. Г. Панін (1991), Т. В. Бобра (1992), В. О. Боков (1992), К. А. Позаченюк (1993), А. І. Личак (1995). Науковці Чернівецького університету використовували як термін “геосистема”, так і термін “природний територіальний комплекс” (К. Й. Кілінська, 1991; М. В. Дутчак, 1994; К. Й. Коновалова, 1994). Науковці Львівського університету використовували переважно терміни “природний територіальний комплекс” або “ландшафтний комплекс” (А. В. Мельник, 1991; І. С. Круглов, 1992; С. І. Кукурудза, 1993), але С. І. Кукурудза і В. М. Петлін користувались також термінами “геосистема” (С. І. Кукурудза, 1994) і “ландшафтна система” (В. М. Петлін, 1995).

Екологічна парадигма стала домінуючою у дослідницькому полі українського ландшафтознавства на цьому історичному етапі, а вивчення екологічного стану довкілля – головним напрямом наукових досліджень [272].

Інформаційна парадигма проявилась у подальшому розвитку інформаційних (комп’ютерних) технологій для розв’язання ландшафтознавчих завдань. Про результати подібних досліджень йдеться в публікаціях В. М. Гуцуляка (1991), М. Д. Гродзинського і О. Ю. Дмитрука (1994), О. Ю. Дмитрука (1995) та ін. “Геоінформаційна технологія, – говорять у своїй доповіді на науковій конференції “Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки)” в Києві науковці Одеського університету В. Н. Андерсон та О. Г. Топчієв, – забезпечує ефективний синтез природничої та соціально-економічної інформації у вигляді інтегрованих географічних баз даних” [3].

Концептуальна база українського ландшафтознавства поповнилось кількома новими концепціями. Три схожих за теоретичним підґрунтям концепції класифікації міських ландшафтів запропонували науковці Інституту географії АН України і Київського університету. В. С. Давидчук, М. Ф. Петров і Л. Ю. Сорокіна розробили концепцію міських природно-антропогенних комплексів, у відповідності з якою усі

ландшафти, в залежності від спрямованості антропогенних змін їх компонентів, поділяють на фітоваріантні (де змін відчув лише фітокомпонент), гігроваріантні (де змінились умови зволоження) і літоваріантні (де змінена літогенна основа) [93].

О. Ю. Дмитрук розробив концепцію ландшафтно-архітектурних систем (ЛАС), що передбачає поділ міста на територіальні одиниці різних ієрархічних рівнів в залежності від будівельно-архітектурного освоєння: ландшафтні елементи (ЛAE), ландшафтно-архітектурні групи (ЛАГ), ландшафтно-архітектурні масиви (ЛАМ) і ландшафтно-архітектурні комплекси (ЛАК). Класифікація ландшафтно-архітектурних систем і морфологічна структура ландшафту знаходяться у такому співвідношенні: ЛAE – фація, ЛAG – підурочище, ЛAM – урочище, ЛAG – місцевість [115].

Концепцію ландшафтно-етногосподарських систем почали розробляти науковці Київського університету П. Г. Шищенко, С. П. Романчук, Ю. В. Щур, В. Г. Потапенко. Вона полягає у тому, що природні особливості етнічної території впливаю на ментальність, фізіологічні особливості, матеріальну і духовну культуру населення. В процесі взаємодії між етносом і етнічною територією еволюційним шляхом складається адаптивне (узгоджене) природокористування, формуються ландшафтно-етногосподарські системи різних ієрархічних рівнів. Врахування структури ландшафтно-етногосподарських систем дасть змогу, на думку авторів, застосувати типові природоохоронні заходи, запровадити однотипний підхід до охорони здоров'я населення, вирішувати екологічні проблеми, зменшити вірогідність етнічних та соціальних конфліктів тощо [437].

До складу методичного апарату українського ландшафтознавства увійшла низка нових методів дослідження: історико-ландшафтознавчих реконструкцій міських територій (О. Ю. Дмитрук, С. П. Романчук і Ю. В. Щур, 1991), аналізу та оцінки еколого-географічних проблем (С. В. Міхелі, 1991; О. М. Петренко, 1994; В. Г. Потапенко, 1994), ландшафтно-екологічного районування (П. Г. Шищенко, Л. Л. Малишева і В. Г. Потапенко, 1995), ландшафтно-геохімічної оцінки

екологічного стану ландшафтів (В. М. Гуцуляк, 1991; Л. Л. Малишева, 1993; Ю. Г. Тютюнник, 1993, 1994).

Методику ландшафтознавчого аналізу долинно-річкових комплексів розробляли сумські (Б. М. Нешатаєв, 1992), київські (Ю. А. Сілецький, 1992) і чернівецькі (М. В. Дутчак, 1994) науковці, методику ландшафтознавчого аналізу урбанізованих територій – І. С. Круглов (1992) і О. Ю. Дмитрук (1993, 1994), методику ландшафтознавчої інтерпретації матеріалів аерокосмічних зйомок – О. Б. Загульська (1991, 1995).

Значною кількістю нових термінів поповнилась понятійно-термінологічна система еколого-ландшафтознавчих досліджень: “екологічний стан”, “екологічна проблема”, “екологічна ситуація” тощо. О. В. Боков із співавторами (1995) використали термін “геоекологічна ситуація” для підкреслення географічного підходу до її визначення, В. М. Гуцуляк (1992) запропонував термін “еколого-геохімічна ситуація”. Для систематичних спостережень за екологічним станом ландшафтів запропонували поняття “екологічний моніторинг (А. В. Мельник та ін., 1993; В. М. Гуцуляк, 1994), “ландшафтно-екологічний моніторинг” (А. В. Мельник, 1995) і семантично більш точний термін “еколого-ландшафтознавчий моніторинг” (Я. О. Мольчак, Н. А. Тарасюк, 1995). Для відображення характеру дослідницьких дій із вивчення екологічного стану ландшафтів з’явилися поняття “ландшафтно-екологічний аналіз” (М. Д. Гродзинський, П. Г. Шищенко, 1993), “еколого-геохімічний аналіз ландшафтів” (В. М. Гуцуляк, 1994), “ландшафтно-екологічна експертиза” (В. М. Петлін, 1992). Аналіз основних понять еколого-ландшафтознавчих досліджень виконали В. Т. Гриневецький і Л. М. Шевченко [66].

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1991–1995 рр., став навчальний посібник “Основи ландшафтної екології” за авторством М. Д. Гродзинського (*табл. 7.3; додаток В, табл. В.6*). Аналіз часового розподілу посилань на цю працю показав, що перші посилання з’явилися в 1996 р., а останні – в 2012 р. (*рис. 7.8*), що свідчить про постійно високий інтерес до праці. Більшість цитувань припадає на нове ХХІ століття, а піки зацікавленості навчальним посібником спостерігались в 1999–2000

і 2004–2006 рр. Звертає на праці. Більшість цитувань припадає на нове ХХІ століття, а піки зацікавленості навчальним посібником спостерігались в 1999–2000 і 2004–2006 рр. Звертає на себе увагу різноманіття фахової приналежності авторів цитування. Крім географів, на працю посилались біологи (І. Х. Удра, 2003, 2006; О. М. Лазебна, Ю. А. Скиба, 2010; В. І. Парпан та ін., 2012), геоморфологи (В. П. Палієнко, 2000; І. П. Ковальчук, 2004, 2009), екологи (В. Л. Казаков, 1997, 1999) та ін.

Таблиця 7.3

Найбільш цитовані ландшафтознавчі праці українських авторів, що вийшли друком у 1991–1995 рр.

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	М. Д. Гродзинський	Основи ландшафтної екології: Підручник. – К. : Либідь, 1993.	208
2	В. М. Пащенко	Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К. : Наук. думка, 1993.	123
3	М. Д. Гродзинський	Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К. : Лікей, 1995.	101

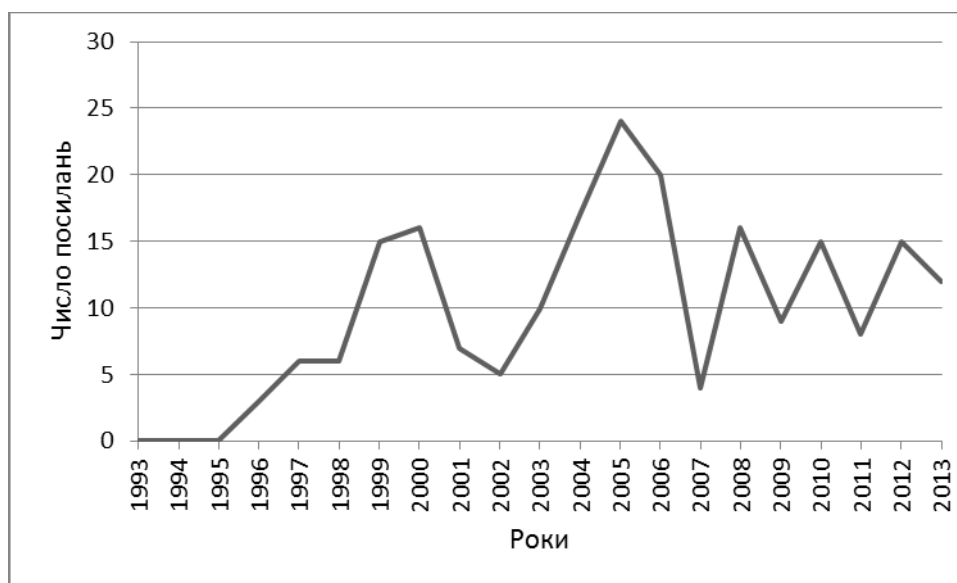

Рис. 7.8. Динаміка кількості бібліографічних посилань на навчальний посібник М. Д. Гродзинського “Основи ландшафтної екології” (1993)

Другий показник цитованості (123 посилання) має монографія В. М. Пашенка “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” (1993). Перше посилання на монографію з’явилося уже в 1994 р., останні були зроблені в 2013 р. Пік найбільшої зацікавленості до книги прийшовся на 1999 р. – 12 посилань. Третій показник цитованості (101 посилання) має монографія М. Д. Гродзинського “Стійкість геосистем до антропогенних навантажень” (1995). На монографію знайдено 69 посилань, останні посилання зареєстровані в 2013 р.

В 1991–1995 рр. були захищені 20 кандидатських і 7 докторських дисертацій. Найбільшим попитом (18 посилань) користувалось дисертаційне дослідження І. С. Круглова “Історія, сучасний стан і перспективи освоєння природних територіальних комплексів міста Львова та околиць” (табл. 7.4; додаток В, табл. В.7). Найбільшу зацікавленість серед докторських дисертацій

Таблиця 7.4

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1991–1995 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	І. С. Круглов	История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и окрестностей.	1992	23
2	М. В. Дутчак	Природно-територіальні комплекси Дністровської долинно-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи.	1994	17
3	В. П. Коржик	Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования.	1992	13

викликала дисертація В. М. Гуцуляка “Еколого-геохімічний аналіз природно-антропогенних ландшафтів (на прикладі Чернівецької

області та півночі Молдови)” (1994) – 11 посилань. На неї посилаються А. В. Мельник у монографіях “Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу” (1997) та “Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження” (1999), Г. І. Денисик у монографіях “Антропогенні ландшафти Правобережної України” (1998) і “Лісополе України” (2001), Г. П. Міллер, В. М. Петлін та А. В. Мельник у навчальному посібнику “Ландшафтознавство: теорія і практика” (2002) та ін.

Ландшафтознавчі центри функціонували в Інституті географії АН України, Київському, Львівському, Чернівецькому і Сімферопольському університетах. Ландшафтознавчі осередки сформувались у Вінницькому, Ніжинському, Луганському, Сумському, Криворізькому, Мелітопольському, Полтавському, Тернопільському і Чернігівському педагогічних інститутах, Одеському, Харківському, Дніпропетровському і Волинському університетах та низці інших навчальних закладів і наукових установ (рис. 7.9; додаток В, табл. В.8).

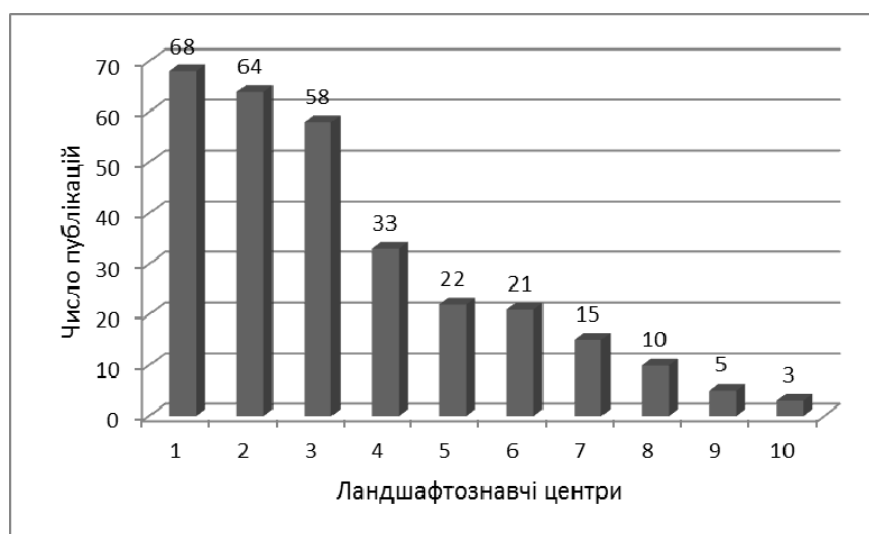

Рис. 7.9. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1991–1995 рр.: 1 – Інститут географії АН України; 2 – Київський університет; 3 – Львівський університет; 4 – Чернівецький університет; 5 – Сімферопольський університет; 6 – Вінницький педінститут; 7 – Одеський університет; 8 – Ніжинський педінститут; 9 – Харківський університет; 10 – Дніпропетровський університет; 11 – Луганський педінститут; 12 – Сумський педінститут.

Ландшафтознавчі наукові школи функціонували в Інституті географії АН України (школа проф. О. М. Маринича), Київському (школа проф. П. Г. Шищенка) і Львівському (школа проф. Г. П. Міллера) університетах. В 1991–1995 рр. київську школу проф. О. М. Маринича поповнили його учні К. Ф. Коваленко (1991), Ю. А. Сілецький (1992) і Ю. В. Щур (1992). У київській ландшафтознавчій школі проф. П. Г. Шищенка кандидатські дисертації захистили В. І. Олещенко (1992), О. Ю. Дмитрук (1993), К. Й. Коновалова (1994), Н. М. Михайленко (1994), В. Г. Пазинич (1995), докторську дисертацію – Б. М. Нешатаєв (1992). Львівська школа проф. Г. П. Міллера поповнилась молодими кандидатами наук А. В. Мельником (1991), І. С. Кругловим (1992), А. Л. Байцаром (1994), М. М. Кукурудзою (1994), П. М. Шубером (1994). Тривало формування ландшафтознавчої школи у Чернівецькому університеті, де під керівництвом професорів В. М. Гуцуляка, Я. І. Жупанського і М. О. Куниці кандидатські дисертації захистили М. В. Дутчак (1994) і П. І. Чернега (1995).

Аналіз взаємозв'язків українського ландшафтознавства з іншими науками показав, що відчутний вплив на розвиток українського ландшафтознавства оказували екологія, картографія, палеогеографія, хімія, фізика і математика. Поняття “екологія” у більшості випадків трактувалось як загальнонаукове поняття про негативні для здоров'я і життя людини зміни природного середовища внаслідок господарської діяльності людини, переважно забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів і біоти, тому концептуальний апарат і методика екології як науки не використовувались. Виключенням є ландшафтна екологія, що розроблена М. Д. Гродзинським і включає всі основні положення екології як біологічної науки.

Про використання картографічного метода у дослідженнях ландшафтів свідчать публікації І. М. Волошина (1991), І. П. Ковальчука (1991), С. І. Кукурудзи і М. І. Сиротюка (1991), В. С. Давидчука, Р. Ф. Зарудної, С. В. Міхелі та ін. (1991). У свою чергу картографи активно використовували здобутки ландшафтознавства для створення тематичних картографічних творів. Так, В. О. Шевченко при медико-географічному

картографуванні території України використав концепцію ландшафтно-геохімічного районування В. М. Гуцуляка для районування території Чернівецької області за потенціальними умовами виникнення тих чи інших хвороб [429, 430].

Вплив палеогеографії проявився у появі таких публікацій, як “Палеоландшафтні реконструкції у діагностиці сучасного стану лісових систем” (О. М. Федірко, 1994). В свою чергу палеогеографи досліджували палеогеографічні чинники розвитку сучасних ландшафтів (Ю. М. Векліч, 1994), а ландшафтознавчий підхід активно використовували для дослідження палеоландшафтів (І. В. Мельничук, 1994, 1995; Н. П. Герасименко, 1995; М. О. Куниця, 1995).

Досягнення геохімії використовувались при розробці методики ландшафтно-геохімічної оцінки екологічного стану ландшафтів В. М. Гуцуляк (1991–1995), Л. Л. Малишева (1993, 1994), Ю. Г. Тютюнник (1993, 1994). В 1994 р. В. М. Гуцуляк опублікував навчальний посібник “Геохімія ландшафту”, а в 1995 р. – навчальний посібник “Ландшафтно-геохімічна екологія”.

Методи історичного аналізу (хронологічний, порівняльно-генетичний, археологічний) використовували науковці Чернівецького (Л. І. Воропай, М. О. Куниця, 1991; Л. І. Воропай, В. П. Коржик, М. М. Куниця, 1994; В. П. Коржик, 1994) і Київського (О. Ю. Дмитрук, С. П. Романчук, Ю. Б. Щур, 1991; С. П. Романчук, О. Ю. Дмитрук, Ю. В. Щур, 1991; С. П. Романчук, 1992) університетів. Більш помітними в українському ландшафтознавстві стали дослідження історії науки. Основні етапи розвитку географічних досліджень в Україні, у тому числі комплексних фізико-географічних, досліджували Г. І. Денисик (1991, 1993) і Я. І. Жупанський (1995). Регіонально-історичні аспекти ландшафтознавчих студій в Україні вивчав С. І. Кукурудза (1994).

Новими для українського ландшафтознавства стали взаємовідносини з такими гуманітарними науками, як естетика та етнографія. Показники естетичності для оцінки рекреаційних ресурсів почали використовувати науковці Сімферопольського (Л. О. Багрова, 1991) і Чернівецького (Ж. І. Бучко, 1995)

університетів. Взаємозалежності між етносом і характером господарського використання ландшафтного потенціалу почали вивчати науковці Київського університету (П. Г. Шищенко, С. П. Романчук, Ю. В. Щур, В. Г. Потапенко, 1994, 1995).

7.2. ТЕОРЕТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА (1996–2000 РР.)

В 1996 р. в Україні відбулось 11 наукових конференцій міжнародного, всеукраїнського і регіонального статусу, в яких брали участь українські ландшафтознавці. Найбільший інтерес представляла міжнародна науково-методологічна конференція “Ландшафтогенез-2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій” в Києві з філософським підґрунтям поглядів на сутність ландшафту і ландшафтогенезу як природного об’єкту і природний процесу. Так, П. Г. Шищенко охарактеризував об’єктно-предметну сутність ландшафтогенезу як одного з проявів існуючих в природі і суспільстві комплексних форм руху матерії. Г. І. Швебс запропонував науково-езотеричну світоглядну доктрину, що будується на уявленнях про “специфічні інформаційні польові структури” як невід’ємний елемент простору ландшафту. З доповідями, крім ландшафтознавців, виступили філософи А. В. Беліченко, Ю. А. Іщенко і В. В. Кізіма, історики А. В. Курбан і С. А. Курбан, біологи А. Ф. Кулік, Л. П. Мицик, Б. Ф. Танцюра, І. Х. Удра, економіко-географи П. О. Масляк і К. А. Немець. Подібна за тематичним спрямуванням конференція проходила два роки тому. Тоді вона називалась “Проблеми постнекласичних методологій в природничо-географічних науках” (Київ, 1994) і, за свідомством проф. В. В. Кізіми, “виявилася першою з даної тематики не тільки в Україні, а і за її межами” [187, с. 5].

Найбільш помітною конференцією 1997 р. стала X конференція з ландшафтознавчих питань у Москві. Один з лідерів сучасного

російського ландшафтознавства професор Московського державного університету К. М. Д'яконов у статті “До підсумків Х ландшафтної конференції” [129] відзначив досягнення, слабкі місця і проблеми, що мали значення для розвитку російського ландшафтознавства. В рамках функціонально-динамічного та еволюційного напрямів К. М. Д'яконов звернув увагу на зростаюче різноманіття методів, що використовуються (картографічні, геохімічні, геофізичні, дистанційного зондування та аерокосмічні, математичні, палеогеографічні, історико-археологічні тощо), формулювання принципів і закономірностей функціонування ландшафтів на базі багаторічних стаціонарних досліджень, і несміливі спроби поєднання простору і часу на внутрішньо ландшафтному і регіональному рівнях організації природи. Важливою позитивною тенденцією К. М. Д'яконов назвав гуманітаризацію ландшафтознавства, яка проявилась в активізації уваги до антропогенної складової формування сучасних ландшафтів і розвитку концепції культурного ландшафту, під яким розуміється цілісний прояв національної культури в певних географічних умовах.

В 1997 р. проф. В. М. Гуцуляк опублікував навчальний посібник “Медична географія (екологічний аспект)” [87], а проф. Я. І. Жупанський навчальний посібник “Історія географії в Україні” [134], що стали першими виданнями подібного спрямування в Україні. Доц. А. В. Мельник опублікував монографію “Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу”. У книзі висвітлюються теоретико-методологічні основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу (ЕЛА), характеризуються його зміст, мета і завдання. Зміст ЕЛА автор розуміє як струнку систему послідовних дослідницьких дій та операцій з позицій геокомплексної (ландшафтної) парадигми. Метою ЕЛА є оцінка екологічного стану природних територіальних комплексів (ПТК), що склалась в результаті використання їх ресурсного потенціалу. При цьому об'єктом дослідження виступають сучасні, трансформовані антропогенною діяльністю ПТК, а предметом – їх генезис, розвиток, просторово-часова організація.

У 1997 р. була опублікована стінна карта ландшафтів України для середньої загальноосвітньої школи (масштаб 1: 1 000 000) за

авторством співробітників Інституту географії АН України О. М. Маринича, С. В. Міхелі, В. М. Пашенка та О. М. Петренка [217]. Це була перша настінна карта ландшафтів на територію України. На основній частині зображення карти відображена структура ландшафтів України у відповідності з їх типологічним поділом на класи, підкласи, типи, підтипи, роди і види ландшафтів. В легенді до карти кожний із видів ландшафтів коротко охарактеризований за алгоритмом: форма рельєфу, геологічна будова, характер ґрунтів. Характер рослинного покриву відображений на карті умовними значками. На окремому врізі приведені фізико-географічне районування країни, на якому відображено регіональний поділ території України на ландшафтні країни, зони, підзони і краї (провінції).

В 1998 р. відбулась третя із серії конференцій, присвячених проблемам постнекласичних методологій у ландшафтознавстві – “Людина в ландшафті ХХІ століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій” [200]. Відмітною рисою конференції стала значна кількість доповідей гуманістично-ландшафтознавчого спрямування, що стало підтвердженням висновку К. М. Д’яконова про тенденцію до гуманізації ландшафтознавства. Проте українські науковці розробляли інші, ніж російські, аспекти гуманізації ландшафтознавства. Географ Ж. І. Бучко виступила із доповіддю “Проблеми естетики ландшафтів”, географ М. Д. Гродзинський – із доповіддю “Ландшафт у світлі естетичних теорій”, географ Г. І. Дениsik – із доповіддю “Художня географія і художнє ландшафтознавство”, мистецтвознавець С. М. Бушак – із доповіддю “Українські ландшафти в образотворчому мистецтві”, філософ В. Л. Каганський – із доповіддю “На шляху до герменевтики ландшафту” та “Основні підходи до ландшафту”.

Не маючи можливості прокоментувати кожне із помітних ландшафтознавчих видань 1998 р., зупинимось лише на тих, що привернули найбільшу увагу фахівців. Г. І. Дениsik видав монографію “Антропогенні ландшафти Правобережної України”, яка поклала початок серії видань під однойменною загальною назвою і стала першою в історії українського ландшафтознавства за

індексом цитованості. У монографії наведена класифікація антропогенних ландшафтів, охарактеризована їх структура, взаємозв'язки, зональні типи і регіональні різновиди, висвітлюється історія розвитку комплексних досліджень природи території Правобережної України, розкриваються основи теорії і методи регіональних досліджень антропогенних ландшафтів, наводиться класифікація і структура антропогенних ландшафтів Правобережної України, характеризуються взаємозв'язки між основними класами антропогенних ландшафтів, проводиться типізація і районування антропогенних ландшафтів, виконується антропогенно-ландшафтознавчий прогноз [102].

О. Ю. Дмитрук опублікував монографію “Урбаністична географія. Ландшафтний підхід”, де запропонував концепцію ландшафтно-архітектурних систем (ЛАС), яка розглядає урбанізовані ландшафти як складні природно-антропогенні системи, що є результатом взаємодії природної (ландшафтні комплекси), техногенної (житлова, транспортні та інженерно-промислова інфраструктура) і соціальної (населення) підсистем. Оскільки саме природні умови суттєво впливають на архітектурно-планувальну структуру міста, остання і має слугувати критерієм систематизації урбанізованих ландшафтів [116].

С. П. Романчук опублікував монографію “Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування” [363], що було першим українським монографічним узагальненням з цього напрямку досліджень. Теоретичним підґрунтям історико-ландшафтознавчих реконструкцій стали уявлення про сучасні ландшафти як ландшафтно-етногосподарські системи, що сформувались у процесі “багато тисячолітньої коеволюції природи і суспільства”, основним методом – метод часових (історико-ландшафтних) зрізів, перелік яких обумовлений етапами природокористування. Саме на етноландшафтну складову монографії С. П. Романчука посилається проф. М. Д. Гродзинський при характеристиці поняття “етнічний ландшафт” в монографії “Пізнання ландшафту: місце і простір” [77, с. 94]. Проф. Г. І. Денисик вважає історико-ландшафтознавчий

підхід об'єднуючим для класичного та антропогенного ландшафтознавства [113].

В 1999 р. відбулась третя міжнародна науково-методологічна конференція із серії конференцій, присвячених проблемам постнекласичних методологій – “Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя” [184]. Проблемне поле було дуже широким: оптимізація природоохоронних територій (О. В. Аріон); естетична (О. І. Бучко) і перцепційна (О. Ю. Гродзинська) оцінка ландшафтів; аналіз і оцінка ландшафтного різноманіття (Л. І. Василенко; М. Д. Гродзинський); застосування концепції ландшафту у карстознавстві (Б. О. Вахрушев, К. О. Топоркова); перехід від географічного до загальнокультурного поняття ландшафту (М. Д. Гродзинський); геохімія міських ландшафтів (В. М. Гуцуляк, В. Б. Присакар) та ін. Але найбільша увага була прикута до створення і використання геоінформаційних систем (Т. М. Безверхнюк, Л. Ф. Білоус, Т. І. Божук та ін.).

В 1999 р. вийшло кілька змістовних навчальних і наукових видань українських ландшафтознавців. Монографію “Українські Карпати: еколого-ландшафтознавчі дослідження” видав А. В. Мельник [230]. Це було перше монографічне узагальнення результатів ландшафтознавчого аналізу екологічних проблем регіону в Україні, у якій автор обґрунтував принципові відмінності ландшафтно-екологічного та еколого-ландшафтознавчого напрямів досліджень, охарактеризував концептуально-понятійні засади еколого-ландшафтознавчих досліджень. Предметом досліджень А. В. Мельника були екологічні проблеми гірських і передгірських територій, проте концептуальний апарат і методика їх аналізу та оцінки мали універсальний характер і викликали зацікавленість дослідників як гірських, так і рівнинних ландшафтів України. Монографія зібрала 40 посилань і стала найбільш цитованою публікацією цього автора.

Монографію “Принципи і методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні” опублікував проф. П. Г. Шищенко. У книзі розкритий зміст ландшафтного аналізу у регіональному проектуванні (виявлення функціональних, історичних, структурних, організаційних та інших властивостей природно-територіальних комплексів (ПТК), що є проектно-планувальними

чинниками), висвітлені загальні принципи аналізу ландшафтних структур (ландшафтно-функціональний, історико-ландшафтний, структурно-ландшафтний), охарактеризовані принципи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні (ландшафтно-організаційний, конструктивно-географічний), описаний досвід ландшафтного аналізу в планувально-містобудівельних і меліоративно-гідротехнічних схемах і проектах [438].

В 2000 р. відбулось кілька наукових конференцій, але найбільш представницькими стали “Ландшафти і сучасність” [185] у Вінниці та “Проблеми ландшафтного різноманіття України” [354] в Києві. Конференція “Ландшафти і сучасність” стала п’ятою міжнародною науково-методологічною конференцією з проблем постнекласичних методологій у ландшафтознавстві. Конференція “Проблеми ландшафтного різноманіття України” зібрала велику кількість учасників (64 доповіді ландшафтознавчого спрямування), а основним рушійним чинником підвищеного інтересу до проблематики конференції стали “Конвенція про біологічне різноманіття” (Ріо-де-Жанейро, 5 червня 1992 року), “Загальноєвропейська стратегія в галузі біологічного і ландшафтного різноманіття”, прийнята в 1995 р. на міжнародній конференції європейських країн в Софії (Болгарія), і Європейська ландшафтна конвенція, прийнята 20 жовтня 2000 р. у Флоренції (Італія). У відповідності із Конвенцією, кожна країна-учасниця брала на себе обов’язки загального і конкретного характеру: визнавати ландшафти як суттєвий компонент оточення людей, як вираження їхньої спільної культури та природної спадщини, як основу їх ідентичності; встановлювати та впроваджувати ландшафтну політику, спрямовану на охорону, регулювання і планування ландшафту шляхом прийняття конкретних заходів; ідентифікувати свої власні ландшафти на всій території, аналізувати їх характеристики та сили і тиски, що її трансформують, реєструвати зміни.

Головною подією 2000 р. став VIII з’їзд Географічного товариства України в Луцьку. На з’їзд було представлено 62 доповіді ландшафтознавчого спрямування, більшість з яких мала екологічне спрямування. М. Д. Гродзинський акцентував увагу на тому, що пов’язувати ландшафтознавство лише з природничо-

географічним тлумаченням поняття ландшафту вже немає сенсу, оскільки воно не лише географічне і належить значно ширшому полю культури [416]. С. І. Кукурудза і М. Й. Рутинський запропонували виділити у складі ландшафтознавства окремий напрям – ландшафтометрію, основним завданням якої було б описання метричними показниками просторових, часових, субстанційних, енергетичних та інформаційних параметрів ландшафтних систем [415]. В. М. Петлін підняв питання про наявність у ландшафтних систем тонкої структурно-інформаційної організації, що визначає їх функціональні властивості: самозбереження, саморегуляцію, інтеграцію, адаптацію тощо [416].

Ландшафтознавчі дослідження в 1996–2000 рр. велись за 20 напрямками (*додаток В, табл. В.9*). Аналіз розподілу публікацій між ними показав перевагу досліджень прикладного поля ландшафтознавства (243 публікацій) над дослідженнями концептуально-методичного (229 публікацій) і об'єктно-предметного (179 публікацій) полів ландшафтознавства (*рис. 7.10*). Але серед окремих напрямів досліджень найбільша увага приділялась теоретичним питанням ландшафтознавства – 186 публікації (*рис. 7.11*). Публікації теоретичного і методологічного спрямування стали масовим явищем. У назвах статей з'явилися поняття “методологічний аспект”, “методологічні засади”, “теоретико-методологічний аспект”, “теоретичні аспекти”, “теоретичні основи”, “методологічні основи”, “теоретичне обґрунтування”, “наукові засади”. Частіше почали з'являтися поняття “концепція”, “наукова концепція”. Очікуваним результатом такого активного і стрімкого розвитку теоретико-методологічного пошуку стала публікація монографій “Методологія постнекласичного ландшафтознавства” (1999) і “Землезнання: Методологія природничо-географічних наук” (2000) за авторством В. М. Пашенка. Все це і обумовило визначення 1996–2000 рр. як етапу теоретизації українського ландшафтознавства.

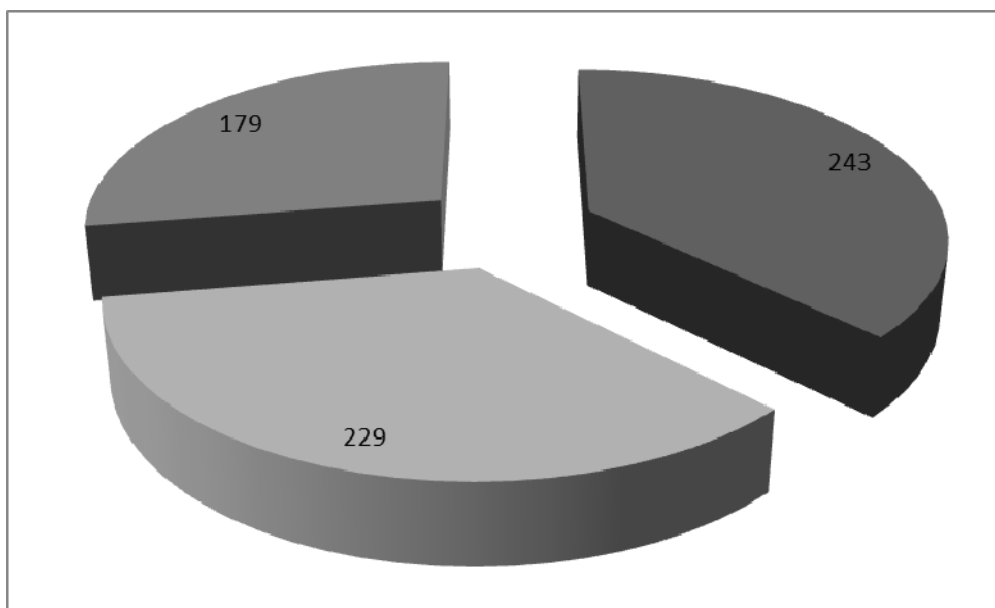

Рис. 7.10. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 1996–2000 рр.: 1 – прикладне поле; 2 – концептуально-методичне поле; 3 – об’єктно-предметне поле

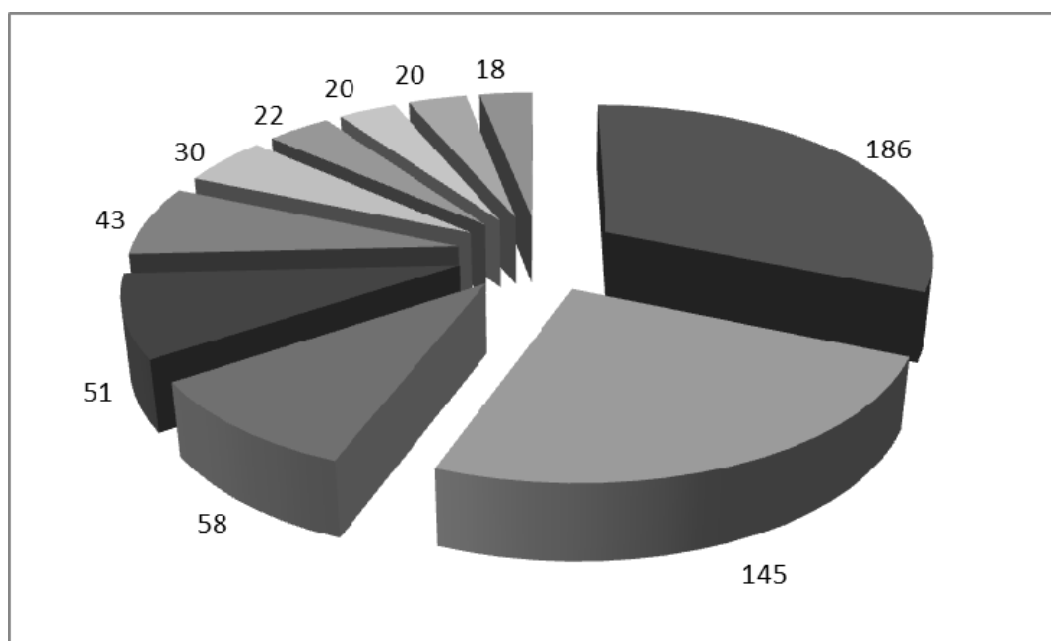

Рис. 7.11. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 1996–2000 рр.: 1 – теорія ландшафтознавства; 2 – екологічна оцінка ландшафтів; 3 – антропогенні зміни ландшафтів; 4 – територіальна організація ландшафтів; 5 – методика ландшафтознавства; 6 – гуманістична оцінка ландшафтів; 7 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 8 – рекреаційна оцінка ландшафтів; 9 – компонентний склад ландшафтів; 10 – розвиток ландшафтів

Другими за кількістю публікацій стали еколого-ландшафтознавчі дослідження – 145 публікації, третіми і четвертими дослідження антропогенних змін (54 публікації) і територіальної організації (53 публікації) ландшафтів.

Діючими дослідницькими парадигмами були геокомпонентна, геокомплексна (ландшафтна), геоструктурна, системна, екологічна та інформаційна. К. А. Позаченюк [335] називає період із 1995 по 2000 рр. синергетичним періодом розвитку ландшафтознавства, проте кількість публікацій синергетичного спрямування в українській ландшафтознавчій літературі була незначною [332; 311, 312], тож казати, що синергетика оволоділа умами українських ландшафтознавців не представляється можливим. Пануючою дослідницькою парадигмою залишалась екологічна.

Концептуальне поле українського ландшафтознавства поповнилось концепціями палеоландшафтогенезу (М. Ф. Векліч, 1996), ландшафтно-екологічного моніторингу (І. М. Волошин, 1996), закарстованих ландшафтів (М. М. Проскурняк, 1996), науково-езотеричного світогляду (Г. І. Швебс, 1996), еколого-ландшафтознавчого аналізу (О. В. Барановська, 1997; А. В. Мельник, 1997), еколого-геохімічного аналізу (В. М. Гуцуляк, 1997; Л. Л. Малишева, 1997), естетичних властивостей ландшафту (Ж. І. Бучко, 1997), ландшафтного різноманіття (В. І. Олещенко, 1997), інформаційно-польової структури (Г. І. Швебс, 1997), екотонів (Т. В. Бобра, 1998), белігеративних ландшафтів (Г. І. Дениsik, 1998), художнього ландшафтознавства (Г. І. Дениsik, 1998), урбаністичного ландшафтознавства (О. Ю. Дмитрук, 1998), ландшафтно-екологічної інформаційної системи (І. С. Круглов, 1998), ландшафтно-лімнологічного аналізу (В. О. Мартинюк, 1998), організації ландшафтних фацій (В. М. Петлін, 1998), геоекологічної експертизи (К. А. Позаченюк, 1998), коадаптивного природокористування (К. А. Позаченюк, 1998), метризації ландшафтних систем (С. І. Кукурудза, 1999), сакральних (С. П. Романчук, 1999) і тафальних (В. М. Воловик, 2000) ландшафтів, морфоструктурних передумов ландшафтного різноманіття (С. Ю. Бортник), ландшафтознавства в контексті загальної культури (М. Д. Гродзинський, 2000), геоморфологічних

передумов формування різноманіття ландшафтних комплексів (В. П. Палієнко, 2000).

Методичний апарат українського ландшафтознавства швидко розвивався і поповнився все новими і новими методиками. Деякі методи, що почали розробляти раніше, доопрацьовувались та удосконалювались. Методику ландшафтної інтерпретації аерокосмічної інформації відпрацювала О. Б. Загультська (1996). Парадигму геоінформатики із застосуванням аерокосмічних методів академік Л. Г. Руденко назвав “основою майбутнього нашої науки” [365, с. 10]. Методику еколого-ландшафтознавчого аналізу розробляли А. В. Мельник (1996, 1997, 1999, 2000), О. В. Барановська (1997), А. І. Личак (1998, 1999), І. В. Завальнюк (1999), Є. А. Іванов (1999), методику еколого-ландшафтознавчої експертизи – К. А. Позаченюк (1996, 1998, 1999), методику еколого-геохімічної оцінки ландшафтів – В. М. Гуцуляк і В. Б. Присакар (1996, 1997, 1999), В. Г. Потапенко (1996), Л. Л. Малишева (1997, 1998), О. В. Савицька (1999), методику ландшафтно-геохімічного районування – Н. В. Петрина (2000), методику оцінки здатності ландшафтів до самоочищення від пестицидів і важких металів – Я. І. Ющенко (1997, 1998, 1999).

Методи оцінювання антропогенних навантажень на ландшафти запропонували П. Г. Шищенко і М. Д. Гродзинський (1999). За редакцією М. Д. Гродзинського і П. Г. Шищенка в 1999 р. був опублікований навчальний посібник “Методи геоекологічних досліджень”. Методику антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування розробив С. П. Романчук (1998). Методику дослідження урбанізованих ландшафтів почав розробляти О. Ю. Дмитрук (1999).

Методику оцінки естетичних властивостей ландшафту розробляла Ж. І. Бучко (1997, 1998, 1999, 2000). Методи дослідження сприйняття ландшафту людиною розробляли М. Д. Гродзинський та О. В. Маляренко (1999). Методику рекреаційної оцінки гірських природно-територіальних комплексів розробив І. М. Рожко (2000). Методику побудови міської ландшафтно-екологічної інформаційної системи розробляв І. С. Круглов (1997, 1998). Методику складання ландшафтних карт

с використанням ГІС-технологій розробляли Т. М. Безверхнюк (1999, 2000), Б. Вахрушев і В. Пона (2000), П. Г. Шищенко із співавторами (2000).

Понятійно-термінологічна база розвивалась за рахунок нових напрямів досліджень і численних відгалужень напрямів, що сформувались раніше. У зв'язку із подальшим розвитком екологічного напрямку ландшафтознавчих досліджень термінологічне поле українського ландшафтознавства поповнили терміни “ландшафтно-екологічний аналіз” і “еколого-ландшафтознавчий аналіз”, “ландшафтно-екологічна оцінка”, “еколого-ландшафтознавчі дослідження” і “ландшафтно-екологічні дослідження”, “ландшафтна екологія”, “екологія ландшафту”, “ландшафтно-екологічні основи моніторингу”, “ландшафтно-екологічний моніторинг”, “геоекологічна експертиза”. Іншою областю активного впровадження нової термінології стали дослідження антропогенних змін ландшафтів. До усталених термінів “антропогенний ландшафт”, “міський ландшафт”, “рекреаційний ландшафт”, “сільськогосподарський ландшафт”, “селитебний ландшафт”, “техногенний ландшафт” добавились терміни “белігеративний ландшафт”, “дорожній ландшафт”, “гірничопромисловий ландшафт”, “водний антропогенний ландшафт”. Новими для українського ландшафтознавства стали поняття “інформаційно-польова структура геосистем” (Г. І. Швебс та ін., 1997), “ландшафтні екотони” (Т. В. Бобра, 1998), “естетика ландшафтів” (Ж. І. Бучко, 1998), “художнє ландшафтознавство” (Г. І. Дениsik, 1998), “сакральний ландшафт” (С. П. Романчук, 1999).

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 1996–2000 рр., стала монографія Г. І. Денисика “Антропогенні ландшафти Правобережної України” (табл. 7.5; додаток В, табл. В.10). Аналіз масиву посилань на неї показав (рис. 7.12), що праця має не тільки найвищий сумарний, але і найвищий річний показник цитованості: в 2010 р. на неї послались 32 автора. Основний масив посилань сформували численні учні і послідовники проф. Г. І. Денисика. Але працю цитували майже усі провідні ландшафтознавці України (Л. Л. Малишева, 2000;

Таблиця 7.5

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1996–2000 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Г. І. Денисик	Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998.	213
2	П. Г. Шищенко	Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. – К. : Фитосоциоцентр, 1999.	90
3	В. М. Пащенко	Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К. : 1999.	66

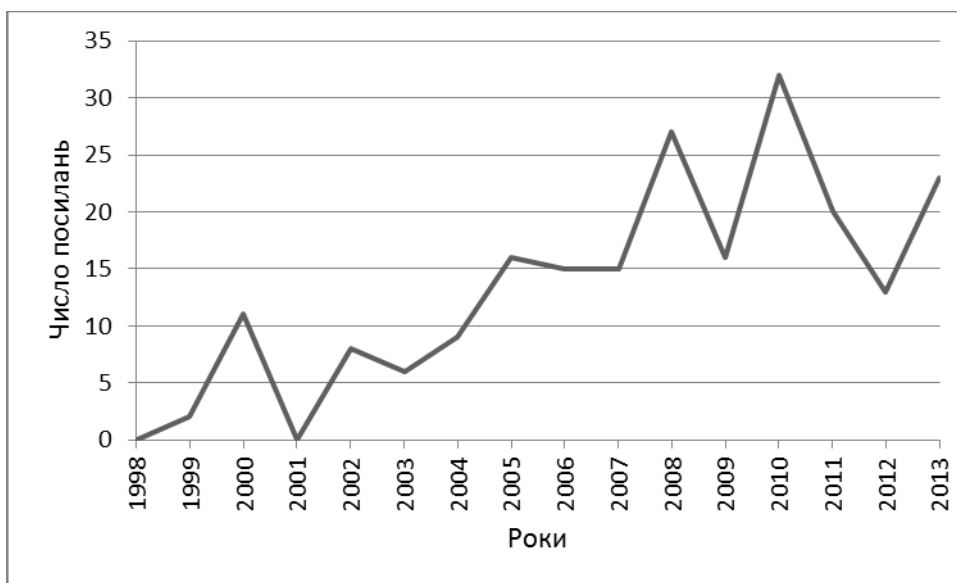

Рис. 7.12. Динаміка бібліографічних посилань на монографію Г. І. Денисика “Антропогенні ландшафти Правобережної України” (1998).

В. М. Гуцуляк, 2002; О. Ю. Дмитрук, 2004; А. І. Кривульченко, 2005; М. Д. Гродзинський, 2008; К. А. Позаченюк, 2008), у тому числі й “ідейні супротивники” школи антропогенного ландшафтознавства (А. В. Мельник, 1999; С. І. Кукурудза, 2000; Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник, 2002; В. М. Петлін, 2006). Ідеї та основні положення монографії використані у 17 кандидатських і 1 докторському дисертаційних дослідженнях ландшафтознавчого спрямування.

Другу кількість посилань (65) отримала монографія проф. П. Г. Шищенка “Принципи і методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні” (1999), третю (54) – монографія В. М. Пащенко “Методологія постнекласичного ландшафтознавства” (1999).

В 1996–2000 рр. було захищено 21 кандидатську і 6 докторських дисертацій ландшафтознавчого спрямування. Аналіз посилань, що були зроблені на автореферати дисертацій, показав, що найбільшим попитом користувались дисертаційні дослідження А. В. Гудзевича, О. В. Барановської і В. М. Воловика і (табл. 7.6; додаток В, табл. В. 11). Домінуючою тематикою, не зважаючи на

Таблиця 7.6

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1996–2000 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	А. В. Гудзевич	Динаміка техногенних ландшафтів Поділля.	1996	14
2	О. В. Барановська	Ландшафтно-екологічний аналіз території Чернігівської області.	1997	12
3	В. М. Воловик	Ландшафтознавчий аналіз рекреаційних умов та ресурсів Східного Поділля.	1997	12

значну тематичну різноманітність, була екологічна – 11 дисертацій із 21. Шість дисертацій досліджували питання антропогенної трансформації природних ландшафтів. Варто також відзначити, що більшість дисертацій (10) захищалась із спеціальності 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. Цей факт обумовлений, на наш погляд, загальною для постнекласичного ландшафтознавства тенденцією до виходу за рамки класичного ландшафтознавства, начебто жорстко окреслені паспортом спеціальності 11.00.01 – фізична географія, геофізика і

геохімія ландшафтів. Саме це, мабуть, мала на увазі проф. К. А. Позаченюк, яка на самому початку статті “Зміна парадигм – шлях розвитку географічної науки” від 1996 р. написала: “Наприкінці ХХ ст. помітна криза традиційних – класичних та некласичних – методологій і зародження якісно іншої – постнекласичної світоглядної орієнтації” [331, с. 44].

Тематика докторських дисертацій також має переважно екологічне спрямування і відображає загальні науково-пошукові уподобання цього етапу розвитку (*додаток В, табл. В.12*). Незначна кількість посилань на автореферати докторських дисертацій пояснюється тим, що у кожного із їх авторів роком раніше, саме у цей рік або одним-двома роками пізніше вийшли друком наукові монографії з цієї тематики, що, завдяки більшому обсягу, і стали основним джерелом інформації про концептуальні положення, методику і результати проведених досліджень. Л. Л. Малишева опублікувала у рік захисту дисертації (1998) монографію “Ландшафтно-геохімічна оцінка екологічного стану територій” (42 посилання), Г. І. Денисик в 1998 р. – монографію “Антропогенні ландшафти Правобережної України” (124 посилання), І. М. Волошин в 1998 р. – монографію “Ландшафтно-екологічні основи моніторингу” (20 посилань), В. М. Петлін – монографію “Закономірності організації ландшафтних фацій” (28 посилань), К. А. Позаченюк в 1999 р. – монографію “Вступ до екологічної експертизи. Міждисциплінарний підхід, функціональні типи, об’єктні орієнтації” (34 посилання), А. В. Мельник в 1999 р. – монографію “Українські Карпати: еколого-ландшафтознавчі дослідження” (40 посилань).

Найбільш потужними центрами розвитку ландшафтознавства в Україні залишались Львівський, Київський, Таврійський і Чернівецький університети та Інститут географії АН України (*рис. 7.13; додаток В, табл. В.13*). Проте останній втратив свої лідируючі позиції у галузі ландшафтознавства внаслідок значних кадрових втрат і значно відстав від Львівського і Київського університету за кількістю публікацій. Іншою помітною тенденцією став стрімкий розвиток ландшафтознавства у Вінницькому педагогічному інституті, що дозволяє стверджувати про перехід

цього наукового колективу, очолюваного Г. І. Денисиком, зі статусу ландшафтознавчого осередку у статус ландшафтознавчого центру. На попередньому етапі 1991–1995 рр. вінницькі науковці опублікували 21 працю ландшафтознавчого спрямування, на етапі 1996 – 2000 рр. – вдвічі більше (41 працю). Кандидатські дисертації захистили А. В. Гудзевич (1996) і В. М. Воловик (1997), а колектив поповнили О. М. Вальчук, Л. М. Кирилук, О. В. Мудрак, Г. С. Хаєцький, О. П. Чиж, Ю. Яцентюк.

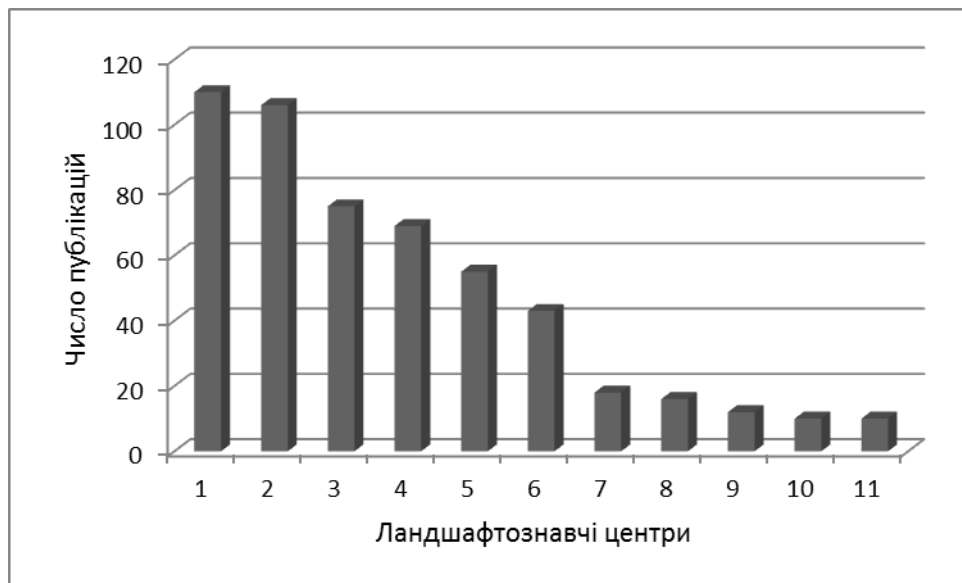

Рис. 7.13. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 1996–2000 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Інститут географії АН України; 4 – Таврійський університет; 5 – Чернівецький університет; 6 – Вінницький педінститут; 7 – Одеський університет; 8 – Криворізький педінститут; 9 – Міністерство екології України; 10 – Сумський педінститут; 11 – Харківський університет.

Значний прогрес, завдяки активності В. Л. Казакова, був характерним для ландшафтознавчого осередку Криворізького педагогічного інституту. В 1997 р. він захистив кандидатську дисертацію “Геоекологічний аналіз території Кривбасу” із спеціальності 03.00.16 – екологія, проте його 14 публікацій (проти 1 на попередньому етапі) мали ландшафтознавче спрямування.

Наукові ландшафтознавчі школи діяли в Інституті географії АН України (школа проф. О. М. Маринича), Київському (школа проф. П. Г. Шищенка), Львівському (школа проф. Г. П. Міллера), Одеському (школа проф. Г. І. Швєбса) і Сімферопольському (школа

проф. В. О. Бокова) університетах. Під керівництвом проф. О. М. Маринича кандидатські дисертації захистили В. Г. Потапенко (1996), О. В. Барановська (1997), В. М. Воловик (1997). Проф. П. Г. Шищенко був науковим керівником кандидатської дисертації Н. В. Петрини (1999) і науковим консультантом докторських дисертацій Л. Л. Малишевої (1998) і Г. І. Денисика (1999). Під керівництвом Л. Л. Малишевої захистила кандидатську дисертацію О. В. Аріон. Г. І. Денисик виступив науковим керівником кандидатської дисертації А. В. Гудзевича, чим почав формувати власну школу антропогенного ландшафтознавства у Вінницькому педагогічному інституті. Проф. Г. П. Міллер був науковим керівником кандидатських дисертацій О. Б. Загульської (1996), М. Р. Питуляк (1998) і В. П. Матвієва (1999). Його учень доц. В. М. Петлін став науковим керівником кандидатської дисертації В. І. Біланюка (1999), чим почав формувати власну наукову школу. Власну наукову школу почав формувати у Львівському університеті і учень К. І. Геренчука доц. С. І. Кукурудза. Під його керівництвом кандидатську дисертацію захистила І. Б. Койнова (1999). Проф. Г. І. Швєбс був науковим консультантом докторських дисертацій В. М. Петліна (1999) і К. А. Позаченюк (1999). Під керівництвом проф. В. О. Бокова кандидатські дисертації захистили В. Л. Казаков (1997) і В. Ф. Сірик (2000).

Українське ландшафтознавство співпрацювало із картографією, геологією, геоморфологією, карстологією, гідрологією, лімнологією, океанологією, ґрунтознавством, землеробством, екологією, зоологією, медициною, геохімією, фізикою, математикою, інформатикою, естетикою, мистецтвом, етнографією, топонімією, географією населення, історією, філософією, юриспруденцією та іншими науками. Співпраця з картографією полягала у використанні методів картографування і картографічного аналізу для складання загальнонаукових (В. О. Боков, Т. В. Бобра, А. І. Личак, 1997) і прикладних (Я. П. Скрипник, 1997; Н. В. Петрина, 1999) ландшафтних карт, у тому числі методами геоінформаційного картографування (Т. М. Безверхнюк, 2000). Прикладом інтеграції з геологією може слугувати стаття науковців Тернопільського педагогічного

інституту “Вплив неотектоніки на ландшафтну структуру Західно-Подільського горбогір’я” (Й. М. Сивий та ін., 1999). Інтеграція ландшафтознавства і геоморфології проявилась у зацікавленості київських геоморфологів залежністю між ландшафтним різноманіттям і морфоструктурами центрального типу [24] та геоморфологічними передумовами формування різноманіття ландшафтних комплексів [308]. Концептуальні засади іншої інтегральної геолого-географічної науки карстології (карстознавства) були покладені в основу концепції карстових ландшафтів. Відомий український карстолог Б. О. Вахрушев у 1999 р. представив (у співавторстві з К. О. Топорковою) на третю міжнародну науково-методологічну конференцію “Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя” доповідь “Деякі питання наукової концепції ландшафту у карстознавстві”, у якій звернув увагу на не розробленість питання класифікації карстових ландшафтів і роль концепції ландшафту у комплексному врахуванні класифікаційних ознак. В основу комплексної класифікації карстових ландшафтів, вважають автори, може бути покладена періодична система прояву ландшафтотвірних процесів згідно реальним або гіпотетичним умовам карстового екзоморфогенезу [26].

Синтез ландшафтознавства з гідрологією і радіометрією поклав проф. В. М. Самойленко в основу комплексного районування радіоактивно забруднених територій Полісся і півночі Лісостепу за гідрологічно-ландшафтними умовами та радіоекологічними наслідками місцевого водо- і ресурсокористування, виконаного [366]. Результатом інтеграції ландшафтознавства і лімнології став ландшафтно-лімнологічний аналіз, розроблений В. О. Мартинюком (1998–2000) для дослідження озер Волинського Полісся.

Більш складнішими є взаємовідносини ландшафтознавства з екологією. Внаслідок полісемантичності сучасного поняття “екологія”, а отже і поняття “екологічні умови” (“екологічні чинники”) сформувались різні погляди на співвідношення двох наук. В екології, як одному із розділів біології, під останніми розуміють усі властивості природного середовища, від яких залежать умови існування живих організмів. У ландшафтознавстві ці властивості розуміють як ландшафтоутворюючі, а екологічної

сутності вони набувають лише у випадку їх негативних трансформацій внаслідок діяльності суспільства. Тому попередником терміна “екологія” у радянській географії був термін “стан навколишнього середовища”, а терміна “екологічні проблеми” – термін “природоохоронні проблеми”. З появою у науковому вжитку радянського ландшафтознавства терміна “екологічні проблеми” з’явився і поділ ландшафтознавчих досліджень екологічних проблем на ландшафтну екологію (М. Д. Гродзинський, 1993) й екологічне ландшафтознавство (А. В. Мельник, 1997). Ландшафтна екологія є синтезом ландшафтознавства та екології з паритетним використанням концептуально-методичних засад обох наук. Проте об’єктом дослідження є не географічний ландшафт, а екосистема. Об’єктом екологічного ландшафтознавства в усіх випадках залишається сам ландшафт, але пріоритетного значення у якості предмета дослідження набувають ті властивості ландшафтного середовища, які визначають екологічні потреби живих організмів.

М. Д. Гродзинський у зв’язку з цим написав, що ще до моменту “офіційного” проголошення ландшафтної екології К. Тролем, існувало три вектора, вздовж яких відбувалось зближення функціонального (екологічного) і територіального (ландшафтознавчого) уявлень про природні цілісності, а саме: 1) екологізація ландшафтознавства; 2) географізація екології; 3) обопільне зближення двох наук [82]. А голландський географ Ян Зоннефельд виділив у самій ландшафтній екології три різні точки зору – геоцентричну, біоцентричну й антропоцентричну. В антропогенній ландшафтній екології, на його думку, особлива увага приділяється відносинам між потребами людини і потенціалами (функціями) ландшафту, причому ці відносини не обмежуються споживчими потребами (збереження природних ресурсів, охорона здоров’я тощо) і включають естетичні, духовні потреби людини [468]. У практиці проведення таких досліджень в Україні ця принципова різниця поки ніяк не проявилась, тому у предметному полі ландшафтознавчих досліджень ми розглядали їх як один напрям.

7.3. “АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ” УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА (2001–2010 РР.)

Розвиток досліджень антропогенних трансформацій ландшафтів в 2001–2004 рр.

В 2001 р. помітних конференцій з участю українських конференцій не відбувалось. Найбільш помітними виданнями року стали навчальні посібники “Вступ до фізичної географії: предмет і метод” за авторством Г. Є. Гришанкова, “Ландшафтно-геохімічна екологія” за авторством В. М. Гуцуляка і “Нариси з антропогенного ландшафтознавства” за авторством Г. І. Денисика і В. М. Воловика. Із наукових видань слід назвати монографії “Ландшафтні межі: підходи до аналізу і картографуванню” Т. В. Бобри і “Лісополе України” Г. І. Денисика. У навчальному посібнику В. М. Гуцуляка “Ландшафтно-геохімічна екологія”, що став другим, доповненим виданням однойменного посібника 1995 р., розглядаються теоретичні і методологічні основи еколого-геохімічних ландшафтів, у тому числі теорія і методика еколого-геохімічного аналізу міських ландшафтів на прикладі м. Чернівці. Спеціальна увага приділена впливу геохімічних якостей ландшафтного середовища на здоров’я населення, наведена медико-географічна оцінка регіональних ландшафтно-геохімічних систем, медико-географічне (нозогеографічне) районування.

У монографії Г. І. Денисика “Лісополе України” наводяться результати історико-географічного аналізу процесу антропогенізації лісостепової зони України та прилеглих територій і перетворення її на лісопольову зону або Лісополе України. Розглянуті питання теорії і класифікації антропогенних ландшафтів, формування зональних та а зональних антропогенних ландшафтів лісопольової зони України – сільськогосподарських, лісових, селитебних, водних, промислових (гірничопромислових) тощо [103]. Забігаючи наперед відзначимо, що кожний із виділених Г. І. Денисиком класів антропогенних ландшафтів стане об’єктом

дисертаційних досліджень його учнів. На монографію надійшло 42 посилання, з якими вона стала найбільш цитованим виданням цього етапу. Результати змістовно аналізу посилань будуть наведені нижче.

Найбільш помітними виданнями 2002 р. стали навчальні посібники “Основи екологічної експертизи” за авторством І. М. Волошина, “Ландшафтна екологія: Геохімічний аспект” за авторством В. М. Гуцуляка, “Ландшафтознавство: теорія і практика” за авторством Г. П. Міллера, В. М. Петліна і А. В. Мельника, “Основи ландшафтознавства” за авторством С. В. Міхелі, а також наукові монографії “Урбанізація та екологічний туризм: теорія і практика конструктивно-географічного дослідження” за авторством О. Ю. Дмитрука, “Метризація екологічного стану земельних ресурсів лісостепових ландшафтів” за авторством Ф. Кіпчача і С. Кукурудзи, “Метризація екологічних станів ландшафтних систем” за авторством М. Й. Рутинського, “Ймовірнісні математичні методи в геоекології” за авторством В. М. Самойленка, “Тоталлогія ландшафту” за авторством Ю. Г. Тютюнника і колективна монографія кримських географів “Перспективи створення Єдиної природоохоронної мережі Криму”.

В 2003 р. відбулось дві конференції, на які були представлені доповіді ландшафтознавчого спрямування. В Києві пройшла II міжнародна науково-практична конференція “Географічна наука і освіта в Україні” (9 доповідей ландшафтознавчого спрямування), у Львові – міжнародна наукова конференція “Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки” до 120-річчя географії у Львівському університеті (5 доповідей ландшафтознавчого спрямування). Серед видань цього року слід відзначити підручник О. М. Маринича і П. Г. Шищенка “Фізична географія України” для студентів і викладачів вищих навчальних закладів України і монографію К. А. Позаченюк “Екологічна експертиза: природно-господарські системи”. У підручнику “Фізична географія України” наводиться загальна характеристика природних умов і ресурсів країни за традиційною компонентною структурою і регіональний огляд одиниць територіального поділу у відповідності із

типологічною і регіональною класифікаціями ландшафтів України, аналіз та оцінка геоекологічної ситуації в Україні та організаційно-правові засади і зміст геосистемного моніторингу природного середовища України. Вміщені карта фізико-географічного районування і ландшафтна карта України. Уперше виділена зона широколистяних лісів, на необхідність виділення якої з 1985 р. настоював П. Г. Шищенко [434].

В 2004 р. у Львові пройшла міжнародна наукова конференція “Ландшафтознавство: традиції та тенденції”, присвячена 100-річчю з дня народження професора К. І. Геренчук і 70-річчю з дня народження професора Г. П. Міллера. Доповіді представили всі ландшафтознавчі центри і більшість ландшафтознавчих осередків України, доволі представницькою була присутність зарубіжних дослідників. Різноманіття тематики було обумовлене політематичністю самої назви конференції. Загальнотеоретичний характер носили доповіді М. Д. Гродзинського, Г. І. Денисика, О. Ю. Дмитрука, О. П. Ковальова, А. В. Мельника, В. М. Пашенка, В. М. Петліна і К. А. Позаченюк.

Головною концептуальною ідеєю доповіді М. Д. Гродзинського “Ніша ландшафтознавства в полі культури та місце львівської ландшафтознавчої школи в ній” був погляд на ландшафт як явище, що належить не тільки географічній науці, а і людській культурі загалом, що обумовлює необхідність дослідження його значення для ландшафтного живопису і пейзажної поезії, когнітивної психології, філософії, політики тощо [75].

У доповіді Г. І. Денисика “Антропогенне ландшафтознавство: витоки, становлення, перспективи розвитку” висвітлена історія зародження і становлення антропогенного ландшафтознавства як наукового напрямку, розкрита роль українських вчених (Л. І. Воропай, В. П. Коржик, Г. Є. Гришанков, Г. І. Денисик та ін.) у процесі його формування, названі головні напрями його подальшого розвитку. Наводиться думка В. С. Преображенського, яку поділяє автор доповіді: “Пройде небагато часу і відпаде необхідність у назві антропогенного ландшафтознавства, оскільки під цим ландшафтознавством стануть розуміти вчення про

антропогенні ландшафти, із виділенням у ньому особливого розділу про природні комплекси” [105, с. 99].

О. Ю. Дмитрук у доповіді “Міжнаукова інтеграція та предметно-об’єктне поле дослідження урбанізації, урбанізаційного природокористування та урбанізованих ландшафтів” аналізує результати вивчення потенціальних можливостей міжнаукової інтеграції у проблемі дослідження складного і багатоаспектного явища урбанізації. Аналізуючи рівень міжгалузевої інтеграції за дисертаційними дослідженнями різних галузей вітчизняної географії приходить до висновку, що сучасний розвиток географічних досліджень урбанізації (урболандшафтознавства) лежить у межах інтеграції конструктивної географії, економічної і соціальної географії, ландшафтознавства і географічної картографії [119].

О. П. Ковальов у доповіді “Феномен ландшафту: проблема існування і способи відображення (головні положення Харківської школи ландшафтознавства)” розглядає ландшафт у двох аспектах – як об’єкт дослідження і як феномен. З позицій першого погляду він виділяє три можливих рівня рефлексивного відображення ландшафту – фізичний, інформаційний і географічний, які обумовлюють необхідність використання відповідного методичного апарату для їх вивчення. З позицій другого погляду ландшафт набуває філософської категоріальності і має вивчатись філософською географією або феноменологічним ландшафтознавством [158].

У доповіді А. В. Мельника “Екологічне ландшафтознавство: об’єкт, предмет і завдання” обґрунтовуються концептуальні основи нового прикладного напрямку вчення про ландшафт – екологічного ландшафтознавства, суть якого полягає у застосуванні ландшафтознавчого підходу до виявлення і оцінки екологічних проблем людини і покращення якості природного середовища загалом. Показано, що об’єктом його дослідження мають бути ландшафти та його морфологічні частини, а предметом – їх екологічні властивості і стани, що формуються під впливом природних і антропогенних чинників і характеризують сприятливі або несприятливі умови для життєдіяльності людини [233].

В. М. Пащенко у доповіді “Фундаментальність, традиції та новітні тенденції в ландшафтознавстві” відзначає, що у 1980–1990-х рр. ландшафтознавчі дослідження без перебільшення сягнули фундаментального рівня як за своєю теоретичною наповненістю, так і за тим значенням, якого вони дедалі більше набувають стосовно інших географічних наук і ширше – стосовно наук про Землю. “Свідченням фундаментального рівня розвитку науки про ландшафти, – зазначає В. М. Пащенко, – є реальність міждисциплінарного використання знань про ландшафти в інших географічних і негеографічних науках та методологічна актуальність ландшафтознавчих досліджень як міждисциплінарного дослідницького підходу” [314, с. 63].

У доповіді В. М. Петліна “Синергетика ландшафту як напрямок сучасного розвитку ландшафтознавства” відзначається, що сучасний стан розвитку природознавства характеризується переакцентуванням з проблем кадастрування, класифікації та інвентаризації природних умов і ресурсів на виявлення загальних механізмів самоорганізації природних систем у просторі і часу. Вирішення таких надскладних завдань можливе за рахунок концептуального апарату синергетики – теорії самоорганізації складних нелінійних неврівноважених відкритих дисипативних систем [321].

У доповіді “Компоненти ландшафту як геосистеми” К. А. Позаченюк по суті повертається до геокомпонентної парадигми, але вже на новому, геосистемному витку її розвитку, і пропонує розглядати компоненти ландшафту як певні складні, цілісні і структурно рівнозначні системи. До переліку природних компонентів К. А. Позаченюк включає гірські породи, водні розчини, атмосферне повітря і ґрунти, а рослинність пропонує вважати не компонентами, а екосистемами [333].

Головною подією року став IX з’їзд Географічного товариства України в Чернівцях. На з’їзд було представлено 65 доповідей ландшафтознавчого спрямування. Найбільша кількість доповідей (11) мала екологічне спрямування. Значна увага була приділена теоретичним питанням ландшафтознавства (8 доповідей) і проблемам антропогенних змін ландшафтів (8 доповідей),

проблемам територіальної організації (7 доповідей) і охорони ландшафтів (7 доповідей).

Найбільш помітними публікаціями 2004 року стали дві монографії О. Ю. Дмитрука “Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні основи конструктивно-географічного дослідження” і “Ландшафтно-урбанізовані системи: конструктивно-географічні основи оптимізації та управління”, а також монографія “Концепція, методи і критерії створення екомережі України” за авторством Ю. Р. Шеляга-Сосонко, М. Д. Гродзинського і В. Д. Романенка.

Ландшафтознавчі дослідження в 2001–2004 рр. велись за 19 напрямками (додаток В, табл. В.14). Аналіз розподілу публікацій між ними показав, що дослідження об’єктно-предметного поля ландшафтознавства повернули собі лідируючі позиції (284 публікації), другими стали дослідження прикладного поля (212 публікацій), третіми – концептуально-методичного (111 публікацій) (рис. 7.14). Серед окремих напрямів досліджень значна увага, як і на попередньому етапі, приділялась теоретизації ландшафтознавчих досліджень – 89 публікацій (рис. 7.15). Багато публікацій було присвячено еколого-ландшафтознавчим дослідженням – 87 публікацій. Проте лідируючі позиції на дослідницькому полі ландшафтознавства зайняли дослідження антропогенних змін ландшафтів і їх перевага була доволі значною – 147 публікацій. Дослідження з цього напрямку проводили усі ландшафтознавчі центри та осередки України, але найбільший розвиток вони отримали у Вінницькому педагогічному університеті завдяки зусиллям проф. Г. І. Денисика та його учнів і послідовників. Усе різноманіття досліджень антропогенних змін ландшафтів можна умовно звести до чотирьох основних напрямів – антропогенних модифікацій ландшафтів, антропогенних ландшафтів, ландшафтно-техногенних і природно-господарських систем.

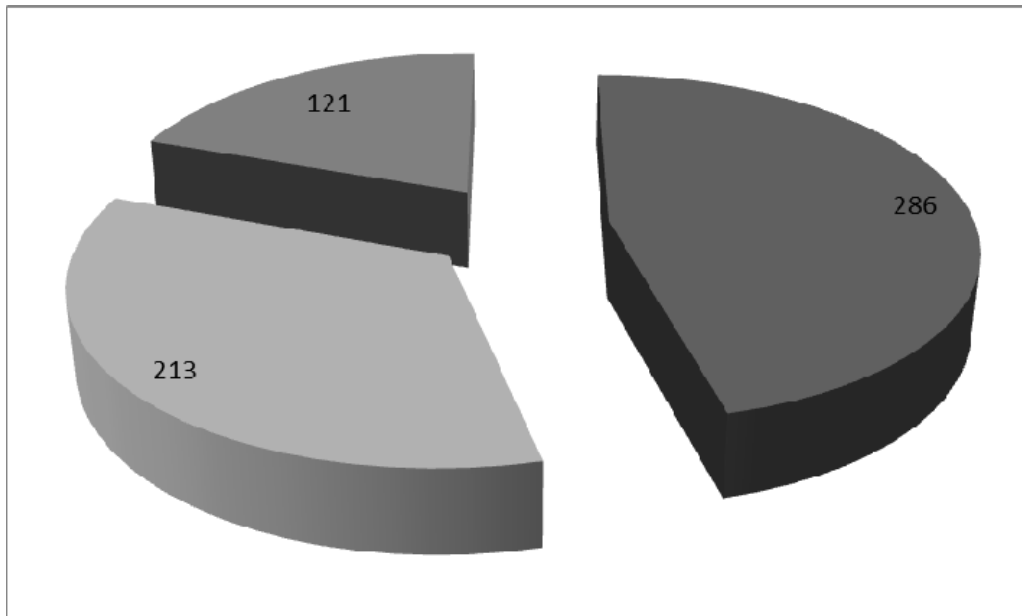

Рис. 7.14. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 2001–2004 рр.: 1 – об’єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

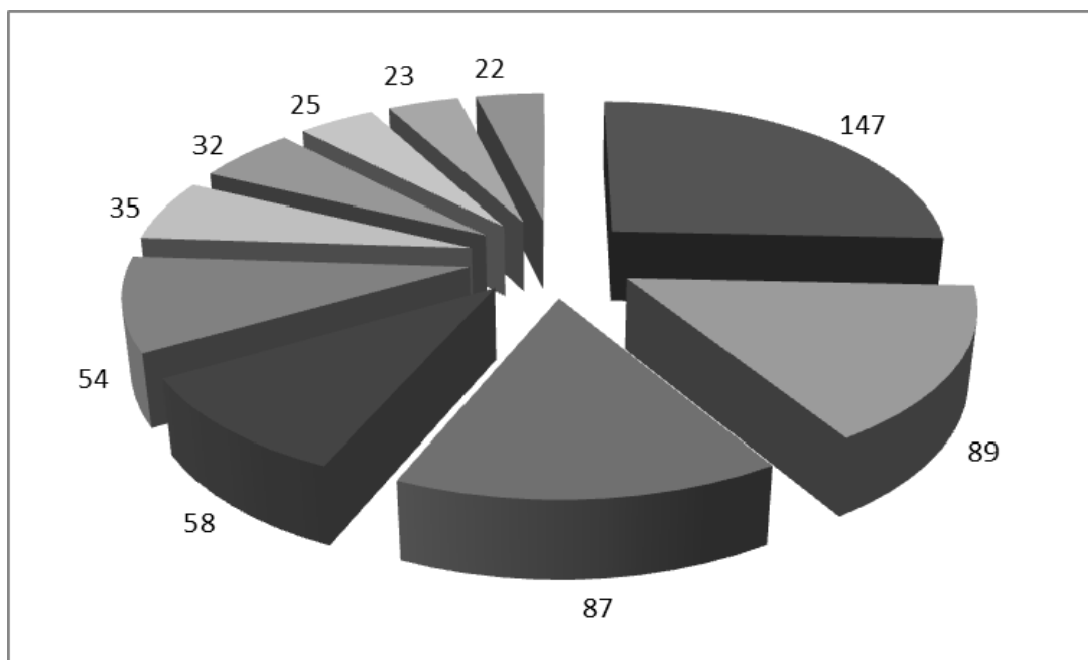

Рис. 7.15. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 2001–2004 рр.: 1 – антропогенні зміни ландшафтів; 2 – теорія ландшафтознавства; 3 – екологічна оцінка ландшафтів; 4 – територіальна організація ландшафтів; 5 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 6 – компонентний склад ландшафтів; 7 – методика ландшафтознавства; 8 – розвиток ландшафтів; 9 – гуманістична оцінка ландшафтів; 10 – туристично-рекреаційна оцінка ландшафтів.

Перший напрям розвивається на концептуальній базі поняття “інваріанту ландшафту” В. Б. Сочави, у відповідності з якою більшість антропогенних змін носить зворотній характер і є лише антропогенними модифікаціями природних ландшафтних комплексів, а ландшафтні комплекси поділяють на природні, природно-антропогенні та антропогенні. Такої концепції притримуються більшість ландшафтознавців Львівського, Київського і Чернівецького університетів, Інституту географії НАН України. Науковці, що її поділяють, користуються термінами “антропогенні трансформації ландшафтних комплексів”, “антропогенні зміни ландшафтів”, “антропогенна перетвореність ландшафтів”, “урбанізовані ландшафти”, або використовують замість термінів “ландшафт”, “ландшафтний комплекс”, “геокомплекс” терміни “система”, “геосистема” і розрізняють “агроландшафтні системи”, “міські геосистеми”, “ландшафтно-урбанізовані системи” або “урбоекосистеми”.

Другий напрям ґрунтується на базі концепції антропогенних ландшафтів Ф. М. Мількова, у відповідності з якою природні ландшафти набувають ознак антропогенних навіть при незначному антропогенному впливі. Усі антропогенні ландшафти в залежності від характеру антропогенного впливу поділяють на класи сільськогосподарських, промислових, селитебних тощо. Таких поглядів притримуються ландшафтознавці Вінницького, Криворізького й Уманського педагогічних університетів.

Третій напрям виходить із концепції про ландшафтно-техногенні або ландшафтно-інженерні системи, які на відміну від антропогенних ландшафтів, є системами, що складаються з двох блоків – природного і технічного, і розвиваються не тільки за природними, але і за соціально-економічними закономірностями [350]. В Україні цей напрям розвивають вінницькі (Ю. В. Яцентюк, 1999, 2004) і криворізькі (С. В. Ярков, 2008, 2009), за рубежом – чеський географ Яромир Демек. У статті “Природно-технічні системи і довкілля з прикладами в ЧССР” він пише про те, що людське суспільство сьогодні є невідимим компонентом культурного ландшафту і, одночасно, безпосереднім довкіллям людини. В культурному ландшафті людина створила у межах

первинної природної геосистеми соціоекономічні субсистеми (фабрики, шляхи сполучення тощо). Внаслідок складних та інтенсивних взаємин між природними і соціоекономічними компонентами утворюються: а) речовинно-видобувні природно-технічні системи (шахти, каменоломні, глинобитні ями тощо); б) речовинно-збагачувальні природно-технічні системи (видобування солі з морської води); в) речовинно-перетворювальні (перетворення природних матеріалів на кінцеві продукти) та ін. [446].

Четвертий напрям оснований на концепції Г. І. Швебса (1987) про природно-господарські територіальні системи (ПГТС), згідно з якою усі сучасні ландшафти можна представити як географічні системи, що складаються з природної і господарської систем. На відміну від антропогенних ландшафтів, межі ПГТС визначають не за межами типів природокористування, а за межами ландшафтних комплексів, хоча і використовують назви типів природокористування для назв ПГТС і виділяють сільськогосподарські, водогосподарські та інші ПГТС. Такі погляди поділяють сімферопольські (К. А. Позаченюк, Г. Е. Садикова), одеські (О. І. Цуркан), київські (С. П. Романчук), чернівецькі (К. Й. Кілінська) і луцькі (Я. О. Мольчак, В. О. Фесюк, І. Я. Мисковець) ландшафтознавці.

Діючими дослідницькими парадигмами були геокомпонентна, геокомплексна (ландшафтна), геоструктурна, геосистемна, геоекологічна та інформаційна. Приймаючи до уваги збільшення публікацій із використанням або трактуванням можливостей використання синергетичної концепції в українському ландшафтознавстві (К. А. Позаченюк, 2002, 2003; Д. Д. Гурова, 2004; О. В. Моргоч, 2004; В. М. Петлін, 2004), слід додати до цього переліку і синергетичну парадигму. Щоправда алгоритм її застосування поки що не вироблений, тож схоже на те, що крім В. М. Петліна і К. А. Позаченюк ніхто не вміє нею користуватись.

Наявність численних статей про сакральність ландшафтів (С. П. Романчук, 2001), про естетичні якості та естетичну цінність ландшафтів як чинник рекреації (Ж. І. Бучко, 2001, 2002, 2003) і заповідання (К. Горб, 2004), про використання категорій естетики для оцінки естетичних якостей ландшафту (М. Д. Гродзинський,

О. В. Савицька, 2004), про ландшафтність етносу і етнічність ландшафту (В. М. Воловик, 2001, 2004; Н. Г. Осадча, 2001; І. Болєзнюк, О. Ковальов, 2004; О. Данілова, 2004; М. М. Проскурняк, 2004; С. П. Романчук, 2004), про гуманістичну цінність заповідних об'єктів (В. І. Гетьман, 2003) і гуманістичність екомережі (В. М. Пащенко, 2004), про трактування ландшафту як складної соціоекосистеми (Д. Д. Гурова, 2004) можна вважати реалізацією гуманістичної парадигми в українському ландшафтознавстві, тож до вище названих можна додати і гуманістичну парадигму.

Як і на попередньому етапі, українські ландшафтознавці активно формулювали нові і удосконалювали вже заявлені раніше наукові концепції. Новими для українського ландшафтознавства є концепції приміських антропогенних ландшафтів (О. І. Бабчинська, 2001), глибоководних ландшафтів (Л. А. Пасинкова, 2001), впливу геоактивних структур на компоненти ландшафту та його структуру (К. А. Позаченюк, 2001), екологічної мережі (В. Т. Гриневецький, 2002), тоталлогії ландшафту (Ю. Г. Тютюнник, 2002), охорони техногенних ландшафтів (Ю. Г. Тютюнник, 2003), розвитку зональних ландшафтів четвертинного періоду (Н. П. Герасименко, 2004). Концепцію природоохоронного ландшафтознавства сформулював В. Т. Гриневецький (2004).

Методичний апарат українського ландшафтознавства поповнився методиками еколого-ландшафтознавчого картографування гірничодобувних територій (Є. А. Іванов, 2001), ландшафтознавчого картографування озерно-річкової басейнової геосистеми (В. О. Мартинюк, Л. В. Ільїн, 2001), еколого-геохімічного аналізу і оцінки поселенських ландшафтів (В. Б. Присакар, 2001), метризації екологічного стану ландшафтних систем (М. Й. Рутинський, 2002), створення ландшафтного кадастру (Т. І. Божук, 2003).

Понятійно-термінологічну базу українського ландшафтознавства поповнили терміни “ландшафтно-галогеохімічне різноманіття” (А. І. Кривульченко, 2001) – варіативність ландшафтних комплексів, зумовлена концентрацією та динамікою водорозчинних солей, “глибоководні ландшафти” (Л. А. Пасинкова, 2001) – ландшафти континентального схилу

моря, “ренатуралізація ландшафтів” (О. В. Ісаєнко, 2002) – самовідновлення ландшафтів. Окрему підсистему почали формувати терміни, пов’язані з поняттям “екологічна мережа” (В. Т. Гриневецький, 2002) – єдиною територіальною системою, яка включає об’єкти природно-заповідного фонду, лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезохисні території і ландшафтні комплекси, що їх з’єднують (екологічні коридори) і захищають (буферні зони). Спираючись на ландшафтне підґрунтя такої мережі, В. П. Коржик (2004) запропонував називати її “еколандшафтною мережею”. Завдяки Т. І. Божук (2003), у науковий вжиток українського ландшафтознавства повернулось поняття “ландшафтний кадастр”, колись введене К. І. Геренчуком (1970) під терміном “географічний кадастр”. М. М. Проскурняк (2003) використав термін “ландшафтна спадщина” для будівельно-архітектурної структури міста, зумовленої структурою природних ландшафтних комплексів. В. М. Воловик (2004) запропонував термін “етноландшафтний регіон” для сукупності ландшафтних комплексів, що є гомогенними за природними та етнічними властивостями, С. П. Романчук (2004) – термін “етнічні ландшафти” для ландшафтів та їх сполучень, що відігравали етнотворчу, етноконсолідуючу та етнозберігаючу роль протягом розвитку етносу.

Ясно позначився і зворотній шлях, коли ландшафтознавчі терміни використовуються в інших наукових і ненаукових сферах діяльності людини. В. Т. Гриневецький у статті “Про розширення сфери і напрямів використання ландшафтознавчих термінів, понять, підходів” зазначив, що “ландшафтознавчі терміни і поняття стають звичними не тільки у споріднених з фізичною географією природничих і аграрних науках, природоохоронній справі, територіальному плануванню, а й у різних документах: рекомендаціях і рішеннях міжнародних конвенцій з питань взаємодії суспільства й природи, законодавчих актах про природокористування в Україні, моніторинг навколишнього природного середовища та ін.” [68, с. 57].

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 2001–2004 рр., стала монографія проф. Г. І. Денисика “Лісополе України” (табл. 7.7; додаток В, табл. В.15). Аналіз бібліографічних

посилань на показав, що на книгу посилаються дніпропетровські, київські, кіровоградські, криворізькі, луганські, львівські, уманські, харківські і чернівецькі науковці, що свідчить про загальноукраїнський авторитет вінницької школи антропогенного ландшафтознавства, в тому числі і у тих науковців, хто не поділяє погляди Г. І. Денисика. Другу кількість посилань зібрав підручник О. М. Маринича і П. Г. Шищенка “Фізична географія України” (2003). Третю кількість посилань зібрала стаття О. М. Маринича із співавторами “Удосконалена схема фізико-географічного районування України” (2003). Високі конкурентні властивості статті порівняно із монографічними видання пояснюються тим, що попереднє фізико-географічне районування України було виконане в 1968 р. С того часу і рівень ландшафтознавчої вивченості території України значно виріс, що дало змогу зробити необхідні уточнення.

Таблиця 7.7

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 2001–2004 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	О. М. Маринич, П. Г. Шищенко	Фізична географія України. – К., 2003.	80
2	Г. І. Денисик	Лісополе України. – Вінниця : ПП “Видавництво “Тезис”, 2001.	76
3	О. М. Маринич та ін.	Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Укр. геогр. журнал. – 2003. – № 1.	47

За 2001–2004 рр. було захищено 30 кандидатських і 3 докторських дисертації ландшафтознавчого спрямування. Аналіз посилань, зроблених на автореферати кандидатських дисертацій, показав, що найбільшим попитом користувалось дисертаційне дослідження О. В. Савицької (табл. 7.8; додаток В, табл. В. 16), проте різниця із найближчими переслідувачами була незначною.

Таблиця 7.8

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 2001–2004 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	О. В. Савицька	Ландшафтно-екологічний аналіз зеленої зони столичного міста (на прикладі міст Києва і Берліна).	2003	7
2	Т. В. Бобра	Аналіз ландшафтних меж Південно-Східного Криму: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01.	2001	6
3	Ю. В. Яцентюк	Ландшафтно-технічні системи міст Центрального Лісостепу України.	2004	6

Здобувачі представляли 13 ландшафтознавчих центрів та осередків, а найбільшу кількість дисертаційних робіт захистили Таврійський (5 робіт), Київський (4 роботи), Львівський (4 роботи) і Дніпропетровський (3 роботи) університети, Інститут географії АН України (3 роботи). Найбільш затребуваною тематикою дисертаційних досліджень, як і слід було очікувати, були дослідження екологічного стану ландшафтів. Такі дослідження виконали 13 здобувачів, тобто 43% від загальної кількості захищених дисертацій. 19 із 31 дисертацій (61%) захищались із спеціальності 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів, 11 робіт (37%) – із спеціальності 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів. Одна робота – “Ландшафтний кадастр Українського Мармарошу” (Т. І. Божук, 2004) була захищена із спеціальності 05.24.04 – кадастр та моніторинг земель.

Характерною особливістю тематичного спрямування кандидатських дисертацій цього відрізка часу, як і на попередньому етапі, була їх прикладна спрямованість. Лише 2 дисертації із 30, що досліджували кліматичні властивості ландшафтів (О. В. Моргоч, 2001; С. І. Пясецька, 2004), мали загальнонаукове, фундаментальне

спрямування. Докторські дисертації мали еколого-геохімічно-ландшафтознавче (Ю. Г. Тютюнник, 2002), геохімічно-ландшафтознавче (А. І. Кривульченко, 2003) і палеоландшафтознавче (Н. П. Герасименко, 2004) спрямування і захищались з різних спеціальностей. Найбільшу зацікавленість викликало дисертаційне дослідження Ю. Г. Тютюнника і саме у тих, хто досліджує міські ландшафти.

Серед ландшафтознавчих центрів лідируючі позиції в українському ландшафтознавстві зберегли Львівський і Київський ландшафтознавчі центри (рис. 7.16; додаток В, табл. В.17). На п'яту позицію за кількістю публікацій ландшафтознавчого спрямування відступив Інститут географії АН України. Покращив свої позиції Чернівецький університет, а найбільшого прогресу досяг Вінницький педагогічний університет, що увійшов до трійки лідерів і підтвердив свій статус ландшафтознавчого центру.

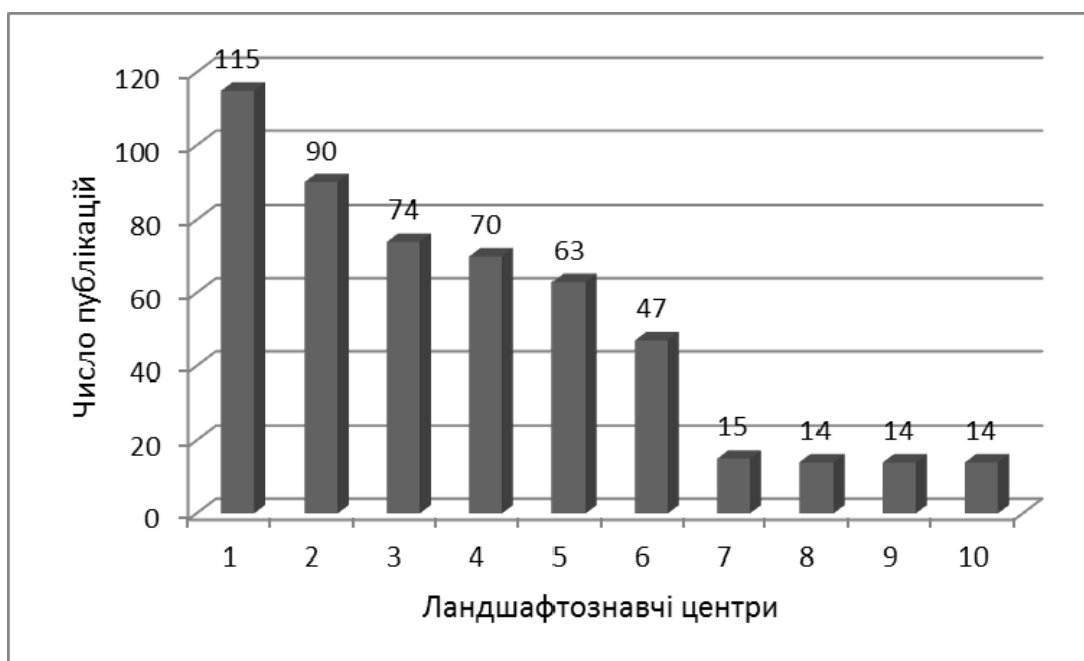

Рис. 7.16. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 2001–2004 рр.: 1 – Львівський університет; 2 – Київський університет; 3 – Вінницький педуніверситет; 4 – Чернівецький університет; 5 – Інститут географії АН України; 6 – Таврійський університет; 7 – Тернопільський педуніверситет; 8 – Кіровоградський педуніверситет; 9 – Одеський університет; 10 – Сумський педуніверситет.

Ландшафтознавчі наукові школи діяли в Інституті географії АН України (школи проф. О. М. Маринича і проф. В. М. Пашенка), Київському (школи проф. П. Г. Шищенка і проф. Гродзинського), Львівському (школи доц. С. І. Кукурудзи і проф. А. В. Мельника), Одеському (школа проф. Г. І. Швєбса), Таврійському (школи проф. В. О. Бокова і проф. Позаченюк) і Чернівецькому (школи проф. В. М. Гуцуляка і проф. М. О. Куниці) університетах, Вінницькому педагогічному університеті (школа проф. Г. І. Денисика).

Взаємозв'язки з іншими науками проявились в активному використанні ландшафтознавчої парадигми в економічній і соціальній географії та географічній екології. О. О. Бейдик у дослідженні рекреаційно-туристичних ресурсів України будує оцінку природної складової ресурсів рекреаційної діяльності на основі уявлень про природні і природно-антропогенні ландшафти (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, ботанічні сади, зоологічні, дендрологічні і регіональні ландшафтні парки тощо), стан ландшафтів, атрактивність ландшафтів тощо [11, 12]. О. О. Любіцева і С. П. Романчук у сумісній доповіді “Георозмаїття в регіональній політиці” на IX з'їзді Українського географічного товариства акцентували увагу на етноконсолідуєчій та етнозберігаєчій ролі природного і культурного українського (в етнічному розумінні цього слова) ландшафту у збереженні біологічного і ландшафтного розмаїття та оптимальному використанні природно-ресурсного потенціалу у кожному природно-етногосподарському регіоні [198]. В. А. Барановський розробив низку карт екологічного змісту на територію України (“Біотичний потенціал природних ландшафтів”, “Екологічний потенціал природних ландшафтів”, “Пестицидна забрудненість ґрунтів” та ін.), використавши у якості картографічної основи систему природно-територіальних комплексів різного рангу, а також у явленні про потенціал самоочищення ландшафтів та їх стійкість до техногенного навантаження тощо [8, 9]. Карти “Ландшафти”, “Стан сучасних ландшафтів”, “Міграція токсичних речовин у водному середовищі ландшафтів” увійшли до структури “Екологічного атласу України” [131].

Розвиток досліджень антропогенних трансформацій ландшафтів в 2005–2010 рр.

2005 р. був напрочуд урожайним на монографії і навчальні посібники. Серед монографій слід назвати “Ландшафтні межі: виявлення, аналіз, картографування” Т. В. Бобри, “Пізнання ландшафту: місце і простір” М. Д. Гродзинського, “Дорожні ландшафти Поділля” Г. І. Денисика та О. М. Вальчук, “Географічний ландшафт: науковий, естетичний, феноменологічний аспект” О. П. Ковальова, “Сухі степи Причорномор’я та Приазов’я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя” А. І. Кривульченко, “Синергетика ландшафту” В. М. Петліна.

Монографія “Ландшафтні межі: виявлення, аналіз, картографування” Т. В. Бобри стала першим монографічним узагальненням концептуальних уявлень про межі між ландшафтними комплексами і методику їх дослідження та картографування. Ландшафтні межі, з точки зору автора книги, є не умовними лініями, що відділяють один ландшафтний комплекс від іншого, а особливий тип геосистем, що володіють загальними (цілісність, стійкість, динамічність, емерджентність тощо) і специфічними (лінійність та ін.) для геосистем властивостями [19].

Монографія М. Д. Гродзинського “Пізнання ландшафту: місце і простір” є спробою вивести ландшафтознавство за межі фізичної географії шляхом практично безмежного розширення його об’єктного поля. Моральною підставою став факт експансії терміна “ландшафт” в політику, культуру, лінгвістику, інформатику, економіку і т. д. на межі XX і XXI століть і перетворення його на поняття загальнокультурного рівня. Досвід його використання різний, зауважує автор, і вимагає зіставлення та узагальнення. Це, по-перше, дасть змогу таким наукам як ландшафтознавство по-новому й ширше поглянути на об’єкт своїх досліджень, а по-друге, дійсно використати поняття “ландшафт” для пізнання економічних, політичних, культурологічних і багатьох інших явищ і цілісностей [76]. Яке значення має книга для негеографічних галузей знань потребує спеціального дослідження. Що стосується

географів, то вони зустріли книгу з великим ентузіазмом. Динаміка бібліографічних посилань на неї вражає. Всього знайдено 93 посилання, а середньорічний коефіцієнт цитування складає 13,1. Змістовний аналіз масиву посилань буде наведений нижче.

Монографія Г. І. Денисика та О. М. Вальчук “Дорожні ландшафти Поділля” стала першою у серії “Антропогенні ландшафти Поділля”. Загалом, за словами авторів, буде видано 10-12 книг, а завершить серію у 2015 р. узагальнююча монографія “Ландшафти Поділля: минуле, сучасне, майбутнє”, що стане своєрідним підсумком багаторічної роботи кафедри фізичної географії Вінницького педагогічного університету у напрямі становлення і розвитку регіонального антропогенного ландшафтознавства в Україні [108].

У монографії А. І. Кривульченка “Сухі степи Причорномор’я та Приазов’я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя” вперше у вітчизняній географії здійснений аналіз галогеохімії ґрунтів та підґрунтя на ландшафтній основі. Автор, спираючись на усталену класифікацію ландшафтів України виконав власну систематизацію ландшафтів Причорноморсько-Приазовського сухостепового краю і виділив зональні, зонально-інтразональні та інтразональні ландшафтні утворення із поділом їх на чорноземно-сухостепові, типово-сухостепові, постпустельно-степові та пустельно-степові варіанти. У монографії охарактеризовані педогалогеохімічні властивості сучасних ландшафтних комплексів та їх роль у формуванні глобальних і регіональних геоекологічних проблем [173].

У монографії В. М. Петліна “Синергетика ландшафту” висвітлюються основні положення і ключові поняття синергетики, а ландшафтоформуючий процес розглядається як синергетичне явище, що існує за рахунок таких властивостей ландшафтних систем, як складність структурної організації (сукупності внутрішніх і зовнішніх взаємозв’язків), самоорганізація і саморегулювання (здатність змінювати свою структуру за умови збереження цілісності). Розглядається сутність понять “еволюція” та “еволюційний підхід” у ландшафтознавстві, зміст коеволюційної концепції (взаємодії природи і суспільства). Спеціальна увага

приділена розгляду ландшафтних утворень як фрактальних структур, нелінійній динаміці ландшафтних систем, синергетичному трактуванню інформації в ландшафтних системах [322].

Серед навчальних посібників слід назвати “Естетика ландшафту” М. Д. Гродзинського та О. В. Савицької, “Ландшафтознавство: теорія і практика” В. М. Гуцуляка, “Ландшафтно-екологічна експертиза” В. М. Петліна, “Основи етногеоекології” С. П. Романчука. Навчальний посібник М. Д. Гродзинського та О. В. Савицької “Естетика ландшафту” став першим підручником з нового для української географічної науки широкого напрямку “гуманістичне ландшафтознавство”. У посібнику охарактеризовані об’єкт, предмет, зміст і основні завдання естетики ландшафту як наукового напрямку, висвітлені методологічні засади та основні методи (експертні, психофізичні, когнітивні) естетико-ландшафтознавчих досліджень. Розглянуті основні естетичні категорії та можливості їх застосування до оцінки фізіономічних і композиційних властивостей ландшафту [78].

В 2006 р. відбулося кілька наукових конференцій, де були представлені доповіді українських ландшафтознавців. Максимально наближеними до ландшафтознавства за тематикою були чергова XI, раніше всесоюзна, а тепер міжнародна ландшафтна конференція “Ландшафтознавство: теорія, методи, регіональні дослідження, практика” у Москві і VI міжнародна науково-методична конференція “Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій в природничо-географічних науках” в Києві.

На конференції “Ландшафтознавство: теорія, методи, регіональні дослідження, практика” (2006) у Москві проф. А. Г. Ісаченко, характеризуючи труднощі розвитку ландшафтознавства на пострадянському просторі у доповіді “Ландшафтознавство на переході до другого століття своєї історії”, відмітив, що “у більшості країн, що виникли на пострадянському просторі, ландшафтні дослідження мабуть не ведуться. Виключення складає Україна, де наші колеги проявляють помітну активність” [150, с. 3]. Доповіді на конференцію представили кияни

М. Д. Гродзинський (“Поліструктурність нуклеарної структури ландшафту”) і Д. В. Свідзінська (“Побудова та аналіз ніш ландшафтів”), львів’яни С. І. Кукурудза (“Від опису до метризації ландшафтних систем”), А. С. Мкртчян (“Особливості ландшафтно-екологічного аналізу із застосуванням ГІС”) і В. П. Петлін (“Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку ландшафтознавства”).

Найбільш помітними виданнями 2006 р. стали колективна монографія чернівецьких науковців “Ландшафти міста Чернівці”, монографії “Селитебні ландшафти Поділля” Г. І. Денисика та О. І. Бабчинської, “Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метризація, збереження” А. О. Домаранського, “Конструктивне ландшафтознавство” і “Концепції сучасного ландшафтознавства” В. М. Петліна, “Геоінформаційне моделювання екомережі” В. М. Самойленка і Н. П. Корогоди, “Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області)” Л. П. Царика.

У колективній монографії чернівецьких географів “Ландшафти міста Чернівці” характеризуються окремі природні компоненти, чинники формування ландшафтних комплексів м. Чернівці, і самі ландшафтні комплекси м. Чернівці. При цьому місто розглядається як урбанізований територіальний комплекс, що складається з природної і антропогенної підсистем. Перша є природним каркасом, друга складається з елементів міського середовища з переважанням штучного антропогенно-техногенного покриву. Отже, територію міста складають природно-антропогенні (природно-техногенні) ландшафтні комплекси різних рангів, що успадкували від природного ландшафту тільки геологічну основу, головні риси рельєфу і зональні особливості клімату. У межах міської забудови природно-ландшафтна диференціація, зазначають автори, зберігається лише на рівні урочищ (їх геоматичні властивості докорінно не змінені), природні фації зазнають повне районування [186].

У монографії В. М. Петліна “Концепції сучасного ландшафтознавства” зроблено спробу, як зазначає сам автор, систематизації і класифікації ландшафтознавчих концептуальних

положень. Докладно аналізуються класичні, некласичні та постнекласичні ландшафтознавчі наукові напрями, методологічні наукові напрями, дотичні до ландшафтознавства, основні атрибути ландшафтознавства і ландшафтознавчі дослідницькі парадигми (геокомпонентна, структурно-комплексна, морфодинамічна, системна, геоструктурна, екологічна, синергетична, коадаптивна). Охарактеризовані концептуальні уявлення про морфологію, структуру, динаміку та еволюцію ландшафтних систем. Розглянуті концепції часу та інформації в ландшафтознавстві, концептуальні основи гірського, аквального та антропогенного ландшафтознавства, основні ландшафтознавчі теорії [323].

В 2007 р. відбулось відразу дві конференції з історії географії, і на обох були широко представлені результати історичних розвідок українських ландшафтознавців. У Тернополі на конференції “Історія української географії і картографії” було представлено 10 доповідей ландшафтознавчого спрямування, які можна поділити на три групи: 1) доповіді з історії ландшафтознавчих досліджень (Г. Денисик, А. Кізюн, С. Міхелі); 2) доповіді з історико-ландшафтознавчих досліджень (О. Бабчинська, В. Брусак, О. Чиж); 3) доповіді, що не мають відношення ні до історії ландшафтознавчих досліджень, ні до історичного ландшафтознавства.

У Вінниці на конференції “Історична географія: початок ХХІ сторіччя” було представлено 21 доповідь ландшафтознавчого спрямування. П. Г. Шищенко і Н. В. Муніч у програмній доповіді “Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни” звернули увагу на необхідність розрізняти історію географії та історичну географію як галузі науки за атрибутами логічних основ науки та наукових систем, що саме розвиваються. Історична географія, зауважують автори доповіді, “перебуває в пошуку власного об’єктно-предметного поля, формування понятійно-термінологічного апарату”. Історія географії виступає в офіційних виданнях як “наукознавча дисципліна, що досліджує процеси еволюції наукових ідей, творчу діяльність наукових шкіл та окремих учених у галузі географічних наук з метою відтворення

цілісної картини історії наукової думки, виявлення концептуальних засад і закономірностей її розвитку” [440, с. 15].

Серед монографічних видань 2007 р. слід назвати “Водні антропогенні ландшафти Поділля” Г. І. Денисика, Г. С. Хаєцького і Л. І. Стефанкова, “Лісостепові Полісся” Г. І. Денисика та О. П. Чиж, “Географічна наука в Україні: становлення і розвиток” Я. Олійника і Н. Краснопольської, “Стратегія ландшафту” В. М. Петліна, “Об’єкти індустріальної культури і ландшафт” Ю. Г. Тютюнника, а також колективні монографії Вінницьких і чернівецьких географів “Середнє Побужжя” і “Середнє Придністров’я”.

У монографії Я. Олійника і Н. Краснопольської “Географічна наука в Україні: становлення і розвиток”, що представляє для нашого дослідження особливий інтерес, охарактеризовані наукові засади дослідження історії становлення і розвитку географічної науки в Україні, висвітлені основні риси розвитку університетської географічної науки, розвитку вітчизняної географічної науки в Російському географічному товаристві. Охарактеризовані територіальні аспекти розвитку географічної науки в Україні, охарактеризовані наукові школи, розглянуті головні постаті, ідеї і здобутки української географії. Особливий інтерес представляє періодизація розвитку географічної науки в Україні, розроблена авторами монографії. Її порівняння з періодизацією історії розвитку українського ландшафтознавства, що пропонується нами (табл. 7.9), показує наявність розходжень у декілька років для початку і закінчення окремих етапів.

Так, початок першого етапу Я. Олійник і Н. Краснопольська датують 1917 роком, обгрунтовуючі це тим, що у цьому році внаслідок жовтневого перевороту “у Російській імперії відбулася низка важливих подій, що корінним чином змінили розвиток громадського суспільства” [299, с. 42]. Проте у цьому році не відбулося жодної події, яку можна було би визначити як рубіжну віху. Що стосується закінчення окремих етапів, то розходження у декілька років цілком можливі, оскільки тренди розвитку географії в цілому і ландшафтознавства як її складової частини не можуть бути цілком ідентичними.

Таблиця 7.9

Варіанти періодизації історії розвитку географічної науки в Україні

Періодизація історії розвитку ландшафтознавства в Україні за С. Міхелі	Періодизація історії розвитку географічної науки в Україні за Я. Олійником і Н. Краснопольської
1 період. 1805 – 1909 рр.	
2 період. 1910 – 1944 рр.	1 етап. 1917 – 1940 рр.
3 період. 1945 – 1966 рр.	2 етап. 1945 – 1969 рр.
4 період. 1967 – 1985 рр.	3 етап. 1970 – 1990 рр.
5 період. 1986 – 1995 рр.	4 етап. 1991 – 2005 рр.
6 період. 1996 – 2010 рр.	

Знаковою подією для української географії взагалі і ландшафтознавства зокрема стало видання “Національного атласу України” – фундаментального картографічного твору, об’єктом картографування в якому є держава в усіх вимірах її існування та розвитку. Структура атласу складається із кількох тематичних блоків, які у свою чергу складаються із розділів і 11 карт. У блоці “Природні умови та природні ресурси” є розділ “Ландшафти та фізико-географічне районування”, що вміщує такі карти: палеоландшафти пізнього, середнього і раннього плейстоцену; сучасні ландшафти України, Українських Карпат і Гірського Криму; ландшафти зони Чорнобильської АЕС; геохімічні особливості ландшафтів; фізико-географічне районування [293].

Важливими вітчизняними публікаціями 2008 р. стали монографії “Екологічні механізми організації природних територіальних систем” В. М. Петліна, “Гео екологічна експертиза адміністративних територій (Великий Севастополь)” К. А. Позаченюк і Т. В. Панкєєвої, “Боярські ландшафти: проблеми довкілля, методи оцінювання, потенціали землекористування” В. В. Харченка, “Рекреаційний потенціал геосистем Горган” Н. В. Чорненької. Із навчальних посібників слід назвати “Екогеографію України” О. П. Гавриленко, “Ландшафтознавство” М. Д. Гродзинського та О. В. Савицької, “Ландшафтознавство: теорія і практика” В. М. Гуцуляка.

У навчальному посібнику “Ландшафтознавство” М. Д. Гродзинського та О. В. Савицької значний інтерес представляє короткий, але змістовний опис історії розвитку ландшафтознавства, де мабуть вперше сказано про внутрішні і зовнішні чинники його розвитку. Внутрішні чинники розвитку ландшафтознавства не названі, до зовнішніх віднесені екологізація ландшафтознавства і політизація поняття ландшафту. Процес політизації, на думку авторів посібника, полягає у тому, “що ландшафт став розглядатися як об’єкт міжнародного й національного права ... У багатьох країнах прийняті закони про ландшафт, які регламентують шляхи використання, охорони, дослідження ландшафтів” [81]. Новими для українського навчального ландшафтознавства стали включені до навчального посібника глави “Ландшафт як ціннісна категорія” і “Сприйняття ландшафту”. До глави “Основні наукові напрями дослідження ландшафту” вперше включені параграфи “Ландшафтна екологія”, “Естетика ландшафту” і “Культурне ландшафтознавство”, до глави “Основні напрями практичного застосування ландшафтознавства” – параграфи “Екологічний менеджмент”, “Експертиза та аудит”, “Ландшафтна архітектура та дизайн”, “Ландшафтний підхід у законодавстві”.

Головною подією 2008 р. став Х з’їзд Українського географічного товариства, що відбувся 26-29 березня 2008 р. в Києві і пройшов під девізом “Географія в інформаційному суспільстві”. На з’їзд були подані 62 доповіді ландшафтознавчого змісту. Але аналіз тематичної спрямованості і територіального розподілу доповідей показав, що лише доповіді “Від комп’ютерної карти до тематичних ГІС на ландшафтній основі і ландшафтної бази даних” В. С. Давидчука і “Теоретично-прикладні основи та способи геоінформаційного моделювання екомережі” В. М. Самойленка і Н. П. Корогоди були присвячені використанню інформаційних технологій у ландшафтознавчих дослідженнях [40]. У доповіді Т. В. Бобри “Геоекотонізація як основний процес зміни сучасної просторової структури на регіональному рівні (на прикладі Криму)” повідомляється про застосування метода інформаційних градієнтів із використанням аналітичних можливостей ArcGIS 8.3. [39]. Обмеженість публікацій

геоінформаційного спрямування пояснюється мабуть тим, що геоінформаційні технології перестали бути об'єктом дослідження і перетворились на більш-менш загальнодоступний дослідницький інструмент.

Більша увага дослідників була прикута до антропогенних змін (13 доповідей), екологічних (12 доповідей) і природоохоронних (8 доповідей) проблем ландшафтів, їх гуманістичного потенціалу (7 доповідей). Значний інтерес зберігався і до дослідження природних властивостей ландшафтів (10 доповідей).

У доповіді “Розвиток концепції ландшафту: тенденції та завдання” середину 1990-х років М. Д. Гродзинський називає початком глибокої трансформації концепції ландшафту [80]. Хочемо зауважити, що і наші дослідження показали рубіжність цієї дати для розвитку українського ландшафтознавства (див. підрозділ 6.3). Саме у другій половині 90-х років ХХ ст. спостерігається різкий сплеск інтересу до теоретичних питань ландшафтознавства, коли публікації теоретичного і методологічного спрямування стали масовим явищем. Ендогенними чинниками такої трансформації концепції ландшафту М. Д. Гродзинський вважає вичерпаність її окремих положень, екзогенними – нові суспільні запити. Ендогенні чинники вимагають не стільки розширення, скільки поглиблення теоретичних засад ландшафтознавства. При цьому концепція ландшафту і надалі зберігає у природничій географії фундаментальне значення, відіграючи роль засадничої методологічної конструкції, що має утримувати у цілісності комплекс природничо-географічних наук. Цю тенденцію М. Д. Гродзинський умовно назвав консолідаційною. Екзогенні чинники “вимагають не тільки її поглиблення, а й розширення – використання її у сферах культури, тобто експансії ідеї ландшафту далеко поза межі географії. Цю тенденцію М. Д. Гродзинський назвав експансіоністською.

В 2009 р. українські ландшафтознавці взяли участь у шести міжнародних наукових і науково-практичних конференціях. Найбільш представницькою з ландшафтознавчої точки зору була конференція “Теоретичні і прикладні проблеми сучасної географії” в Одесі, присвячена пам'яті видатного українського географа Г. І. Швєбса (19 доповідей ландшафтознавчого спрямування).

Тематика доповідей була надзвичайно різноманітною. Проте загально значимий характер, на наш погляд, мала лише одна: проф. О. Г. Топчієв у доповіді “Проблема цілісності ландшафтної оболонки Землі як об’єкту географії” у черговий раз підняв питання про відсутність наукової дисципліни, яка б розглядала ландшафтну оболонку як цілісну соціоприродну систему і яку можна було б назвати соціоприродним ландшафтознавством або соціоприродним землезнавством [396].

Із монографічних видань слід назвати “Рекреаційні ландшафти Поділля” Г. І. Денисика і В. М. Воловика і колективну монографію кримських географів “Сучасні ландшафти Криму і суміжних акваторій”. У монографії “Рекреаційні ландшафти Поділля” [111], розглянуто особливості формування і розвитку ландшафтів, де головною формою природокористування є або може бути рекреація. У монографії наведена класифікація рекреаційних ландшафтів у відповідності із характером відпочинку (лікувальний, оздоровчо-відпочинковий і спортивно-пізнавальний підкласи), зонального типу природних умов (мішано-лісовий, лісостеповий і степовий типи), типу місцевостей, висвітлюється специфіка їх ландшафтної структури. Характеризуються рекреаційні ландшафти Поділля, окреслюються перспективи рекреаційного природокористування у регіоні. Монографію “Сучасні ландшафти Криму і суміжних акваторій” [377] автори розглядають як перший монографічний аналіз сучасних ландшафтів Криму, представлений через єдність природного, соціального, економічного, екологічного, тобто саме у такому ракурсі, як пропонує розглядати головний об’єкт природничої географії проф. О. Г. Топчієв [396]. Книга складається з 9 глав, які умовно можна поділити на три частини. Першу частину складають глави про наземні ландшафти Криму (їх компонентну і комплексну структуру, інтеграцію за внутрішньо регіональними закономірностями), другу – глави про аквальні і земноводні ландшафти (річкові, озерні, морські), третю – про проблеми ноосферного розвитку. У книзі розміщена кольорова карта ландшафтів Криму Г. Є. Гришанкова із відповідною легендою.

В 2010 р. відбулось 10 наукових конференцій. Найбільший інтерес викликала конференція “Культурний ландшафт: теорія і

практика” у Вінницькому педагогічному університеті. На конференцію було подано 42 доповіді ландшафтознавчого спрямування від усіх ландшафтознавчих центрів. Аналіз доповідей показав, що термін “культурний ландшафт” мав в учасників конференції два трактування – географічне і загальнокультурне. Прихильники першого трактування під культурним ландшафтом розуміють природний ландшафт, що цілеспрямовано змінений діяльністю людини і постійно підтримується у потрібному для неї стані, тобто є різновидом антропогенного ландшафту [180]. Прихильники другого трактування, слідом за М. Д. Гродзинським (1999), Ю. Г. Тютюнником (2004) і О. П. Ковальовим (2005), розглядають ландшафт як загальнокультурний феномен, як осередок культурних цінностей людини. Проф. О. О. Любіцева [199] у доповіді “Культурний ландшафт як конкретний об’єкт геокультурних досліджень” описує процес формування культурних ландшафтів таким чином. Соціум в процесі освоєння ландшафту формує комплекс матеріальної культури з властивими тільки йому ознаками (знаряддя праці, транспорт, житло, одяг) і комплекс духовної культури (мова, побутова поведінка, ментальність), тобто формує тільки йому властиву систему матеріальних і духовних цінностей (культуру), одночасно перетворюючи природні ландшафти на культурні.

Ландшафтознавчі дослідження в 2005–2010 рр. велись за 21 напрямом (додаток В, табл. В. 18). Аналіз розподілу публікацій між ними показав значну перевагу досліджень об’єктно-предметного поля ландшафтознавства (658 публікації) над дослідженнями прикладного (470 публікацій) і концептуально-методичного (203) полів (рис. 7.17). Серед окремих напрямів досліджень найбільша увага (388 публікацій), була прикута до антропогенних змін ландшафтів (рис. 7.18). Проте співвідношення публікацій змінилось на користь праць, присвячених дослідженням антропогенних ландшафтів, кількість яких (263) вдвічі перевищувала кількість публікацій, присвячених антропогенним модифікаціям ландшафтів (125). Беззаперечними лідерами цього напрямку були географи Вінницького педагогічного університету.

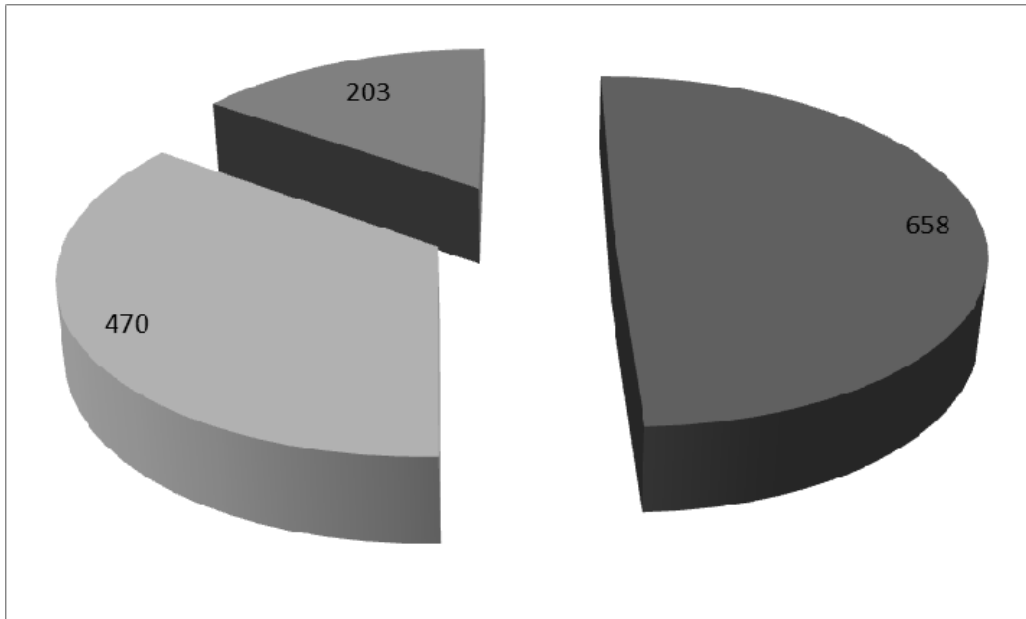

Рис. 7.17. Розподіл кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень за предметними блоками в 2005–2010 рр.: 1 – об'єктно-предметне поле; 2 – прикладне поле; 3 – концептуально-методичне поле.

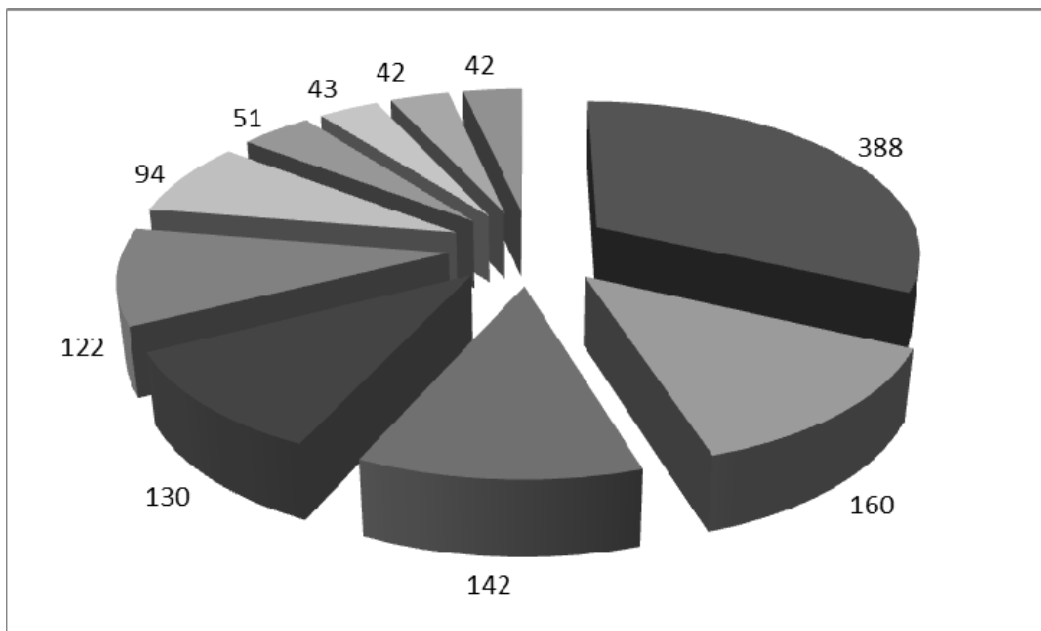

Рис. 7.18. Співвідношення кількості публікацій з основних напрямів ландшафтознавчих досліджень в 2005–2010 рр.: 1 – антропогенні зміни ландшафтів; 2 – теорія ландшафтознавства; 3 – територіальна організація ландшафтів; 4 – екологічна оцінка ландшафтів; 5 – природоохоронна оцінка ландшафтів; 6 – туристично-рекреаційна оцінка ландшафтів; 7 – компонентний склад ландшафтів; 8 – методи ландшафтознавства; 9 – гуманістична оцінка ландшафтів; 10 – раціональне використання ландшафтів.

Їх погляди у повній мірі розділяли географи Криворізького та Уманського педагогічних університетів. Проте і в інших ландшафтознавчих центрах та осередках почали проводити подібні дослідження. Туристсько-рекреаційні ландшафти досліджувала С. В. Дутчак (Чернівецький університет), урболандшафти – В. В. Мірошніченко (Харківський університет), лісогосподарські і селитебні ландшафти – К. А. Байдигов (Таврійський університет). Об'єктами досліджень антропогенних змін ландшафтів були також ландшафтно-інженерні і ландшафтно-техногенні системи, природно-господарські територіальні системи і антропогенні заповідні об'єкти. Ландшафтно-інженерні і ландшафтно-техногенні системи Г. І. Денисик розглядає як різновид антропогенних ландшафтів, у яких один із блоків власне антропогенний ландшафт, а другий – активна інженерна споруда [102, с. 24]. У якості зразків подібних досліджень він називає праці П. Г. Шищенка (1988), Г. І. Швєбса (1985), М. Д. Гродзинського (1995), Ф. М. Лисецького (1994).

Другими за кількістю публікацій знову, як і в 1996–2000 рр. стали теоретичні дослідження ландшафтів (144 публікації). Головними питаннями, що вирішували науковці, були історія зародження і становлення ландшафтознавства (С. І. Кукурудза, 2005; С. В. Міхелі, 2006, 2007, 2009, 2010; Ю. Г. Тютюнник, 2006; К. А. Позаченюк, 2009), його сучасний стан (С. В. Міхелі, 2005; В. М. Петлін, 2005, 2006, 2010), шляхи подальшого розвитку (В. М. Пашенко, 2006, 2008; Л. І. Воропай, М. М. Куниця, 2008; Г. І. Денисик, 2008; В. М. Петлін, 2010). Внутрішні і зовнішні чинники розвитку ландшафтознавства як науки досліджувала проф. К. А. Позаченюк (2005). Більше уваги, ніж раніше, приділялось аналізу дослідницьких парадигм (К. А. Позаченюк, 2005; П. Г. Шищенко, Н. В. Муніч, 2005). Особлива увага приділялась розширенню об'єктно-предметного поля ландшафтознавства за рахунок загальнокультурної інтерпретації поняття “ландшафт” (М. Д. Гродзинський, 2005; О. П. Ковальов, 2005). Питання розвитку антропогенного ландшафтознавства досліджував проф. Г. І. Денисик (2008–2010).

Третіми за кількістю публікацій (139 публікацій) стали дослідження територіальної організації ландшафтів і лише четвертими еколого-ландшафтознавчі дослідження (125 публікацій), що стало дещо неочікуваним після тривалого домінування теоретичних і прикладних досліджень. Ця тенденція мабуть якраз і породжена теоретичними пошуками, розвиток яких виявив недостатність попередніх напрацювань і обумовив необхідність повернення до головного завдання будь-яких географічних досліджень – вивчення закономірностей просторової організації географічних предметів, явищ і процесів.

Вичерпний наліз еволюції ландшафтознавчих парадигм навели в однойменній статті П. Г. Шищенко і Н. В. Муніч. У ряду парадигм, що залишаються на озброєнні ландшафтознавства, автори назвали геокомпонентну, геокомплексну, екологічну і геоструктурну парадигми, що були свого часу сформульовані В. М. Солнцевим (1981), синергетичну, екоеволюційну, природокористувальну та підтримувального розвитку парадигми, що були сформульовані іншими авторами пізніше, а також конструктивно-ландшафтознавчу, геоекологічну і геопросторову, що притаманні новому, постнекласичному ландшафтознавству. На фундаменті цих парадигм, на думку П. Г. Шищенко і Н. В. Муніч, “ландшафтознавчий підхід набув загальнонаукового статусу, “ландшафт” знайшов свою нішу в науці, господарській практиці, освіті, культурі, праві, духовному світі людини” [439, с. 8]. До названих слід додати і гуманістичну парадигму, яка визначила основні напрями досліджень на останніх етапах розвитку українського ландшафтознавства

У концептуальному полі подальший розвиток отримали концепції ландшафтних меж (Т. В. Бобра, 2005), урбанізованих ландшафтів (О. Ю. Дмитрук, 2005; М. М. Проскурняк, О. А. Скрипій, 2007, 2008; Ю. В. Яцентюк, 2007; Л. М. Тимуляк, 2008, 2010), ландшафтного різноманіття (А. О. Домаранський, 2005), розвитку ландшафтознавства як науки (К. А. Позаченюк, 2005), екологічної концепції ніші (Д. В. Свідзінська, 2006), гуманізації географії (Л. І. Воропай, М. М. Куниця, 2008; В. М. Пащенко, 2008), ландшафтної інтерференції (С. В. Мовчан,

2008, 2010; А. І. Кривульченко, С. В. Мовчан, 2009), еволюції карстових ландшафтів Гірського Криму (Б. О. Вахрушев, І. О. Мірошніченко, 2008). Закон ландшафтної організованості (ландшафтності) земної оболонки сформулював В. Т. Гриневецький (2007).

Монографічне дослідження концептуальної бази ландшафтознавства виконав проф. В. М. Петлін у книзі “Концепції сучасного ландшафтознавства”. Аналіз складу концепцій структурований ним у відповідності із класичними, некласичними і постнекласичними напрямками ландшафтознавчих досліджень. Так, фундаментом структурно-морфологічного напрямку досліджень, на думку автора, слугують топічна, хорична, регіональна і геосферна концепції, структурно-динамічного – концепції фізико-географічного поля, множинності вертикальних структур, моно- і поліклімаксу, лімітуючих факторів і т. д. [323].

Значні зусилля теоретичної думки українських ландшафтознавців були спрямовані на розробку концептуального фундаменту і методичного апарату гуманістичної парадигми. Ініціаторами та ідеологами цього напрямку досліджень стали М. Д. Гродзинський, Г. І. Денисик, В. М. Пащенко та Ю. Г. Тютюнник.

Проф. В. М. Пащенко (Інститут географії НАН України) сформулював загальні концептуальні уявлення про гуманістичну географію. Змістовими складовими гуманістично-географічних досліджень в Україні він вважає географічні дослідження гуманістичних сутностей (медико-географічні, еніологічно-географічні, номотетично-географічні та інші дослідження ландшафтів), аксіологічно-географічні дослідження (вивчення етногенетичних, історико-культурних, естетичних та інших не утилітарних цінностей ландшафтів), рефлексивно-географічні дослідження (конструктивні дослідження географічних понять і термінів, вдосконалення географічної наукової мови, розвиток енвайроменталістських, геоекологічних, екоеволюційних, синергетичних та інших досліджень) [315, с. 234]. Якщо виходити з таких позицій (причин, які б заперечували таку можливість, немає), то розподіл кількості публікацій по основних напрямках

ландшафтознавчих досліджень в 1996–2010 рр. буде виглядати наступним чином (табл. 7.10). Протягом всіх трьох етапів постійно прогресували дослідження гуманістичних сутностей ландшафтів.

Таблиця 7.10

*Розподіл кількості публікацій по основних напрямках
ландшафтознавчих досліджень в 1996–2010 рр.*

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій		
		1996– 2000	2001– 2004	2005– 2010
1	Гуманістичні властивості ландшафтів	311 (48%)	375 (60%)	876 (66%)
2	Територіальна організація ландшафтів	74	93	190
3	Розвиток (еволюція) ландшафтів	18	25	37
4	Функціонування і динаміка ландшафтів	9	14	19
5	Геохімія ландшафтів	11	7	18
6	Геофізика ландшафтів	4	–	3
7	Теорія ландшафтознавства	183	80	145
8	Методи ландшафтознавства	42	31	43
	Всього	652	625	1331

Характерною ознакою розвитку методичного апарату українського ландшафтознавства стали математизація та інформатизація дослідницького процесу. Методику геоінформаційного моделювання екомережі запропонували В. М. Самойленко і Н. П. Корогода [368], математичного моделювання екологічного стану урболандшафтних басейнових геосистем, що базується на системному і басейновому дослідницьких підходах і геоінформаційних технологіях, – В. М. Самойленко і К. О. Верес [369]. Нормативною вимогою сучасних ландшафтознавчих досліджень стало геоінформаційне картографування ландшафтів [95, 96]. Новими для українського ландшафтознавства стали методики класифікації і картографування парагенетичних ландшафтних комплексів берегової зони морів (І. В. Агаркова-Лях, 2005) і водосховищ (В. М. Самойленко,

І. О. Діброва, 2005), моделювання стану малих басейнових урбанізованих геосистем (В. М. Самойленко, К. О. Верес, 2005; К. О. Верес, 2007), комп'ютерного моделювання природно-господарських територіальних систем (О. І. Цуркан, 2005; О. І. Цуркан, К. А. Позаченюк, 2007), медико-екологічної оцінки урбанізованих територій (В. М. Гуцуляк, К. П. Муха, 2008). Методологію і методику експериментальних ландшафтознавчих досліджень репрезентував в однойменній монографії В. М. Петлін (2009).

Понятійно-термінологічна система українського ландшафтознавства розвивалась за рахунок міжгалузевого обміну. Т. А. Кочнева використала термін “квазіландшафти”, під якими розуміє комп'ютерні аналоги реальних ландшафтів [169]. С. П. Романчук (2005) використав термін “етнічні ландшафти”, під якими розуміє “такі ландшафти та їх сполучення в межах етнічної території, в яких переважно відбувався процес етногенезу даного етносу і які відігравали етнотворчу, етноконсолідуючу і етнозберігаючу роль протягом основних етапів розвитку етносу” [364, с. 18]. М. Д. Гродзинський застосував термін “нуклеарна структура ландшафту”, під якою розуміє ідеальну ландшафтну структуру “ядро–периферія”, що являє собою єдність об'єкта (ядра) і генетично зв'язаного з ним оточення [79, с. 40]. Значна увага приділялась унормуванню понятійно-термінологічної системи, що склалась. В “Екологічній енциклопедії” наведені поняття “естетичні властивості ландшафту” (К. А. Позаченюк, 2006), “геохімія ландшафтів” (Н. В. Петрина, 2007), “ландшафт рекреаційний” (О. О. Бейдик, 2007), “ландшафт культурний” (В. Т. Гриневецький), “ландшафт белігеративний” (Г. І. Денисик) та інші.

Найбільш цитованою працею, що вийшла друком в 2005–2010 рр., стала монографія проф. М. Д. Гродзинського “Пізнання ландшафту: місце і простір” (табл. 7.11; додаток В, табл. В.19). Динаміка посилань на цю працю вражає.

Таблиця 7.11

*Найбільш цитовані публікації українських авторів,
що вийшли друком у 2005–2010 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	М. Д. Гродзинський	Пізнання ландшафту: місце і простір : Монографія. У 2-х т. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005.	119
2	В. М. Петлін	Концепції сучасного ландшафтознавства. – Львів: Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.	15
3	В. М. Петлін	Конструктивне ландшафтознавство. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.	14

Середньорічна кількість цитувань склала 13,5, а крива, що описує зміну кількості посилань у часі (рис. 7.19), відображає, на думку науковців [292, с. 101-102], цитованість геніальної праці. На книгу посилаються представники усіх ландшафтознавчих центрів і майже всі провідні ландшафтознавці України. До десятки найбільш цитованих публікацій увійшли ще дві праці М. Д. Гродзинського – навчальний посібник “Естетика ландшафту” (у співавторстві із О. В. Савицькою) і стаття “Точки росту та напрямки розвитку українського ландшафтознавства”. Другою і третьою за кількістю цитувань стали праці проф. В. М. Петліна “Концепції сучасного ландшафтознавства” і “Конструктивне ландшафтознавство”.

За 2005–2010 рр. було захищено 55 кандидатських і 4 докторських дисертації ландшафтознавчого спрямування. Аналіз посилань, що були зроблені на автореферати дисертацій, показав, що найбільшим попитом поки що користується дисертаційне дослідження Г. С. Хаєцького “Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля” (додаток В, табл. В.20), а перші п’ять позицій за кількістю посилань займають дисертаційні дослідження, що виконані під науковим керівництвом проф.

Г. І. Денисика. Іншою помітною тенденцією етапу є приголомшуюча перевага дисертаційних досліджень із спеціальності 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів по відношенню до дисертаційних досліджень із спеціальності 11.00.01 – фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів (40 проти 15), що свідчить про очевидний перекис у бік прикладних ландшафтознавчих досліджень. Із цієї спеціальності захищались і всі чотири докторських дисертації. Здобувачі представляли 12 ландшафтознавчих центрів та осередків, а найбільшу кількість дисертаційних робіт представили Київський (16 робіт) та Львівський (9 робіт) національні університети і Вінницький педагогічний університет (8 робіт).

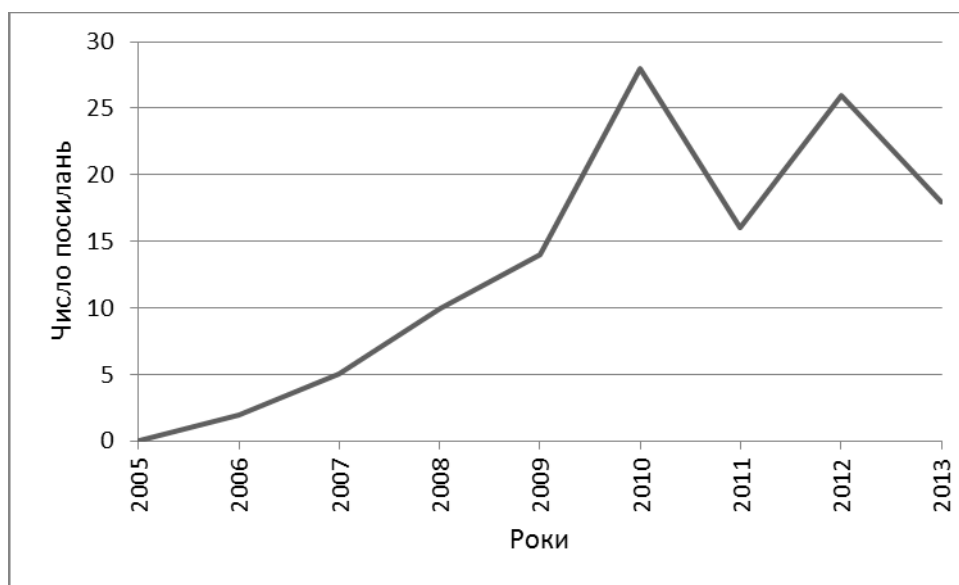

Рис. 7.19. Динаміка бібліографічних посилань на монографію М. Д. Гродзинського “Пізнання ландшафту: місце і простір” (2005)

Найбільш затребуваною тематикою дисертаційних досліджень, як і на попередньому етапі, була еколого-ландшафтознавча – 21 робота із 55. Природоохоронно- ландшафтознавчі дослідження репрезентували 11 робіт, рекреаційно-ландшафтознавчі – 5 робіт. Дослідженню антропогенних змін ландшафтів були присвячені 9 робіт. Докторські дисертації були присвячені проблемам урбанізації (О. Ю. Дмитрук, 2005; В. О. Фесюк, 2008), екологічного стану (К. І. Кілінська, 2008) та охорони (Л. П. Царик, 2010) ландшафтів.

Серед ландшафтознавчих центрів абсолютним лідером за кількістю публікацій ландшафтознавчого спрямування став Вінницький педагогічний університет – 236 публікацій з 2005 по 2010 рр. (рис. 7.20; додаток В, табл. В.21). Київський і Львівський університети помінялись місцями (164 і 142 публікації відповідно) порівняно із попереднім етапом (2001–2004 рр.). Досягли значного прогресу і увійшли до десятки кращих за показником кількості публікацій Криворізький (8 місце) та Уманський (10 місце) педагогічні університети.

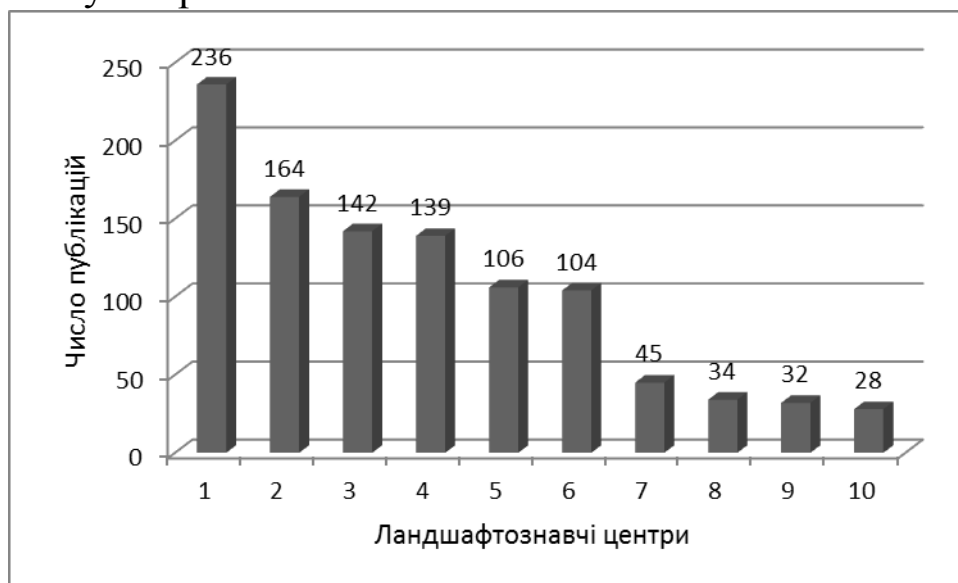

Рис. 7.20. Розподіл кількості публікацій між ландшафтознавчими центрами в 2005–2010 рр.: 1 – Вінницький педагогічний університет; 2 – Київський університет; 3 – Львівський університет; 4 – Чернівецький університет; 5 – Таврійський національний університет; 6 – Інститут географії НАН України; 7 – Тернопільський педуніверситет; 8 – Криворізький педуніверситет; 9 – Одеський університет; 10 – Уманський педуніверситет.

Найбільш продуктивним автором Вінницького ландшафтознавчого центру і України в цілому був проф. Г. І. Денисик (57 публікацій за 6 років, у т. ч. 8 монографій і 2 навчальних посібника). Його вдало підтримували учні і колеги – В. М. Воловик (15 публікацій, у тому числі монографія і навчальний посібник), О. М. Вальчук (14 публікацій, у тому числі монографія), О. О. Антонюк (13 публікацій) та ін. У Київському університеті найбільш плідно працювали проф. В. М. Самойленко (17 публікацій, у тому числі 2 монографії), проф. М. Д. Гродзинський (11 публікацій, у т. ч. 2 монографії і

2 навчальних посібника), І. О. Діброва (15 публікацій), Д. В. Свідзінська (12 публікацій, у т. ч. монографія) та ін., у Львівському університеті – проф. В. М. Петлін (26 публікацій, у т. ч. 8 монографій), Є. А. Іванов (13 публікацій), О. С. Мкртчян (7 публікацій) та ін.

Ландшафтознавчі наукові школи функціонували у Київському, Львівському, Одеському, Таврійському і Чернівецькому національних університетах, Інституті географії НАН України, а також Вінницькому педагогічному університеті. Найбільш продуктивною і помітною була Вінницька школа антропогенного ландшафтознавства проф. Г. І. Денисика. Під його керівництвом було захищено 8 кандидатських дисертацій: О. А. Бабчинська (2005), О. М. Вальчук (2005), Г. С. Хаєцький (2006), Л. М. Кирилюк (2007), О. П. Чиж (2007), М. О. Шмагельська (2009), В. С. Канський (2010), С. В. Ярков (2010).

У Київському національному університеті працювали персональні ландшафтознавчі школи професорів П. Г. Шищенка, М. Д. Гродзинського, О. Ю. Дмитрука і В. М. Самойленка. Під керівництвом проф. П. Г. Шищенка були захищені 2 докторських дисертації (О. Ю. Дмитрук, 2005; К. І. Кілінська, 2008) і 6 кандидатських дисертацій (О. Ю. Олішевська, 2005; Н. В. Белоусова, 2006; О. О. Сивак, 2008; О. Ю. Гродзинська, 2009; В. І. Гетьман, 2010; І. К. Нестерчук, 2010). Під керівництвом проф. М. Д. Гродзинського кандидатські дисертації захистили Д. В. Свідзінська (2006) і К. О. Рєзнікова (2007). Проф. О. Ю. Дмитрук був науковим керівником кандидатських дисертацій С. В. Гайдай (2006) і С. І. Уліганця (2007), проф. В. М. Самойленко – кандидатських дисертацій Н. П. Корогоди (2005), К. О. Верес (2007) і І. О. Діброви (2008). Свій вклад у розбудову ландшафтознавчої школи вніс проф. С. Ю. Бортник, під керівництвом якого кандидатську дисертацію ландшафтознавчого спрямування підготувала і захистила А. В. Олещенко (2010).

У Львівському національному університеті діяли персональні ландшафтознавчі школи природоохоронного ландшафтознавства С. І. Кукурудзи, екологічного ландшафтознавства А. В. Мельника і конструктивного ландшафтознавства В. М. Петліна. Під

керівництвом проф. С. І. Кукурудзи кандидатські дисертації захистили О. В. Ільїна (2005), Н. Б. Блажко (2010), під керівництвом проф. А. В. Мельника – Л. Я. Костів (2010), під керівництвом проф. В. М. Петліна – Н. В. Чорненька (2008) і В. Р. Монастирський (2010). Свій вклад у діяльність львівської ландшафтознавчої школи внесли доценти О. М. Федірко і Б. П. Муха. Під керівництвом О. М. Федірко підготував і захистив кандидатську дисертацію А. С. Романів (2007), під керівництвом Б. П. Мухи – В. О. Мартинюк (2010) і Б. І. Яворський (2010).

В Одеському національному університеті функціонувала персональна ландшафтознавча школа проф. Г. І. Швебса, під керівництвом якого кандидатську дисертацію захистила Л. І. Патрушева (2007).

У Таврійському національному університеті працювали персональні ландшафтознавчі школи професорів В. О. Бокова і К. А. Позаченюк. Під керівництвом проф. В. О. Бокова кандидатську дисертацію захистила А. В. Зарубіна (2010), під керівництвом проф. К. А. Позаченюк – О. І. Цуркан (2006) та І. О. Остапчук (2010). Свій вклад у розбудову Кримської ландшафтознавчої школи вніс доцент Сімферопольського університету Г. М. Скребець, під керівництвом якого кандидатську дисертацію підготувала і захистила І. В. Агаркова-Лях (2006).

У Чернівецькому національному університеті плідно працювала персональна наукова школа екологічної геохімії ландшафтів проф. В. М. Гуцуляка. Під його керівництвом кандидатські дисертації захистили С. М. Кирилюк (2007) і К. П. Муха (2008). Свій вклад у діяльність Чернівецької ландшафтознавчої школи внесли професора Я. І. Жупанський, картограф та економіко-географ, В. М. Кирилюк, гідролог, під керівництвом яких підготували і захистили кандидатські дисертації С. В. Дутчак (2007) і В. К. Сівак (2007) відповідно.

В Інституті географії НАН України функціонувала персональна ландшафтознавча школа проф. В. М. Пащенко. Під його керівництвом кандидатську дисертацію захистив В. В. Харченко (2006). Свій вклад у діяльність Київської академічної ландшафтознавчої школи внесла старший науковий співробітник

Інституту географії Л. Ю. Сорокіна, під керівництвом якої підготував і захистив кандидатську дисертацію О. Г. Голубцов (2009).

Ландшафтознавчі школи почали формуватись у Кіровоградському і Тернопільському педагогічних університетах, Волинському національному технічному університеті і Волинському національному університеті, Харківському національному університеті. Під керівництвом професора Кіровоградського педагогічного університету А. І. Кривульченка кандидатську дисертацію захистив А. О. Домаранський (2005). Під керівництвом професора Тернопільського педагогічного університету Л. П. Царика кандидатські дисертації захистили З. М. Герасимів (2007) та І. П. Касіяник (2010). Свій вклад у формування Тернопільської ландшафтознавчої школи внесла економіко-географ, проф. О. В. Заставецька, під керівництвом якої підготував і захистив кандидатську дисертацію ландшафтознавчого спрямування П. Л. Царик (2005). У Волинському національному технічному університеті під керівництвом проф. Я. О. Мольчака докторську дисертацію захистив В. О. Фесюк (2008), кандидатську – С. Г. Панькевич (2010). У Волинському національному університеті під керівництвом доцента Н. А. Тарасюк кандидатську дисертацію захистила Н. В. Цвид (2010). У Харківському національному університеті під керівництвом професорів В. Ю. Некоса та І. Г. Черваньова кандидатські дисертації ландшафтознавчого змісту підготували і захистили відповідно Н. Л. Ричак (2006) і Є. О. Варивода (2009).

Міждисциплінарні дослідження стали нормою і одною із найпомітніших тенденцій у розвитку українського ландшафтознавства на останньому етапі досліджуваного періоду. Найбільш близькі відносини склались із геологічною, геоморфологічною і палеогеографічною науками. Ландшафтознавці традиційно розглядали геологічну будову і рельєф як генетичну основу територіальної організації. Проте і геоморфологи шукали зв'язки між рельєфом і ландшафтами. У якості прикладу можна навести статтю “Вираженість похованого рельєфу в рельєфі і ландшафтах правобережної рівнинної території України” за

авторством проф. О. О. Комлева [166] і монографію “Екологічна геоморфологія України” за авторством проф. В. В. Стецюка та співавторів [388], де використані праці ландшафтознавців (О. Ю. Дмитрук, 1998; Ф. Я. Кіпчач, 1998; П. Г. Шищенко, 1999; Г. І. Денисик, 2001, 2003; А. В. Гудзевич, 2003). Проф. С. Ю. Бортник із співавторами запропонував принцип “ландшафтно-геоструктурної конформності”, у відповідності з яким морфологічна структура ландшафтів конформна (подібна) її одно порядковому геологічному простору [25].

З’явилися поняття про трансдисциплінарний і постдисциплінарний рівні географічних досліджень. Трансдисциплінарні дослідження львівський ландшафтознавець І. С. Круглов пропонує розглядати як “специфічну форму міждисциплінарності, у якій не лише узгоджені і взаємозбагаченні теоретико-методичні засади окремих дисциплін, але і забезпечено взаємодію з ненауковими джерелами зі сфери суспільної практики” [174, с. 101]. Прикладом такого дослідження можна вважати комп’ютерно-картографічне комплексне районування (КРЕР) річкових басейнів Полісся і півночі Лісостепу за гідрологічно-ландшафтними умовами, виконане науковцями Київського університету В. М. Самойленком і В. К. Хільчевським для оцінки можливих радіоекологічних наслідків місцевого водокористування [367], оскільки міждисциплінарні ландшафтно-географічні дослідження у даному випадку спрямовані на вирішення проблем водогосподарської практики.

До трансдисциплінарних напрямів ландшафтознавчих досліджень слід відносити і антропогенне ландшафтознавство, що вивчає сучасні ландшафти, що перебувають або перебували під антропогенним впливом, як складні ландшафтно-інженерні або ландшафтно-техногенні системи із використанням всього концептуально-методичного арсеналу ландшафтознавства і комплексу природничих, суспільних і технічних наук – геохімії, геофізики, геоморфології, інженерної геології, кліматології, гідрології, ботаніки, дендрології, екології, історії, економіки, агрогрунтознавства, землеробства, кормовиробництва і

луківництва, лісівництва, житлового, промислового і транспортного будівництва, садово-паркової архітектури тощо.

До постдисциплінарного рівня досліджень О. В. Гладкий відносить ті географічні дослідження постнекласичної доби, що ґрунтуються на гуманістичній парадигмі [63]. У ландшафтознавстві такими напрямками досліджень, що вже почали формуватись як самостійні дисципліни, є естетика ландшафту, етноландшафтознавство, сакральне ландшафтознавство, перцепційне ландшафтознавство, культурологічне ландшафтознавство та інші, що об'єднують під назвою гуманістичне ландшафтознавство. Естетичні властивості ландшафтів досліджували М. Д. Гродзинський, О. В. Савицька (2005) і В. О. Михайлов (2008), етнічні – С. П. Романчук (2005–2010), Н. Н. Маслова (2008, 2010) і А. Б. Швець (2008), перцепційні – О. Ю. Гродзинська (2005–2009). Концептуально-методологічні засади культурологічного ландшафтознавства почав розробляти М. Д. Гродзинський (2005). Індустріальну спадщину як складову ландшафту вивчали Ю. Г. Тютюнник (2006–2010) і С. В. Ярков (2007, 2008), художню – Г. І. Денисик (2006) та О. І. Шаповалова (2007).

ВИСНОВКИ

Витоками українського ландшафтознавства є німецька географія XIX ст., а саме 1805 р., коли німецький географ Г. Гоммейєр вперше застосував для позначення однієї із одиниць природничого поділу території слово із німецької розмовної мови “die Landschaft”, тобто використав його як науковий термін. Подальший розвиток ідеї ландшафту пов’язаний з іменами німецьких, російських та українських науковців, які ввели поняття “ландшафт” у науковий вжиток (О. Гумбольдт), удосконалили його визначення і почали розробляти концепцію його внутрішньої будови (К. Ріттер), висунули ідею компонентної будови ландшафту та його походження як головного чинника формування його властивостей (Ф. Ріхтгофен, Г. Н. Висоцький), запропонували концепцію географічного комплексу як основного об’єкта географічного дослідження (А. Геттнер, Е. О. Еверсман, М. О. Северцов, І. Г. Борщов, М. М. Богданов, В. В. Докучаєв та ін.), ввели поняття “ландшафт” у російську географічну науку (А. М. Краснов).

Рушійними чинниками генерації ідеї ландшафту були: пошуки науковцями (географами, зоологами і ботаніками) зв’язків між організмами (тваринами і рослинами) і фізико-географічними умовами; розбудова теорії землезнавства (фізичної географії) спочатку як освітньої, а потім і наукової дисципліни (А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв); рефлексія науковців на запити державної політики у сфері сільського господарства (В. В. Докучаєв, Г. Н. Висоцький).

Основні закономірності періоду витоків українського ландшафтознавства полягали у тому, що: процес зародження і формування концепції ландшафту протікав дуже повільно; українська географічна наука розвивалась під сильним впливом німецької географії; першими розробниками географічної концепції ландшафту у російській науці були не географи, а біологи, географи з'явилися у російській науці лише наприкінці XIX ст. (А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв); науковці, за виключенням А. Геттнера, не розглядали побудову концепції ландшафту як головне дослідницьке завдання; спостерігались численні факти впровадження поняття “ландшафт” у навчальну географічну літературу.

Зародження українського ландшафтознавства відбувалось протягом 1910–1944 рр. у нерозривному зв'язку з російською, а потім і радянською географією. Першою публікацією, де ландшафти розглядались як головний об'єкт географічних досліджень, стала праця українського науковця П. А. Тутковського “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії”, що вийшла друком у 1910 р., а не праця Л. С. Берга “Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області” від 1913 р., як це прийнято вважати у радянській географічній історіографії. Тому початком періоду зародження українського ландшафтознавства слід вважати не 1913, а 1910 р.

Рушійними чинниками зародження українського ландшафтознавства були: праці “Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії” (1910) і “Природна районізація України” (1922) П. А. Тутковського і “Природні райони України” (1922) Б. Л. Лічкова, що стали зразком реалізації концепції ландшафту у природничому районуванні, першим досвідом типологічного підходу і першою спробою поділу компонентів природного комплексу на провідні і підпорядковані; праці “Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області” (1913) і “Ландшафтно-географічні зони СРСР” (1931) Л. С. Берга, що визначили ландшафт як основний об'єкт вивчення фізичної географії і стали першим нарисом російського варіанту вчення про ландшафт; праця “Про предмет і метод сучасної фізичної географії”

(1932) М. А. Первухіна, як перший досвід теоретичного аналізу основних положень вчення про ландшафт; праці “Про принципові установки, основні поняття і терміни виробничої типології земель, геоботаніки та екології” (1935) і “Вступ до комплексного ґрунтового і геоботанічного вивчення земель” (1938) Л. Г. Раменського як перша спроба формування концепції внутрішньої будови ландшафту; праця “Завдання географії і польові географічні дослідження” (1940) С. В. Калесника, що мала велике методологічне значення для розбудови ландшафтознавчого методу досліджень.

Домінуючими напрямками ландшафтознавчих досліджень були природне або фізико-географічне районування і систематика ландшафтів України (П. А. Тутковський, 1922, 1924; Б. Л. Лічков, 1922; Г. І. Танфільєв, 1923, 1924; В. Г. Бондарчук, 1941; Г. Г. Махов, 1941).

Концептуально-методичний апарат українського ландшафтознавства базувався на комплексній або ландшафтознавчій парадигмі, проте діючою залишалась і компонентна парадигма. Концептуальне поле формували концепції взаємозв’язку і взаємозалежності природних компонентів ландшафту (П. А. Тутковський, 1910;), типологічної і регіональної класифікації ландшафтів (П. А. Тутковський, 1910; Л. С. Берг, 1913; З. Пассарге, 1913; Л. Г. Раменський, 1935), зонально-азональної природи географічних комплексів (Р. І. Аболін, 1914), природної районізації України (П. А. Тутковський, 1922; Б. Л. Лічков, 1922; Г. І. Танфільєв, 1923, 1924), консервативних, реліктових і прогресивних елементів ландшафту (Б. Б. Полинов, 1925), основних і залежних елементів ландшафту (Е. А. Маркус, 1926), внутрішньої будови ландшафту (О. Д. Гожев, 1929; Л. Г. Берг, 1931; Л. Г. Раменський, 1935, 1938), сезонних станів і антропогенних модифікацій географічних комплексів (Л. Г. Раменський, 1935), ландшафтної зйомки (С. В. Калесник, 1940).

Взаємозв’язки українського ландшафтознавства з іншими науками проявлялись у впливі на формування вчення про ландшафт геології (П. А. Тутковський, Б. Л. Лічков, В. Г. Бондарчук), геоботаніки (Г. Ф. Морозов, Р. І. Аболін, О. Д. Гожев,

Л. Г. Раменський), ґрунтознавства (В. В. Докучаєв, Б. Б. Полинов, Г. Г. Махов) і лісівництва (П. С. Погребняк).

Становлення українського ландшафтознавства прийшло на післявоєнний час (1945–1966 рр.) і відбувалось у ході розв’язання дослідницької проблеми фізико-географічного районування України для цілей сільського господарства. Суто ландшафтознавчі дослідження на цьому етапі виконували переважно допоміжні функції у проведенні робіт з фізико-географічного районування УРСР, проте завдяки цим роботам у республіці сформувався висококваліфікований колектив науковців, які перейшли від впровадження концепції ландшафту у фізико-географічні дослідження до формування української ландшафтознавчої науки.

Рушійними чинниками становлення українського ландшафтознавства були: успішні спроби великомасштабної ландшафтної зйомки, розпочаті в 1945 р. фізико-географами Московського університету і доповідь М. А. Солнцева “Природний географічний ландшафт і деякі загальні його закономірності” на I з’їзді Географічного товариства СРСР в Ленінграді (1947); розгортання польових ландшафтознавчих досліджень для фізико-географічного районування провідними університетами України і формування висококваліфікованого колективу ландшафтознавців; Всесоюзні наради з питань ландшафтознавства і Республіканська нарада з природно-історичного районування Української РСР для цілей сільського господарства (1957), що відкрили нові перспективи розвитку фізичної географії та активізували зусилля науковців по оволодінню концептуальними засадами і методикою ландшафтознавчих досліджень.

Домінуючим напрямом ландшафтознавчих досліджень було фізико-географічне районування України на ландшафтній основі, про що свідчить відчутна перевага кількості публікацій цього напрямку над публікаціями інших спрямувань, проте велика увага приділялась також зйомці і картографуванню морфологічної структури ландшафтів, у тому числі гірських, де українські науковці досягли помітних успіхів. Значної ваги набули прикладні ландшафтознавчі дослідження для сільського господарства,

проектування міст і районного планування, раціонального використання та охорони ландшафтів.

Концептуально-методичний апарат українського ландшафтознавства базувався на ландшафтознавчій парадигмі. Завдяки Всесоюзним нарадам, вона зміцнила свої позиції, а відверте неприйняття змінилося формуванням своєрідного “ландшафтного руху”, коли, за словами В. С. Преображенського, широке коло фахівців визнало можливим вважати себе представниками нової науки – ландшафтознавства. Концептуальне поле поповнилось концепціями морфологічної структури ландшафту, у розбудові якої наряду із московськими (М. А. Солнцев) і ленінградськими (А. Г. Ісаченко) науковцями, помітну роль грали і львівські вчені (К. І. Геренчук). Суто українським доробком стали концепції міських ландшафтів (Я. Р. Дорфман) і морфологічної структури гірських ландшафтів (Г. П. Міллер).

Перші ландшафтознавчі центри почали формуватись у Київському (1951), Львівському (1951), Чернівецькому (1953) та Одеському (1954) університетах. Згодом до них приєднались Сімферопольський (1958), Харківський (1959) і Дніпропетровський (1960) університети. Найбільш ефективну роль грав Львівський ландшафтознавчий центр на чолі із проф. К. І. Геренчуком. Науковці центру лідирували як за показником сумарного числа ландшафтознавчих публікацій, так і за показником бібліографічних посилянь, а найбільш цитованою працею стала монографія К. І. Геренчука, М. М. Койнова і П. М. Цися “Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів” (1964). Важливу організуючу роль у становленні українського ландшафтознавства грав Київський ландшафтознавчий центр, на базі якого було створене науково-методичного бюро, що здійснювало координацію всіма роботами по природно-географічному районуванню УРСР.

Взаємозв'язки з іншими науками проявились, насамперед, у прикладній сільськогосподарськими, архітектурними і будівельними науками для ландшафтознавчого обґрунтування

сільськогосподарської, меліоративної і містобудівної оцінки земель і районного планування.

Утвердження українського ландшафтознавства відбулось у 1967–1985 рр., коли воно було визнано науковою спільнотою як фундаментальна географічна наука, що має власний об'єкт і концептуально-методичний апарат його дослідження та численні зразки їх успішної реалізації у практиці господарської діяльності суспільства. Ознакою визнання ландшафтознавства як фундаментальної науки стали численні випадки використання ландшафтознавчого підходу у дослідницькій діяльності інших фундаментальних і прикладних наук.

Рушійними чинниками розвитку українського ландшафтознавства у період його утвердження було опублікування українськими і російськими науковцями низки навчальних посібників і монографій, що поширювали знання з теорії і методики ландшафтознавчих досліджень, висвітлювали сутність нових дослідницьких підходів. До перших слід віднести навчальні посібники “Основні проблеми фізичної географії” К. І. Геренчука (1969) і “Фізична географія Української РСР” А. І. Ланька, О. М. Маринича, М. І. Щербаня (1969); монографії “Фізико-географічне районування Української РСР” (1968), “Ландшафтні дослідження гірських і передгірних територій” Г. П. Міллера (1974) і “Ландшафти і фізико-географічне районування” О. М. Маринича, В. М. Пащенко, П. Г. Шищенка (1985), до других – монографії “Людина і ландшафти” Ф. М. Мількова (1973), “Вступ до вчення про геосистеми” В. Б. Сочави (1978), “Методи прикладних ландшафтних досліджень” А. Г. Ісаченка (1980) і навчальний посібник “Просторово-часова організація геосистем” В. О. Бокова (1983). Вагомими стимуляторами розвитку ландшафтознавчих досліджень були з'їзди Географічного товариства УРСР і СРСР, а також VII нарада з питань ландшафтознавства в Пермі (1974).

Домінуючим напрямом, а отже головною науковою проблемою ландшафтознавчих досліджень було картографування ландшафтів України у дрібному і середньому масштабі. Основними результатами стала карта ландшафтів України в масштабі 1:2

500 000, що була вміщена у навчальному посібнику “Фізична географія Української РСР” (1969) і “Атласі природних умов і природних ресурсів Української РСР” (1978), картографування ландшафтної структури західних областей України, складання середньомасштабних карт ландшафтів Волинської, Житомирської, Київської, Черкаської, Чернігівської, Чернівецької і Кримської областей. Другою за значимістю науковою проблемою стали антропогенні зміни ландшафтів.

Найбільш цитованими працями періоду стали монографії “Ландшафти и фізико-географічне районування” за авторством О. М. Маринича, В. М. Пащенко і П. Г. Шищенка (1985), “Ландшафтні дослідження гірських і передгірських територій” за авторством Г. П. Міллера (1974) і колективна монографія “Фізико-географічне районування Української РСР” (1968).

Концептуально-методичний апарат українського ландшафтознавства поповнився структурно-динамічною, системною та екологічною парадигмами, при цьому системна, вірніше геосистемна парадигма, стала пануючою. До концептуального поля увійшла низка концепцій, що вивели його на новий теоретико-методологічний рівень: аксіоматизації вчення про ландшафт, природно-господарських регіонів, стійкості ландшафтів до антропогенного впливу, контурно-меліоративної організації землекористування та ін.

Центри та осередки ландшафтознавчих досліджень діяли у 18 установах. Помітне збільшення учасників ландшафтознавчого руху обумовило необхідність їх поділу на центри та осередки. До ландшафтознавчих центрів ми відносимо наукові колективи із трьох і більше осіб, чий сумарний доробок стабільно високий, а наукові результати є загальновизнаними. Стабільно високими результатами характеризувалась діяльність Львівського, Київського, Чернівецького, Сімферопольського, Одеського і Харківського університетів. На останньому етапі періоду найбільш помітну роль став грати колектив відділу ландшафтознавства Відділення географії під керівництвом проф. О. М. Маринича.

Функціонувало дві персональних ландшафтознавчих школи: львівська школа проф. К. І. Геренчука і київська школа проф.

О. М. Маринича. В Одеському університеті почала формуватись ландшафтознавча школа проф. Г. І. Швебса, у Відділенні географії – ландшафтознавча школа проф. В. І. Галицького і палеоландшафтознавча школа проф. М. Ф. Векліча.

Взаємодія з іншими науками проявилась у співпраці ландшафтознавства з гідрологією, ґрунтознавством та агрономією для ландшафтознавчого обґрунтування меліоративних заходів, з метеорологією – для кількісної оцінки ступеня трансформації міських ландшафтів, з медициною – для оцінки передумов прояву небезпечних захворювань, з геоморфологією – для структурно-морфологічних досліджень ландшафтів, з радіофізикою – для дослідження фізичних параметрів ландшафтів, з математикою – для оцінки стійкості природно-технічних геосистем, з екологією – для оцінки наслідків господарської діяльності.

Найбільш помітною тенденцією сучасного розвитку українського ландшафтознавства (1986–2010 рр.) стала трансформація її концептуально-методологічних та організаційних засад, що виразилось у послідовній зміні етапів екологізації (1986–1995 рр.), теоретизації (1996–2000 рр.) та “антропогенізації” (2001–2010 рр.) ландшафтознавчої науки.

Екологізація була наслідком різкого загострення взаємовідносин між суспільством і природним середовищем після аварії на Чорнобильській АЕС і проявилась у домінуванні екологічної дослідницької парадигми та проникненні екологічної проблематики в усі напрями ландшафтознавчих досліджень. Еколого-ландшафтознавчі дослідження стали панівним напрямом в українському ландшафтознавстві. Активізація еколого-ландшафтознавчих досліджень супроводжувалась їх розгалуженням на окремі напрями: еколого-ландшафтознавчий аналіз і оцінку, еколого-ландшафтознавчий прогноз, еколого-ландшафтознавче районування, еколого-ландшафтознавчий моніторинг та еколого-ландшафтознавчу експертизу. В окремі напрями виділились еколого-геохімічні і радіоекологічні дослідження ландшафтів.

Теоретизація стала рефлексією на потребу ландшафтознавства у пошуку власного шляху після одержання Україною державної

незалежності та переосмислення нагромадженого знання і виразилась у значній перевазі числа публікацій теоретико-методологічного спрямування над публікаціями інших напрямів.

“Антропогенізація” була реакцією на численні заклики до вивчення антропогенних впливів, що прозвучали на з’їздах Українського географічного товариства та численних наукових конференціях, і виявилась у домінуванні досліджень антропогенних трансформацій ландшафтів над дослідженнями іншої тематики. Дослідження з цього напрямку проводили усі ландшафтознавчі центри та осередки України, проте найбільший розвиток вони отримали у Вінницькому, Криворізькому та Уманському педагогічних університетах.

Сформувався новий – гуманістичний напрям ландшафтознавчих досліджень. До його складу увійшли дослідження естетичних, художніх, етнічних, сакральних, езотеричних (еніологічних), тоталлогічних і перцепційних властивостей ландшафтів, а також закономірностей розселення населення.

Найбільш цитованими працями стали монографії “Антропогенні ландшафти Правобережної України” проф. Г. І. Денисика, “Теоретичні проблеми ландшафтознавства” проф. В. М. Пащенко, “Пізнання ландшафту: місце і простір” проф. М. Д. Гродзинського, а також навчальні посібники “Основи ландшафтної екології” проф. М. Д. Гродзинського і “Прикладна фізична географія” проф. П. Г. Шищенко.

Основними рушійними чинниками розвитку українського ландшафтознавства у період його утвердження були аварія 1986 р. на Чорнобильській АЕС, яка стала потужним соціально детермінованим чинником розвитку вітчизняної географічної, а також набуття Україною державної незалежності і відмова від радянської моделі науки (жорстка плановість, централізація, політична та ідеологічна залежність), що зумовило її трансформацію і ріст наукового потенціалу. Не менш важливими чинниками розвитку стали з’їзди Українського географічного товариства, а також численні наукові конференції з питань ландшафтознавства, організовані і проведені українськими

науковцями. Значну стимулюючу роль стали грати рішення міжнародних суспільних інституцій – Конвенції про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992), Загальноєвропейської стратегії в галузі біологічного і ландшафтного різноманіття” (Софія, 1995), Європейської ландшафтно-конвенції (Флоренція, 2000; Страсбург, 2004).

Концептуально-методичний апарат формувався на геокомпонентній, геокомплексній, геоструктурній, системній, екологічній та інформаційній дослідницьких парадигмах. У зв’язку з цим слід відзначити, що загальний розвиток ландшафтознавства як науки від зародження до сьогодення, як свідчать результати нашого дослідження, відбувався не шляхом революційних змін, коли руйнується стара й утверджується нова парадигма, а еволюційним шляхом поступового і послідовного нагромадження і примноження знань, доповнення та розвитку ідей попередників і появи нових ідей, нових парадигм, які не відміняють, а доповнюють попередні. Конкуренція між декількома, одночасно існуючими альтернативними науково-дослідними програмами і є основним внутрішнім чинником розвитку ландшафтознавства. Екологічна парадигма, що була панівною на початку сучасного періоду розвитку українського ландшафтознавства, не відмінила, а доповнила інші парадигми, що утворювали його концептуально-методичне поле на попередніх етапах. А конкуруючі концепції антропогенних модифікацій ландшафтів й антропогенних ландшафтів, що стали домінуючими у другій частині періоду, були більш давніми за часом виникнення, ніж екологічна парадигма. Концептуальним базисом усіх ландшафтознавчих досліджень протягом всього періоду залишалась геокомплексна або ландшафтна парадигма. Характерною ознакою її сучасного розвитку стала інформатизація дослідницького процесу, що надала новітні комп’ютерні технології для розв’язання ландшафтознавчих завдань.

Теоретична база українського ландшафтознавства поповнилась концепціями геохімічних аномалій ландшафтів, природно-господарських територіальних систем, діалектизації ландшафтознавства, ландшафтно-етногосподарських і ландшафтно-

архітектурних систем, науково-езотеричного світогляду, просторово-часової організації ландшафтних фацій, ландшафтознавства в контексті загальної культури, тоталлогії ландшафту, які вивели українську ландшафтознавчу науку на новий постнекласичний рівень.

Найбільш потужними і стабільними центрами розвитку ландшафтознавства в Україні протягом останнього історичного періоду були Київський, Львівський, Чернівецький і Таврійський національні університети, Інститут географії НАН України, а найбільшого прогресу досягли Вінницький, Тернопільський, Криворізький та Уманський педагогічні університети. Персональні ландшафтознавчі школи функціонували у Київському (школи проф. П. Г. Шищенка, проф. М. Д. Гродзинського, проф. О. Ю. Дмитрука, проф. В. М. Самойленка), Львівському (школи проф. С. І. Кукурудзи, проф. А. В. Мельника, проф. В. М. Петліна), Одеському (школа проф. Г. І. Швєбса), Чернівецькому (школи проф. В. М. Гуцуляка, проф. М. О. Куниці) і Таврійському (школи проф. В. О. Бокова і проф. К. А. Позаченюк) університетах, Інституті географії АН України (школи проф. О. М. Маринича і проф. В. М. Пашенко), Вінницькому педагогічному університеті (школа проф. Г. І. Денисика).

Зв'язки з іншими науками все більш урізноманітнювались. Міждисциплінарні дослідження стали нормою. З'явилися поняття про трансдисциплінарний і постдисциплінарний рівні досліджень, що ґрунтуються на гуманістичній парадигмі. До таких напрямів досліджень можна віднести антропогенне ландшафтознавство, естетичне ландшафтознавство, етноландшафтознавство, сакральне ландшафтознавство, перцепційне ландшафтознавство, культурологічне ландшафтознавство тощо.

Список використаних джерел

1. *Александрова Т. Д.* Упорядочение терминологии ландшафтоведения / Т. Д. Александрова // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1980. – № 1. – С. 119-126.
2. *Александрова Т. Д.* Понятия и термины в ландшафтоведении / Т. Д. Александрова. – М. : ИГ АН СССР, 1986. – 111 с.
3. *Андерсон В. Н.* Регіональні геоекологічні дослідження на базі геоінформаційної технології: можливості, методи, проблеми / В. Н. Андерсон, О. Г. Топчієв // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки) : тез. доп. наук. конф. – К., 1994. – С. 176-178.
4. *Арманд А. Д.* Ландшафт как конструкция / А. Д. Арманд // Известия Всесоюзного географического общества. – 1988. – Т. 120. – Вып. 2. – С. 120-125.
5. *Арманд Д. Л.* Основы метода балансов в физической географии / Д. Л. Арманд // Известия ВГО, 1947. – Т. 79. – Вып. 6. – С. 629-646.
6. *Арманд Д. Л.* Наука о ландшафте (основы теории и логико-математические методы) / Д. Л. Арманд. – М. : Мысль, 1975. – 287 с.
7. *Бабков И. И.* Развитие географической науки в СССР за 30 лет (1917–1947) / И. И. Бабков // Известия ВГО. – 1947. – № 6. – С. 617-628.
8. *Барановський В. А.* Екологічний атлас України / В. А. Барановський. – К. : Видавнича фірма “Географіка”, 2000. – 42 с.
9. *Барановський В. А.* Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
10. *Бейдик А. А.* Рекреационное освоение и рекреационно-ландшафтное районирование Нижнего Приднепровья / А. А. Бейдик // Физ. география и геоморфология. – 1983. – Вып. 30. – С. 36-42.
11. *Бейдик О. О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О. О. Бейдик. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2001. – 395 с.
12. *Бейдик О. О.* Методологія та методик аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України : автореф. ... дис. д-ра геогр. наук : 11.00.02. / О. О. Бейдик. – 2004. – 36 с.

-
-
13. *Берг Л. С.* Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области / Л. С. Берг // Сборник в честь семидесятилетия профессора Д. Н. Анучина. – М., 1913. – С. 117-151.
 14. *Берг Л. С.* Предмет и задачи географии / Л. С. Берг // Известия императорского русского географического общества. – 1915. – Том LI. – Выпуск IX. – С. 463-475.
 15. *Берг Л. С.* Ландшафтно-географические зоны СССР. Часть 1 / Л. С. Берг. – М.-Л. : Сельхозгиз, 1931. – 345 с.
 16. *Берг Л. С.* Фации, географические аспекты и географические зоны / Л. С. Берг // Известия ВГО. – 1945. – Т. 77. – Вып. 3. – С. 162-164.
 17. *Бесов Л. М.* Історія науки і техніки : навч. посібник / Л. М. Бесов. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2007. – 376 с.
 18. *Бобра Т. В.* Аналіз ландшафтних меж Південно-Східного Криму : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01. / Т. В. Бобра. – Сімферополь, 2001. – 20 с.
 19. *Бобра Т. В.* Ландшафтные границы: выявление, анализ, картографирование : монография / Т. В. Бобра. – Симферополь, 2005. – 168 с.
 20. *Боков В. А.* Пространственно-временная организация геосистем : учеб. пособие / В. А. Боков. – Симферополь : Изд-во Симферополь. ун-та, 1983. – 55 с.
 21. *Бондарчук В. Г.* Схема геоморфологічного районування УРСР / В. Г. Бондарчук // Наукова сесія геолого-географічного факультету (11-14 червня 1941 р.) : тези доп. – К. : КДУ імені Т. Г. Шевченка, 1941. – С. 6-10.
 22. *Бондарчук В. Г.* Краєвиди Радянської України / В. Г. Бондарчук. – К. : Рад. Україна, 1946. – 37 с.
 23. *Борзов А. А.* География в начальной школе / А. А. Борзов // Географические работы. – М. : Географгиз, 1951. – С. 497-504.
 24. *Бортник С. Ю.* Ландшафтне різноманіття та морфоструктури центрального типу / С. Ю. Бортник // Проблеми ландшафтного різноманіття України : зб. наук. праць. – К. : КАРБОН Лтд, 2000. – С. 112-115.
 25. *Бортник С. Ю., Ковтонюк О. В., Погорільчук Н. М.* Морфоструктурні дослідження в Київському університеті / С. Ю. Бортник, О. В. Ковтонюк, Н. М. Погорільчук // Україна: географія цілей та

-
- можливостей : зб. наук. праць. – К. : ФОП “Лисенко М.М.”, 2012. – Т. 1. – С. 25-29.
26. *Вахрушев Б. О.* Деякі питання наукової концепції ландшафту у карстознавстві / Б. О. Вахрушев, К. О. Топоркова // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя : зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 119-122.
27. *Вахрушев Б.* Современные тенденции использования геоинформационных систем (ГИС) применительно к изучению ландшафтов / Б. Вахрушев, В. Пона // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ–Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 18-21.
28. *Вахрушев Б. А., Мирошниченко И. А.* Эволюция карстовых ландшафтов горного Крыма / Б. А. Вахрушев, И. А. Мирошниченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “География”. Том 21 (60). – 2008. – № 3. – С. 16-22.
29. *Ващенко А. Т.* До питання про природно-історичне районування території Львівської області / А. Т. Ващенко // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Том XVIII. – 1951. – Вип. 1. – С. 83-92.
30. *Веклич М. Ф.* Основы палеоландшафтоведения / М. Ф. Веклич. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
31. *Вихрущ В. О.* Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... докт. пед. наук / В. О. Вихрущ. – К., 2001. – 38 с.
32. *Віленкін В. Л.* Палеоландшафтознавство, його місце в системі географічних наук, значення та перспективи розвитку / В. Л. Віленкін, П. В. Ковальов, В. Ю. Некос, І. М. Ремізов // Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу: Матеріали ІІІ з’їзду Географічного товариства Української РСР. – К. : Вища школа, 1976. – С. 112-120.
33. *Воблий К. Г.* Фізико-географічні зони і райони УРСР / К. Г. Воблий // Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки. Том 1. – К. : Изд-во АН Української РСР, 1949. – С. 190-206.
34. *Воропай Л. І.* Українські Карпати / Л. І. Воропай, М. О. Куниця. – К. : Рад. шк., 1966. – 167 с.
35. *Воропай Л. И.* Уровни и ступени развития процесса географического познания / Л. И. Воропай // Теоретические вопросы географии. – Л., 1975. – С. 9-12.

-
-
36. *Гвоздецкий Н.А.* Основные проблемы физической географии: Учеб. пособие / Н.А. Гвоздецкий. – М.: Высш. школа, 1979. – 222 с.
 37. Географические научные школы Московского университета / под ред. акад. Н. С. Касимова, проф. А. М. Берлянта, чл.-корр. РАН С. А. Добролюбова, чл.-корр. РАН К. Н. Дьяконова, проф. Н. С. Мироненко. – М. : Издательский Дом “Городец”, 2008. – 680 с.
 38. Географічна наука в Національній академії наук України / за ред. Л. Г. Руденка. – К., 2009. – 240 с.
 39. Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. III. – С. 360.
 40. Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. IV. – С. 386.
 41. *Герасименко Н. П.* Реконструкция позднекайнозойских палеоландшафтов правобережья Киевского Приднепровья : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.04 / Н. П. Герасименко. – К., 1985. – 25 с.
 42. *Герасименко Н. П.* Эволюция ландшафтов правобережья Киевского Приднепровья во второй половине позднего плейстоцена / Н. П. Герасименко // Физическая география и геоморфология. – 1989. – Вып. 36. – С. 111-118.
 43. *Герасименко Н. П.* Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України : автореф. геог. ... д-ра геогр. наук: 11.00.04 / Н. П. Герасименко. – К., 2004. – 41 с.
 44. *Герасимов И. П.* Географические исследования в системе АН СССР и задачи их координации / И. П. Герасимов // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1952. – № 4. – С. 77-82.
 45. *Герасимов И. П.* Состояние и задачи советской географии на современном этапе ее развития / И. П. Герасимов // Материалы ко Второму съезду Географического общества СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 51-88.
 46. *Герасимов И. П.* Советская конструктивная география: задачи, подходы, результаты / И. П. Герасимов. – М. : Наука, 1976. – 208 с.
 47. *Геренчук К. И.* Природный ландшафт Прикарпатья и пути его преобразования / К. И. Геренчук, П. А. Кучинский // Ученые записки Черновицкого ун-та. – Т. X. Серия геолого-географических наук. – 1953. – Вып. 3. – С. 57-67.

-
-
48. Геренчук К. И. О морфологической структуре географического ландшафта / К. И. Геренчук // Изв. ВГО. – 1956. – Т. 88. – Вып. 4. – С. 370-376.
 49. Геренчук К. И. Вопросы среднемасштабного картографирования ландшафтов / К. И. Геренчук // Научные записки Львовского государственного университета им. И. Франко. Серия географических наук. Т. 40. – 1957. – Географический сборник. – Вып. 4. – С. 105-113.
 50. Геренчук К. И. Пятьдесят лет учения о географическом ландшафте / К. И. Геренчук // Изв. ВГО. – 1963. – Т. 95. – Вып. 6. – С. 479-485.
 51. Геренчук К. И. Некоторые итоги и задачи географических исследований для оценки земель / К. И. Геренчук // Вопросы географии. – Сб. 67. География и земельный кадастр. – М. : Мысль, 1965. – С. 24-31.
 52. Геренчук К. І. Прикладні питання радянського ландшафтознавства / К. І. Геренчук // Географічні ландшафти України. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 5-12.
 53. Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії / К. І. Геренчук. – К. : Вища школа, 1969. – 132 с.
 54. Геренчук К. І. Сучасний стан фізичної географії України і найважливіші теоретичні та прикладні проблеми її дальшого розвитку / К. І. Геренчук, О. М. Маринич // II з'їзд Географічного товариства УРСР (Львів, 1-5 червня 1970 р.). Симпозіум “Теоретичні та прикладні проблеми природно-географічних досліджень”. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 3-5.
 55. Геренчук К. И. Информационный анализ структуры природных комплексов / К. И. Геренчук, А. Г. Топчиев // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1970. – № 6. – С. 132-140.
 56. Геренчук К. І. Сучасні напрямки застосування математичних методів у комплексній фізичній географії / К. І. Геренчук, О. Г. Топчієв // Другий з'їзд Географічного товариства УРСР. Симпозіум “Теоретичні та прикладні проблеми природно-географічних досліджень” : тези доп. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 8-10.
 57. Геренчук К. И. Развитие теории физической географии за годы Советской власти / К. И. Геренчук // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР. – Львов, 1971. – С. 27-32.
 58. Геренчук К. І. Польові географічні дослідження / К. І. Геренчук, Е. М. Раковська, О. Г. Топчієв. – К. : Вища шк., 1975. – 248 с.
 59. Геренчук К. И. Основные направления системно-структурных исследований в географии / К. И. Геренчук, А. Г. Топчиев // Теоретические вопросы географии: Материалы VI съезда

-
- Географического общества СССР. – Ленинград: ГО СССР, 1975. – С. 21-24.
60. *Геренчук К. І.* Проблеми розвитку ландшафтознавства в Українській РСР / К. І. Геренчук, Г. П. Міллер, С. В. Трохимчук, С. І. Кукурудза // Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу: матеріали III з'їзду Географічного товариства Української РСР. – К.: Вища школа, 1976. – С. 54-64.
61. *Геренчук К. І.* Географические аксиомы и ландшафтные постулаты / К. І. Геренчук // III Всесоюзный симпозиум по теоретическим вопросам географии: тез. докл. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 75-78.
62. *Геренчук К. І.* Состояние и задачи ландшафтных исследований в Украинской ССР / К. І. Геренчук, Г. П. Миллер, Л. Н. Шевченко // Географические аспекты рационального использования природных ресурсов Украинской ССР: сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 30-33.
63. *Гладкий О.* Гуманістична парадигма в географії. – [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/blogs/entry/gumanistichna-paradigma-geografiji>.
64. *Голдстейн М.* Как мы познаем: исследование процесса научного познания / М. Голдстейн, И. Голдстейн. – М., 1984. – 234 с.
65. *Григорьев А. А.* Некоторые итоги разработки новых идей в физической географии / А. А. Григорьев // Известия АН СССР. Серия географическая и геофизическая. – 1946. – Т. 10. – № 2. – С. 139-168.
66. *Гриневецький В. Т.* Про основні поняття еколого-ландшафтознавчих досліджень / В. Т. Гриневецький, Л. М. Шевченко // Укр. геогр. журнал. – 1993. – № 2. – С. 13-19.
67. *Гриневецький В. Т.* Стаціонарні геофізичні і геохімічні дослідження ландшафтів Київського Полісся / В. Т. Гриневецький, О. М. Маринич, Л. М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 106 с.
68. *Гриневецький В. Т.* Про розширення сфери і напрямів використання ландшафтознавчих термінів, понять, підходів / В. Т. Гриневецький // Укр. геогр. журнал. – 2001. – № 4. – С. 57-59.
69. *Гриневецький В. Т.* Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку в Україні / В. Т. Гриневецький // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 3. – С. 44-50.
70. *Гриневецький В. Т.* Про закон ландшафтної організованості (ландшафтності) земної оболонки / В. Т. Гриневецький // Укр. геогр. журнал. – 2007. – № 2. – С. 65-74.

-
-
71. Гродзинский М. Д. Учет принципов геоэкологического проектирования при ландшафтном обосновании проекта третьей очереди Северо-Крымского канала / М. Д. Гродзинский // Геоэкологические подходы к проектированию природно-технических геосистем. – М. : Наука, 1985. – С. 68-78.
 72. Гродзинський М. Д. Основи ландшафтної екології : підручник / М. Д. Гродзинський. – К. : Либідь, 1993. – 224 с.
 73. Гродзинський М. Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень / М. Д. Гродзинський. – К. : Лікей, 1995. – 233 с.
 74. Гродзинський М. Д. Точки росту та напрямки розвитку українського ландшафтознавства / М. Д. Гродзинський // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004. – Т. 1. – С. 176-186.
 75. Гродзинський М. Д. Ніша ландшафтознавства в полі культури та місце львівської ландшафтознавчої школи в ній / М. Д. Гродзинський // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 31. – С. 79-88.
 76. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2005. – Т. 1. – 431 с.
 77. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2005. – Т. 2. – 503 с.
 78. Гродзинський М. Д. Естетика ландшафту : навчальний посібник / М. Д. Гродзинський, О. В. Савицька. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 183 с.
 79. Гродзинский М. Д. Полиструктурность нуклеарной структуры ландшафта / М. Д. Гродзинский // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика : материалы XI Международной ландшафтной конференции. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. – С. 39-40.
 80. Гродзинський М. Д. Розвиток концепції ландшафту: тенденції та завдання / М. Д. Гродзинський // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. I. – С. 42-50.
 81. Гродзинський М. Д. Ландшафтознавство : навчальний посібник / М. Д. Гродзинський, О. В. Савицька. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2008. – 319 с.
 82. Гродзинський М. Д. Історія ландшафтної екології як її самоорганізація / М. Д. Гродзинський // Ученые записки Таврического национального

-
- университета имени В. И. Вернадского. Серия “География”. Том 24 (63). – 2011. – № 1. – С. 15-25.
83. Гумбольдт А. Космос: опыт физического мироописания. Часть I / А. Гумбольдт. – М. : В Типографии Александра Семена, 1862. – 406 с.
84. Гумбольдт А. Картины природы / А. Гумбольдт. – М. : Географгиз, 1959. – 270 с.
85. Гуцуляк В. Н. Ландшафтно-геохимическая карта как основа медико-географических исследований (на примере Черновицкой области) / В. Н. Гуцуляк // Методологические основы медицинской географии. – Л. : ГО СССР, 1983. – С. 115-116.
86. Гуцуляк В. М. Геохімія ландшафту : навч. посібник / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : ЧДУ, 1994. – 82 с.
87. Гуцуляк В. М. Медична географія (екологічний аспект) : навч. посібник / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 1997. – 72 с.
88. Гуцуляк В. М. Ландшафтна екологія: Геохімічний аспект : навч. посібник / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
89. Гуцуляк В. М. Ландшафтознавство: теорія і практика : навч. посібник / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 2005. – 124 с.
90. Гуцуляк В. М. Ландшафтознавство: теорія і практика / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Книга XXI, 2008. – 168 с.
91. Гуцуляк В. М. Ландшафтна екологія: Геохімічний аспект / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Наші книги, 2010. – 312 с.
92. Давыдчук В. С. Картографический метод исследования радиационного загрязнения территории / В. С. Давыдчук, Р. Ф. Зарудная, С. В. Михели [и др.] // Экологическое картографирование на современном этапе: Тез. докл. X Всес. конф. по тематическому картографированию. Кн. 2. – Л., 1991. – С. 73-75.
93. Давидчук В. С. Принципи класифікації міських природно-антропогенних комплексів / В. С. Давидчук, М. Ф. Петров, Л. Ю. Сорокіна // Географічні проблеми великого міста : тези доп. респ. наук.-практ. конф. – К., 1991. – С. 17-18.
94. Давыдчук В. С. Ландшафты Чернобыльской зоны и их оценка по условиям миграции радионуклидов / В. С. Давыдчук, Р. Ф. Зарудная, С. В. Михели [и др.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 112 с.
95. Давидчук В. С. Геоінформаційні технології у ландшафтному картографуванні / В. С. Давидчук, Л. Ю. Сорокіна, В. В. Родіна,

-
- Р. Ф. Зарудна // Фіз. географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип. 47. – С. 17-22.
96. Давидчук В. С. Комп’ютерна ландшафтна карта і ландшафтна база даних / В. С. Давидчук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: География. Том 21 (60). – 2008. – № 2. – С. 57-62.
97. Дашкевич З. В. Пятое всесоюзное совещание по вопросам ландшафтоведения / З. В. Дашкевич // Известия Всесоюзного географического общества. – 1962. – Т. 94. – Вып. 1. – С. 96-100.
98. Демек Я. Теория систем и изучение ландшафта / пер. с чешс. / Я. Демек. – М. : Прогресс, 1977. – 222 с.
99. Денисик Г. І. Основные этапы развития комплексных физико-географических исследований территории Правобережной Украины / Г. І. Денисик // Физическая география и геоморфология. – 1991. – Вып. 36. – С. 92-104.
100. Денисик Г. І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г. І. Денисик // Географія з основами економіки в школі. – 1998. – № 1. – С. 7-9.
101. Денисик Г. І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г. І. Денисик // Географія з основами економіки в школі. – 1998. – № 3. – С. 9-14.
102. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
103. Денисик Г. І. Лісополе України / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП “Видавництво “Тезис”, 2001. – 284 с.
104. Денисик Г. І. Витоки й зародження антропогенного ландшафтознавства / Г. І. Денисик // Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія, 2003. – Вип. 5. – С. 4-7.
105. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: витоки, становлення, перспективи розвитку / Г. І. Денисик // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 96-100.
106. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство в Україні / Г. І. Денисик // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004. – Т. 1. – С. 187-192.
107. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: проблеми минулого десятиріччя / Г. І. Денисик // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип. 47. – С. 60-62.
108. Денисик Г. І. Дорожні ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, О. М. Вальчук. – Вінниця : Теза, 2005. – 178 с.

-
-
109. *Денисик Г. І.* Антропогенне ландшафтознавство: здобутки і перспективи в Україні / Г. І. Денисик // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. І. – С. 50-54.
 110. *Денисик Г. І.* Антропогенне ландшафтознавство в Україні: перспективи розвитку / Г. І. Денисик // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. II. – С. 34-36.
 111. *Денисик Г. І.* Рекреаційні ландшафти Поділля (із серії “Антропогенні ландшафти Поділля) / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : ПП “Едельвейс і К”, 2009. – 206 с.
 112. *Денисик Г. І.* З історії формування й дослідження антропогенних ландшафтів приміських зон / Г. І. Денисик // Історія української географії та картографії. Частина І: збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – С. 72-76.
 113. *Денисик Г. І.* Антропогенне ландшафтознавство : навч. посібник. Частина 1. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2012. – 336 с.
 114. *Дмитрук О. Ю.* Історико-ландшафтний аналіз містобудівного освоєння території міста Києва / О. Ю. Дмитрук, С. П. Романчук, Ю. Б. Щур // Географічні проблеми великого міста: Тези доп. респ. наук.-практ. конф. – К., 1991. – С. 15-16.
 115. *Дмитрук О. Ю.* Ландшафтно-архітектурна карта як базова основа для створення геоінформаційної системи міста / О. Ю. Дмитрук // VII з’їзд Українського географічного товариства. – К., 1995. – С. 369-371.
 116. *Дмитрук О. Ю.* Урбаністична географія. Ландшафтний підхід (Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій) / О. Ю. Дмитрук. – К. : РВЦ “Київський ун-т”, 1998. – 139 с.
 117. *Дмитрук О. Ю.* Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні основи конструктивно-географічного дослідження / О. Ю. Дмитрук. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004. – 240 с.
 118. *Дмитрук О. Ю.* Ландшафтно-урбанізовані системи: конструктивно-географічні основи оптимізації та управління / О. Ю. Дмитрук. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004. – 216 с.
 119. *Дмитрук О. Ю.* Міжнаукова інтеграція та предметно-об’єктне поле дослідження урбанізації, урбанізаційного природокористування та урбанізованих ландшафтів / О. Ю. Дмитрук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географічна. – Львів, 2004. – Вип. 31. – С. 101-106.

-
-
120. Дмитрук О. Ю. Ландшафтно-урбанізаційні системи України : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.11 / О. Ю. Дмитрук. – К., 2005. – 39 с.
121. Докучаев В. В. Сочинения. Т. V. / В. В. Докучаев. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 664 с.
122. Дорфман Я. Р. Опыт применения ландшафтного анализа в разработке перспективного плана развития г. Черновцы / Я. Р. Дорфман // Тексты докладов : материалы к V Всесоюзному совещанию по вопросам ландшафтоведения. – М., 1961. – С. 190-198.
123. Дорфман Я. Р. Ландшафтные исследования для целей градостроительства / Я. Р. Дорфман // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1964. – С. 64-70.
124. Другий з'їзд Географічного товариства УРСР (м. Львів, 1-5 червня 1970 року). Пленарні засідання: Тези доповідей. – К. : Наук. думка, 1970. – 16 с.
125. Другий з'їзд Географічного товариства УРСР (м. Львів, 1-5 червня 1970 року). Симпозіум “Теоретичні та прикладні проблеми природно-географічних досліджень” : тези доповідей. – К. : Наук. думка, 1970. – 68 с.
126. Дубинский Г. П. Рациональное использование водных ресурсов Левобережной Украины при проведении мелиораций / Г. П. Дубинский, Э. А. Попова // Проблемы мелиоративной географии: Тез. докл. V Всесоюзной конференции (Пермь, ноябрь 1983 г.). – Ленинград : ГО СССР, 1983. – С. 75.
127. Дубняк В. А. Распространение и особенности плейстоценовых ископаемых почв и палеоландшафты левобережья Среднего Днепра : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01 / В. А. Дубняк. – К., 1974. – 29 с.
128. Дьяконов К. Н. Географические законы и их физическая сущность / К. Н. Дьяконов // Вопросы географии. – Сб. 117. Геофизика ландшафта. – М. : Мысль, 1981. – С. 28-40.
129. Дьяконов К. Н. К итогам X ландшафтной конференции / К. Н. Дьяконов // Вестник Моск. ун-та. Серия 5. География. – 1999. – № 1. – С. 3-4.
130. Дьяконов К. Н. Базовые концепции ландшафтоведения и их развитие / К. Н. Дьяконов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 2005. – № 1. – С. 4-12.
131. Екологічний атлас України. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2009. – 104 с.

-
-
132. Ена В. Г. Особенности развития ПТК Горного Крыма в плейстоцене и их влияние на природно-технические системы / В. Г. Ена, Н. И. Лысенко, А. Г. Кузнецов // Физ. география и геоморфология. – 1986. – Вып. 33. – С. 98-103.
133. Жупанський Я. І. Головні етапи розвитку географії в Україні / Я. І. Жупанський // VII з'їзд Українського географічного товариства. – К., 1995. – С. 10-11.
134. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: навч. посібник / Я. І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
135. Забелин И. М. Очерки истории географической мысли в СССР (1917–1945 гг.) / И. М. Забелин. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
136. Зденюк М. В. Основные этапы развития ландшафтов Санско-Днестровского междуречья в четвертичном периоде: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01 / М. В. Зденюк. – Львов, 1973. – 24 с.
137. Зільбер Г. А. До питання природно-історичного мікрорайонування (на прикладі Львівської області) / Г. А. Зільбер // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Том XVIII. – 1951. – Вип. 1. – С. 119-121.
138. Ивановский А. А. О преподавании географии / А. А. Ивановский. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1915. – 161 с.
139. Исаченко А. Г. Руководящие географические идеи Г.Н.Высоцкого и его вклад в географическую теорию / А. Г. Исаченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1952. – Т. 84. – Вып. 5. – С. 478-489.
140. Исаченко А. Г. Основные вопросы физической географии / А. Г. Исаченко. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1953. – 391 с.
141. Исаченко А. Г. Задачи и методы ландшафтных исследований / А. Г. Исаченко // Известия ВГО. – 1955. – № 5. – С. 413-428.
142. Исаченко А. Г. Географические идеи Г. Ф. Морозова / А. Г. Исаченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1956. – Т. 88. – Вып. 5. – С. 436-448.
143. Исаченко А. Г. Краткий обзор работы IV Всесоюзного совещания по вопросам ландшафтоведения / А. Г. Исаченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1959. – Т. 91. – Вып. 6. – С. 564-568.
144. Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование / А. Г. Исаченко. – М.: Высшая школа, 1965. – 327 с.

-
-
145. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
146. *Исаченко А. Г.* Общая и региональная физическая география / А. Г. Исаченко // Развитие физико-географических наук (XVII–XX вв.). – М. : Наука, 1975. – С. 308-407.
147. *Исаченко А. Г.* Методы прикладных ландшафтных исследований / А. Г. Исаченко. – Л. : Наука, 1980. – 222 с.
148. *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение и физико-географическое районирование / А. Г. Исаченко. – М. : Высш. шк., 1991. – 366 с.
149. *Исаченко А. Г.* Теория и методология географической науки : учеб. для студ. вузов / А. Г. Исаченко. – М. : Издательский центр “Академия”, 2004. – 400 с.
150. *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение на переходе ко второму столетию своей истории / А. Г. Исаченко // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика : материалы XI Международной ландшафтной конференции. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. – С. 3-8.
151. Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья / А. М. Маринич, В. И. Галицкий, И. А. Запольский и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 252 с.
152. *Казаков Л. К.* Ландшафтоведение (природные и природно-антропогенные ландшафты) : учебное пособие / Л. К. Казаков. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2004. – 264 с.
153. *Калесник С. В.* Задачи географии и полевые географические исследования / С. В. Калесник // Ученые записки ЛГУ. Серия географических наук. – 1940. – № 50. – Вып. 2. – С. 3-20.
154. *Калесник С. В.* Основы общего землеведения : учеб. для геогр. факультетов университетов и педагогических институтов / С. В. Калесник. – М.-Л. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1947. – 480 с.
155. *Калесник С. В.* Общие географические закономерности Земли / С. В. Калесник. – М. : Мысль, 1970. – 283 с.
156. *Каштанов А. Н.* География, социальная агроэкология и земледелие / А. Н. Каштанов, Г. И. Швебс // Научно-практические задачи советской географии : сб. науч. трудов. – Ленинград : ГО СССР, 1985. – С. 80-91.
157. *Каштанов А. Н.* Основы ландшафтно-экологического земледелия / А. Н. Каштанов, Ф. Н. Лисецкий, Г. И. Швебс. – М. : Колос, 1994. – 128 с.

-
-
158. Ковальов О. П. Феномен ландшафту: проблема існування і способи відображення (головні положення Харківської школи ландшафтознавства) / О. П. Ковальов // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 31. – С. 126-131.
159. Ковальов О. П. Географічний ландшафт: науковий, естетичний, феноменологічний аспект / О. П. Ковальов. – Харків : Екограф, 2005. – 388 с.
160. Ковалёв А. П. Ландшафт сам по себе и для человека : монография / О. П. Ковальов. – Х. : Бурун книга, 2009. – 928 с.
161. Ковальчук І. Вектори розвитку української геоморфології / І. Ковальчук // Геоморфологічні дослідження в Україні: минуле, сучасне, майбутнє : матер. міжн. наук.-практ. конф. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 196-203.
162. Ковальчук І. Українська геоморфологія на межі тисячоліть : здобутки, перспективи / І. Ковальчук // Фіз. геогр. та геоморфологія. – 2005. – Вип. 49. – С. 10-17.
163. Ковальчук І. П. Українська екологічна геоморфологія: історія, сьогодення, майбутнє / І. П. Ковальчук // Фіз. геогр. та геоморфологія. – 2009. – Вип. 56. – С. 55-63.
164. Ковальчук С. Володимир Геринович – організатор географічної науки та освіти на Поділлі / С. Ковальчук // Історія української географії та картографії. Частина І : збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. – С.40-45.
165. Койнов М. М. Некоторые вопросы физико-географического районирования Прикарпатья / М. М. Койнов // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Том XVIII. – 1951. – Вип. 1. – С. 124-125.
166. Комлев А. А. Выраженность погребенного рельефа в рельефе и ландшафтах правобережной равнинной территории Украины / А. А. Комлев // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “География”. Том 21 (60). – 2008. – № 3. – С. 71-73.
167. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Теоретические и методические исследования / А. М. Маринич, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др. – К. : Наук. думка, 1990. – 200 с.

-
-
168. *Котляков В. М.* Избранные сочинения. В 6-ти книгах. Кн. 3. География в меняющемся мире / В. М. Котляков. – М. : Наука, 2001. – 367 с.
169. *Кочнева Т. А.* Аналіз квазіландшафтів як модельних відображень дії геосистем / Т. А. Кочнева // Фіз. геогр. та геоморфологія. – 2005. – Вип. 49. – С. 94-101.
170. *Краснов А. Н.* Лекции по физической географии / А. Н. Краснов. – Харьков, 1910. – 471 с.
171. *Крашенинников И. М.* Физико-географические районы Южного Урала / И. М. Крашенинников // Географические работы. – М. : Географгиз, 1951. – С. 260-417.
172. *Кривульченко А. И.* Ландшафтный подход как принципиальная основа производства солевых съемок / А. И. Кривульченко // Физ. геогр. и геоморфология. – 1983. – Вып. 29. – С. 9-15.
173. *Кривульченко А. І.* Сухі степи Причорномор'я та Приазов'я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя : монографія / А. І. Кривульченко: Гідромас, 2005. – 345 с.
174. *Круглов І. С.* Геоєкологія як трансдисциплінарна наука про геоєкосистеми / І. С. Круглов // Фіз. геогр. та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип. 47. – С. 100-107.
175. *Кукурудза С. І.* Регіонально-історичні аспекти ландшафтознавчих студій в Україні / С. І. Кукурудза // Проблеми географії України. – Львів, 1994. – С. 23-24.
176. *Кукурудза С. І.* Ландшафтознавчі праці академіка Петра Степановича Погребняка / С. І. Кукурудза // Наук. вісник Укр. ДАТУ. – 2000. – Вип. 10.4. – С. 13-17.
177. *Кукурудза С. І.* Професор Каленик Іванович Геренчук – видатний український геоморфолог, ландшафтознавець, созолог (до 95-річчя від дня народження) / С. І. Кукурудза // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2000. – Вип. 26. – С. 251-256.
178. *Кукурудза С. І.* Життєвий і творчий шлях професора Каленика Івановича Геренчука (до 100-річчя з дня народження) / С. І. Кукурудза // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 3-18.
179. *Кукурудза С. І.* Знакові віхи на шляху становлення ландшафтознавчої парадигми / С. І. Кукурудза // Фіз. геогр. та геоморфологія. – 2005. – Вип. 47. – С. 62-69.
180. Культурний ландшафт: теорія і практика : зб. наук. праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2010. – 204 с.

-
-
181. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – Благовещенск : Благовещенский Гуманитарный Колледж им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – 296 с.
 182. Курдов К. М. Географія Росії / К. М. Курдов, А. А. Ивановскій. – М. : Типографія Т-ва И. Д. Сытина, 1919. – 244 с.
 183. Кушнаренко Н. Н. Документоведение : учебник / Н. Н. Кушнаренко. – К. : Знання, 2006. – 459 с.
 184. Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя : зб. наук. праць. – К., 1999. – 360 с.
 185. Ландшафти і сучасність : зб. наук. праць. – Київ-Вінниця : Гіпаніс, 2000. – 289 с.
 186. Ландшафти міста Чернівці : монографія / [за ред. В. М. Гуцуляка]. – Чернівці : Рута, 2006. – 168 с.
 187. Ландшафтогенез-2000: Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій : тези доп. міжн. наук.-метод. конф. – К., 1996. – 122 с.
 188. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование / В. И. Галицкий, В. С. Давыдчук, Л. М. Шевченко и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 244 с.
 189. Ланько А. І. Спроба фізико-географічного мікрорайонування Чернігівського Полісся / А. І. Ланько // VIII наук. сесія Київ. держ. ун-ту. Секція геогр. : тези доп. – К. : Вид-во КДУ, 1951. – С. 13-15.
 190. Ланько А. І. Фізико-географічне районування лівобережжя Нижнього Дніпра / А. І. Ланько // IX Наук. сесія Київ. держ. ун-ту : тези доповідей. Секція геогр. – 1952. – С. 11-16.
 191. Ланько А. І. Вивчення фізико-географічних процесів на ландшафтній основі (на прикладі Придніпров'я / А. І. Ланько, О. М. Маринич, О. В. Поривкіна, Н. П. Сирота // Сучасні проблеми географічної науки в Українській РСР : матеріали першого з'їзду Геогр. товариства УРСР. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 37-46.
 192. Ланько А. І. Фізична географія Української РСР / А. І. Ланько, О. М. Маринич, М. І. Щербань. – К. : Рад. шк., 1969. – 268 с.
 193. Лебедев С. А. Философия науки: Словарь основных терминов / С. А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320 с.
 194. Лесгафт Е. Короткий курс географії Росії / Е. Лесгафт. – Санкт-Петербург, 1910. – 247 с.

-
-
195. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья: географические основы хозяйственного освоения / [под ред. Г. И. Швобса]. – Л. : Наука, 1988. – 303 с.
196. *Личков Б. Л.* Естественные районы Украины (классификация районов на основе их генезиса) / Б. Л. Личков. – К., 1922. – 61 с.
197. *Луцкий С. Л.* Роль деятельности человека в формировании и внешнем облике современных ландшафтов западных областей УССР / С. Л. Луцкий // Научные записки Львовского государственного университета имени Ивана Франко. Географический сборник. – 1957. – Т. 40. – Вып. 4. – С. 199-203.
198. *Любіцева О. О.* Георозмаїття в регіональній політиці / О. О. Любіцева, С. П. Романчук // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: Зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004. – Т. 2. – С. 199-201.
199. *Любіцева О. О.* Культурний ландшафт як конкретний об’єкт геокультурних досліджень / О. О. Любіцева // Культурний ландшафт: теорія і практика: Зб. наук. праць. – Вінниця : ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2010. – С. 117-120.
200. Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – К., 1998. – 182.
201. *Макеев П. С.* Природные зоны и ландшафты / П. С. Макеев. – М. : Географгиз, 1956. – 320 с.
202. *Максаковский В. П.* Географическая культура : учебное пособие для студентов вузов / В. П. Максаковский. – М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
203. *Мамай И. И.* Отечественное ландшафтоведение: история, современное состояние, направление поиска / И. И. Мамай // Вестник Моск. ун-та. Серия 5. География. – 2008. – № 1. – С. 3-11.
204. *Маринич О. М.* Наукова нарада по природно-географічному районуванню Української РСР для цілей сільського господарства / О. М. Маринич // Вісник Київського університету. Серія геології та географії. – 1958. – № 1. – С. 147-154.
205. *Маринич О. М.* Географічна наука в Українській РСР та її сучасні завдання / О. М. Маринич // Сучасні проблеми географічної науки в Українській РСР: Матеріали першого з’їзду Географічного товариства УРСР. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 5-15.
206. *Маринич О. М.* Сучасний стан і завдання географічної науки в Українській РСР / О. М. Маринич // Проблеми географічної науки в

-
- Українській РСР в період науково-технічного прогресу : Матеріали III з'їзду Геогр. т-ва Укр. РСР. – К. : Вища школа, 1976. – С. 7-16.
207. *Маринич А. М.* О комплексной программе географических исследований в целях рационального природопользования (на примере Украинской ССР) / О. М. Маринич // Географо-экологические аспекты экономического и социального планирования: Тезисы докладов VII съезда Географического общества СССР. – Л. : ГО СССР, 1980. – С. 43-49.
208. *Маринич А. М.* Географические исследования по региональному природопользованию в Украинской ССР / О. М. Маринич // IV съезд географического общества УССР: Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 6-8.
209. *Маринич А. М.* Задачи и перспективы географических исследований Украинской ССР в одиннадцатой пятилетке / О. М. Маринич // Физ. геогр. и геоморфология. – 1981. – Вып. 26. – С. 3-7.
210. *Маринич А. М.* О комплексной программе исследований по рациональному природопользованию / О. М. Маринич // Географические аспекты рационального использования природных ресурсов УССР. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 3-10.
211. *Маринич А. М.* О типовой структуре и содержании серии монографий “Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР” / О. М. Маринич // Географические основы регионального природопользования: Тезисы докладов республиканской научной конференции (Канев, сентябрь 1984 г.). – К. : Наук. думка, 1984. – С. 4-6.
212. *Маринич А. М.* Ландшафты и физико-географическое районирование (из серии “Природа Украинской ССР”) / А. М. Маринич, В. М. Пашенко, П. Г. Шищенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 224 с.
213. *Маринич А. М.* Ландшафтные исследования в УССР: состояние, теоретические и прикладные проблемы / А. М. Маринич, П. Г. Шищенко // V съезд Географического общества Украинской ССР : Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 6-7.
214. *Маринич А. М.* Ландшафтные исследования региональных проблем природопользования в УССР / А. М. Маринич, П. Г. Шищенко, М. И. Щербань, Г. П. Миллер, П. Д. Подгородецкий // Научно-практические задачи советской географии : сб. науч. трудов. – Л. : ГО СССР, 1985. – С. 119-131.

-
-
215. *Маринич А. М.* Достижения ландшафтно-географических исследований на Украине / А. М. Маринич, Л. Н. Шевченко, П. Г. Шищенко // Развитие географической науки в Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 43-49.
216. *Маринич О. М.* Головні наслідки географічних досліджень в УРСР за 1986–1990 рр. і основні напрями на перспективу / О. М. Маринич // Сучасні географічні проблеми Української РСР: Тези доп. VI з'їзду Географічного товариства УРСР. – К., 1990. – С. 3-4.
217. *Маринич О. М.* Україна. Ландшафти: стінна карта масштабу 1:1 000 000 для середньої загальноосвітньої школи / О. М. Маринич, С. В. Міхелі, В. М. Пащенко, О. М. Петренко. – К. : НВП “Картографія”, 1997.
218. *Маринич О. М.* Внесок академіка П.А.Тутковського в розвиток географічної науки / О. М. Маринич // Укр. геогр. журнал. – 1998. – № 2. – С. 3-7.
219. *Маринич О. М.* Основні етапи і напрями географічних досліджень у Національній академії наук України / О. М. Маринич, В. П. Палієнко, Л. Г. Руденко // Укр. геогр. журнал. – 1998. – № 3. – С. 3-9.
220. *Маринич О. М.* Основні напрями географічних досліджень в Академії наук України (1918–2002) / О. М. Маринич, Л. Г. Руденко // Укр. геогр. журнал. – 2003. – № 4. – С. 4-10.
221. *Маринич О. М.* Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – К. : Знання, 2006. – 511 с.
222. *Марцинкевич Г. И.* Основы ландшафтоведения : учеб. пособие для геогр. спец. вузов / Г. И. Марцинкевич, Н. К. Клицунова, А. Н. Мотузко. – Минск : Вышэйшая школа, 1986. – 206 с.
223. *Матвишина Ж. Н.* Использование микроморфологического анализа при ландшафтных исследованиях / Ж. Н. Матвишина // V съезд Географического общества Украинской ССР : Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 93-94.
224. Материалы ко второму съезду Географического общества СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 252 с.
225. Материалы IV межвузовского совещания по районированию для сельского хозяйства (5-8 июня 1962 г.). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 135 с.
226. *Махов Г. Г.* Природно-історичне районування УРСР / Г. Г. Махов // Наукова сесія геолого-географічного факультету (11-14 червня 1941 р.) : тези доп. – К. : КДУ імені Т. Г. Шевченка, 1941. – С. 3-6.

-
-
227. Мегем О. М. Становлення і розвиток шкільної біологічної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України (1940–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. педаг. наук / О. М. Мегем. – К., 2009. – 19 с.
228. Мельник А. В., Міллер Г. П. Ландшафтний моніторинг / А. В. Мельник, Г. П. Міллер. – К. : Б. в.; 1993. – 148 с.
229. Мельник А. В. Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу / А. В. Мельник. – Львів : Літопис, 1997. – 229 с.
230. Мельник А. В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження / А. В. Мельник. – Львів : ВЦ Львів. нац. ун-ту, 1999. – 286 с.
231. Мельник А. Львівська школа ландшафтознавства / А. Мельник, Б. Муха, О. Федірко // Проблеми і тенденції розвитку географічної науки. – Львів, 2003. – С. 28-32.
232. Мельник А. Розвиток ландшафтознавчих ідей і ландшафтознавства в Україні / А. Мельник // Вісник Львівського університету. Сер. геогр. Вип. 31. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2004. – С. 19-23.
233. Мельник А. Екологічне ландшафтознавство: об'єкт, предмет і завдання / А. Мельник // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 31. – С. 158-162.
234. Методические рекомендации по ландшафтным исследованиям для целей контурно-мелиоративной организации колхозов и совхозов / А. М. Маринич, Л. Я. Новаковский, С. Р. Кияк, А. Д. Юрченко. – К., 1987. – 26 с.
235. Методы исследования антропогенных ландшафтов : тезисы докл. Всес. науч. симпозиума. – Л. : ГО СССР, 1982. – 164 с.
236. Методы создания территориальных комплексных схем охраны природы : материалы Всесоюзного совещания (Москва, 5-9 октября 1981 г.). – М. : АН СССР, 1982. – 187 с.
237. Микешина Л. А. Философия науки : учебное пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.
238. Миллер Г. П. Структура, генезис и вопросы рационального использования ландшафта Черногоры в Украинских Карпатах : автореф. дис. ... канд. геогр. наук / Г. П. Миллер. – Львов, 1963. – 23 с.
239. Миллер Г. П. Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий / Г. П. Миллер. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1974. – 202 с.
240. Миллер Г. П. Стационарные исследования динамики внутренней структуры фаций Черногоры / Г. П. Миллер, В. Н. Петлин // Физическая

-
- география и геоморфология. – Вып. 30. – К. : Вища школа, 1983. – С. 66-69.
241. *Міллер Г. П.* Ландшафтознавство: Теорія і практика: Навчальний посібник / Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 172 с.
242. *Мильков Ф. Н.* А. Н. Краснов – географ и путешественник / Ф. Н. Мильков. – М. : Географгиз, 1955. – 176 с.
243. *Мильков Ф. Н.* Основные вопросы ландшафтного районирования юга Русской равнины / Ф. Н. Мильков // Известия ВГО. – 1955. – № 5. – С. 429-440.
244. *Мильков Ф. Н.* Ландшафтная география и вопросы практики / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1966. – 256 с.
245. *Мильков Ф. Н.* Основные проблемы физической географии / Ф. Н. Мильков. – М. : Высшая школа, 1967. – 250 с.
246. *Мильков Ф. Н.* Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 224 с.
247. *Мильков Ф. Н.* Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф. Н. Мильков. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1981. – 400 с.
248. *Мильков Ф. Н.* Общее землеведение: Учеб. для студ. географ. спец. вузов / Ф. Н. Мильков. – М. : Высшая шк., 1990. – 335 с.
249. *Михели С. В.* Реконструкция палеоландшафтных комплексов (на примере Вышгородского района Киевской области) / С. В. Михели // Физ. геогр. и геоморфология. – 1986. – Вып. 33. – С. 89-98.
250. *Михели С. В.* Концепция, структура и содержание ландшафтоведческого блока эколого-географического атласа Украины / С. В. Михели // География и природные ресурсы. – 1993. – № 2. – С. 19-25.
251. *Міхелі С. В.* Основи ландшафтознавства: курс лекцій для студентів географічних спеціальностей педагогічних вищих навчальних закладів / С. В. Міхелі. – Київ – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 184 с.
252. *Міхелі С. В.* Проблеми навчально-методичного забезпечення курсу “Основи ландшафтознавства” / С. В. Міхелі // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : зб. наук. праць. – Вінниця : Консоль, 2002. – Вип. 3. – С. 263-265.
253. *Міхелі С. В.* Проблеми викладання курсу “Основи ландшафтознавства” у педагогічних ВНЗ / С. В. Міхелі // Вісник Львівського університету.

-
- Серія географічна. Випуск 31. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2004. – С. 163-169.
254. *Міхелі С. В.* Сучасний стан українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Фіз. геогр. та геоморфологія. – 2005. – Вип. 49. – С. 23-29.
255. *Міхелі С. В.* Чернівецька ландшафтознавча школа (погляд зі сторони) / С. В. Міхелі // Ландшафти та геоекологічні проблеми Дністровсько-Прутського регіону : мат. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2005. – С. 259-263.
256. *Міхелі С.* Чернівецька ландшафтознавча школа (погляд зі сторони) / С. В. Міхелі // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. Вип. 318: Географія. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 3-12.
257. *Міхелі С.* Українські ландшафтознавчі школи: історія становлення, теоретико-методологічний фундамент, основні напрями досліджень / С. В. Міхелі // Історія української географії та картографії. Частина I : збірник матеріалів наукової конференції. – Тернопіль, 2007. – С. 55-59.
258. *Міхелі С. В.* Основи ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів : збірник навчальних програм для студентів спеціальності 6.040104 Географія. Частина I. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 33-41.
259. *Міхелі С. В.* Наукові школи в українському ландшафтознавстві: спроба класифікації / С. В. Міхелі // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук праць X з'їзду Українського географічного товариства. У 4-х томах. – К. : ВГЛ, "Обрії", 2008. – Т. IV. – С. 19-21.
260. *Міхелі С. В.* Роль і місце персоналій у розвитку українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия "География". – 2008. – Том 21 (60). – № 2. – С. 83-95.
261. *Міхелі С. В.* Історія зародження і становлення українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Українська історична географія та історія географії в Україні : матеріали Міжнародної наукової конференції (7-10 жовтня 2009). – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 29-30.
262. *Міхелі С. В.* Галузева структура сучасного українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ "Обрії", 2009. – Вип. 55. – С. 99-109.
263. *Міхелі С. В.* З'їзд Географічного товариства як чинник розвитку українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Науковий часопис

-
- Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 10 (20). – К., 2009. – С. 10-17.
264. *Міхелі С. В.* Історія ландшафтознавчих досліджень Дніпропетровської області / С. В. Міхелі, Ю. В. Тимошенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 22. – К., 2009. – С. 63-73.
265. *Міхелі С. В.* Історія розвитку українського ландшафтознавства (1805–1931 рр.) / С. В. Міхелі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 23. – К., 2010. – С. 86-98.
266. *Міхелі С. В.* Історичне і методологічне значення ландшафтного районування Волинської губернії П. А. Тутковського / С. В. Міхелі // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2010. – Вип. 2 (59). – С. 108-117.
267. *Міхелі С. В.* Концепція раціонального природокористування як чинник розвитку українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: географія. – 2010. – № 1 (Вип. 27). – С. 21-27.
268. *Міхелі С. В.* Концепція раціонального природокористування як чинник розвитку українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива : матеріали III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-ій річниці кафедри геоекології та 25-ій річниці кафедри фізичної географії (Тернопіль, 28-29 травня 2010 р.). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 9-10.
269. *Міхелі С. В.* Теорія і практика дослідження ландшафту як середовища розвитку туризму / С. В. Міхелі // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “География”. – 2010. – Том 23 (62). – № 3. – С. 147-153.
270. *Міхелі С. В.* Внесок А. І. Ланька у становлення і розвиток українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Історія української географії та картографії. Частина I: збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – С. 57-59.
271. *Міхелі С. В.* Андрій Іванович Ланько – перший український ландшафтознавець / С. В. Міхелі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 24. – К., 2010. – С. 70-82.

-
-
272. *Міхелі С. В.* Екологізація сучасного українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії : зб. наук. праць. Вип. 5. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2011. – С. 158-165.
273. *Міхелі С. В.* Концептуальні положення і методика періодизації історії українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “География”. – 2011. – Том 24 (63). – № 2, часть 1. – С. 273-279.
274. *Міхелі С. В.* Формування і розвиток галузевої структури українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2011. – Вип. 1 (62). – С. 6-16.
275. *Міхелі С. В.* Історія розвитку українського ландшафтознавства (1932–1985 рр.) / С. В. Міхелі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 13 (25). – К., 2011. – С. 66-80.
276. *Міхелі С. В.* Історія розвитку українського ландшафтознавства (1986–2010 рр.) / С. В. Міхелі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 4. – Географія і сучасність. – Вип. 14 (26). – К., 2011. – С. 109-118.
277. *Міхелі С. В.* Бібліографічні посилання в авторефератах дисертацій ландшафтознавчого спрямування / С. В. Міхелі // Фізична географія та геоморфологія. – 2011. – Вип. 2 (63). – С. 191-196.
278. *Міхелі С. В.* Бібліографічний аналіз історії розвитку українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Актуальні питання природничих наук та методики викладання (до 70 річниці з дня народження науковця і педагога І. І. Кочерги): Тези доповідей. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. – С. 135-137.
279. *Міхелі С. В.* Украинское ландшафтоведение: история развития и современное состояние / С. В. Міхелі // География: проблемы науки и образования : материалы ежегодной Международной научно-практической конференции LXV Герценовские чтения. – СПб. : Астерион, 2012. – С. 85-87.
280. *Міхелі С. В.* Дослідження історії розвитку українського ландшафтознавства за мовою бібліографічних посилань / С. В. Міхелі // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – 2012. – № 1 (випуск 31). – С. 9-14.

-
281. *Міхелі С. В.* Дослідження антропогенних змін ландшафтів – домінуючий напрям сучасного українського ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 612-613. Географія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 123-127.
282. *Міхелі С. В.* Історія ландшафтознавчого картографування України / С. В. Міхелі // Україна: географія цілей та можливостей : збірник наукових праць. – Ніжин : ФОП “Лисенко М. М.”, 2012. – Т. 1. – С. 214-218.
283. *Михели С. В.* Исследование антропогенных изменений ландшафтов в Украине: концептуальные основы, методы и региональные центры развития / С. В. Міхелі // География: инновации в науке и образовании: Матер. ежегодной Международной научно-практической конференции Герценовские чтения (Санкт-Петербург, 18-20 апреля 2013 г.). – СПб. : Астерион, 2013. – С. 41-44.
284. *Міхелі С. В.* Українські університети як центри розвитку ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Актуальні проблеми дослідження довкілля : збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної наукової конференції, 23-25 травня 2013 р., м. Суми). – Т. 2. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – С. 76-81.
285. *Міхелі С. В.* Наукометричні методи у практиці дослідження історії розвитку ландшафтознавства / С. В. Міхелі // Географічна наука і практика: виклики епохи : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченій 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). У 3-х томах. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 1. – С. 62-66.
286. *Міхелі С. В.* Дослідження антропогенних змін ландшафтів в Україні: концептуальні засади, центри розвитку, результати / С. В. Міхелі // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2013. – Вип. 25. – С. 12-19.
287. *Міхелі С. В.* Об’єктне поле сучасного ландшафтознавства / С. В. Міхелі // II Всеукраїнська науково-практична конференція “Сучасні проблеми природничих наук та методики викладання (до 80 річниці від дня створення природничо-географічного факультету)” : матеріали доповідей. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2013. – С. 109-111.
288. *Михели С. В.* Полюса развития ландшафтоведения в Украине / С. В. Михели // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 3 (31), часть 1. – С. 152-157.

-
-
289. *Міхелі С. В.* Кримський ландшафтознавчий центр: історія, основні напрями досліджень, результати / С. В. Міхелі // *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. – 2014. – Том 10, вип. 1. – С. 23-30.
290. *Мороз С. А.* Методологія географічної науки : навч. посібник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
291. *Морозов Г. Ф.* Избранные труды. В 2-х т. / Г. Ф. Морозов. – М. : Лесная промышленность, 1971. – Т. 2. – 536 с.
292. *Налимов В. В.* Наукометрия. Изучение развития науки как информационного процесса / В. В. Налимов, З. М. Мульченко. – М. : Наука, 1969. – 192 с.
293. Національний атлас України / [гол. ред. Л. Г. Руденко]. – К. : ДНВП “Картографія”, 2007. – 440 с.
294. *Нееф Э.* Теоретические основы ландшафтоведения / Э. Нееф. – М. : Прогресс, 1974. – 160 с.
295. *Некос В. Е.* Радиофизические свойства геосистем и их использование в оптимизации природопользования / В. Е. Некос // *Географические основы регионального природопользования : тез. докл. респ. науч. конф.* – К. : Наук. думка, 1984. – С. 67-68.
296. *Некос В. Е.* О теоретических и методических основах исследования радиogeосистем / В. Е. Некос // V съезд Географического общества Украинской ССР : тез. докл. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 127-128.
297. *Некос В. Е.* Теория и методология исследования физических полей геосистем : учебное пособие / В. Е. Некос, В. И. Бутенко. – К. : УМК ВО, 1988. – 95 с.
298. *Николаев В. А.* Проблемы регионального ландшафтоведения / В. А. Николаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.
299. *Олійник Я.* Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Олійник, Н. Краснопольська. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
300. *Олійник Я. Б.* Розвиток природничо-географічної освіти і науки у Київському національному університеті / Я. Б. Олійник // *Фіз. геогр. та геоморфологія*. – 2009. – Вип. 55. – С. 7-14.
301. *Олійник Я. Б.* Формування наукових географічних шкіл в Україні / Я. Б. Олійник // *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия “География”*. Том 23 (62). – 2010. – № 3. – С. 12-18.

-
-
302. *Онопрієнко В. І.* Історія української науки XIX–XX століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.
303. *Оноприенко В. И.* Выдающийся геолог России / В. И. Оноприенко // Вестник Российской академии наук. – 2009. – Т. 79. – № 2. – С. 167-172.
304. *Онопрієнко В.* Історія української науки: курс лекцій / В. Онопрієнко, В. Ткаченко. – К., 2010. – 652 с.
305. Охрана ландшафтов: толковый словарь. – М. : Прогресс, 1982. – 272 с.
306. *Павленко Ю. В.* Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К. : Вид. дім “Академперіодика”, 2001. – 420 с.
307. *Паламарчук М. М.* Геокомплексологічна концепція / М. М. Паламарчук // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки) : тези доп. наук. конф. (Київ, 27-29 вересня 1994 р.). – К., 1994. – С. 133-134.
308. *Палієнко В. П.* Про геоморфологічні передумови формування різноманіття ландшафтних комплексів / В. П. Палієнко // Проблеми ландшафтного різноманіття України : зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 47-48.
309. *Пащенко В. М.* Діалектизація ландшафтознавства як конкретно-наукова проблема / В. М. Пащенко // Сучасні географічні проблеми Української РСР : тези доп. VI з’їзду Географічного товариства УРСР. – К., 1990. – С. 6-8.
310. *Пащенко В. М.* Теоретические проблемы ландшафтоведения / В. М. Пащенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 280 с.
311. *Пащенко В. М.* Нові дослідницькі підходи у ландшафтознавстві / В. М. Пащенко // Український географічний журнал. – 1998. – № 2. – С. 8-13.
312. *Пащенко В. М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства / В. М. Пащенко. – К. : Б. в., 1999. – 284 с.
313. *Пащенко В. М.* Методологічні, теоретичні й метатеоретичні узагальнення і новації в природничо-географічних науках / В. М. Пащенко // Укр. геогр. журнал. – 2001. – № 3. – С. 38-44.
314. *Пащенко В. М.* Фундаментальність, традиції та новітні тенденції в ландшафтознавстві / В. М. Пащенко // Ландшафтознавство: традиції та

-
- тенденції : матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 63-65.
315. *Пащенко В. М.* Гуманістична географія: загальні закономірності та особливості розвитку в Україні / В. М. Пащенко // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. В 4-х т. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. I. – С. 231-238.
316. *Пащенко В. М.* Методологія та методи наукових досліджень: навч. посібник / В. М. Пащенко. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2010. – 232 с.
317. *Первухин М.* О предмете и методе современной физической географии / М. А. Первухин // За марксистско-ленинское естествознание. – 1932. – Вып. 1. – С. 84-126.
318. *Первухин М. А.* Ландшафтоведение в СССР / М. А. Первухин // Землеведение. – 1938. – Т. XL. – Вып. 1. – С. 66-77.
319. *Петлін В. М.* Прикладне ландшафтознавство / В. М. Петлін. – К. : ІСДО, 1993. – 92 с.
320. *Петлін В. М.* Професор Г. П. Міллер у Львівській школі ландшафтознавства (до 70-річчя з дня народження) / В. М. Петлін // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 37-42.
321. *Петлін В. М.* Синергетика ландшафту як напрямок сучасного розвитку ландшафтознавства / В. М. Петлін // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 186-191.
322. *Петлін В. М.* Синергетика ландшафту / В. М. Петлін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 205 с.
323. *Петлін В. М.* Концепції сучасного ландшафтознавства / В. М. Петлін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 351 с.
324. *Петлін В. М.* Конструктивне ландшафтознавство / В. М. Петлін. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 357 с.
325. *Петлін В. М.* Етапи розвитку сучасного ландшафтознавства в Україні (до 75-річчя від дня народження Г. П. Міллера) / В. М. Петлін // Український географічний журнал. – 2009. – № 2. – С. 57-59.
326. *Петлін В. М.* Конструктивна географія : навч. посібник / В. М. Петлін. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 544 с.
327. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії : навч. посібник / М. Д. Пістун. – К. : Вища шк., 1996. – 231 с.
328. *Погребняк П. С.* Сучасний стан поглядів на походження степового й лісостепового ландшафтів / П. С. Погребняк // Наукова сесія геолого-

географічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (11-14 червня 1941 р.) : тези доп. – К. : Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1941. – С. 19.

329. *Погребняк П. С.* К вопросу о необходимости создания комплексных географических стационаров / П. С. Погребняк // Геофизика ландшафта. – М. : Наука, 1967. – С. 53-56.
330. *Подгородецкий П. Д.* Опыт выявления естественного рекреационного потенциала территории (на примере Крымского предгорья) / П. Д. Подгородецкий, Л. А. Багрова // Физ. геогр. и геоморфология. – 1977. – Вып. 18. – С. 124-130.
331. *Позаченюк Е. А.* Зміна парадигм – шлях розвитку географічної науки / Е. А. Позаченюк // Укр. геогр. журн. – 1996. – № 3. – С. 44-49.
332. *Позаченюк Е. А.* Нелинейность как методологическая основа геоэкологической экспертизы / Е. А. Позаченюк // Ландшафтогенез-2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій. – К., 1996. – С. 43-46.
333. *Позаченюк Е.* Компоненты ландшафта как геосистемы / Е. А. Позаченюк // Ландшафтознавство: традиції та тенденції : матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – С. 67-68.
334. *Позаченюк Е. А.* Процессы саморазвития ландшафтоведения как науки / Е. А. Позаченюк // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип. 47. – С. 78-85.
335. *Позаченюк К. А.* Теоретичні етапи розвитку ландшафтознавства в Україні / Е. А. Позаченюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2009. – Вип. 480-481. Географія. – С. 35-40.
336. *Полынов Б. Б.* Ландшафт и почва / Б. Б. Полынов // Природа. – 1925. – № 1-3. – С. 73-84.
337. *Полынов Б. Б.* Современные задачи географии почв / Б. Б. Полынов // На методологическом фронте географии и экономической географии. – М.-Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – С. 60-83.
338. *Полынов Б. Б.* Геохимические ландшафты / Б. Б. Полынов // Вопросы минералогии, геохимии и петрографии. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 171-182.
339. *Попов В. П.* Основные вопросы физико-географического районирования Украинской ССР / В. П. Попов, А. М. Маринич, А. И. Ланько, О. В. Порывкина // Совещание по естественно-историческому

-
- районированию Украинской ССР для целей сельского хозяйства: Секционные заседания : тез. докл. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1957. – С. 7-10.
340. Попов В. П., Ланько А. И. О работах по физико-географическому районированию Украинской ССР для целей сельского хозяйства / В. П. Попов, А. И. Ланько // Матер. IV межвуз. совещания по районированию для сельского хозяйства (5-8 июня 1962 г.). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – С. 27-30.
341. Преображенский В. С. Ландшафтные исследования / В. С. Преображенский. – М. : Наука, 1966. – 128 с.
342. Преображенский В. С. Беседы о современной физической географии / В. С. Преображенский. – М. : Наука, 1972. – 166 с.
343. Преображенский В. С. Подходы к анализу использования понятий и терминов в географии / В. С. Преображенский, Т. Д. Александрова, А. Д. Арманд и др. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1974. – № 5. – С. 23-37.
344. Преображенский В. С. Поиск в географии : Кн. для учителя / В. С. Преображенский. – М. : Просвещение, 1986. – 224 с.
345. Преображенский В. С. Основы ландшафтного анализа / В. С. Преображенский, Т. Д. Александрова, Т. П. Куприянова. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
346. Преображенский В. С. Развитие ландшафтоведения в СССР. Итоги науки и техники. Серия “Теоретические и общие вопросы географии”. Том 6 / В. С. Преображенский, В. З. Макаров. – М. : ВИНТИ, 1988. – 200 с.
347. Преображенский В. С. География в меняющемся мире. Век XX / В. С. Преображенский, Т. Д. Александрова, Л. В. Максимова. – М. : Институт географии, РАН. – 1997. – 347 с.
348. Природа Івано-Франківської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Видавниче об’єднання “Вища школа”, 1973. – 160 с.
349. Природа Рівненської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1976. – 156 с.
350. Природа, техника, геотехнические системы. – М. : Наука, 1978. – 152 с.
351. Природные и трудовые ресурсы Левобережной Украины и их использование : тез. докл. Вып. IV. Физическая география, почвоведение, биология и охрана природы. – Харьков, 1967. – 232 с.

-
352. *Причепій Є. М.* Філософія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Є. М. Причепій, А. М. Чорний, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль. – К. : ВЦ “Академія”, 2001. – 576 с.
353. Проблемы ландшафтоведения : материалы VI съезда Географического общества СССР. – Л., 1975. – 94 с.
354. Проблеми ландшафтного різноманіття України : зб. наук. праць. – К. : КАРБОН Лтд, 2000. – 400 с.
355. *Раменский Л. Г.* О принципиальных установках, основных понятиях и терминах производственной типологии земель, геоботаники и экологии / Л. Г. Раменский // Советская ботаника. – 1935. – № 4. – С. 25-41.
356. *Раменский Л. Г.* Введение в комплексное почвенное и геоботаническое изучение земель / Л. Г. Раменский. – М. : Сельхозгиз, 1938. – 620 с.
357. Резолюция Второго Всесоюзного Географического съезда // Труды Второго Всесоюзного Географического съезда. Том 1. – М. : Географгиз, 1948. – С. 54-57.
358. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К. : Рідний край, 1991. – 478 с.
359. Решение Второго совещания по ландшафтоведению // Изв. ВГО. – 1956. – № 5. – С. 497-500.
360. Решения III съезда Географического общества СССР (Киев, 30 января – 7 февраля 1960 г.). – Л., 1960. – 86 с.
361. Решение V Всесоюзного совещания по вопросам ландшафтоведения // Известия ВГО. – 1962. – Т. 94. – Вып. 1. – С. 100-104.
362. Рішення I-го з’їзду Географічного товариства Української РСР (Київ, 20-24 березня 1964 року) // Сучасні проблеми географічної науки в Українській РСР : матеріали першого з’їзду Географічного товариства УРСР. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 301-309.
363. *Романчук С. П.* Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування / С. П. Романчук. – К. : РВЦ “Київський ун-т”, 1998. – 144 с.
364. *Романчук С. П.* Етнічні ландшафти України / С. П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2005. – Вип. 49. – С. 17-22.
365. *Руденко Л. Г.* Основні парадигми розвитку географії в Україні / Л. Г. Руденко // Проблеми ландшафтного різноманіття України : збірник наукових праць. – К. : КАРБОН Лтд, 2000. – С. 6-10.

-
-
366. *Самойленко В. М.* Комплексне районування радіоактивно забруднених територій Полісся і півночі Лісостепу за гідрологічно-ландшафтними умовами та можливими радіоекологічними наслідками місцевого водо-і ресурсокористування / В. М. Самойленко. – К. : Ніка-Центр, 1999. – 280 с.
367. *Самойленко В. М.* Комп'ютерно-картографічне комплексне районування (КРЕР) річкових басейнів Полісся і півночі Лісостепу за гідрологічно-ландшафтними умовами та можливими радіоекологічними наслідками місцевого водо-і ресурсокористування / В. М. Самойленко, В. К. Хільчевський // Картографія та вища школа. – 2000. – Вип. 4. – С. 97-102.
368. *Самойленко В. М.* Геоінформаційне моделювання екомережі / В. М. Самойленко, Н. П. Корогода. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 224 с.
369. *Самойленко В. М.* Моделювання урболандшафтних басейнових геосистем / В. М. Самойленко, К. О. Верес. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 296 с.
370. *Санцевич А. В.* Методика исторического исследования / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1990. – 212 с.
371. *Саушкин Ю. Г.* Культурный ландшафт / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. – 1946. – Вып. 1. – С. 97-106.
372. *Саушкин Ю. Г.* История и методология географической науки (курс лекций) / Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 424 с.
373. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1977. – 776 с.
374. *Соболев Д. Н.* Пролог к изучению долинного и террасового ландшафта Украины / Д. Н. Соболев // Известия Государственного географического общества. – 1937. – Т. 69. – № 1. – С. 3-31.
375. *Соболева Н. П.* Ландшафтоведение : учебное пособие / Н. П. Соболева, Е. Г. Язиков. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 175 с.
376. Совещание по вопросам ландшафтоведения (краткий отчет) // Известия ВГО. – 1955. – № 5. – С. 449-484.
377. Современные ландшафты Крыма и сопредельных акваторий : монография / науч. ред. Е. А. Позаченюк. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2009. – 672 с.
378. *Солнцев В. Н.* Системная организация ландшафтов / В. Н. Солнцев. – М. : Мысль, 1981. – 239 с.

-
-
379. Солнцев Н. А. Природный географический ландшафт и некоторые общие его закономерности / Н. А. Солнцев // Труды II Всесоюзного географического съезда. Т. 1. – М. : Географгиз, 1948. – С. 258-269.
380. Солнцев Н. А. Основные этапы развития ландшафтоведения в нашей стране / Н. А. Солнцев // Вопросы географии. – 1948. – Сб. 9. – С. 49-78.
381. Солнцев Н. А. Итоги и очередные задачи советского ландшафтоведения / Н. А. Солнцев // Вопросы географии. – 1949. – Сб. 16. – С. 3-10.
382. Солнцев Н. А. О морфологии природного географического ландшафта / Н. А. Солнцев // Вопросы географии. – 1949. – Сб. 16. – С. 61-86.
383. Солнцев Н. А. Современное состояние и задачи советского ландшафтоведения / Н. А. Солнцев // Научные записки Львовского государственного университета им. И. Франко. Серия географических наук. Т. 40. – 1957. – Географический сборник. – Вып. 4. – С. 9-15.
384. Солнцев Н. А. Основные проблемы советского ландшафтоведения и его практическое значение для народного хозяйства: Доклад по опубликованным работам, представленным на соискание ученой степени доктора географических наук / Н. А. Солнцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 24 с.
385. Солнцев Н. А. Учение о ландшафте (избранные труды) / Н. А. Солнцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 384 с.
386. Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах / В. Б. Сочава. – Новосибирск : Наука, 1978. – 320 с.
387. Стецюк В. В. Основи геоморфології : навч. посіб. / В. В. Стецюк, І. П. Ковальчук. – К. : Вища шк., 2005. – 495 с.
388. Стецюк В. В. Екологічна геоморфологія України : навч. посібник / В. В. Стецюк, Г. І. Рудько, Т. І. Ткаченко. – К. : Вища шк., 2009. – 367 с.
389. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
390. Сухова Н. Г. Развитие представлений о природном территориальном комплексе в русской географии / Н. Г. Сухова. – Л. : Наука, 1981. – 212 с.
391. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К., 2003. – С. 34-46.
392. Танфильев Г. И. Физико-географические области Европейской России / Г. И. Танфильев. – Санкт-Петербург, 1897. – 30 с.

-
-
393. *Танфильев Г.* К разделению Херсонской губернии на районы / Г. И. Танфильев // Сельскохозяйственное опытное дело. – Харьков. – 1923. – № 2. – С. 42-43.
394. *Танфильев Г. И.* Главнейшие физико-географические районы Одесской губернии / Г. И. Танфильев. – Одесса : Губернское земельное управление, 1924. – 44 с.
395. Теоретические и прикладные проблемы ландшафтоведения : сб. тез. докл. – Л. : ГО СССР, 1988. – 155 с.
396. *Топчієв О. Г.* Проблема цілісності ландшафтної оболонки Землі як об'єкту географії / О. Г. Топчієв // Теоретические и прикладные проблемы современной географии : материалы Межд. науч. конф. памяти академика Г. И. Швебса (3-5 июня 2009 г.). – Одесса : Изд-во ВМВ, 2009. – С. 37-39.
397. Третье всесоюзное совещание по ландшафтоведению в Тбилиси: Тезисы докладов. – Тбилиси : Изд-во АН Груз ССР, 1958. – 143 с.
398. *Трохимчук С. В.* Изменение ландшафта Стрыйско-Санской верховины в Украинских Карпатах за историческое время : автореф. дис. ... канд. геогр. наук / С. В. Трохимчук. – Львов, 1968. – 20 с.
399. Труды Первого Всесоюзного географического съезда (11-18 апреля 1933 г.). Выпуск 2. Пленарные заседания. – Л. : Государственное географическое общество, 1934. – 157 с.
400. Труды Второго Всесоюзного географического съезда. Том I. – М. : Географгиз, 1948. – 324 с.
401. Труды Второго Всесоюзного географического съезда. Том II. – М. : Географгиз, 1948. – 324 с.
402. Труды Второго Всесоюзного географического съезда. Том III. – М. : Географгиз, 1949. – 544 с.
403. *Тутковский П.* Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии / П. Тутковский // Почвоведение. – Т. 12. – 1910. – № 3. – С. 235-253.
404. *Тутковський П.* Друмлиновий краєвид на Україні / П. Тутковський // Вісті Природничої секції Українського наукового товариства. – 1919. – Т. 1. – С. 83-88.
405. *Тутковський П.* Природна районізація України: Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції / П. Тутковський. – К., 1922. – 79 с.
406. *Тутковський П.* Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю / П. Тутковський. – К. : Червоний шлях, 1924. – 136 с.

-
-
407. *Тутковський П. А.* Краєвиди України: науково-популярний нарис / П. Тутковський. – К. : Державне видавництво України, 1929. – 48 с.
408. *Тымчинский В. И.* Подходы к функциональной типологии ландшафтов / В. И. Тымчинский, П. Г. Шищенко // Физ. геогр. и геоморфология. – 1981. – Вып. 25. – С. 10-18.
409. *Тютюнник Ю. Г.* Урболандшафтоведение: история, состояние, перспективы / Ю. Г. Тютюнник // География и природные ресурсы. – 1993. – № 2. – С. 5-10.
410. *Тютюнник Ю. Г.* О происхождении и первоначальном значении слова “ландшафт” / Ю. Г. Тютюнник // Известия РАН. Сер. геогр. – 2004. – № 4. – С. 116-122.
411. *Тютюнник Ю. Г.* К истокам ландшафтного мышления / Ю. Г. Тютюнник // Известия РАН. Серия геогр. – 2006. – № 1. – С. 134-142.
412. Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. – К. : Глав. ред. УСЭ имени М. П. Бажана, 1988. – Т. 2. – 768 с.
413. Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. – К. : Глав. ред. УСЭ имени М. П. Бажана, 1989. – Т. 3. – 772 с.
414. Україна та глобальні процеси: географічний вимір : зб. наук. праць. В 3-х т. – Київ-Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 390 с.
415. Україна та глобальні процеси: географічний вимір : зб. наук. праць. В 3-х т. – Київ-Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 2. – 392 с.
416. Україна та глобальні процеси: географічний вимір : зб. наук. праць. В 3-х т. – Київ-Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 3. – 382 с.
417. Філософія : навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Вікар, 2006. – 534 с.
418. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
419. Фундаментальні географічні дослідження: стан, проблеми, напрямки : тез. доп. наук. конф. – К., 1994. – 216 с.
420. *Харченко А. С.* Результати роботи першої конференції Українського філіалу Географічного товариства Союзу РСР / А. С. Харченко // Географічний збірник. Вип. 2. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 161-165.
421. *Цесельчук Ю. Н.* Комплексные физико-географические исследования в Зарайском районе Московской области / Ю. Н. Цесельчук // Известия ВГО. – 1955. – № 5. – С. 441-448.

-
-
422. *Цехмістрова Г. С.* Основи наукових досліджень : навч. посібник / Г. С. Цехмістрова. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2003. – 240 с.
423. *Черванев И. Г.* Структура рельефа и ее влияние на структуру ландшафта / И. Г. Черванев // Физическая география и геоморфология. – 1983. – № 30. – С. 104-108.
424. *Чернега П. І.* Структура передгірських ландшафтів Буковинського Передкарпаття, проблема їх оптимізації : автореф. дис. ... канд. геогр. наук / П. І. Чернега. – К., 1995. – 23 с.
425. *Чорна Л. В.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні : автореф. дис. ... канд. історичних наук: 07.00.01 / Л. В. Чорна. – Одеса, 2005. – 19 с.
426. *Чупахин В. М.* Современные проблемы ландшафтоведения горных стран (к итогам VI Всесоюзного совещания по вопросам ландшафтоведения) / В. М. Чупахин // Проблемы ландшафтоведения горных стран (материалы VI Всесоюзного совещания по вопросам ландшафтоведения). – Алма-Ата, 1964. – С. 5-16.
427. *Швебс Г. И.* Теоретические основы эрозиоведения / Г. И. Швебс. – К. : Вища школа, 1981. – 224 с.
428. *Швебс Г. И.* Контурное земледелие / Г. И. Швебс. – Одесса : Маяк, 1985. – 55 с.
429. *Шевченко В. А.* Медико-географическое картографирование территории Украины / В. А. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 158 с.
430. *Шевченко В. О.* Теоретико-методичні основи медико-географічного аналізу території України : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук: 11.00.11 / В. О. Шевченко. – К., 1997. – 33 с.
431. *Шейко В. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2004. – 307 с.
432. *Шищенко П. Г.* Природні комплекси Лівобережного Полісся України та його фізико-географічне районування / П. Г. Шищенко // Сучасні проблеми географічної науки в Українській РСР : матеріали першого з'їзду Географічного товариства УРСР. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 59-63.
433. *Шищенко П. Г.* Функциональная оценка ландшафтов Киевского планировочного района / П. Г. Шищенко, В. Т. Гриневецкий, О. В. Гуцал // Физ. геогр. и геоморфология. – 1981. – Вып. 26. – С. 21-28.

-
-
434. *Шищенко П. Г.* Природная среда и естественные ресурсы Украинской ССР / П. Г. Шищенко // Природная среда и хозяйственная деятельность человека. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1985. – С. 7-38.
435. *Шищенко П. Г.* Прикладная физическая география / П. Г. Шищенко. – К. : Вища школа, 1988. – 192 с.
436. *Шищенко П. Г.* Геоэкологические обоснования норм нагрузок на ландшафты в землеустроительном и мелиоративном проектировании / П. Г. Шищенко // Нормирование антропогенных нагрузок : тез. докл. Всес. совещ. “Устойчивость и изменчивость геосистем как научная основа нормирования антропогенных нагрузок”. – М., 1988. – С. 46-49.
437. *Шищенко П. Г.* Ландшафтно-етногосподарські системи (концептуальні підходи) / П. Г. Шищенко, С. П. Романчук, Ю. В. Щур, В. Г. Потапенко // Фундаментальні географічні дослідження. – К., 1994. – С. 207-209.
438. *Шищенко П. Г.* Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании : монография / П. Г. Шищенко. – К. : Фитосоциоцентр, 1999. – 283 с.
439. *Шищенко П. Г.* Еволюція ландшафтознавчих парадигм: дидактичний та пізнавальний виміри / П. Г. Шищенко, Н. В. Муніч // Фізична географія та геоморфологія. – 2005. – Вип. 49. – С. 7-10.
440. *Шищенко П. Г.* Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни / П. Г. Шищенко, Н. В. Муніч // Історична географія: початок ХХІ сторіччя : зб. наук. праць. – Вінниця : ПП “Видавництво “Теза”, 2007. – С. 14-18.
441. *Щербань М. И.* Некоторые методы оценки степени преобразования ландшафтов городов / М. И. Щербань // Физическая география и геоморфология. – 1982. – Вып. 27. – С. 59-65.
442. *Юренков Г. И.* Основные проблемы физической географии и ландшафтоведения : учеб. пособие для географ. спец. пед. ин-тов / Г. И. Юренков. – М. : Высш. школа, 1982. – 216 с.
443. *Barsch H.* Zur Kennzeichnung der Erdhülle und ihrer räumlichen Gliederung in der landschaftskundlichen Terminologie / Heiner Barsch // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1975. – Jg. 119. – № 2. – S. 81-88.
444. *Buchheim W.* Anschaulichkeit in der Geographie – Schau der Landschaft / Wolfgang Buchheim // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1989. – Jg. 133. – S. 79-80.
445. *Carol H.* Grundsätzliches zum Landschaftsbegriff / Hans Carol // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1957. – Jg. 101. – № 2. – S. 93-97.

-
-
446. *Demek J.* Natürlich-technische Systeme und Umwelt mit Beispielen aus der ČSSR / J. Demek // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1985. – Jg. 129. – № 2. – S. 121-124.
447. Der geographische Unterricht an den deutschen Hochschulen im Sommersemester 1897 // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1897. – Band 43. – S. 97-99.
448. Der geographische Unterricht an den deutschen Hochschulen im Sommersemester 1898 // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1898. – Band 44. – S. 98-101.
449. *Hard G.* Die Diffusion der “Idee der Landschaft” / G. Hard // *Erdkunde.* – 1969. – Band XXIII. – Heft 4. – S. 249-264.
450. *Hassert K.* Die Landschaftsformen von Montenegro // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1894. – Band 40. – Heft II. – S. 34-41.
451. *Hubrich H.* Zur Typisierung in der geographischen Landschaftsforschung / Heinz Hubrich // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1976. – Jg. 120. – № 2. – S. 136-140.
452. *Köhler F.* Zu einigen Aufgaben der Geschichte der Geographie und ihre Fortschritte in sowjetischen Arbeiten / Franz Köhler // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1978. – Jg. 122. – № 2. – S. 127-133.
453. *Lehmann E.* Die Aufgabenkonzeption der Sektion für Geographie der Deutschen Akademie der Wissenschaften / Edgar Lehmann // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1964. – Jg. 108. – № 1/2. – S. 1-7.
454. *Mannsfeld K.* Zum Verhältnis von Raum- und Zeitstruktur in der Landschaftsforschung / Karl Mannsfeld // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1990. – Jg. 134. – № 2. – S. 117-121.
455. *Neef E.* Zur großmaßstäbigen landschaftsökologischen Forschung / Ernst Neef // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1964. – Jg. 108. – № 1/2. – S. 91-97.
456. *Neef E.* Entscheidungsfragen der Geographie / Ernst Neef // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1969. – Jg. 113. – № 4. – S. 277-278.
457. *Neef E.* Nebenwirkungen der gesellschaftlichen Tätigkeiten im Naturraum / Ernst Neef // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1976. – Jg. 120. – № 2. – S. 141-144.
458. *Neumeister H.* Stoffkonzentrationen, Stoffbewegungen und Fremdstoffe in landschaftlichen Prozessen und ihre Erkundungsprobleme / Hans Neumeister // *Petermanns geographische Mitteilungen.* – 1976. – Jg. 120. – № 2. – S. 145-148.

-
-
459. *Neumeister H.* Zur Messung der “Leistung” des Geosystems – Forschungsansätze in der physisch-geographischen Prozess Forschung / Hans Neumeister // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1979. – Band 123. – № 2. – S. 101-107.
460. *Neumeister H.* Landschaftshaushalt und Geoökologie / Hans Neumeister // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1988. – Jg. 132. – № 2. – S. 101-108.
461. *Neumeister H.* Geoökologie – Denk- und Arbeitsweise in den Geowissenschaften (Beispiel: Geoökologische Forschung in der Agrarlandschaft) / Hans Neumeister // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1989. – Jg. 133. – № 2. – S. 73-78.
462. *Passarge S.* Die natürlichen Landschaften Afrikas / S. Passarge // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1908. – Band 54. – Heft VII. – S. 97-99.
463. *Passarge S.* Die Landschaftsgürtel der Erde: Natur und Kultur / S. Passarge. – Ferdinand Hirt in Breslau, 1923. – 130 s.
464. *Passarge S.* Grundzüge der gesetzmäßigen Charakterentwicklung der Völker auf religiöser und naturwissenschaftlicher Grundlage und in Abhängigkeit von der Landschaft / S. Passarge. – Berlin, 1925. – 154 s.
465. *Schmithüsen T.* Das System der geographischen Wissenschaft / T. Schmithüsen // Berichte zur deutschen Landeskunde. – 1959. – 23. – № 1. – P. 1-14.
466. *Troll C.* Die geographische Landschaft und ihre Erforschung / Carl Troll // Studium Generale. – 1950. – Jahrgang 3. – Heft 4/5. – P. 163-181.
467. *Villwock G.* Landschaftliche Raumgliederung der VDR Jemen als Grundlage für die Beurteilung der natürlichen Ressourcen / Gerd Villwock // Petermanns geographische Mitteilungen. – 1989. – Jg. 133. – № 2. – S. 89-97.
468. *Zonneveld Jan I. S.* The Landscape, Our Environment / Jan. I. S. Zonneveld // Geografický Časopis. – 1985. – Ročník 37. – Číslo 2-3. – S. 277-284.

Додатки

ДОДАТОК А

*РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОМЕТРИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСУ
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В 1945–1966 РР.*

Таблиця А.1

Основні напрями ландшафтознавчих досліджень України в 1951–1955 рр.

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
1	Фізико-географічне районування	23
2	Територіальна організація ландшафтів	4
3	Розвиток ландшафтів	4
	Всього	31

Таблиця А.2

Ландшафтознавчі центри України в 1951–1955 рр.

№ з/п	Ландшафтознавчий центр	Кількість публікацій					
		1951	1952	1953	1954	1955	Σ
1	Львівський університет	2	–	2	3	10	17
2	Київський університет	2	3	–	2	6	13
3	Чернівецький університет	–	–	1	–	–	1
4	Одеський університет	–	–	–	1	–	1
	Всього	4	3	3	6	16	32

Продовження додатка А

Таблиця А.3

Основні напрями ландшафтознавчих досліджень України в 1956–1961 рр.

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Фізико-географічне районування	58
2	Територіальна організація ландшафтів	44
3	Розвиток ландшафтів	3
4	Компонентний склад ландшафтів	3
5	Антропогенні зміни ландшафтів	1
6	Фізико-географічні процеси в ландшафтах	1
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
7	Теорія і методика ландшафтознавства	5
8	Історія ландшафтознавства	3
Прикладне поле ландшафтознавства		
9	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	5
10	Природоохоронна оцінка ландшафтів	2
11	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	1
	Всього	126

Таблиця А.4

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1956–1961 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Геренчук К. И.	О морфологической структуре географического ландшафта // Изв. ВГО. – 1956. – Т. 88. – Вып. 4. – С. 370-376.	21
2	Геренчук К. И.	Вопросы среднемасштабного картографирования ландшафтов // Научн. зап. Львов. ун-та. Т. 40. – 1957. – Вып. 4. – С. 105-113.	19
3	Чижов М. А.	Український лісостеп: Фізико-географічний нарис. – К.: Рад. школа, 1961. – 304 с.	14
4	Геренчук К. И.	Опыт определения границ природных комплексов // Геогр. сб.: Вопросы методики ландшафтных исследований. – Львов, 1961. – Вып. 6. – С. 7-16.	12
5	Ена В. Г.	Физико-географическое районирование Крымского полуострова // Вестник Моск. ун-та, сер. V, геогр. – 1960. – № 2. – С. 23-28.	9
6	Койнов М. М.	К вопросу о выделении региональных и типологических единиц на территории Станиславской области // Науч. зап. Львов. ун-та. Том 40. – 1957. – Вып. 4. – С. 173-179.	7
7	Ланько А. И.	Физико-географическое районирование Черниговской области на ландшафтной основе для целей сельского хозяйства // Природные ресурсы Левобережной Украины и их использование. – Харьков, ХГУ, 1961. – Т. 2. – С. 57-61.	7
8	Геренчук К. И.	Опыт типологической классификации Прикарпатских ландшафтов // Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту. – Вип. 5. Ч. 2. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1955.	6
9	Геренчук К. И.	Ландшафтные полевые исследования на Украине, их практическое значение // Материалы к III съезду Географического общества СССР. – Л., 1959.	5
10	Миллер Г. П.	Опыт ландшафтного анализа высокогорья хребта Черногора в Украинских Карпатах // Географ. сб. Львовского ун-та – Вып. 6. – 1961. – С. 53-62.	5
11	Орел Н. Д.	Опыт типологической классификации ландшафтов Волынского Полесья // Научные записки Львовского университета. – 1957. – Т. 40.	5
12	Цысь П. Н.	О физико-географическом районировании и ландшафтном картографировании западных областей Украинской ССР // Географ. сб. Львов. ун-та. – Вып. 4. – 1957. – С. 163-172.	5
13	Геренчук К. И.	К вопросу о морфологии и структуре географического ландшафта // Доповіді і повідомлення Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 1957. – Вип. VII, ч. II. – С. 3-6.	4

Таблиця А.5

*Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами в 1956–1961 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчий центр	Кількість публікацій						
		1956	1957	1958	1959	1960	1961	Σ
1	Львівський університет	8	18	7	8	4	13	58
2	Київський університет	3	2	4	4	3	8	24
3	Одеський університет	3	2	2	1	6	3	17
4	Харківський університет	–	–	–	1	1	7	9
5	Чернівецький університет	–	2	1	2	2	2	9
6	Сімферопольський педінститут	–	–	1	1	2	2	6
7	Дніпропетровський університет	–	–	–	–	1	2	3
	Всього	14	24	15	17	19	37	126

Таблиця А.6

*Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1962–1966 рр.*

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Фізико-географічне районування	30
2	Територіальна організація ландшафтів	28
3	Фізико-географічні процеси в ландшафтах	7
4	Компонентний склад ландшафтів	6
5	Антропогенні зміни ландшафтів	3
6	Функціонування і динаміка ландшафтів	2
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
7	Організація ландшафтознавства	5
8	Теорія і методика ландшафтознавства	5
9	Історія ландшафтознавства	2
Прикладне поле ландшафтознавства		
10	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	11
11	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	6
12	Рациональне використання ландшафтів	5
13	Природоохоронна оцінка ландшафтів	3
14	Кадастр ландшафтів	2
15	Меліоративна оцінка ландшафтів	1
	Всього	118

Таблиця А.7

**Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1962–1966 рр.**

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М.	Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.	38
2	Дорфман Я. Р.	Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1966.	22
3	Геренчук К. И.	Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР: Географ. сб. Вып. 8. – Львов, 1964.	15
4	Воропай Л. І., Куниця М. О.	Українські Карпати. – К. : Рад. школа, 1966.	14
5	Койнов О. М.	Ландшафт города Львова // Доклады и сообщения Львов. отд. ГО УССР. – Львов, 1964.	10
6	Миллер Г. П.	Структура, генезис и вопросы рационального использования ландшафта Черногоры в Украинских Карпатах: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1963.	9
7	Геренчук К. И., Миллер Г. П., Трохимчук С. В.	О морфологической структуре горных ландшафтов (на примере Украинских Карпат) // Вопросы ландшафтоведения. – Алма-Ата, 1963.	8
8	Геренчук К. И.	Некоторые итоги и задачи географических исследований для оценки земель // Вопросы географии. Сб. 67. – М.: Мысль, 1965.	7
9	Геренчук К. И.	Пятьдесят лет учения о географическом ландшафте // Изв. ВГО. – 1963. – Т. 95. – Вып. 6.	6
10	Маринич О. М.	Українське Полісся. – К. : Рад. шк., 1962.	6
11	Міллер Г. П.	Ландшафтні дослідження шкідливих стихійних процесів в Українських Карпатах // Географічні ландшафти України. – К. : Наук. думка, 1966, с. 82-88.	6
12	Ланько О. І., Маринич О. М., Поривкіна О. В., Сирота Н. П.	Вивчення фізико-географічних процесів на ландшафтній основі // Сучасні проблеми географічної науки в УРСР. – К. : Наук. думка, 1966, с. 37-46.	5
13	Геренчук К. І.	Деякі аспекти прикладних географічних досліджень на Україні // Прикладні питання географії Української РСР. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 16-26.	4
14	Геренчук К. И.	К вопросу о лесостепной зоне Украины // Доклады и сообщения Львов. отдела Геогр. об-ва УССР. – Львов, 1964. – С. 5-9.	4
15	Геренчук К. І. та ін.	Досвід складання ландшафтних карт західної частини УРСР // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 4. – 1966. – С. 3-12.	4

Продовження додатка А

Таблиця А.8

***Кількість посилань на автореферати дисертацій українських авторів,
що були захищені у 1962–1966 рр.***

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Дорфман Я. Р.	Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района.	1966	22
2	Миллер Г. П.	Структура, генезис и вопросы рационального использования ландшафта Черногоры в Украинских Карпатах.	1963	9
3	Шищенко П. Г.	Природные комплексы и физико-географическое районирование Левобережного Полесья.	1965	2
4	Подгородецкий П. Д.	Особенности природных условий и физико-географическое районирование Тарханкутской возвышенной равнины.	1962	1

Таблиця А.9

***Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами в 1962–1966 рр.***

№ з/п	Ландшафтознавчий центр	Кількість публікацій					
		1962	1963	1964	1965	1966	Σ
1	Львівський університет	3	10	10	13	19	55
2	Київський університет	3	4	4	2	5	18
3	Чернівецький університет	—	4	2	—	9	15
4	Харківський університет	—	3	2	4	4	13
5	Сімферопольський педінститут	3	1	3	—	5	12
6	Дніпропетровський університет	1	1	—	—	—	2
7	Одеський університет	—	—	—	—	1	1
8	Інститут мінеральних ресурсів	—	—	—	—	1	1
9	НДПмістобудування, Київ	—	—	—	—	1	1
	Всього	10	23	21	19	45	118

ДОДАТОК Б

РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОМЕТРИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСУ
УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В 1967–1985 РР.

Таблиця Б.1

Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1967–1970 рр.

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Територіальна організація ландшафтів	34
2	Фізико-географічне районування	10
3	Геохімія ландшафтів	10
4	Фізико-географічні процеси в ландшафтах	9
5	Антропогенні зміни ландшафтів	8
6	Функціонування і динаміка ландшафтів	7
7	Розвиток ландшафтів	4
8	Компонентний склад ландшафтів	3
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
9	Організація ландшафтознавства	7
10	Теорія і методика ландшафтознавства	4
11	Історія ландшафтознавства	2
Прикладне поле ландшафтознавства		
12	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	4
13	Природоохоронна оцінка ландшафтів	4
14	Меліоративна оцінка ландшафтів	3
15	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	3
16	Лісогосподарська оцінка ландшафтів	2
17	Рекреаційна оцінка ландшафтів	1
18	Раціональне використання ландшафтів	1
19	Кадастр ландшафтів	1
	Всього	120

Таблиця Б.2

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1967–1970 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Попов В. П. и др.	Физико-географическое районирование Украинской ССР : монография. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1968.	85
2	Геренчук К. І.	Основні проблеми фізичної географії. – К. : Вища школа, 1969.	45
3	Геренчук К. І.	Природа Українських Карпат. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968.	34
4	Трохимчук С. В.	Изменение ландшафта Стрыйско-Санской верховины в Украинских Карпатах за историческое время : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1968.	16
5	Геренчук К. И., Гораш И. К., Топчиев А. Г.	Методика определения некоторых параметров морфологической структуры ландшафтов // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1969. – № 5. – С. 102-109.	12
6	Геренчук К. И., Топчиев А. Г.	Информационный анализ структуры природных комплексов // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1970. – № 6. – С. 132-140.	9
7	Ланько А. І. та ін.	Фізична географія Української РСР. – К. : Рад. шк., 1969.	7
8	Геренчук К. И.	О принципах классификации морфологических единиц ландшафтов // Доклады и сообщения Львов. отдела Географ. о-ва УССР. – Львов, 1967.	5
9	Ланько О. І. та ін.	Вивчення фізико-географічних процесів на ландшафтній основі // Сучасні проблеми географічної науки в УРСР. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 37-46.	5
10	Погребняк П. С.	Співвідношення циклів обміну речовин у степових та лісових ландшафтах і ценозах // Геохімія ландшафтів. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5-24.	5
11	Виленкин В. Л.	К вопросу о тектогенных ландшафтных комплексах Левобережной Украины : матер. Харьков. отд. Геогр. о-ва Украины. Вып. 6. – М. : Недра, 1968. – С. 61-70.	4
12	Виленкин В. Л., Никитин В. Н.	По поводу Левобережного фрагмента ландшафтной кар-ты УССР // Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 146-150.	3
13	Виленкин В. Л.	К вопросу об изучении и картировании	3

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
		тектогенных ландшафтов : материалы Харьков. отд. Геогр. о-ва Украины. Вып. IX. – М. : Недра, 1970. – С. 104-110.	
14	Миллер Г. П. и др.	Вредные стихийные процессы в природных территориальных комплексах Украинских Карпат и меры по их предотвращению // Ландшафтный сборник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 281-304.	3
15	Шищенко П. Г.	Вопросы картографирования и хозяйственного использования горных ландшафтов (на примере Крыма) // Матер. респ. научн. конф. – Самарканд, 1968. – С. 34-35.	3

Продовження додатка Б

Таблиця Б.3

***Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами та осередками в 1967–1970 рр.***

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій				
		1967	1968	1969	1970	Σ
1	Львівський університет	6	6	6	23	41
2	Київський університет	5	3	2	15	25
3	Чернівецький університет	3	1	1	11	16
4	Харківський університет	6	2	1	3	12
5	Сектор географії АН УРСР	1	1	2	5	9
6	Сімферопольський педінститут	4	–	1	3	8
7	Одеський університет	1	–	–	3	4
8	Дніпропетровський університет	1	–	1	1	3
9	Полтавський с/г інститут	1	–	–	–	1
	Всього	28	13	14	64	119

Таблиця Б.4

***Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1971–1975 рр.***

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Територіальна організація наземних ландшафтів	37
2	Антропогенні зміни ландшафтів	28
3	Розвиток ландшафтів	13
4	Геохімія ландшафтів	12
5	Функціонування і динаміка ландшафтів	9
6	Фізико-географічне районування	8
7	Фізико-географічні процеси в ландшафтах	8
8	Компонентний склад ландшафтів	2
9	Територіальна організація аквальних ландшафтів	1
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
10	Теорія і методологія ландшафтознавства	16
11	Історія ландшафтознавства	2
Прикладне поле ландшафтознавства		
12	Меліоративна оцінка ландшафтів	25
13	Природоохоронна оцінка ландшафтів	10
14	Рекреаційна оцінка ландшафтів	7
15	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	5
16	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	2
17	Раціональне використання ландшафтів	1
18	Кадастр ландшафтів	1
	Всього	187

Таблиця Б.5

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1971–1975 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Миллер Г. П.	Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий. – Львов : Вища школа, 1974.	114
2	Геренчук К. І. та ін.	Полеві географічні дослідження. – К. : Вища школа, 1975.	68
3	Воропай Л. І.	Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. – Черновцы : Изд-во Черновиц. ун-та, 1975.	33
4	Миллер Г. П.	Полевая ландшафтная съемка горных территорий. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1972.	24
5	Геренчук К. І.	Природа Івано-Франківської області. – Львів: Вища школа, 1973.	22
6	Геренчук К. І.	Природа Львівської області. – Львів : Вища школа, 1972.	22
7	Геренчук К. І.	Природа Волинської області. – Львів : Вища школа, 1975.	12
8	Гришанков Г. Е.	Ландшафтные уровни материков и географическая зональность // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1972. – № 4.	11
9	Геренчук К. І.	Городское ландшафтоведение, его содержание и задачи: Мат. конф. – Воронеж : Изд-во Воронеж ун-та, 1972.	10
10	Геренчук К. І.	Сучасний стан і завдання методичних пошуків у ландшафтознавстві // Фіз. географія і геоморфологія. – К. : Вища школа, 1972. – Вип. 7.	8
11	Геренчук К.І.	Природа Рівненської області. – Львів : Вид-во Львів ун-ту, 1975.	6
12	Гришанков Г. Е.	Проблема целостности в ландшафтоведении // Научные записки Воронежского отделения Геогр. об-ва СССР. – Воронеж, 1974. – С. 10-15.	6
13	Погребняк П. С.	Ландшафтознавство і екологія // Геохімія ландшафтів. – К., 1975. – С. 26-31.	6
14	Геренчук К. І.	Принципиальные предпосылки прикладных географических исследований // Матер. III Всес. совещ. по прикладной географии. – Иркутск, 1975. – С. 14-16.	5
15	Геренчук К. І., Вишневецький Й. Я., Ядюк З. Й.	Ландшафтний аналіз деяких фізико-географічних процесів в Українських Карпатах // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Вип. 6. – 1971. – С. 10-21.	4
16	Гришанков Г. Е.	К формированию ренатуризованных лесных ландшафтов Горного Крыма // Вопросы антропогенного ландшафтоведения. – Воронеж : Изд-во Воронеж ун-та, 1972. – С. 62-70.	4

Продовження додатка Б

Таблиця Б.6

*Розподіл річної кількості публікацій
між центрами ландшафтознавчих досліджень в 1971–1975 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1971	1972	1973	1974	1975	Σ
1	Львівський університет	7	15	9	8	17	56
2	Київський університет	10	7	4	5	10	36
3	Сімферопольський університет	6	5	3	2	8	24
4	Чернівецький університет	1	6	2	1	9	19
5	Харківський університет	2	–	3	3	9	17
6	Сектор географії АН УРСР	1	3	2	–	8	14
7	Одеський університет	1	–	–	1	3	5
8	Інститут геологічних наук АНУ	3	–	–	1	–	4
9	Діпроміст	–	–	–	1	1	2
10	Донецький університет	–	–	–	–	2	2
11	Мелітопольський педінститут	1	1	–	–	–	2
12	Рада з вивчення продуктивних сил	–	–	–	–	2	2
13	Дніпропетровський університет	1	–	–	–	–	1
14	Інститут мінеральних ресурсів	1	–	–	–	–	1
15	Український НДІ грунтознавства	–	–	–	1	–	1
	Всього	35	36	23	23	69	186

Продовження додатка Б

Таблиця Б.7

***Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1976–1980 рр.***

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Територіальна організація наземних ландшафтів	46
2	Антропогенні зміни ландшафтів	33
3	Розвиток ландшафтів	15
4	Функціонування і динаміка ландшафтів	7
5	Геохімія ландшафтів	6
6	Фізико-географічні процеси в ландшафтах	5
7	Компонентний склад ландшафтів	5
8	Геофізика ландшафтів	3
9	Біотика ландшафтів	2
10	Територіальна організація аквальних ландшафтів	1
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
11	Теорія і методика ландшафтознавства	12
12	Організація ландшафтознавства	5
13	Історія ландшафтознавства	2
Прикладне поле ландшафтознавства		
14	Рекреаційна оцінка ландшафтів	22
15	Меліоративна оцінка ландшафтів	15
16	Рациональне використання ландшафтів	13
17	Природоохоронна оцінка ландшафтів	12
18	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	10
19	Медико-ландшафтознавча оцінка	2
	Всього	217

Таблиця Б.8

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1976–1980 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Геренчук К. І.	Природа Чернівецької області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1978.	30
2	Геренчук К. І.	Природа Тернопільської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1979.	21
3	Геренчук К. І.	Природа Хмельницької області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів, Вища школа, 1980.	21
4	Гришанков Г. Е.	Парагенетическая система природных зон (на примере Крыма) // Вопросы географии. – 1977. – Сб. 104.	20
5	Коржик В. П.	К вопросу классификации измененных геокомплексов // Физ. геогр. и геоморфология. – 1978. – Вып. 19.	18
6	Маринич А. М.	О комплексной программе географических исследований в целях рационального природопользования (на примере Украинской ССР) // Географо-экологические аспекты экономического и социального планирования. – Л., 1980.	16
7	Геренчук К. И., Кукурудза С. И.	К теоретическому обоснованию классификации природных комплексов // Изв. ВГО. – 1977. – № 6.	13
8	Геренчук К. И.	Географические аксиомы и ландшафтные постулаты // Тез. докл. 3-го Всес. симпозиума по теоретическим вопросам географии. – К. : Наук. думка, 1977.	10
9	Швебс Г. И.	Системный подход в физической географии и основные типы природных систем // Физ. геогр. и геоморфология. – 1978. – Вып. 19.	10
10	Миллер Г. П.	Ландшафтные исследования горных территорий : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – М., 1980.	8
11	Швебс Г. И., Васютинская Т. Д.	Районирование долинных парагенетических ландшафтных комплексов малых рек // Физ. геогр. и геоморфология. – 1979. – Вып. 22.	8
12	Багрова Л. А., Багров Н. В., Преображенский В. С.	Рекреационные ресурсы (подходы к определению понятия) // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1977. – № 2.	7
13	Давыдчук В. С.	История становления антропогенного фактора развития ландшафта (на примере Верхнего Поочья) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – М., 1977.	6
14	Шищенко П. Г.	Ландшафтно-мелиоративное районирование Украинской ССР // Физ. геогр. и геоморфология. – 1980. – Вып. 24.	6

Продовження додатка Б

Таблиця Б.9

***Кількість посилань на автореферати кандидатських дисертацій
українських авторів, що були захищені у 1976–1980 рр.***

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Давидчук В. С.	История становления антропогенного фактора развития ландшафта (на примере Верхнего Поочья).	1977	9
2	Кукурудза С. И.	Теоретические и методические проблемы среднемасштабных ландшафтных исследований (на примере Волынской области).	1979	4
3	Третьак П. Р.	Лавинные очаги в лесистых среднегорных ландшафтах и пути их локализации.	1980	2
4	Пащенко В. М.	Генетический анализ степных геокомплексов (на примере украинского Приазовья).	1979	1

Таблиця Б.10

***Розподіл річної кількості публікацій між
ландшафтознавчими центрами в 1976–1980 рр.***

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1976	1977	1978	1979	1980	Σ
1	Львівський університет	13	9	9	3	15	49
2	Чернівецький університет	9	8	10	4	7	38
3	Сімферопольський університет	7	10	4	2	8	31
4	Київський університет	4	4	8	7	7	30
5	Сектор географії АН УРСР	3	6	5	7	9	30
6	Одеський університет	3	10	2	3	4	22
7	Харківський університет	2	—	1	—	1	4
8	Вінницький педінститут	—	—	1	2	1	4
9	Київський педінститут	—	—	—	1	1	2
10	Ворошиловградський педінститут	—	—	—	—	1	1
11	Головківпроект	—	—	—	—	1	1
12	Донецький університет	—	—	—	—	1	1
	Всього	41	47	39	29	56	211

Продовження додатка Б

Таблиця Б.11

*Розподіл ландшафтознавчих публікацій українських авторів
по джерелах комунікації в 1976–1980 рр.*

№ з/п	Джерело комунікації	Кількість публікацій	
		1976-1980 рр.	1971-1975 рр.
1	Наукові журнали	93	76
2	Матеріали наукових нарад, конференцій і з'їздів	70	45
3	Збірники наукових праць	15	43
4	Навчальні посібники	5	8
5	Монографії	5	4
6	Автореферати дисертацій	8	2
Всього			184

Таблиця Б.12

*Кількість бібліографічних посилань українських авторів
на ландшафтознавчі праці російських науковців в 1976–1980 рр.*

№ з/п	Російські автори	Кількість посилань					
		1976	1977	1978	1979	1980	Σ
1	Преображенський В. С.	13	10	13	8	4	48
2	Ісаченко А. Г.	9	6	14	8	5	42
3	Солнцев М. А.	6	13	9	10	4	42
4	Мільков Ф. М.	6	6	11	10	5	38
5	Сочава В. Б.	6	9	7	7	2	31
6	Арманд Д. Л.	2	5	8	2	2	19
7	Відіна А. А.	4	6	3	1	1	15
8	Мухіна Л. І.	5	1	4	—	3	13
9	Саушкін Ю. Г.	2	2	9	—	—	13
10	Калесник С. В.	5	—	4	2	1	12

Продовження додатка Б

Таблиця Б.13

***Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1981–1985 рр.***

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Антропогенні зміни ландшафтів	46
2	Територіальна організація ландшафтів	34
3	Функціонування і динаміка ландшафтів	27
4	Розвиток ландшафтів	18
5	Геохімія ландшафтів	8
6	Геофізика ландшафтів	6
7	Фізико-географічне районування	2
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
8	Теорія і методика ландшафтознавства	14
9	Організація ландшафтознавства	2
Прикладне поле ландшафтознавства		
10	Раціональне використання ландшафтів	31
11	Меліоративна оцінка ландшафтів	30
12	Рекреаційна оцінка ландшафтів	12
13	Природоохоронна оцінка ландшафтів	11
14	Екологічна оцінка ландшафтів	7
15	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	7
16	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	4
	Всього	259

Таблиця Б.14

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1981–1985 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Маринич О. М. і др.	Ландшафты и физико-географическое районирование (из серии “Природа Украинской ССР”). – К. : Наук. думка, 1985.	115
2	Воропай Л. І., Куница М. Н.	Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: Изд-во Черновиц. ун-та, 1982.	58
3	Маринич О. М. та ін.	Фізична географія Української РСР. – К. : Вища школа, 1982.	42
4	Боков В. О.	Пространственно-временная организация геосистем. – Симферополь: Изд-во Симферополь. ун-та, 1983.	35
5	Швебс Г. И.	Контурное земледелие. – Одесса, 1985.	28
6	Швебс Г. И. и др.	Долинно-речные парагенетические ландшафты (типология и районирование) // География и природные ресурсы. – 1982. – № 1.	25
7	Маринич А. М.	Конструктивно-географические исследования региональных проблем природопользования в СССР // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1982. – № 6.	22
8	Галицький В. И. и др.	Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование. – К. : Наук. думка, 1983.	19
9	Шищенко П. Г.	Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – К., 1984.	19
10	Миллер Г. П., Петлин В. М.	Стационарные исследования динамики и развития ПТК. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1983.	15
11	Швебс Г. И.	Теоретические основы эрозиоведения. – К. : Вища шк., 1981.	15
12	Шищенко П. Г.	Антропогенные преобразования современных ландшафтов // Природная среда и хозяйственная деятельность человека. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1985, с. 114-131.	15
13	Воропай Л. И.	Методологические основы разработки проблем рационального природопользования // Физ. геогр. и геоморфология. – К. : Вища шк., 1981. – № 25. – С. 3-10.	11
14	Миллер Г. П., Петлин В. Н.	Исследования динамики и развития ПТК полустацио-нарными и экспедиционными методами. – Львов, 1985.	11
15	Гришанков	Зависимость свойств целостности от структуры и	10

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
	Г. Е.	орга-низации ландшафта // Прикладные аспекты изучения современных ландшафтов. – Воронеж: ВГУ, 1982. – С. 3-14.	
16	Гродзинский М. Д.	Геосистемы западной части Равнинного Крыма, их динамика и устойчивость к оросительным мелиорациям : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1983.	9
17	Геренчук К. И. и др..	Общее землеведение. – М. : Высшая школа, 1984.	8
18	Ена В. Г.	Заповедные ландшафты Крыма. – Симферополь : Таврия, 1983.	7

Продовження додатка Б

Таблиця Б.15

***Кількість посилань на автореферати кандидатських дисертацій
українських авторів, захищених у 1981–1985 рр.***

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Гродзинский М. Д.	Геосистемы западной части Равнинного Крыма, их динамика и устойчивость к оросительным мелиорациям.	1983	9
2	Денисик Г. И.	Техногенные ландшафты Подолья, их структура, классификация и рациональное использование.	1984	6
3	Борисевич Т. Д.	Ландшафтный анализ долинных парагенетических комплексов (на примере долин малых рек юго-запада Украины).	1985	2
4	Жадан В. И.	Структурно-морфологический анализ и классификация природных ландшафтов Донецкого кряжа и периферийных равнин.	1984	2
5	Кратко Л. А.	Ландшафтный анализ и прогноз развития современных процессов в целях мелиорации (на примере Покутско-Буковинского Предкарпатья).	1984	2

Таблиця Б.16

*Розподіл річної кількості публікацій між
ландшафтознавчими центрами в 1981–1985 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1981	1982	1983	1984	1985	Σ
1	Відділення географії АН УРСР	5	13	11	16	20	65
2	Київський університет	6	8	6	9	7	36
3	Чернівецький університет	4	11	4	5	8	32
4	Львівський університет	3	7	6	9	6	31
5	Сімферопольський університет	3	9	8	6	5	31
6	Одеський університет	2	3	3	3	8	19
7	Вінницький педінститут	1	3	1	5	2	12
8	Харківський університет	–	–	3	3	3	9
9	Ворошиловградський педінститут	–	1	–	2	3	6
10	Мелітопольський педінститут	1	2	–	1	1	5
11	Каховська гідрогеоекспедиція	–	1	1	1	–	3
12	Київський педінститут	–	–	1	1	1	3
13	Укрдіпроводгосп	–	–	–	2	–	2
14	Нікітський ботанічний сад	–	2	–	–	–	2
15	Інститут мінеральних ресурсів	–	1	–	–	–	1
16	КиївНІПмістобудівництва	–	1	–	–	–	1
17	Сумський педінститут	–	–	1	–	–	1
18	Тернопільський педінститут	–	–	–	–	1	1
	Всього	25	62	45	63	65	259

РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОМЕТРИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСУ
ЕКОЛОГІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В 1986–2010 РР.

Таблиця В.1

*Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1986–1990 рр.*

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Територіальна організація ландшафтів	76
2	Антропогенні зміни ландшафтів	42
3	Функціонування і динаміка ландшафтів	20
4	Розвиток ландшафтів	16
5	Фізико-географічне районування	7
6	Геофізика ландшафтів	7
7	Геохімія ландшафтів	6
8	Ландшафтознавчо-гідрологічні дослідження	4
9	Індикаційно-ландшафтознавчі дослідження	2
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
10	Теорія і методика ландшафтознавства	33
11	Організація ландшафтознавства	5
12	Історія ландшафтознавчих досліджень	1
Прикладні напрями досліджень		
13	Екологічна оцінка ландшафтів	39
14	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	35
15	Раціональне використання ландшафтів	31
16	Меліоративна оцінка ландшафтів	28
17	Природоохоронна оцінка ландшафтів	15
18	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	5
19	Медична оцінка ландшафтів	3
20	Рекреаційна оцінка ландшафтів	2
21	Оцінка ландшафтних передумов розселення населення	1
	Всього	380

Таблиця В.2

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1986–1990 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Шищенко П. Г.	Прикладная физическая география. – К.: Вища школа, 1988.	155
2	Швебс Г. І.	Концепция природно-хозяйственных территориальных систем и вопросы рационального природопользования // География и природные ресурсы. – 1987. – № 4.	41
3	Веклич М. Ф.	Основы палеоландшафтоведения. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.	40
4	Топчиев О. Г.	Пространственная организация географических комплексов и систем. – Одесса: Вища школа, 1988.	21
5	Штойко П. И.	Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV–XX вв.: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Л., 1986.	21
6	Боков В. А.	Пространственно-временные основы геосистемных взаимодействий: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – М., 1990.	19
7	Швебс Г. И. и др.	Типы ландшафтных территориальных структур // Физ. география и геоморфология. – 1986. – Вып. 33.	18
8	Тютюнник Ю. Г.	К методологии антропогенного ландшафтоведения // География и природные ресурсы. – 1989. – № 4.	14
9	Давыдчук В. С.	Создание геоинформационных систем для решения ландшафтных задач // Современные проблемы физической географии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.	12
10	Тютюнник Ю. Г.	Концепция городского ландшафта // География и природные ресурсы. – 1990. – № 2.	12
11	Швебс Г. И.	Концепция парагенетических ландшафтов и природопользование // География и практика: Материалы межд. географ. конф. – Л.: Наука, 1988.	12
12	Воропай Л. И.	Антропогенные процессы, их роль в формировании территориальной географической структуры // Физ. география и геоморфология. – 1986. – Вып. 33.	11

Таблиця В.3

Кількість посилань на автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1986–1990 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Штойко П. И.	Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV–XX вв.	1986	21
2	Позаченюк Е. А.	Географическая позиция и ее роль в формировании региональных геокомплексов Крыма.	1986	8
3	Федирко О.Н.	Ландшафтное исследование лесопатологий (на примере Карпат).	1988	8
4	Булава Л. Н.	Ландшафтный анализ нарушенных земель в целях их рекультивации (на примере Криворожского горнопромышленного района).	1989	6
5	Тютюнник Ю. Г.	Ландшафтно-геохимический анализ атмосферного загрязнения большого города тяжелыми металлами.	1987	6
6	Гриневецкий В. Т.	Ландшафтоведческое обоснование комплексной мелиорации земель (на примере полесских районов).	1989	5
7	Винниченко И. И.	Ландшафтный анализ территории в целях рационализации сельскохозяйственного землепользования (на примере Винницкой области).	1987	4
8	Петлин В. Н.	Динамика и развитие природных территориальных комплексов Черногорского ландшафта.	1989	4
9	Подорван Ф. В.	Физико-географический анализ природных условий реконструкции осушительных систем Черниговской области.	1987	3
10	Куница М. Н.	Природно-территориальные комплексы и расселение населения: анализ пространственных и временных взаимосвязей (на примере Черновицкой области).	1986	3
11	Лясота Е. Л.	Ландшафтно-географические основы формирования территориально-рекреационных систем (на примере Хмельницкой области).	1988	2
12	Михели С. В.	Прикладной ландшафтный анализ и его алгоритмизация (на примере агропроизводственной оценки ландшафтов пригородной зоны Киева).	1987	2
13	Пестушко В. Ю.	Ландшафтный анализ потенциала продуктивности сельскохозяйственных земель (на примере Черниговского Полесья).	1988	2

Продовження додатка В

Таблиця В.4

*Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами та осередками в 1986–1990 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1986	1987	1988	1989	1990	Σ
1	Відділення географії АН УРСР	11	30	19	15	39	114
2	Львівський університет	12	7	16	5	24	64
3	Київський університет	3	13	12	9	14	51
4	Чернівецький університет	4	11	6	5	10	36
5	Сімферопольський університет	5	3	10	6	7	31
6	Одеський університет	5	2	9	2	10	28
7	Київський педінститут	1	5	2	1	5	14
8	Вінницький педінститут	1	4	3	–	1	9
9	Ворошиловградський педінститут	–	3	2	–	3	8
10	Харківський університет	1	–	4	–	3	8
11	Центральний респ. ботанічний сад	–	–	–	1	3	4
12	Мелітопольський педінститут	1	–	–	–	1	2
13	Сумський педінститут	–	1	–	–	1	2
14	Ун-т водного госп-ва, м. Рівне	–	1	1	–	–	2
15	Каховська гідрогеоекспедиція	–	–	–	–	1	1
16	Чернігів. філіал Укргіпротводхозу	1	3	–	–	–	4
	Всього	44	78	84	43	120	346

Таблиця В.5

**Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1991–1995 рр.**

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Територіальна організація ландшафтів	40
2	Антропогенні зміни ландшафтів	39
3	Розвиток ландшафтів	19
4	Функціонування і динаміка ландшафтів	15
5	Геохімія ландшафтів	6
6	Індикаційно-ландшафтознавчі дослідження	3
7	Ландшафтознавчо-гідрологічні дослідження	2
8	Фізико-географічне районування	2
9	Геофізика ландшафтів	1
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
10	Теорія і методика ландшафтознавства	41
11	Історія ландшафтознавчих досліджень	3
Прикладне поле ландшафтознавства		
12	Екологічна оцінка ландшафтів	85
13	Раціональне використання ландшафтів	17
14	Природоохоронна оцінка ландшафтів	13
15	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	12
16	Рекреаційна оцінка ландшафтів	9
17	Меліоративна оцінка ландшафтів	2
18	Етнологічна оцінка ландшафтів	2
19	Оцінка ландшафтних передумов розселення населення	2
20	Естетична оцінка ландшафтів	1
21	Гуманістична оцінка ландшафтів	1
22	Медична оцінка ландшафтів	2
	Всього	317

Таблиця В.6

*Найбільш цитовані ландшафтознавчі праці українських авторів,
що вийшли друком у 1991–1995 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Гродзинський М. Д.	Основи ландшафтної екології. – К. : Либідь, 1993.	208
2	Пащенко В. М.	Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К. : Наук. думка, 1993.	123
3	Гродзинський М. Д.	Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К. : Лікей, 1995.	101
4	Гродзинський М. Д. Шищенко П.Г.	Ландшафтно-экологический анализ в мелиоративном природопользовании. – К. : Либідь, 1993.	51
5	Мельник А.В. Миллер Г.П.	Ландшафтний моніторинг. – К., 1993.	39
6	Гуцуляк В.М.	Ландшафтно-геохімічна екологія: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 1995.	27
7	Пащенко В. М.	Основні поняття і проблеми еколого-географічних досліджень // Укр. геогр. жур. – 1994. – № 4.	23
8	Круглов И. С.	История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и окрестностей: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1992.	23
9	Гриневецький В. Т., Маринич О. М., Шевченко Л. М.	Стаціонарні геофізичні і геохімічні дослідження ландшафтів Київського Полісся. – К. : Наук. думка, 1994.	21
10	Пащенко В. М.	Основні поняття і проблеми еколого-географічних досліджень // Укр. геогр. жур. – 1994. – № 4.	21
11	Петлін В. М.	Прикладне ландшафтознавство: Науково-практичний посібник. – К. : ІСДО, 1993.	21
12	Давыдчук В. С., Зарудная Р. Ф., Михели С. В. и др.	Ландшафты Чернобыльской зоны и их оценка по усло-виям миграции радионуклидов. – К. : Наук. думка, 1994.	20
13	Дутчак М. В.	Природно-територіальні комплекси Дністровської долинно-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1994.	17
14	Тютюнник Ю. Г.	Идентификация, структура и классификация ландшафтов урбанизованных территорий // География и природные ресурсы. – 1991. – № 3. – С. 22-28.	16

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
15	Гуцуляк В. М.	Еколого-геохімічний аналіз природно-антропогенних ландшафтів (на прикладі Чернівецької області та півночі Молдови) : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – К., 1994.	14
16	Гуцуляк В. М.	Геохімія ландшафту: Навчальний посібник. – Чернівці: ЧДУ, 1994.	14
17	Гриневецький В. Т., Шевченко Л. М.	Про основні поняття еколого-ландшафтознавчих досліджень // Укр. геогр. журн. – 1993. – № 2. – С. 13-19.	12
18	Кукурудза С. І. та ін.	Моніторинг природних комплексів. – Львів, 1995. – 144 с.	12

Таблиця В.7

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1991–1995 рр.

	Автор	Назва дисертації	№ з/п	Кількість посилань
1	Круглов И. С.	История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и окрестностей.	1992	23
2	Дутчак М. В.	Природно-територіальні комплекси Дністровської долин-но-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи.	1994	17
3	Коржик В. П.	Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования.	1992	13
4	Чернега П. І.	Структура передгірських ландшафтів Буковинського Передкарпаття, проблема їх оптимізації.	1995	9
5	Байцар А. Л.	Верхня межа лісу в ландшафтних комплексах Українських Карпат.	1994	7
6	Дмитрук О. Ю.	Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі м. Києва).	1993	6
7	Пилипенко Г. П.	Ландшафтне обґрунтування природокористування При-чорноморської низовини (на прикладі богарних земель та гірл великих рік Одеської і Миколаївської областей).	1993	5
8	Романчук С. П.	Методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій територій древнього освоєння (на прикладі Середнього Придніпров'я IV тис. до н. е. – початку I тис. н. е.).	1992	5
9	Силецкий Ю. А.	Долинно-речные геокомплексы: структура, классификация, проблемы природопользования.	1992	3
10	Мельник А. В.	Ландшафтный мониторинг Карпат (на примере природных территориальных комплексов Ивано-Франковской области).	1991	2
11	Шубер П. М.	Ландшафтна обумовленість диференціації грантового покриву Українських Карпат.	1994	2
12	Коваленко К. Ф.	Принципы и методы структурно-динамического анализа ландшафтных фаций.	1991	1
13	Кукурудза М. М.	Ландшафтно-геофізичний аналіз верхньогірсько-лісових ландшафтів Великого Кавказу.	1994	1
14	Михайленко Н. М.	Біокліматичний аналіз фізико-географічних областей Українських Карпат.	1994	1
15	Яблонский В. В.	Природные и антропогенные факторы селеформирования и характеристики селей ландшафтов Украинских Карпат.	1991	–
16	Олещенко В. И.	Анализ организации геосистем в целях	1992	–

	Автор	Назва дисертації	№ з/п	Кількість посилань
		оптимизации охраны окружающей природной среды.		
17	Щур Ю. В.	Методика ландшафтно-картографического анализа геосистем и физико-географических процессов в целях рационального природопользования (на примере природных зон Украины).	1992	–
18	Коновалова К. Й.	Передгірські природно-територіальні комплекси Українських Карпат, їх господарська зміна і питання охорони природи.	1994	–

Таблиця В.8

*Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами в 1991–1995 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1991	1992	1993	1994	1995	Σ
1	Інститут географії АН України	22	6	12	14	14	68
2	Київський університет	10	7	16	14	17	64
3	Львівський університет	14	3	13	16	12	58
4	Чернівецький університет	8	5	4	7	9	33
5	Сімферопольський університет	5	2	2	1	12	22
6	Вінницький педінститут	8	1	3	4	5	21
7	Одеський університет	3	1	6	3	2	15
8	Ніжинський педінститут	–	–	2	2	6	10
9	Харківський університет	–	–	1	4	–	5
10	Дніпропетровський університет	–	–	–	1	2	3
11	Луганський педінститут	–	–	–	1	1	2
12	Сумський педінститут	–	2	–	–	–	2
13	Український лісотехнічний ун-т	–	–	–	2	–	2
14	Волинський університет	–	–	–	–	1	1
15	Криворізький педінститут	–	–	–	–	1	1
16	Мелітопольський педінститут	–	–	–	–	1	1
17	Полтавський педінститут	–	–	–	1	–	1
18	Тернопільський педінститут	–	1	–	–	–	1
19	Чернігівський педінститут	1	–	–	–	–	1
20	Рада з вивчення продуктивних сил	–	1	–	–	–	1
21	Укр. держ. академія водн. господ.	–	–	–	–	1	1
22	Укр. гідрометеорологічний ін-т	1	–	–	–	–	1
23	Ун-т водного госп-ва, м. Рівне	–	–	–	1	–	1
24	Чорноморський біосф. заповідник	–	–	–	–	1	1
	Всього	70	29	59	71	84	314

Таблиця В.9

*Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 1996–2000 рр.*

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Антропогенні зміни ландшафтів	58
2	Територіальна організація ландшафтів	51
3	Компонентний склад ландшафтів	20
4	Розвиток ландшафтів	18
5	Геохімія ландшафтів	12
6	Функціонування і динаміка ландшафтів	9
7	Геофізика ландшафтів	4
8	Біотика ландшафтів	4
9	Фізико-географічне районування	3
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
10	Теорія ландшафтознавства	186
11	Методика ландшафтознавства	43
Прикладне поле ландшафтознавства		
12	Екологічна оцінка ландшафтів	145
13	Гуманістична оцінка ландшафтів	30
14	Природоохоронна оцінка ландшафтів	22
15	Туристично-рекреаційна оцінка ландшафтів	20
16	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	10
17	Рационального використання та оптимізації ландшафтів	8
18	Меліоративна оцінка ландшафтів	5
19	Медична оцінка ландшафтів	2
20	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	1
	Всього	652

Таблиця В.10

**Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 1996–2000 рр.**

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Денисик Г. І.	Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998.	213
2	Шищенко П. Г.	Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. – К. : Фитосоциоцентр, 1999.	90
3	Пащенко В. М.	Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К. : 1999.	66
4	Мельник А. В.	Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів, 1999.	63
5	Денисик Г. І.	Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998.	56
6	Малишева Л. Л.	Ландшафтно-геохімічна оцінка екологічного стану територій. – К. : РВЦ “Київський університет”, 1998.	55
7	Позаченюк К. А.	Введение в геоэкологическую экспертизу: Междисциплинарный подход, функциональные типы, объектные ориентации: Монография. – Симферополь: Таврия, 1999.	45
8	Топчієв О. Г.	Геоэкология: географические основы природопользования. – Одесса: Астропринт, 1996.	44
9	Романчук С. П.	Історичне ландшафтознавство. – Київ: Вид-во “Київський університет”, 1998.	36
10	Волошин І. М.	Ландшафтно-екологічні основи моніторингу. – Львів: Простір, 1998.	33
11	Петлін В. М.	Закономірності організації ландшафтних фацій. – Одеса: Маяк, 1998.	33
12	Мельник А. В.	Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу. – Львів: Літопис, 1997.	32
13	Пащенко В. М.	Землезнання: Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000.	28
14	Пащенко В. М.	Дослідження ландшафтного різноманіття як інваріантності та варіантності ландшафтів // Укр. геогр. журн. – 2000. – № 2.	27
15	Дмитрук О. Ю.	Урбаністична географія: ландшафтний підхід (методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій). – К. : РВЦ “Київський університет”, 1998.	25
16	Малишева Л. Л.	Геохімія ландшафтів : навч. посіб. для студ. геогр. спец. вищих закл. освіти. – К. : Либідь, 2000.	24
17	Маринич О. М.	Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України // Проблеми ландшафтного різноманіття України. – К. : Карбон Лтд., 2000.	23
18	Гриневецький В. Т.	До обґрунтування основних понять і методології досліджень ландшафтного різноманіття України // Укр. геогр. журнал. – 2000. – № 2 (30).	22
19	Гриневецький В. Т. и др.	Стаціонарні геофізичні і геохімічні дослідження ландшафтів Київського Полісся. – К. : Наук. думка, 1994.	21

Таблиця В.11

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 1996–2000 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Гудзевич А. В.	Динаміка техногенних ландшафтів Поділля.	1996	14
2	Барановська О. В.	Ландшафтно-екологічний аналіз території Чернігівської області.	1997	12
3	Воловик В. М.	Ландшафтознавчий аналіз рекреаційних умов та ресурсів Східного Поділля.	1997	12
4	Потапенко В. Г.	Методика ландшафтно-геохімічного аналізу та оцінки території адміністративного району.	1996	10
5	Казаков В. Л.	Геоecологічний аналіз території Кривбасу.	1997	5
6	Койнова І. Б.	Антропогенна трансформація ландшафтних систем західної частини Волинського Полісся.	1999	5
7	Рожко І. М.	Рекреаційна оцінка гірських природно-територіальних комплексів для потреб туризму (на прикладі Українських Карпат).	2000	5
8	Арїон О. В.	Оптимізаційний ландшафтно-екологічний аналіз природоохоронних територій (на прикладі Державного парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва "Качанівка").	1999	4
9	Питуляк М. Р.	Етнокультурні традиції природокористування та оптимізації рекреаційних функцій ландшафтів Тернопільщини.	1998	4
10	Матвіїв В. П.	Ландшафтні основи природокористування Скибових Горган.	1999	3
11	Проскурняк М. М.	Структура закарстованих ландшафтів (на прикладі окремих регіонів лісостепу Східноєвропейської рівнини).	1996	3
12	Стефанков Л. И.	Влияние хозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга.	1996	3
13	Біланюк В. І.	Вплив трас магістральних трубопроводів на гірськокарпатські ландшафтні структури.	1999	2
14	Ющенко Я. І.	Природна здатність агроландшафтів басейну р. Росі до самоочищення.	1999	2
15	Загульська О. Б.	Ландшафтна інтерпретація аерокосмічної інформації (на прикладі західних областей України).	1996	1
16	Сорокіна Л. Ю.	Антропогенні зміни ландшафтів Чорнобильської зони та радіонуклідне забруднення фітокомпоненту.	1997	1
17	Сірик В. Ф.	Вплив зрошення на міграцію речовин в ландшафтах Кримського Присивашся.	2000	1

Продовження додатка В

Таблиця В.12

***Кількість посилань на автореферати докторських дисертацій
українських авторів, що були захищені у 1996–2000 рр.***

№ з /п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Малишева Л. Л.	Теорія і методика ландшафтно-геохімічного аналізу й оцінки екологічного стану територій.	1998	5
2	Денисик Г. І.	Антропогенні ландшафти правобережної України.	1999	5
3	Волошин І. М.	Ландшафтно-екологічні основи моніторингу (на прикладі еталонних гірських, рівнинних, урбанізованих екологічних полігонів).	1996	2
4	Мельник А. В.	Еколого-ландшафтознавчий аналіз Українських Карпат.	2000	1
5	Петлін В. М.	Закономірності організації ландшафтних фацій (оптимізація і конструктивне використання).	1999	1
6	Позаченюк К. А.	Конструктивно-географічні основи геоекологічної експертизи.	1999	1

Таблиця В.13

*Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами в 1996–2000 рр.*

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій					
		1996	1997	1998	1999	2000	Σ
1	Львівський університет	10	9	16	33	42	110
2	Київський університет	11	7	14	33	41	106
3	Інститут географії АН України	11	8	11	13	32	75
4	Таврійський університет	5	8	25	15	16	69
5	Чернівецький університет	8	9	6	15	18	55
6	Вінницький педінститут	2	3	8	10	20	43
7	Одеський університет	4	1	3	5	5	18
8	Криворізький педінститут	5	3	1	2	5	16
9	Мінекології України	–	–	2	4	6	12
10	Сумський педінститут	–	–	1	2	7	10
11	Харківський університет	2	2	1	3	2	10
12	Тернопільський педінститут	–	–	1	4	4	9
13	Ніжинський педінститут	2	3	–	–	3	8
14	Волинський університет	1	2	1	1	2	7
15	Нац. ун-т “Львівська політехніка”	1	1	1	1	3	7
16	Інститут землеустрою УААН	–	1	1	1	3	6
17	Дніпропетровський університет	–	–	1	2	2	5
18	Інститут екології, Київ	–	–	–	4	–	4
19	Мелітопольський педінститут	–	–	–	3	1	4
20	Рівненський ін-т слов’янознавства	–	–	2	1	1	4
	Інші наукові і навчальні заклади	3	4	–	10	28	35
	Всього	64	61	98	176	247	646

Продовження додатка В

Таблиця В.14

***Кількість публікацій з основних напрямів
ландшафтознавчих досліджень України в 2001–2004 рр.***

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Антропогенні зміни ландшафтів	147
2	Територіальна організація ландшафтів	58
3	Компонентний склад ландшафтів	35
4	Розвиток ландшафтів	25
5	Функціонування і динаміка ландшафтів	14
6	Геохімія ландшафтів	7
7	Фізико-географічне районування	
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
8	Теорія ландшафтознавства	89
9	Методика ландшафтознавства	32
Прикладне поле ландшафтознавства		
10	Екологічна оцінка ландшафтів	87
11	Природоохоронна оцінка ландшафтів	54
12	Гуманістична оцінка ландшафтів	23
13	Туристсько-рекреаційна оцінка ландшафтів	22
14	Раціонального використання та оптимізації ландшафтів	9
15	Ландшафтний кадастр	5
16	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	5
17	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	4
18	Меліоративна оцінка ландшафтів	4
Освітнє поле ландшафтознавства		
19	Ландшафтознавча освіта	15
	Всього	637

Таблиця В.15

*Найбільш цитовані праці українських авторів,
що вийшли друком у 2001–2004 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Маринич О. М., Шищенко П. Г.	Фізична географія України. – К., 2003.	80
2	Денисик Г. І.	Лісополе України. – Вінниця : Тезис, 2001.	76
3	Маринич О. М. та ін.	Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Укр. геогр. журнал. – 2003. – № 1. – С. 16-20.	47
4	Міллер Г. П., Петлін В. М., Мельник А. В.	Ландшафтознавство: теорія і практика : навч. посібник. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.	44
5	Гуцуляк В. М.	Ландшафтна екологія: Геохімічний аспект : навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2002.	36
6	Міхелі С. В.	Основи ландшафтознавства: Курс лекцій. – Київ – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002.	25
7	Гуцуляк В. М.	Ландшафтно-геохімічна екологія. – Чернівці : Рута, 2001.	15
8	Денисик Г. І., Воловик В. М.	Нариси з антропогенного ландшафтознавства: Навч. посібник. – Вінниця: Гіпаніс, 2001.	14
9	Дмитрук О. Ю.	Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні основи конструктивно-географічного дослідження. – К. : ВГЛ "Обрії", 2004.	14
10	Гавриленко О. П.	Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування. – К. : Ніка-Центр, 2003.	13
11	Муха Б. П.	Ландшафтна карта Львівської області масштабу 1:200 000 // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2003. – Вип. 29. Ч. 1. – С. 58-65.	12
12	Гродзинський М. Д.	Точки росту та напрямки розвитку українського ландшафтознавства // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. В 4-х т. – К. : ВГЛ "Обрії", 2004. – Т. 1.	9
13	Гриневецький В. Т.	Поняття екомережі та основні напрями її ландшафтознавчого обґрунтування в Україні // Укр. геогр. журнал. – 2002. – № 4.	8
14	Савицька О. В.	Ландшафтно-екологічний аналіз зеленої зони столичного міста (на прикладі міст Києва і Берліна) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 2003.	7
15	Бобра Т. В.	Аналіз ландшафтних меж Південно-Східного Криму : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01. – Сімферополь, 2001.	6
16	Гродзинський	Ніша ландшафтознавства в полі культури та місце	6

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
	М. Д.	Львівської ландшафтознавчої школи в ній // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2004. – № 31.	
17	Дмитрук О. Ю.	Ландшафтно-урбанізовані системи: конструктивно-географічні основи оптимізації та управління. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2004.	6
18	Мельник А. В.	Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.	6

Таблиця В.16

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 2001–2004 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Савицька О. В.	Ландшафтно-екологічний аналіз зеленої зони столичного міста (на прикладі міст Києва і Берліна).	2003	7
2	Бобра Т. В.	Аналіз ландшафтних меж Південно-Східного Криму.	2001	6
3	Яцентюк Ю. В.	Ландшафтно-технічні системи міст Центрального Лісостепу України.	2004	6
4	Бучко Ж. І.	Естетичні якості ландшафтів у контексті використання та збереження гуманістичного ресурсу потенціалу регіону.	2002	5
5	Чехній В. М.	Порівняльний аналіз сезонних станів ландшафтів Київського Полісся та Середнього Побужжя.	2003	5
6	Веприк Н. П.	Зміни ландшафтів Північної Буковини у кінці XVIII – на початку XX століття.	2002	4
7	Гурова Д. Д.	Зміни ландшафтів під впливом сільськогосподарського природокористування на території Запорізької області (кінець VIII – початок XX століть).	2002	4
8	Кіпчач Ф. Я.	Екологічний стан агроландшафтів Подільського Побужжя та шляхи його оптимізації.	2001	4
9	Питуляк М. Р.	Природний агресурсний потенціал Тернопільської області: структура і особливості використання.	2003	4
10	Іванов Є. А.	Еколого-ландшафтознавчий аналіз гірничо-промислових територій (на прикладі Львівської області).	2001	3
11	Безверхнюк Т. М.	Автоматизоване агроландшафтне районування.	2001	2
12	Білоус Л. Ф.	Ландшафтно-екологічний аналіз агросистем для цілей управління.	2001	2
13	Божук Т. І.	Ландшафтний кадастр Українського Мармарошу.	2004	2
14	Воровка В. П.	Геоекоекологічне обґрунтування оптимізації екоінфраструктури Запорізької області.	2001	2
15	Пясецька С. І.	Комплексний аналіз природно-гідрокліматичних умов західної частини Кримських гір.	2004	2

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
16	Мединська Л. Л.	Територіальна диференціація інтенсивності антропогенного навантаження в екологічно напружених регіонах (на прикладі Криворіжжя).	2001	1
17	Моргоч О. В.	Гірські ландшафти та їх мезокліматичні властивості (на прикладі Українських Карпат).	2001	1
18	Огородник І. М.	Фізико-географічне обґрунтування локальної системи моніторингу несприятливих природних процесів (на прикладі південно-східного Криму).	2001	1
20	Буц Ю. В.	Динаміка забруднення важкими металами вододільних ландшафтів малих річок лісостепу Сумщини.	2001	1

Таблиця В.17

**Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами в 2001–2004 рр.**

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій				
		2001	2002	2003	2004	Σ
1	Львівський університет	12	21	25	57	115
2	Київський університет	12	18	20	40	90
3	Вінницький педуніверситет	16	25	12	21	74
4	Чернівецький університет	10	16	8	36	70
5	Інститут географії НАН України	11	13	16	23	63
6	Таврійський університет	12	9	10	16	47
7	Тернопільський педуніверситет	3	2	7	3	15
8	Кіровоградський педуніверситет	2	5	3	4	14
9	Одеський університет	4	4	3	3	14
10	Сумський педуніверситет	3	3	4	4	14
11	Харківський університет	2	2	–	8	12
12	Міністерство екології України	5	3	2	1	11
13	Луцький державний технічний ун-т	3	1	2	3	9
14	Нац. ун-т “Львівська політехніка”	–	2	4	3	9
15	Івано-Франківський ун-т нафти і газу	–	–	2	6	8
16	Міжнародний економіко-гуманітарний ун-т	1	1	2	2	6
17	Волинський університет	–	–	3	2	5
18	Дніпропетровський університет	2	2	–	1	5
19	Кримська акад. природоох. і курорт. буд-ва	1	–	–	3	4
20	Національний педагогічний університет	–	2	1	1	4
21	Рівненський ін-т слов’янознавства	1	2	–	1	4
22	Криворізький педуніверситет	–	–	1	2	3
23	Мелітопольський педуніверситет	1	1	–	1	3
24	Миколаївський держ. гуманітарний ун-т	1	–	–	1	2
25	Ніжинський педуніверситет	–	–	–	2	2
26	Укр. наук.-досл. гідрометеорологічний ін-т	1	–	–	1	2
27	Академія митної служби України	–	–	–	1	1
28	Білоцерківський держ. аграрний ун-т	–	–	–	1	1
29	Державна екологічна академія	–	–	–	1	1
30	Державний природознавчий музей	–	–	–	1	1
31	Запорізький ін-т ім. Петра Сагайдачного	–	–	–	1	1
32	Інститут екології Карпат НАНУ, м. Львів	–	–	–	1	1
33	Інститут філософії НАН України	–	–	–	1	1
34	Криворізький ботанічний сад	–	–	1	–	1
35	Луганський педагогічний університет	–	–	–	1	1
36	Укр. держ. ун-т водного господарства	–	–	–	1	1
37	УкрНДІЛГА, м. Харків	–	–	–	1	1
38	Херсонський університет	–	–	–	1	1
	Всього	100	131	122	263	616

Продовження додатка В

Додаток В.18

***Розподіл кількості публікацій по основних напрямках
ландшафтознавчих досліджень в 2005–2010 рр.***

№ з/п	Назва напрямку досліджень	Кількість публікацій
Об'єктно-предметне поле ландшафтознавства		
1	Антропогенні зміни ландшафтів	388
2	Територіальна організація ландшафтів	142
3	Компонентний склад ландшафтів	51
4	Розвиток ландшафтів	37
5	Функціонування і динаміка ландшафтів	19
6	Геохімія ландшафтів	18
7	Геофізика ландшафтів	3
Концептуально-методичне поле ландшафтознавства		
8	Теорія ландшафтознавства	160
9	Методи ландшафтознавства	43
Прикладне поле ландшафтознавства		
10	Екологічна оцінка ландшафтів	130
11	Природоохоронна оцінка ландшафтів	122
12	Туристично-рекреаційна оцінка ландшафтів	94
13	Гуманістична оцінка ландшафтів	42
14	Раціональне використання та оптимізації ландшафтів	42
15	Медична оцінка ландшафтів	11
16	Сільськогосподарська оцінка ландшафтів	10
17	Планувально-проектувальна оцінка ландшафтів	9
18	Ландшафтний кадастр	6
19	Ландшафтний дизайн	2
20	Меліоративна оцінка ландшафтів	1
21	Оцінка ландшафтних передумов військової діяльності	1
	Всього	1331

Таблиця В.19

*Найбільш цитовані публікації українських авторів,
що вийшли друком у 2005–2010 рр.*

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
1	Гродзинський М. Д.	Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005.	119
2	Петлін В. М.	Концепції сучасного ландшафтознавства. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.	15
3	Петлін В. М.	Конструктивне ландшафтознавство. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.	14
4	Гродзинський М. Д., Савицька О. В.	Естетика ландшафту : навчальний посібник. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005.	14
5	Ковальов О. П.	Географічний ландшафт: науковий, естетичний, феноменологічний аспект. – Харків: Екограф, 2005.	14
6	Денисик Г. І., Бабчинська О. І.	Селитебні ландшафти Поділля. – Вінниця: Теза, 2006.	13
7	Денисик Г. І. та ін.	Водні антропогенні ландшафти Поділля. – Вінниця: ПП “Видавництво “Теза”, 2007.	10
8	Ковалёв А. П.	Ландшафт сам по себе и для человека : монография. – Х. : Бурун книга, 2009.	10
9	Домаранський А. О.	Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метриза-ція, збереження. – Кіровоград : ТОВ “ІМЕКС-ЛТД”, 2006.	9
10	Петлін В. М.	Ландшафтно-екологічна експертиза : навч. посібник. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2005.	9
11	Гуцуляк В. М.	Ландшафтознавство: теорія і практика : навч. посібник. – Чернівці : Рута, 2005.	8
12	Гуцуляк В. М.	Ландшафтознавство: теорія і практика. – Чернівці : Книга XXI, 2008.	7
13	Іванов Є. А.	Ландшафти гірничопромислових територій. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2007.	7
14	Круглов І. С.	Ландшафт як геосистема // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2006. – № 33.	7
15	Романчук С. П.	Основи етногеоекології : навч. посібник. – К., 2005. – 206 с.	7
16	Царик Л. П.	Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006.	7
17	Бобра Т. В.	Ландшафтные границы: выявление, анализ,	6

№ з/п	Автори	Назва публікації	Кількість посилань
		картографирование. – Симферополь, 2005.	
18	Гродзинський М. Д., Савицька О. В.	Ландшафтознавство : навчальний посібник. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2008.	6
19	Денисик Г. І.	Антропогенне ландшафтознавство : навч. посібник. Ч. 1. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. – Вінниця : ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2012.	6
20	Денисик Г. І., Вальчук О. М.	Дорожні ландшафти Поділля. – Вінниця : Теза, 2005.	6

Продовження додатка В

Таблиця В.20

Найбільш цитовані автореферати кандидатських дисертацій українських авторів, що були захищені у 2005–2010 рр.

№ з/п	Автор	Назва дисертації	Рік захисту	Кількість посилань
1	Хаєцький Г. С.	Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля.	2006	4
2	Бабчинська О. А.	Просторово-часовий аналіз структури і динаміки приміських ландшафтів Східного Поділля.	2005	2
3	Кирилюк Л. М.	Висотна диференціація ландшафтів Поділля.	2007	2
4	Шмагельська М. О.	Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах Подільського Побужжя.	2009	2
5	Вальчук О. М.	Конструктивно-екологічний аналіз дорожніх ландшафтів.	2005	1
6	Олішевська Ю. А.	Методика геоекологічного районування території України.	2005	1
7	Гайдай С. В.	Геоекологічна оцінка території 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС.	2006	1
8	Дем'янчук П. М.	Західно-Подільське горбогір'я як географічний екотон.	2007	1
9	Дутчак С. В.	Туристсько-рекреаційні ресурси ландшафтів (на прикладі території Чернівецької області).	2007	1
10	Патрушева Л. І.	Ландшафтознавчі основи оптимізації природно-заповідного фонду Миколаївської області.	2007	1
11	Гродзинська О. Ю.	Гродзинська О. Ю. Конструктивно-географічний аналіз сприйняття ландшафтів і регіонів України.	2009	1
12	Царик П. Л.	Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області).	2005	1

Продовження додатка В

Таблиця В.21

***Розподіл річної кількості публікацій
між ландшафтознавчими центрами та осередками в 2005–2010 рр.***

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій						
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	Всього
1	Вінницький педагогічний університет	25	22	55	54	27	53	236
2	Київський університет	34	26	31	35	16	22	164
3	Львівський університет	27	24	19	21	19	32	142
4	Чернівецький університет	20	18	39	22	12	28	139
5	Таврійський національний університет	14	11	4	37	12	28	106
6	Інститут географії НАН України	11	13	16	25	20	19	104
7	Тернопільський педагогічний університет	7	10	4	8	6	10	45
8	Криворізький педагогічний університет	6	1	5	14	3	5	34
9	Одеський національний університет	3	4	1	5	10	9	32
10	Уманський державний педагогічний університет	1	1	4	12	4	6	28
11	Харківський національний університет	4	5	2	2	6	8	27
12	Кіровоградський педагогічний університет	7	3	1	5	5	5	26
13	Національний педагогічний університет	2	2	3	3	4	10	24
14	Івано-Франківський університет нафти і газу	5	2	1	5	5	5	23
15	Мелітопольський педуніверситет	2	1	1	6	2	9	21
16	Волинський національний університет	3	5	5	–	4	3	20
17	Луцький національний технічний університет	–	6	4	6	1	1	18
18	Сумський педагогічний університет	3	4	–	–	2	4	13
19	Білоцерківський державний аграрний університет	1	–	1	3	4	3	12
20	Луганський університет	1	1	2	2	–	2	8
21	Нац. біоресурсів і природокористування університет	–	–	–	–	3	5	8
22	Ніжинський педінститут	1	1	1	1	1	1	6

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій						
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	Всього
23	Херсонський державний університет	–	–	–	2	3	1	6
24	Дніпропетровський університет	1	1	–	–	1	2	5
25	Миколаївський Південнослов'янський інститут	–	–	–	–	–	5	5
26	Міністерство охорони природного середовища України	–	–	2	–	–	3	5
27	Національна академія керівних кадрів	–	–	–	–	2	3	5
28	Інститут біології південних морів НАНУ	–	–	–	1	1	2	4
29	Миколаївський державний гуманітарний університет	1	1	1	–	–	1	4
30	Рівненський державний гуманітарний ун-т	1	–	–	2	–	1	4
31	Ін-т проблем природокористування та екології	–	–	–	3	–	–	3
32	Кам'янець-Подільський національний університет	–	–	–	–	–	4	4
33	Керченський економіко-гуманітарний інститут	–	–	–	–	–	3	3
34	Миколаївський Південнослов'янський ін-т	1	1	–	1	–	–	3
35	Полтавський педагогічний університет	–	1	–	2	–	–	3
36	Севастопольський національний технічний університет	–	–	–	–	2	1	3
37	Харківський нац. аграрний університет	1	–	1	1	–	–	3
38	Бережанський агротехнічний інститут	–	–	–	–	1	1	2
39	Ін-т агроєкології і природокористування	–	–	2	–	–	–	2
40	Інститут екології Карпат НАН України	1	–	–	–	1	–	2
41	Інститут менеджменту та екології “Галицька академія”	–	–	–	–	1	1	2
42	Карпатський національний природний парк	–	–	–	–	1	1	2
43	Криворізький технічний університет	2	–	–	–	–	–	2
44	Національний університет	–	–	–	–	–	2	2

№ з/п	Ландшафтознавчі центри та осередки	Кількість публікацій						
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	Всього
	“Львівська політехніка”							
45	Прикарпатський національний університет	–	–	2	–	–	–	2
46	Відділення морської геології НАН України	1	–	–	–	–	–	1
47	Запорізький ін-т ім. Петра Сагайдачного	1	–	–	–	–	–	1
48	Криворізький економічний інститут	1	–	–	–	–	–	1
49	Львівський державний інститут новітніх технологій	–	–	–	–	1	–	1
50	Міжнародний економіко-гуманітарний університет	–	–	–	–	1	–	1
51	Нац. університет водного господарства, м. Рівне	–	–	–	–	–	1	1
52	Нікітський ботанічний сад	–	–	–	–	–	1	1
	Всього	189	164	210	278	182	302	1325

Наукове видання

С. В. Міхелі

**УКРАЇНСЬКЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО:
ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН**

Монографія

*Технічний редактор – Т. С. Меркулова
Верстка – Т. М. Ветраченко*

Підписано до друку 29 травня 2014 р.. Формат 60х84/16.

Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. аркушів 26. Облік видав арк. 18,56.

Наклад 300 прим. Зам. № 389

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26